

ISBN: 978-9919-0-2662-2
МОНГОЛ УЛС
СОЁЛ ЭРДЭМ ДЭЭД СУРГУУЛЬ
Боть I (2) Дэвтэр

ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ БИЧИГ №1 (2024)

Редакцийн зөвлөл

Эрхлэгч:

Д.Эрдэнэчимэг доктор (Ph.D), профессор

Гишүүд:

Б.Мөнхбаяр доктор (Ph.D)
Б.Дэнсмаа доктор (Ph.D), дэд профессор
Ц.Цогзолмаа доктор (Ph.D)
Д.Бямбадорж доктор (Ph.D)

Сэтгүүлийн нарийн бичгийн дарга:

Б.Дэнсмаа доктор (Ph.D), дэд профессор

Ботийг эрхэлсэн:

Ү.Эрдэнэсүвд докторант

Улаанбаатар хот
2024

Соёл Эрдэм дээд сургуулийн эрдмийн
зөвлөлийн 2024 оны 03-р сарын 1-ны
өдрийн хурлаар хэвлэхийг зөвшөөрөв.

*Эрдэм шинжилгээний бичиг цувралын энэ удаагийн ботид хэл шинжлэл,
утга зохиол судлал, орчуулга зүй, мэдээлэл технологи, менежмент судлалын
талаар сүүлийн үед бичсэн судалгааны өгүүллийг толилуулж байна.*

Эрдэм шинжилгээний бичиг [SCIENTIFIC JOURNAL] хэл бичиг, мэдээлэл
технологи судлалын эрдэм шинжилгээний цуврал Уб., 2024, 254 х. “Өсөх Пресс”
ХХК., ISBN: 978-9919-0-2662-2

Хаяг:

МОНГОЛ УЛС,
Улаанбаатар, Сүхбаатар дүүрэг, 1 хороо
Олимпын гудамж Соёл Эрдэнэ дээд сургуулийн байр
Шуудангийн хайрцаг 48/88

И-мэйл хаяг: info@soyolerdem.edu.mn, news@soyolerdem.edu.mn

Веб хаяг: www.soyolerdem.edu.mn

Утас: 70116947, 70118584

Факс: 11-328584, 11-326947

“Эрдэм шинжилгээний бичиг”-ийн эх бэлтгэсэн: Ү.Эрдэнэсүвд

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Өсөх Пресс ХХК

Цаасны хэмжээ: В5 17.6x25

Хэвлэлийн хуудас: 21.1хх.

Хэвлэсэн тоо: 200 ш.

“Өсөх Пресс” ХХК-д хэвлэв.

Copyright © Соёл Эрдэм Дээд Сургууль, 2024

ГАРЧИГ

ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ

Fasc 1. Е.В.Сундуево. Буриад хэшхэл гэдэг үгийн утгын хүрээ.....	5
Fasc 2. М.Мөнхцэцэг. Монгол, япон хэлний холбоо үгийн тухай.....	10
Fasc 3. С.Энхбадрах. XXI зууны алтай хэл шинжлэл, цаашдын чиг хандлага.....	20
Fasc 4. Дулайна, Мина. Сэтгэлийн өнгө аяс бүхий үгийн утгын задлалтад зориулсан хэр хэмжээ илэрхийлсэн дайвар үгийн цахим толийн байгуулалт.....	34
Fasc 5. Асами Коичиро. ウェールズ語の歴史と現状.....	44

УТГА ЗОХИОЛ СУДЛАЛ

Fasc 6. Тоба Байкару. XX зуунд японд суралцсан монгол сэхээтний судлал.....	58
Fasc 7. Л.С.Дампилова. Б.Галсансүхийн яруу найраг дахь уран зохиолчдын нэрс.....	76
Fasc 8. Тэрэнгүто Айтору. Монголчуудын ертөнцийн үзэх үзэл ба байгалийг үзэх үзлийн тухай.....	79
Fasc 9. Ц.Бат. Ц. Цэдэнжавын “миний нутаг” шүлгийн амжилт, туршлага.....	96
Fasc 10. Б.Мөнхбаяр, Л.Бүрэнбилиг. Чадраабалын лодойдамбын уран бүтээлийн уламжлал шинэчлэл, “тунгалаг тамир” романы бичвэр судлалын асуудлууд.....	104
Fasc 11. Л.Хасбаатар. Эх орныхоо төлөө дусал ус, чимх шороо болон амьдрагч.....	131
Fasc 12. С.Цоморлиг. Монгол улс дахь нэгэн «уран зохиолын дугуйлан»-гийн уламжлал шинэчлэл.....	135
Fasc 13. Ю.Төмөржин, Б.Мөнхбаяр. Өрнө дахины пост-модерн хүүрнэлийн талаарх бодрол.....	140

ОРЧУУЛГА ЗҮЙ

Fasc 14. Ц.Цолмон. “Башёгийн уран зохиол” буюу хайкугийн тухай.....	155
Fasc 15. Ц.Цогзолмаа. Өөдрөг итгэл шүлгийн орчуулга, түүний хүний хөгжилд нөлөөлөх байдал.....	163

МЭДЭЭЛЛИЙН ТЕХНОЛОГИ

Fasc 16. Н.Чулуунбаатар, Д.Эрдэнэчимэг. Хүний биеийн идэвхтэй хөдөлгөөний төрлийг таних асуудалд.....	169
Fasc 17. Э.Мөнхцэцэг. Б.Мөнхжаргал, Б.Дэнсмаа, Д.Бямбадорж. Сүлжээний урсгалаас сэжигтэй ир хаягуудыг тодорхойлсон нь.....	179
Fasc 18. Б.Дэнсмаа, Д.Бямбадорж. Байгууллагын дотоод сүлжээн дэх хөнөөлт программыг илрүүлэх нь.....	183
Fasc 19. LIU LIANG SHAN. Серво хөдөлгүүрийн тохируулгад таамаглах контроллер ашиглах нь.....	188
Fasc 20. Б.Хос-Эрдэнэ, Д.Батмөнх, Б.Нямсүрэн. Нарны тэсрэлт болон толбоны вейвлет анализын судалгаа.....	198
Fasc 21. Ү.Эрдэнэсүвд. Домайн серверийн эрсдэл, бууруулах арга зам.....	206
Fasc 22. С.Галбадрах, Л.Бүддорж. Худгийн автоматжуулах төхөөрөмж.....	218

МЕНЕЖМЕНТ СУДЛАЛ

Fasc 23. Г.Мөнхсаруул. Монгол хүмүүсийн ажиллаж буй япон компани дахь хүний нөөцийн менежментийн өнөөгийн байдлыг судлах судалгааны ажил.....	223
Fasc 24. Ш. Гантуяа, Г.Одмаа. Хувь хүний хөгжилд оюуны хөрөнгө оруулалт чухал болох нь.....	238

ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ

БУРИАД ҺЭШХЭЛ ГЭДЭГ ҮГИЙН УТГЫН ХҮРЭЭ

Е. В. Сундуева

(ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбар. Монгол, Төвөд, Будда судлалын хүрээлэнгийн Хэл шинжлэлийн салбарын эрхлэгч
Хэл бичгийн ухааны доктор (Sc.D) дэд профессор)

Abstract. The semantics of Buryat noun *hešxel* was not an object of investigation in Buryat linguistics. The article presents the results of considering the semantics of the Buryat lexeme *hešxel*, according to the Buryat-Russian Dictionary it has the only one meaning ‘conscience’. To identify the other meanings of the lexeme, the role of the Electronic Corpus of the Buryat language is invaluable. Its volume reaches 2 million 800 thousand word uses registered in written texts mainly of the literary style with their meta description. The word *hešxel* appeared using the phonetic method of word formation from the word *sed'xel* ‘thoughts; intention; soul, heart’, alternation of root consonants *s//h, d'//š* could be traced. The Electronic Corpus allowed to define the origin meaning of *hešxel* ‘soul’, which then expanded to ‘sympathy, affection’, ‘sincerity, responsiveness’, ‘intimate connection’ and ‘wish’. The meaning ‘conscience’ in the Buryat lexeme *hešxel* derived from ‘sincerity, responsiveness’, for example, the adverb *hešxelgüi* could be translated both ‘half-hearted, indifferent’ and ‘unscrupulous, shameless’. The author suggests that the development of the meaning ‘conscience’ occurred under the influence of the Russian language, referring to the absence of a special word with the meaning ‘conscience’ in the Khalkha-Mongolian language. Probably, at some point in the Buryat language, the appearance of a word for regulating human behavior in society, determining moral guidelines became necessary. Further study of the Mongolic-language vocabulary characterizing the emotional state of a person will allow expanding the semantic structure of words, revealing the peculiarities of the value system of the Mongolic peoples.

Keywords: Buryat language, semantics, compound word, phrase, conscience, soul, Electronic Corpus.

Semantics of the word *heshkhel* in the Buryat language

“Буряад-Орос толь бичиг”-т *həšxəl* гэдэг үгийн “совесть” гэсэн цорын ганц утгыг танилцуулсан [БРС, 2008, х. 588]. *Совесть* гэдгийг “өөрийн эргэн тойрон дахь хүмүүс болон нийгмийн өмнө өөрийн зан үйлийн төлөө ёс суртахууны хариуцлага хүлээх мэдрэмж” гэж үздэг [ТСРЯ, 2018–2019, х. 594].

“Орос-буряад толь бичиг” *совесть* гэдэг үгийг гурван янзаар орчуулж байна. Нэг нь *həšxəl*, нөгөө хоёр нь *hanaa zobolgo, səd'xəlэй ядарал* [БРС, 2008, х. 773].

Орос-монгол толинд бол энэ ухагдахуун *сэтгэл, санаа, дотоод сэтгэл, ичих нүүр* гэсэн дөрвөн янзаар илэрхийлэгдэж байна [РМС, 1982, с. 967].

Орос-хальмаг толинд халх-монгол шиг *седкл, санан* хоёр орчуулга өгсөн байна [РКС, 1965, х. 663].

Бидний харж байгаагаар *совесть* гэдгийн сав нь сэтгэл ухамсар хоёулаа байж болно. Халх-монгол хэлэнд ‘спокойная совесть’ гэдэг *сэтгэл*

амгалан буюу санаа амар, ‘совестливый’ гэдэг утга сэтгэл зовдог ч, санаа зовдог ч утгатай юм.

Энэ өгүүлэлд буриад хэлэнд *совесть* гэдэг ухагдахууныг илэрхийлэх *хэшхэл* гэсэн тусгай үгийн утгын хүрээг авч үзэж байгаа юм. Тус үг *hanaa*, *шарай*, *үнгэ* гэдэг үгтэй нийлмэл үг бий болдог. Жишээ нь, *Nahan соогоо муу юумэ хээ бэшэб*, *хэшхэл ханаандаа хирэ буригүй үхэхэдэ жаргал ха юм* (Б. Санжин, Б. Дандарон); *Хэшхэл шарайш хаанаб? Хүнэй тоно, хилээмэ эдижэ хуужа яагаа хэшхэл үнгэгүй холтоһон гээшэбиши* (Ч. Цыдендамбаев). *Шарай*, *үнгэ* гэсэн хоёр бүрэлдэхүүн хэсэг нь *совесть* нь нүүрэн дээр илэрдэг, ялангуяа түүний улайлттай холбоотой байдгийг илэрхийлж байна.

Шарай гэдэг үгийг нүүрэнд туссан янз бүрийн сэтгэл хөдлөлийг илэрхийлэхэд ашигладаг: *шарай нимгэн*, *шарайгаа хобхо татаха*, *шарайгаа хубилгаха*, *шээ шарайгаа барайлгаха*. Монгол хэлэнд ч *царай улайх*, *барайх*, *хувирах* гэж байдаг.

Хэшхэл шарай, *хэшхэл үнгэ*, хоёроос гадна ‘совесть’ гэдгийг *эшэхэ нюур* гэж орчуулж байна. Түүнээс *эшэхэ нюургүй*, *ичгүүргүй сонжуургүй* [PMS, 1982, х. 28] үгс гарсан. Ичгүүр бол *совесть* гэдгийн үр дагавар болох мэдрэмж юм. *Совесть* нь идэвхтэй, сайн дурын зарчмыг агуулдаг. Ичгүүр нь зөвхөн хувийн гүн гүнзгий туршлагыг илэрхийлдэг. Иймээс ичгүүр нь зөвхөн мэдрэмжтэй холбоотой, *совесть* нь зөвхөн мэдрэмжтэй холбоотой төдийгүй сэтгэлгээтэй холбоотой байдаг.

Хэшхэл гэдэг үг бас одоогоор утгагүй болсон *хэнгэр*, *хэбээ* хоёр үгтэй нийлдэг: *хэшхэл хэнгэргүй*, *хэшхэл хэбээгүй*, *хэшхэл хэбээгээ алдаха* г.м. *Хэнгэр* гэдэг үгнээс *хэнгэрхэ* ‘тоох, анхааралд авах’, *хэнгэргүй* ‘юу ч тоохгүй’ гэдэг үгс буй болсон. Үүний утга *хэншье гэхэгүй* “юу ч болоогүй юм шиг” гэсэн хэлбэртэй холбогддог бөгөөд үүнээс *хэн* “хм, гм” гэсэн дүрслэлийн үндэс нь тодорхой болж, амьсгаа гаргахыг илэрхийлдэг. *Хэн* гэдэг язгуур нь гутаан доромжлолыг илтгэх аялга үгийн үүрэг гүйцэтгэдэг: *Хэн-хэн! Тез яагаа?* [BPC, 2008, х. 585]. *Хэбээ* гэдэг үгийн хувьд, бидний бодлоор энэ нь *хэб гэхэ* ‘тайвшрах’, салхины *хэб-хэб үлэхэ* гэдэгтэй харьцуулж мөн адил аргаар амьсгал гаргахыг дуурайдаг. *Совесть* гэсэн утгаараа *хэшхэл* нь орос хэлний нэгэн адил утгын холбоонд ордог.

№	Холбоо үг	Орчуулга	Уран зохиолын жишээ	Орчуулга
1	<i>хэшхэлээ сагаалха</i> , <i>хэшхэлээ сэбэрлэхэ</i>	‘очистить совесть’	<i>Иигэжэ тэрэ минш урда наймхархые, гэмтэй хэшхэлээ сагаалхые оролдоо!</i> (Д. Эрдынеев)	‘Так он заискивал передо мной, стараясь очистить свою совесть’
2	<i>хэшхэлээ хүнгэлхэ</i>	‘облегчить совесть’	<i>Эгээл иигэжэ хэшхэлээ хүнгэлөөгүйдөө, сааиадаа нарата дэлхэй дээрэ яажа амиды ябахабши!</i> (А. Ангархаев)	‘Если так не облегчить свою совесть, как сможешь дальше жить на земле солнечной!’

3	<i>hэшхэлээ гээхэ, хэшхэлээ алдаха</i>	‘терять совесть’	<i>Тэрэнэй үгэдэ оронгүй ябаһан би хэшхэлээ үшөө гээгээгүйб</i> (Д. Доржиева)	‘Не поддаваясь его словам, пока совесть я не потеряла’
4	<i>hэшхэлээ мартаха</i>	‘забыть о совести’	<i>Иигэ шигэһээр хинагшадшые, ОТК-гайхидшые харюусалгагүй байжа һурашоо, зосоохи үнэн хэшхэлээ мартаа юм ха!</i> (Д. Эрдынеев)	‘Так постепенно и контролеры, и ОТК-шники привыкли быть безответственными и позабыли о своей внутренней истинной совести’
5	<i>hэшхэлээ зобохо</i>	‘испытывать угрызения совести’ (букв. мучить свою совесть)	<i>Тиимэ, тиимэ, гэм хэһэн хүн бүхэн хожомынь хэшхэлээ зободог, мүнөө Гаржал тиимэ байдалда ороод ябана</i> (Д. Эрдынеев)	‘Да-да, каждый провинившийся человек впоследствии мучается угрызениями совести, и ныне Гаржал как раз в таком положении’
6	<i>hэшхэлээ хёмороохо</i>	‘терзаться угрызениями совести’ (букв. мучить свою совесть)	<i>Һэшхэлээ хёмороонгүй, али нэгэ тээшэн шиидыт!</i> (Г.-Д. Дамбаев)	‘Не терзаясь угрызениями совести, решите в ту или иную сторону!’
7	<i>hэшхэлые һэрюулхэ</i>	‘пробудить совесть’	<i>Юрэнхыдөө, хэшхэлыемнай һэрюулхэ гэһэн хонхо зэдэлбэ гү?</i> (Г. Базаржапова-Дашеева)	‘Может, это в целом прозвенел звоночек для того, чтобы пробудить нашу совесть?’
8	<i>hэшхэлээрээ болохо</i>	‘поступать по совести’	-	-
9	<i>hэшхэлээрээ ажаллаха</i>	‘работать на совесть’	-	-

Бидний харж байгаагаар *hэшхэл совесть* нь сэтгэлийн нэгэн адил домогт ертөнцийг үзэх үзлийн нөлөөн дор янз бүрийн төлөвийг мэдэрч чаддаг: *зобохо* "зовох", *амарха* "амрах", *һэрихэ* "сэрэх". Орос хэлэнд *совесть* нь мэрэж, идэж, зэмлэж, польш хэлэнд батга үүсгэдэг юм (польск. *wyrzuty sumienia* ‘прыщи совести’) [Стефанский, 2008, х. 91].

Бидний бодлоор, буриад *hэшхэл* гэдэг үг *сэдьхэл* “сэтгэл” гэдэг үгнээс авиа зүйн үг бүтээх аргын тусламжаар үүссэн. Язгуурын гийгүүлэгч сэлгэх жишээгээр халх монгол хэлний *дэвжих* // *дэгжих* үйл үгсийг харуулж болно. Буриад *сэдьхэл* гэдэг үг бас ‘совесть’ гэж утга илэрхийлдэг: *амгалан сэдьхэл* ‘спокойная совесть’, *сэдьхэлэй сүлөө* ‘свобода совести’ [БРС, 2008, х. 207].

Буриад хэлний цахим корпусын материалыг үзэхэд *hэшхэл* гэдэг үг зөвхөн *совесть* биш, бас өөр утгаар хэрэглэгдэж байна. *Һэшхэл* гэдэг үг нь буриадын уран зохиолд *сэдьхэл* "сэтгэл" гэдэг үгийн үндсэн утгаар гарч ирдэг

бөгөөд үүгээрээ үүсгэгч үгтэй шууд холбоотой байдаг. Жишээ нь: *Хангай талын нюруу ямар үргэн бэ – / Ханuilhan гансым нэихэл мэтэ сэлмэг лэ* (Л. Чимитов); *Сэбэр найхан инаг дуранай нэихэлые магтажа дуулахан тоогүй олон дуунуудые мэдэдэг* (Ц. Шагжин). *Нэихэл гутааха* гэдэг хэллэгийг "сэтгэл рүү нулимаха, сэтгэл рүү ус цацах" гэж орчуулж болно: – *Хэрбээ энэ нүхэртөө үгэһэн тангаригаа эбдээд, нүхэрэйнгөө нэихэл гутаагаад байгаа хаа, тамын галда шатажа үхүүжэм!* (Ц. Шагжин). Дараах жишээнд *сэдьхэл, нэихэл* хоёр үгс хосоороо гарч байна: *Ульгэр жэишээтэ үе саг тухайда, / Дэлгэр найхан сэдьхэл нэихэл тухайда / Бэишээл бэишээл байхын тула саашаадаа / Бэхэтнай шэргэишээгүй булаг болог лэ* (Ц. Жамбалов).

Буриад-орос толинд *нэихэлгүй* гэдэг тэмдэг нэр 'ичих нүүргүй, увайгүй' гэсэн утгаас гадна 'хатуу, өр зузаан, энэрэлгүй' гэж утга байна: *нэихэлгүй зан 'ширүүн зан', нэихэлгүй хүн 'өр зузаан хүн', нэихэл үнгээгүй ябадал 'өрөвдөх сэтгэлгүй, хүний үнэргүй'* [БРС, 2008, х. 588], үүнээс "үнэн зүрх, элэгсэг харьцаа, дотночлол, зөөлөн сэтгэл, өрөвч зан" гэх мэт утгыг илэрхийлж болно. Үүнийг уран зохиолын жишээнүүд ч баталж байна: *Ажалаа түрүүшынгээ үдэрһөө найнаар эхилхэ ёһотойш, ... Зоноор нэихэлтэй ябаха хэрэгтэй* (А. Ангархаев); *Айл аймагтаяа нэихэлтэй байгайбди* (Д. Эрдынеев). Энд *нэихэлтэй байха, нэихэлтэй ябаха* гэдгийг 'эв найртай байх, зохицох, сайн харилцаатай байх' гэж орчуулж болно.

Улмаар "эв найртай байх, анд нөхөрлөх" гэсэн утгыг үндэслэн *нэихэлтэй болохо, нэихэлтэй найнууд болохо* "дотно харилцаатай байх; хамтран амьдрах" гэсэн утга үүссэн юм [БРС, 2008, х. 588]. Жишээ нь, *Юрэдөө, тэрэ хальмаг хүбүүнтэй шамайе нэихэлтэй болоо гэжэ дуулаа нэм* (Ц.-Ж. Жимбиев); *Нэихэлтэй найнууд болоод, хааяа хоноод ерээжэ байхадамни, хэн нэжэглэхэ нэм?* (Д. Батожабай). 'Дотно харилцаа' гэж утгатай *нэихэл* жинхэнэ нэрээс *нэихэлтэхэ* 'дотно харилцаатай байх; хамтран амьдрах' гэж үйл үг бии болсон [БРС, 2008, х. 588]: *Будаев намгатай хүн аад, бэлбэһэн Балданова Хорлодо нэихэлтэнэ* (Г.-Д. Дамбаев).

Дура(н) 'хайрлах сэтгэл' гэдэг үгтэй нийлж *нэихэл* бас 'дур, талархал, энхрийлэл' гэсэг утгатай болдог: *Хамаг малшадай дура нэихэл, хүндэ ямбыень даруу сэсэн зангаараа гүйсэд эзэлһэн Дарима басаган үдэр ерэхэ бүри нюдээ уһатуулан, газар шагаадаг болобо* (Д. Батожабай). Яг энэ утгаараа өгөх орших тийн ялгалын нөхцөлтэй *нэихэлд* 'хэн нэгний санаанд тааруулж' гэдэг хэлбэр хэрэглэгддэг: *Хүндэтэ айлшадай ерэхэн нэихэлдэ урда ба зүүн талын зарим сонхонууд нээгдэжэ, гэр соо гэрэлтэй болоно* (Ч. Цыдендамбаев).

Бас энэ утга *нэихэл тэбишэхэ* 'сэтгэлд тааруулах, санаанд нийлүүлэх' гэдэгт харагдаж байна: *Эрдэни дотороо энэбхилэн, үбгэнэй нэихэл тэбишээжэ, дуугай ябажа үгэбэ* (С. Доржиев). Буриад хэлэнд бас *сэдьхэл тэбишэхэ* 'сэтгэлд тааруулах' гэж нийлмэл үг байдаг: *Доржо Галсан хоёроо Хэишээтэ табиха дурагүй байжа, тэдэнэр, сэдьхэлыень тэбишээжэ ядан, үдэишэ орой болотор нуулсабад* (Ч. Цыдендамбаев). Зарим хэлбэрт *нэихэл* гэдэг үг дуран 'дур, хүсэл' гэж үгтэй ойролцоо болно: *нэихэлээр 'хэн нэгний дураар, хүссэнээр', нэихэлээрээ 'дураараа, өөрийн хүсэлтээр', нэихэлтэй 'хүсэлтэй': – Хэрэг ажалаа танил талын нэихэлээр бүтээдэг болоо хаа, урагшаа ябахаа*

болихобди (Д. Эрдынеев); – *Та намайе хүндэлхэ һэихэлтэй хаа культурнаар хөөрэлдэгты* (Ж. Тумунов).

Ийнхүү буриад хэлний цахим корпусын материал нь *һэихэл* гэдэг үгийн утга нь *сэдьхэл* ‘сэтгэл’ гэдэг үгийн утгатай эхэндээ ойр байсан, дараа түүний утгын хүрээ ‘өрөвдөл, энхрийлэл’, ‘үнэн зүрх, элэгсэг харьцаа, дотночлол, зөөлэн сэтгэл’, ‘отно харилцаа’, ‘хүсэл’ хуртэл өргөжсөн гэсэн дүгнэлт олгосон юм.

Халх-монгол хэлэнд “совесть” гэсэн утгатай тусгай үг байхгүй байгаа учраас буриад хэлний *һэихэл* гэдэг үгэнд “совесть” гэсэн утга орос хэлний нөлөөн дор үүссэн гэж таамаглаж болно. Магадгүй ямар нэг цагт буриад хэлэнд нийгэм дэх хүний зан байдлыг зохицуулах, ёс суртахууны удирдамжийг тодорхойлох тусгай үг хэрэгтэй болсон байх.

Буриад хэлний цахим корпусын ач холбогдлыг үнэлж баршгүй, түүний баялаг материал нь үгсийн утгыг тодруулах, өргөжүүлэх боломжийг олгодог бөгөөд үүнийг одоо "Буриад хэлний тайлбар толь" эмхэтгэлд харгалзан үзсэн болно. Аливаа ард түмний угсаатны соёлын амьдралын үнэт зүйлсийн үндэс болсон аксиологийн нэгжүүдийн утгын бүтцийг судлах нь гадаад хэлний нөлөөллийг тодорхойлох боломжийг олгодог бөгөөд энэ нь тухайн хэлний үг хэллэгийг төдийгүй энэ ард түмний үнэт зүйлсийн тогтолцоог өөрчилдөг.

Ном зүй:

РМС – Дамдинсүрэн Д., Лувсандэндэв А. Русско-монгольский словарь. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1982. 840 с.

ТСРЯ – Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. М.: Мир и Образование. 2018–2019. 736 с.

РКС – Русско-калмыцкий словарь / под ред. И. К. Илишкина. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1964. 803 с.

РБС – Шагдаров Л. Д., Очиров Н. А. Русско-бурятский словарь. Улан-Удэ: Буряад үнэн, 2008. 904 с.

БРС – Шагдаров Л. Д., Черемисов К. М. Буряад-оруд толи. Бурятско-русский словарь. В двух томах. Т. II. О–Я. Улан-Удэ: Изд-во «Республиканская типография», 2008. 708 с.

Стефанский Е. Е. Концепт “совесть” в русской, польской и чешской лингвокультурах // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008. № 72. С. 124–131.

МОНГОЛ, ЯПОН ХЭЛНИЙ ХОЛБОО ҮГИЙН ТУХАЙ
(Орчуулгын зохиолын жишээн дээр)

М.Мөнхцэцэг

(Соёл Эрдэм дээд сургууль,
докторант)

Агуулгын товч: Энэ өгүүлэлд япон хэлнээс монгол хэлээр орчуулсан “Хамар” хэмээх зохиол, монгол хэлнээс япон хэлээр орчуулсан “Хоньчин Найдан” зохиолын орчуулгад харьцуулсан судлал хийсэн талаар өгүүлжээ. Ингэхдээ хоёр бүтээл дэх холбоос үгийг хэрхэн орчуулсан байдалд нарийвчлан ажиглалт хийсэн ба ийн үзэхэд япон зохиол нь холбоос үг харьцангуй бага, утга нь ижил төстэй ч, хэлбэр өөр, ойролцоо утгат үгийн хэрэглээ ихтэй байх бол монгол зохиолд нэг өгүүлбэрт, нэг холбоос үг олон дахин орж байх ба утгын талаар ижил байгаа нь ажиглагдлаа.

Түлхүүр үг: холбоо үг, япон монгол орчуулга, холбоос үг, Хамар, Хоньчин Найдан

Судалгааны ажлын зорилго:

Энэ сэдвийг судалснаар Япон Монгол хэлний холбоо үг өгүүлбэрт хэрхэн хэрэглэгдэх вэ? Түүний ижил төстэй тал болон ялгаатай талыг харьцуулан гаргаж, зохиол өгүүллэгт хэрхэн орчуулагдаж байгааг Япон хэл судалж байгаа оюутнууд мөн бусад хүмүүст мэдүүлэхэд судалгааны ажлын зорилго оршиж байна. Энэ зорилгоо биелүүлэхийн тулд өмнөө дараах зорилтыг дэвшүүлэв.

- Холбоо үгийн тухай ерөнхий ойлголтыг судлах
- Холбоо үгийн ангиллын асуудлыг авч үзэх
- Холбоо үгийн үүрэг хэрэглээг авч үзэх
- Япон хэлний холбоо үг, холбох үгийг судлах
- Монгол, Япон хэлний холбоо үг ялгаатай эсэхийг авч үзэх
- Монгол хэлний холбоо үгийг япон хэлээр орчуулсан байдлыг авч үзэх
- Япон хэлний холбоо үгийг монгол хэлээр орчуулсан байдлыг авч үзэх

Судалгааны ажлын шинэлэг тал, ач холбогдол:

Орчуулгын зохиолд холбоо үгийг хэрхэн орчуулсан байдлыг судалснаар хэлний мэдлэгээ дээшлүүлэх, дүрмийн орчуулах дадал эзэмших мөн дараа дараагийн судалгааны ажлын үндэс болох судалгааны ажил хийх чадвартай болох зэрэг олон талын ач холбогдолтой юм. Япон хэл судалж, дүгнэн бусдад таниулахад энэхүү судалгааны ажлын шинэлэг тал оршиж байна.

Судалгааны ажлын арга зүй:

Энэхүү ажлыг гүйцэтгэхдээ Япон-Монгол, Монгол-Япон хэлээр бичсэн зохиолоос барим жишээ түүвэрлэх, харьцуулах, зэрэгцүүлэх анализ, ажиглалт хийх зэрэг аргуудыг ашигласан болно.

Судалгааны ажлын хэрэглэгдэхүүн:

Уг судалгааны ажлын гол хэрэглэгдэхүүн болгож Японы зохиолч Акүтагава Рюүносүкэгийн “Хамар” зохиол болон Монголын зохиолч Д.Цэвэгмидийн “Хоньчин Найдан” зохиолыг сонгосон болно. Монгол хэлний холбоос үгийн талаар Д.Төмөртоогогийн “Орчин цагийн Монгол хэл” судалгааны бүтээлээс судалж, Япон хэлний холбоос үгийн талаар “日本語文法 ハンドブック” дүрмийн ном, Ц.Энхээгийн “Япон хэл зүйн гарын авлага” хэмээх номнуудаас гол хэрэглэгдэхүүнээ болгосон.

Судалгааны ажлын судлагдсан байдал:

Холбоо үгийн талаар судалсан монгол болон япон хэл шинжлэлийн судалгааны бүтээлүүд нь нэгд тус, тусын хэлээрээ, асуудлыг өөрийн хэлний хэрэглээний баримт дээр тайлбарласан байна. Өөрөөр хэлбэл хоёр хэлний холбоос үгийн харьцуулсан судалгааны түвшинд эл сэдвээр хийсэн судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн ховор байв.

I. Монгол хэлний холбоос үгийн тухай

1.1: Монгол хэлний холбоо үгийн тухай: Салангид өгүүлбэрүүд болон өгүүлбэрүүдийн гишүүдийг холбох үүрэгтэй *ба, бөгөөд, буюу, харин, хэрэв, өөрөөр хэлбэл, болон, эсвэл, нэг бол, гэтэл, гэвч, иймээс, бас, төлөө, тул, талаар, тухай, турш, шиг, мэт, барахгүй, байтугай, учир, улмаас* гэх мэт үгсийг холбох үгс гэнэ. Жишээ нь: *Төрөл төрөгсөд болон хань нөхөд нь баяртай угтан золгов. Харин дотны найз Бат ирсэнгүй. Нөхдийнхөө зан чанарын талаар дэлгэрэнгүй ярилаа. ...* гм. Холбох үгсийг үүрэг, харьцаагаар нь зэрэгцүүлэн холбох ба захируулан холбох гэж ангилдаг.

Зэрэгцүүлэн холбох үгс: Өгүүлбэрүүдийн зэрэгцсэн гишүүд болон энгийн нийлмэл өгүүлбэр, салангид өгүүлбэрүүд, догол мөр зэргийг холбох үүрэгтэй *ба, буюу, бөгөөд, болон, боловч, болоод, болбол, гэтэл, гэвч, гэлээ ч гэсэн, тэгвэл, тэгээд, тэгтэл, тэгэвч, тэглээ ч гэсэн, тэгэхлээр, тэрчлэн, тиймээс, тийм учраас, тийм тул, мөн түүнчлэн, түүгээр ч барахгүй, байтугай, төдийгүй, үл барам, иймээс, ийм тул, ийм учраас, ингэхлээр, ингээд, харин, хэрэв, атал, агаад, авч, өөрөөр хэлбэл, мөн, бас, цаашилбал, наашилбал, нэг бол, эсвэл, аль эсвэл, хийгээд, зэрэг үгсийг зэрэгцүүлэн холбох үгс гэнэ. Жишээ нь: *Доржоогийн хүүхдийн хуримд нэг бол чи яв, эсвэл би явъя. Бид чинь нэг бол өөр хоорондоо ам муруйж, аль эсвэл бие биедээ атаархаж байдаг болчихжээ.**

Зэрэгцүүлэн холбох үгсийг үүргээр нь гишүүдийг холбох, өгүүлбэрүүдийг холбох гэж хоёр ангилж болно.

Гишүүдийг зэрэгцүүлэн холбох үгс: Өгүүлбэрийн доторх нэг төрлийн зэрэгцсэн гишүүдийг холбох *ба, буюу, бөгөөд, болон, боловч, болоод, болбол, байтугай, барахгүй, атал, агаад, авч, хийгээд, бас* гэх мэт үгсийг гишүүдийг холбох үгс гэнэ. Жишээ нь: *Манай Монголын дунд олз ашиг ба зэрэг хэргэмд шуналтай ховдог ноёд ба муу зальхай ард цөөнгүй. Түүний нүд нь тунгалаг бөгөөд хархан. Гомбын хүмүүс... “Бух Гомбо” буюу “Бух” гэж нэрлэх болсон байв.* Эдгээр өгүүлбэрт орсон *ба, буюу, бөгөөд* гэсэн үгс өгүүлбэрийн зэрэгцсэн гишүүдийг холбосон байна.

Өгүүлбэрүүдийг зэрэгцүүлэн холбох үгс: Энгийн нийлмэл өгүүлбэр болон утгын холбоотой салангид өгүүлбэрүүд, догол мөрүүдийг холбох *гэтэл, гэвч, гэлээ ч гэсэн, тэгвэл, тэгтэл, тэгэвч, тэглээ ч гэсэн, тэгэхлээр, тэгээд, тэрчлэн, иймээс, ийм учраас, тиймээс, тиймийн тул, мөн түүнчлэн, түүгээр ч барахгүй, харин, хэрэв, өөрөөр хэлбэл, цаашилбал, наашилбал, нэг бол, эсвэл* гэх мэт үгсийг өгүүлбэрийг холбох үгс гэнэ. Жишээ нь: *Эд баялгийг хурааж дарснаараа, баян болдоггүй юм. Харин зүйд нийцүүлэн хэрэглэхдээ л байдаг юм. Үүнийг нэг бол манай ангийнхан надад зориулж хийсэн, эсвэл нөгөө үл таних бүсгүй чинь чамд бэлгэлсэн байх.* гэх мэт.

Эдгээр өгүүлбэрт *харин, эсвэл* гэсэн үгс салангид өгүүлбэрүүд ба энгийн нийлмэл өгүүлбэрийг тус, тус холбосон байна. Орчин цагийн монгол хэлний зэрэгцүүлэн холбох үгсийг гишүүдийг холбох, өгүүлбэрүүдийг холбох гэж ангилж байгаа нь харьцангуй зүйл юм. Учир нь гишүүдийг зэрэгцүүлэн холбох үгс нь өгүүлбэрүүдийг холбох, өгүүлбэрүүдийг зэрэгцүүлэн холбох үгс нь гишүүдийг холбох үзэгдэл олонтоо тохиолддог. Иймээс аль үүрэг нь голлож байгаагаар нь шалгуур хийж ангилах нь зүйтэй юм.

Захируулан холбох үгс: Гол үгсийн дараа орж тухайн үгээ дараагийн үгтэй холбох харьцаа заадаг *тул, төлөө, тухай, талаар, тутам, учир, улмаас, шиг, мэт, адил, чинээ, орчим, гаруй, дахин удаа, хавьцаа, шахам, эргэм, хүртэл, бүр, турш, тушаа ялдамд, даширамд, сацуу, хэрд зэрэгцээ* гэх мэт үгсийг захируулан холбох үг гэнэ. Захируулан холбох үгс үүргээрээ нэрийн тийн ялгал, үйлийн нөхцөлдүүлэн холбох нөхцөлтэй адил үгсийн хоорондын харьцаа заадаг. Үүний нэг баталгаа нь захируулан холбох зарим үгийг утга үүрэг нь тохирох тийн ялгалын нөхцөлөөр орлуулан сольж болдог. Жишээ нь: *Энэ тухай олонтоо сонссон юм. Би энэ үгийг олонтоо сонссон юм. Би эрдэм сурахын тулд ирсэн. Би эрдэм сурахаар ирсэн.* Захируулан холбох үгсийг үүргээр нь гишүүдийг захируулан холбох, өгүүлбэрүүдийг захируулан холбох гэж хоёр ангилж болно.

Гишүүдийг захируулан холбох үгс: Өгүүлбэрийн нэг гишүүнийг нөгөө гишүүнд захируулан холбох үүрэгтэй *орчим, гаруй, шахам, дахин, хавьцаа, удаа, эргэм, шиг, мэт, адил, чинээ, тушаа, турш, бүр, тухай, талаар, хүртэл* зэрэг үгсийг гишүүдийг захируулан холбох үгс гэнэ. Жишээ нь: *Дал орчим насны нэгэн буурал олон хүүхэд тойруулан суулгаад үлгэр ярьж эхлэв. Энэ тухай би чамд мөн ч олон удаа хэлсэн дээ.* гэх мэт. Эдгээр өгүүлбэрт орсон *орчим, тухай* гэсэн үгс гишүүдийг захируулан холбожээ.

Өгүүлбэрүүдийг захируулан холбох үгс: Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийн гишүүн өгүүлбэрийг гол өгүүлбэрт нь захируулан холбох үүрэгтэй *тулд, төлөө, учир, улмаас, дагуу, сацуу, зэрэгцээ, ялдамд, далимд, хэрд* зэрэг үгсийг өгүүлбэрийг захируулан холбох үгс гэнэ. Жишээ нь: *Дондов холын муу санаа өвөрлөж явсан тул түүний хэлснийг их л эмзэглэн хүлээж авав. Хүнд тус болж явсныхаа төлөө аз жаргалтай амьдарч байна даа.* зэрэг өгүүлбэрт орсон *тул төлөө* гэсэн үгс нь гишүүн өгүүлбэрийг гол өгүүлбэрт захируулан холбосон байна.

Монгол утга зохиолын хэлний зэрэгцсэн нийлмэл өгүүлбэрийн хэсгүүдийг холбоход *ба, агаад, хийгээд, бөгөөд, харин, эсвэл, бол, байтугай* гэх мэт холбоос, холбох үг идэвхтэй хэрэглэгдэнэ. Монгол хэлний “ба” бол зэрэгцсэн гишүүн, зэрэгцэн нийлмэл өгүүлбэрийг цувруулан холбодог гол холбоос үг юм. Өгүүлбэр зүйн нэгжүүдийг дундаас нь холбодог сонгомол холбоос гэж үзэж болно. “ба”-гаар зэрэгцүүлэн холбох загвар нь *агаад, хийгээд, бөгөөд*, холбоосоор холбох ерөнхий байдалтай төсөөтэй *ба*-гаар өгүүлбэрийн хэсгүүдийг эсрэгцүүлэн холбоход түрүүчийн өгүүлбэрийн үйл явц, болц, байдал нь сүүлчийн төгс өгүүлбэрийнхтэй ерөнхийдөө зэрэгцэн болох, зэрэгцүүлэн тавьж тоочих утга санаа гардаг. Жишээ нь: *Долоон бурхан одны тухай энэ хоёр домгийн эхнийх нь шидэт үлгэрийн төрөлд илүү ойртсон байх ба домгийн сэтгэлгээний ойлголт нь бүдгэрчээ. Тасалгааны дотор зул ба дэнгүй. Дүгрэг нь усны ойр байх ба гонзгой нь арай цаана налуу хажууд байна. Өдөр бүр хэдэн аяга хар цай, боовны хугархай өгх ба орой ганц хоёр аяга хоол идүүлнэ. Үүнд их л их л зовж өлсөж амьдрах ба багадаа түүхий ус уусан хийгээд сувилгаа муудсан ба хатуу багшийн гарт нухлагдсан зэргээс бэтэг өвчний хөрөнгө тогтжээ.*

Хэсгүүдийг цувруулан холбодог *агаад, хийгээд, бөгөөд, болоод* гэх мэт холбоос үгс нь бүтэц, үүргээрээ төсөөтэй юм. Учир нь эдгээр нь үйлийн зэрэгцүүлэн холбох *-аад, -ээд, -оод, -өөд* нөхцөлтэйгөөр хэвшин тогтсон үйл үгийн хэлбэрүүд учраас түрүүчийн өгүүлбэрийн үйл явдал сүүлчийнхээсээ арай урьдчилан, эсвэл зэрэгцэн хам болох цагийн зэрэглэлийн ялгаатай утгыг зааж холбодог. Бас орон, цаг учирзүйн холбогдолгүй хоёр үйл явдлыг ч зэрэгцүүлэн тавьж, тоочин үзүүлдэг. Жишээ нь: *Хөлдүү хүйдсийг хүүхэн Ханд ноцоон ядах бөгөөд түүний утаа нь гэрийн дотор бүгшин, нүд хорсгоно. Түүхий ус уусан хийгээд сувилгаа муудсан. Хүний сайхан нь дотроо гэрэлтдэг агаад сайхан хүн гэдэг нь ариун сэтгэлээр гэрэлтсэн хүнийг хэлнэ. Сумын төвд тавин хүүхэд, хоёр анги бүхий бага сургууль байдаг бөгөөд намар сурагчид нь цугларсан боловч, багш нар нь ирсэнгүй.*

Монгол хэлний холбоост зэрэгцсэн нийлмэл өгүүлбэрийн хэсгүүдийн утгыг эргэлтийн байдал, эсрэгцлийг үзүүлэхэд *харин* гэдэг холбоос үг гол үүрэгтэй. Монгол хэлний *харин*-аар холбогдсон эсрэгцсэн утгатай, цуварсан хам бүтэц хэллэгийн нэг тал нь нотлох хэлбэртэй, нөгөө нь үгүйсгэх хэлбэртэй байх нь үндсэн хэв шинж бөгөөд өгүүлбэрийн хэсгүүдийг утгын эргэлтээр нь жишин, эсрэг тавьсан, зэрэгцүүлж тавьсан нэг талыг нь үгүйсгээд нөгөө хэсгийг нь нотолсон гэх мэт утгыг заадаг. Жишээ нь: *Хүн ажлыг залуудаа чадлаараа хийдэг, харин насжаад ирэхлээр ухаанаараа хийдэг. Англид хоол тэжээлийн илүүдлийн өвчин их байдаг бол харин манай оронд тэжээлийн*

дутагдлаас болсон өвчин элбэг байдаг байна. Тэр үед Хөвсгөл далай ч гэж байсангүй, харин энд зах хязгааргүй их говь л байж гэнэ. Хавтаалж ганц эр өндөг гаргадаг, харин Сарваалж ганц эм өндөг гаргадаг.

Холбоост зэрэгцэн нийлмэл өгүүлбэрийн хэсгүүдийн хоорондох хоёр юм үзэгдэл үйлийн аль нэгийг сонгон, эс сонгох болзол тавих утга мэдээллийг үзүүлэхэд эсвэл гэдэг холбох үг түүний синонимууд чухал үүрэгтэй. Жишээ нь: *Тэр гал нээх тушаал өгөв үү, эсвэл хасгууд өөрсдөө дураараа загнав уу. Хэдэн малынхаа хойноос нэг бол, би явъя, эсвэл чи яв. Долингор хэрхэвч харгис На-гийн гараас амь хэлтрэхгүй гэж санаж, эсвэл биеэ хорлоё, эсвэл би зайлъя гэж оргох чөлөө харж суув.*

Учир зүйн үүднээс нарийн нөхцөлдсөн шалтгаан, үр дагавар байхгүй, харьцангуй сул холбоонд байдаг цуварсан өгүүлбэрийн хэсгүүдийг ерөнхийд нь эсрэгцүүлэн зэрэгцүүлж холбодог бол гэдэг холбох үг идэвхтэй хэрэглэж байна. бол-оор холбоход түрүүчийн өгүүлбэрээр илэрсэн үйл явдлыг сүүлчийн өгүүлбэрээр илэрсэн үйл явдалтай эсрэгцүүлж, улмаар жишиг утга санааг заана. Жишээ нь: *Миний ууц нуруу бадайрдаг бол Лувсангийн ууц нуруу шархирдаг гэнэ. Модны давирхай нарсанд ховил дагуу нь байрладаг бол хус модонд тусгай хүүдид хуралдсан байдаг. Равдан хуучин танилын ёсоор нүүр хагарч уулзсан бол Бадам харин ичиж зовжээ.*

1.2: Монгол хэлний холбоос үгийг япон хэлээр орчуулах нь: Д.Цэвэгмидийн “Хоньчин Найдан” зохиолд монгол хэлний холбоос үгийг япон хэл рүү орчуулсан байдалд ажиглалт хийсэн нь:

Ийнхүү Найдангийн сууж байхад түүний өнчин Халзаадай гэдэг хурга нь гүйж ирээд эзэндээ эрхэлж, гар нүүрийг нь зөөлөн халуун хошуугаараа үнэртэж үзнэ.

こうしてナイダンが座っていると、孤児のハルザーダイという彼の子羊が走って来てその温かくて柔らかい鼻面を少年の手や顔にすりつけて、甘えるのである。

Хоньчин Найдан өнчин Халзаадайтайгаа тоглохдоо (Энэ олон хонин дотроос ганцхан чи минийх шүү дээ. Чи том болоод надад олон хурга гаргаж өгнө гэх зэргээр, хэл мэддэг амьтанд үг хэлж байгаа юм шиг өнчин Халзаадайгаа эрхлүүлнэ.

ナイダンは孤児のハルザーダイと遊ぶ時、/このたくさんいる羊の中で、お前だけが僕のものなんだよ。大きくなって、僕にうんと子供を先んでくれよ/などといって、まるで言葉のわかる動物に話すようにハルザーダイをかわいがるのである。

Гэр хүртэл нилээд зайтай түл шамдахгүй бол горьгүй гэдгийг Найдан мэдэж хонио бэлчээрээс хурааж эхлэв.

家までかなりの距離があるので、急がないと危険だと気づいて、ナイダンは 散った羊をあつめはじめた。

Хоньчин Найдан орой болоход шамдаж, хонио бэлчээрээс гэрийн зүг эргүүлсэн боловч хожимджээ.

ナイダンは日が暮れたので、急いで羊を牧草地から家の方へ引きもどそうとしたが、時すでにおおそかった。

Шөнийн харанхуйгаар хээр явж сураагүй хоньд урагш явж өгөхгүй **бөгөөд** аль нэгэн эрвэс дэрвэс гэсэн бүгдээс үргэлж хуйлран зогсоно。闇夜に草原を歩きなれない羊は、思うように進んで **くれず**、一四が動くみな驚いて、かたまつて、動かなくなるのである。

Тэгвэл сүр сүлд хийморь нь сэргэлэн байдаг юм。

そうすれば、素晴らしい幸連がお前を護ってくれる。

Үргэлж гүйсэн хоньдыг хураан тогтоогоод цааш нь хонио явуулж ядан явах үед Найдангийн ар нуруун чигт **бас** нэгэн зэвүүн муухай дуу сонсмогц, хоньд зүг зүгээс үргэлж хуйлран зогсоод урагш явах **байтүгайхарин** эзэн болсон Найдангийн ивээл гуйсан **мэт** түүнийг түшиж бөөгнөрөх болов。

驚いてかけ出した羊を集めて、先へ進めようと苦労していると、ナイダンの背後、**また**何か恐ろしい声が聞こえた。たちまち、方々から羊が集まって来て、進む **どころか**、**逆に**主人のナイダンに庇護を求めるかのよう**に**彼を取り囲んでしまった。

Хуучин саран орой гарах **түл** шөнө хав харанхуй, ямар сүрхий араатан дайсан хүрээлэн тойроод ингэж хонь үргэж байгаа билээ **гэж бодогдохоос** Найдангийн дотор харанхуйлж, нүдэн дээгүүр нь ус гүйвч, эцгийн захиаг санаж зориг орон нүдний нулимсаа арчина。

下弦の月は晩く出る**ので**草原に漆黒の闇が迫り、羊がこんあに怖がるのは、いったいどんなに凄い獣に包囲されている**のだらうか**、と思うと、ナイダンは気が遠くなりそう**で**涙がでたが、父の言葉を思い起こして勇気を出し、涙を城うのであった。

Гагцүү нэгэн ямаа лавтай чонын аманд орсон бололтой **гэж** тааварлан сэтгэл гутна。

だがただ一匹、山羊が狼に食べられたにちがいない**と思うと**、悲しかった。

Найдан захирагч Сүрэнгийн хонийг гурван жил адуулахдаа нэг ч ишиг чононд өгсөн түүхгүй **учир** Сүрэнд мартагддаг байсан **ба мон** сайнаар хонь хариулвал нэг даага өгнө **гэж** захирагчийн урьд хэлсэнийг санаж одоо ч тэр шагнал олдохийг болих нь дээ **гэж** гомдолтойгоор хонио явуулж ядан байтал нэг морьтой хүн давхиж ирэв。

ナイダンは、管理人スレンの羊を三年間、方牧して来たのだが、その間、一匹の仔山羊も狼に食べ割れたことが無かった**ので**、スレンに褒められていたし、**また**、羊をうまく方牧すれば、二歳の仔馬をやろう**と**、以前スレンが言ったことを思い出したが、その褒美ももうもらえなくなってしまったと口惜しく思い羊を進めることができず**にいると**、誰か騎馬の人が駆けて来た。

Үүнийг аятайхан завшаан **гэж үзээд** Зоригт Нүднээс далд орвол түүний эхнэр хүүхэд үг дуугүй гарт орно **гэж** захирагч бодохдоо, мэргэн арга олов **гэж** өөрийгөө сайшаан магтана。これ幸いと、「ゾリクト、お前が行け!」と命じたのである。彼が目の前からいなくなると、奴の妻子は意のまま**だと思つた**、スレンは実にうまい方法を見つけたもの**だと**自画自賛するのであった

Гэвч одоо хийдэд явуулахад гэртээ ганцаараа үлдэх **бөгөөд** аливаад тулгамдах болуу гэж бэрхшээнэ。

しかし、いまナイダンを寺にやったら、家には自分がたった一人残つて、何かにつけて困ることになりはしないかと、ついおそれもするのである

Ийнхүү амьтан бүгдийн байдал сэргэлэн сонор баяр цэнгэлтэй байхад түүний дунд ганцхан Найдангийн нүдэн дээгүүр ус мэлтэгнэж сэтгэлд нь уйтгар долгиолно.

このように生あるものすべてが躍動し、歓喜にあふれているとき、ただナイダンだけが目に涙をため、愁いに沈むのである。

Өнчин хоцорсон Найдан гэрийн дэргэд уйлан сууж байхад дэргэдүүр нь захирагч Сүрэн давхин өнгөрсөн **боловч** Найдан тийш юу ч хэлсэнгүй.

孤児になったナイダンが家の傍らで泣いていると、そのすぐ近くを、管理人の**スレ**が羊の群れをつれて馬で駆けて**行ったが**、少年に声をかけようともしなかった。

Харин өнчин Халзаадай хурга нь том болсон **бөгөөд** сүргээсээ тасран гарч Найдангийн дэргэд ирээд эзнийхээ уйтгарласан сэтгэлийг засахыг оролдсон мэт байв.

ただ、今では すっかり大きくなった孤児のハルザーダイだけが、群れから、離れてやっと来ると、一生懸命に主人の悲しみを慰めようとするかのようであった。

Үүнийг орхин явж яаж болно.

これこそ、僕の生まれた家なのだ。

Даваан дээгүүр морьтой хүн гарах **шинг** санагдахад нүдний нулимсыг арчаад сайнаар ажиглавал хий үзэгдэл болон саринаад хоосон зам зурайж байна.

峠のところに騎馬の人が現われた**ように**思えて、涙を拭いてよく見れば、それはただ幻影にすぎず、幻影の四散した向こうに、うつろな道が長く続いていた。

II. Япон хэлний холбоос үгийн тухай

2.1: Япон хэлний холбоос үгийн тухай ойлголт—日本語の接続詞 Салангид өгүүлбэрүүдийг болон өгүүлбэрийн гишүүд гишүүн өгүүлбэрүүдийг холбох үүрэгтэй **そして、および、それに、さらに、その上、すると、** гэх мэт үгсийг холбоос үг гэнэ.

接続詞の分類—Холбоос үгийн ангилал: Илэхийлэх утга, бүтэц үүргээс нь шалтгаалан дараах байдлаар ангилна. Үүнд:

- **並列接続詞-** Зэрэгцүүлэх холбоос үг **～そして ～および ～それに ～さらに ～それから ～また**
- **添加接続詞-** Хавсрах холбоос үг **～また ～その上 ～そうして ～それから ～おまけに**
- **選択接続詞-** Сонгох холбоос үг **～あるいは ～それとも ～もくは ～それくは ～また**
- **穂族接続詞-** Сэлбэх холбоос үг **～さて ～では ～なぜなら ～だって**
- **順対接続詞-** Угсруулан холбох үг **～だから ～それで ～そのために ～そこで ～したがって ～ゆえに～それゆえに ～すると ～それなら ～それでは ～ですから**

- 迁接続詞- Эсрэгцүүлэх холбоо үг ~が ~けれど ~しかし ~ころが ~でも ~それでも ~それなのに ~しかしながら ~だけど ~だが
- 説明接続詞- Тайлбарлах холбоос үг ~すのわち ~つまり
- 転換接続詞- Шилжилт заах холбоо үг ~ところで ~さて ~では ~それはさておき

2.2 Япон хэлний холбоос үгийг Монгол хэлээр орчуулах нь: Зохиолч Акүтагава Рюүносүкэгийн “Хамар” зохиолд япон хэлний холбоос үгийг монгол хэлээр орчуулсан байдалд ажиглалт хийсэн нь:

そこで内供は弟子んお一人を膳い向うへ坐らせて、飯を食う間中、広さ一寸長さ二尺ばかりの柝で、鼻を持上げていて貰う事にした。Тийм болохоор хоолны үед нэг шавиа ширээний нөгөө талд суулган, өргөөшөө нэг сүн, үртаашаа хоёр шякү хүрэх хавтгай модоор хамраа дээш нь өргөн бариулж байхаар болжээ.

しかしこうして飯を食うと云う事は、持上げている弟子にとっても、持上げられている内供にとっても、決しては容易な事できない。

Ингэж хооллоно гэдэг хамрыг сөхөн бариж буй шавийн хувьд ч сөхөн бариулж буй хамбын хувьд ч тийм ч амар хялбар хэрэг бишээ.

けれどもおれは内供にとって、決して鼻を苦に病んだ重な利理由ではない、内供は実にこの鼻によって傷つけられる自尊心のために苦しんだのである。

Гэсэн хэдий ч энэ бол хамраасаа болж шаналах гол шалтгаан биш. Үнэндээ хамбын ийнхүү шаналж буй нь түүний өөрийгөө хүндэтгэх сэтгэлтэй нь холбоотой юм.

しかし内供、自分が僧であるために幾分でもこの鼻に煩せれる事が少なかったと思っていない。

Гэвч хамба өөрөө бол лам болоод хамартаа шаналах нь багассан гэж жаахан ч гэсэн бодож байсангүй.

そこで内供は積極的にも、この自尊心の毀損を恢復しようと試みた。

Тийм учраас хамба өөрийнгөө хүндэтгэн сэвтсэн сэтгэлээ сэргээхийн тулд идэвхитэй идэвхигүй янз бүрээр үзэж таржээ.

しかし自分でも満足するほど、鼻が短く見えた事は、これまでにただの一度もない。

Гэвч өөрт ч болов аятайхан санагдахаар богино харагдсан удаа нэгээхэн ч үгүй.

それからまた内供は絶えず人の鼻を気にしていた。

Тэндээ ч бас гэвчилгүй хүмүүсийн хамарт анхаарал нь татагдана.

しかし鍵鼻はあっても、内供のような鼻は一つも見当らない。

Гэвч монхор хамар таарах боловч түүнийх шиг урт хамар нэг ч таарсангүй.

けれども、自連や、舍利弗の鼻が長かったとは一度の経文にも書いていない。

Гэсэн хэдий ч Монголжийбуу Шаарийбуугийн хамар урт байсан гэж нэг ч судар алга.

しかし何をどうしても、鼻は依然として、五六寸の長さをぶらりと唇の上にぶら下げているでわなないか。

Гэлээ ч юуг яаж ч хэрэглээд хамар нь урьдын адил тав зургаан сүнгийн урттайгаар дээд уруулаасаа аваад эрүүний доор хүртлээ унжсаар байх.

そうして一方では、気軽な口調で、食事の度毎に、弟子の手数をかけるのが、心苦しいと云うような事を云った。

Тэгэнгээ бас хөнгөн аягаар хооллох бүртээ шавь нартаа төвөг удах нь л сэтгэл зовоох юм гэсэн шүү үг дуугарна.

しかしそれに対する反感よりは、内供のそう云う策略をとる心もちの方が、より強くこの弟子の僧の同情を動かしたのであろう。Гэхдээ энэхүү байдалд нь дургүйцэхээс илүү ийм арга хэрглэж байгаа түүний энэ байдал нь юунаас ч илүү шавийнх нь өрөвдөх сэтгэлийг хөдөлгөө биз ээ.

そうして、内供自身もまた、その予期通り、結局この熱心な勧告に聴従する事になった。

Эцэст нь хамба ч төлөвлөснөөрөө саналыг нь дагахаар болжээ.

そこで扱敷へ穴をあけて、それを提の蓋にして、その穴から鼻を場の中事へ入れる事にした。

Тиймээс бүтээлэг цоолж нүх гарган, аягаа таглаад тэр нүхээр нь хамраа усруу оруулахаар боллоо.

そこで、上眼を使って、弟子の僧の足に輝のせれているのを眺めながら、腹を立てたような声で、

Тэгээд шавийнхаа сайртсан хөлийг харангаа, ууртай дуугаар:

さて二度目に茹でた鼻を出して見ると、成程、いつにおなく短くなっている、これではあたりまえの鍵鼻と大した変りはない。Тийнхүү хоёроонтоо чанагдсан хамрыг гаргаад иртэл, нээрээ л байдгаасаа богинохон болсон байх нь тэр. Ийм байхад байдаг л нэг палигар хамраас ялгагдах юм алга.

それから一晩寝てあくる日早く眼がさめると内供はまず、第一に、自分の鼻を撫でてみた。

Мөн шөнө унтаад өглөө эрт нүдээ нээнгүүтээ л юун түрүүнд хамраа элбэн элбэн үзлээ.

ある日けたたましく太の吠える声があるので、内供が何気なく外へ出て見ると、中童子は、二尺ばかりの木の片をふりまわして、毛の長い、瘦せた彦太を逐いまわしている。

Нэгэн өдөр тэсэхийн аргагүй нохойний хуцах дуу гараад байсан тул хамба юм бодолгүй гараад харсанд сурагч банди хоёр шякү хэрийн урттай мод далайн, урт үстэй хав нохойг элдэн хөөж байлаа.

Дүгнэлт

Бид энэхүү судалгааны ажлыг япон хэлээс монгол хэлээр орчуулсан “Хамар” зохиол, монгол хэлнээс япон хэлээр орчуулсан “Хоньчин Найдан” зохиолын орчуулгад ажиглалт хийж, тухайн зохиолын холбоос үгийг хэрхэн орчуулсныг тусган үзүүлээ. Ингээд ажиглалт хийхэд “Хамар” зохиолоос 20 өгүүлбэр сонгоход холбоос үг 24 байна. “Хоньчин Найдан” зохиолоос 17 өгүүлбэр сонгон авахад холбоос үг нь 30 байна. Ийн үзэхэд япон зохиол нь холбоос үг харьцангуй бага, утга нь ижил төстэй ч, хэлбэр өөр, ойролцоо утгат үгийн хэрэглээ ихтэй байх бол монгол зохиолд нэг өгүүлбэрт, нэг холбоос үг олон дахин орж байх ба утгын талаар ижил байгаа нь ажиглагдлаа. Жишээ нь:

Найдан захирагч Сүрэнгийн хонийг гурван жил адуулахдаа нэг ч ишиг чононд өгсөн түүхгүй учир Сүрэнд мартагддаг байсан ба мөн сайнаар хонь хариулвал нэг даага өгнө ээж захирагчийн урьд хэлсэнийг санаж одоо ч тэр шагнал олдохийг болих нь дээ ээж гомдолтойгоор хонио явуулж ядан байтал нэг морьтой хүн давхиж ирэв.

ナイダンは、管理人スレンの羊を三年間、方牧して来たのだが、その間、一匹の仔山羊も狼に食べ割れたことが無かったので、スレンに褒められていたし、また、羊をうまく方牧すれば、二歳の仔馬をやろうと、以前スレンが言ったことを思い出したが、その褒美ももうもらえなくなってしまったと口惜しく思い羊を進めることができずにいると、誰か騎馬の人が駆けて来た。さて二度目に茹でた鼻を出して見ると、成程、いつにおなく短くなっている、これではあたりまえの鍵鼻と大した変りはない。

Тийнхүү хоёронтоо чанагдсан хамрыг гаргаад иртэл, нээрээ л байдгаасаа богинохон болсон байх нь тэр. Ийм байхад байдаг л нэг палигар хамраас ялгагдах юм алга. гэх мэт болно.

Ном зүй

Пүрэв-Очир.Б “Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй 2” УБ., 2000 он
Пүрэв-Очир.Б “Орчин цагийн монгол хэлний өгүүлбэрзүй 3” УБ., 2000 он
Төмөртоогоо .Д “Орчин цагийн Монгол хэл” УБ., 2004 он
Энхээ.Ц “Япон хэл зүйн гарын авлага” УБ.,2009 он
Энхээ.Ц “Японы уран зохиол” УБ., 2010 он
野田尚史“Япон хэлний дүрэм 日本語文法”УБ., 1995 он

**XXI ЗУУНЫ АЛТАЙ ХЭЛ ШИНЖЛЭЛ,
ЦААШДЫН ЧИГ ХАНДЛАГА**

С.Энхбадрах

*(ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн. ЭША,
МУИС-ийн докторант)*

Агуулгын товч: Тус өгүүлэлд XVIII зууны хоёрдугаар хагасаас эхтэй алтай хэл шинжлэлийн сүүлийн 20 гаруй жил буюу шинэ зууны босгон дээрх ололт амжилт хийгээд гол бүтээлүүдийн тухайд тоймлон үзэж, улмаар тус онолын цаашдын чиг хандлагын тухайд тодорхой санал дэвшүүлэхийг зорьсон болно.
Түлхүүр үг: алтай хэл шинжлэл, монгол хэл, түрэг хэл, бичгийн дурсгал, үгийн сангийн судалгаа, гарал судлал

0. Дэлхийн олон хэлийг гарал үүслийн талаас нь ангилан хуваах ерөнхий онолд тулгуурлан, түрэг, монгол, манж-түнгүс хэлнүүдийг нэг хэлнээс салбарлан гарсан хэл гэж үздэг бөгөөд эдгээр хэлтнүүдийн Алтайн уулс орчмоор нутаглаж байсныг нь үндэс болгон “Алтайн хэлнүүд” хэмээн тодорхойлдог боловч, энэ онолыг эсэргүүцэгчид уг хэлнүүдийг нэг хэлнээс салбарлан гараагүй, хэв шинжийн хувьд ижил төстэй гэж үзэж байна. Ийнхүү алтай хэлний онолыг зөвшөөрөгч хийгээд үл зөвшөөрөгчдийн аль аль нь дээрх угсаатнуудын хэлэнд буй нийтлэг зүйлийг дуу нэгтэй хүлээн зөвшөөрдөг билээ. Алтай хэл шинжлэлийн судалгаа үүссэн цагаас эхлээд хэлний тодорхой түвшин, тухайлбал, авиа зүй, үг зүй гээд өргөн хүрээг хамарсан бүтээлүүд гарсан ч тухайн хэлнийхээ бүхий л түвшнийг бүрэн дүүрэн харгалзан үзсэн нь ховроос гадна хэл шинжлэлийн янз бүрийн аргыг тууштай хэрэглээгүй тал ажиглагдсаар байна. Мөн түүнчлэн тус хэлний бүлгийг солонгос, япон хэлээр өргөжүүлэн, макро-алтай хэл гэх ойлголтыг Г.И.Рамстедт тэргүүтэй эрдэмтэд гарган тавьж, чамгүй бүтээлийг туурвисан бөгөөд өгүүллийн эхэнд дурдсан гурван хэлний хүрээнд судлах чиглэлийг микро-алтай хэлний онол хэмээн нэрлэх болов.

Гурван зууныг дамнан хөгжиж буй хэл шинжлэлийн энэ сонирхолтой салбар XX зууны эхнээс дунд үеийг дуусталх хугацаанд эрчимтэй бүтээлээ туурвиж байсан өрнө дахины, тэр дундаа оросын голдуу эрдэмтдийн нуруун дээр явж ирэв. Хэл шинжлэлийн энэ салбар ухаанд үнэтэй хувь нэмрээ оруулсан эдгээр эрдэмтэд тус онолыг хүлээн зөвшөөрсөн нэгэн бүлэг, эс хүлээн зөвшөөрсөн нэгэн бүлэгт хуваагдсанаар алтаист хийгээд антиалтаистууд гэсэн хоёр хэсэг болжээ. Гэсэн хэдий ч аль аль чиглэлийнхэн нь “алтай хэлнүүд” гэх нэр томъёоноос татгалзсангүй, тиймээс ч энэ чиглэлийн судалгааны бүтээлүүд гурван зууныг дамнан тасралтгүй гарсаар байгаа билээ.

Бид тус өгүүлэлд өнгөрсөн хоёр зууныг залгамжлан, шинэ XXI зуунд тус салбар ухаанд гарсан гол ололтуудыг тоймлон үзэхийн сацуу цаашид энэ

чиглэлд чухам ямар чиг баримжаагаар явбаас илүү үр дүнд хүрч болох тухайд тодорхой санал дэвшүүлэхийг эрхэмлэв.

Алтай хэл шинжлэлийн өнөөг хүртэлх гол үр дүнгүүдээс үзвээс тус онолыг баталж чадах ч, эс чадах ч байсан ялгалгүй гол түлхүүр болох тулгуур хоёр хэл нь түрэг хийгээд монгол хэл болох нь зайлбаргүй болов. Солонгос, япон хэлийг хамруулсан макро-алтай хэлний онол төдий л хол явахгүй нь тодорхой болсон ч, эдгээр хэлийг монгол, түрэг хэлний тодорхой элементүүдтэй харьцуулан (зэрэгцүүлэн) судлах ажил улам дэлгэрсээр буй нь сайшаалтай. Манж-түнгүс хэлний монгол, түрэг хэлтэй нийтлэг гэгдэх элементүүдийн дийлэнх нь монгол хэлний нөлөөгөөр тайлбарлагдах болсон хийгээд алтайн ерөнхий онолд нөлөөлөхүйц баримт өнөөг хүртэл манж-түнгүс хэлний хөрсөн дээр төдий л хангалттай гарсангүй. Учир иймд бид алтай хэл шинжлэлийн цаашдын чиг хандлага түрэг, монгол хэлний баримтад үндэслэн үргэлжилж, энэ нь ч уг салбар ухааны үндсэн баримжаа болно гэдэгт эргэлзэхгүй болсноо онцлон тэмдэглээд монгол, түрэг хэлний харьцаанд суурилсан алтай хэл шинжлэлийн шинэ зууны ололтыг нэн түрүүнд тоймлон үзсү. Ингэхдээ алтай хэл шинжлэлийн тулгуур болсон эртний түрэгийн орхон бичгийн дурсгалын судалгааны тухайд товч авч үзээд, улмаар монгол, түрэг хэлний харьцуулсан судалгааны чиглэлд гарсан гол үр дүнгүүдийн тухайд тоймлосны дараа өөрсдийн тодорхой саналыг дэвшүүлэх болно.

1. Эртний түрэгийн орхон бичгийн дурсгалын судалгаа. Эртний түрэгийн орхон (руни) бичгийн судалгаа нь анх нээсэн цаг болоод XIX зууны ерээд онд В.В.Радлов, В.Томсен нар анхны бичгийн дурсгалуудын цаасан хэвийг хэвлэсэн цагаас эхлэн өнөөг хүртэл тасралтгүй үргэлжилсээр байна. Гол төлөв Монгол улсын нутаг дэвсгэрээс томоохон дурсгалууд нь олдсон энэ бичгийн дурсгалыг нэрлэх тухайд судлаачид “эртний түрэг бичиг” (С.Е.Малов), “эртний руни бичиг” (А.Н.Кононов), “Орхон, Сэлэнгийн руни бичиг” (М.Шинэхүү), “Орхон Енисейн бичиг” (А.Лувсандэндэв), “Орхон бичиг” (Л.Болд), “Монголын руни бичиг” (Ц.Баттулга) гэх зэрэг олон янзын санал дэвшүүлсэн байдаг бөгөөд Орхоны хөндийгөөс гол томоохон дурсгалууд олдсонд нь үндэслэн “Орхон бичгийн дурсгал” хэмээн нэрлэсэн академич Л.Болд тэргүүтэй эрдэмтдийн саналыг баримтлах нь зүйтэй гэж үздэгээ тэмдэглэвэл зохино.

Орхон бичгийн дурсгал анх илэрсээр газар зүйн хувьд ихэд өргөжин тэлсэн бөгөөд Монгол Улсын Орхон голын хөвөөнөөс илрүүлсэн алдарт Күлтегиний болон Билгэ хааны дурсгалуудын зэрэгцээ Енисей мөрний хөвөөнөөс 1894-1895 онд В.В.Радловын хэвлүүлсэн 32 дурсгал олдсон байна. Тэр цагаас хойш түрэгийн руни төст бичгийг “орхон-енисейн” бичиг хэмээн ерөнхийд нь оноосон нэр тогтсон байна. Орхон-енисейн дээр дурдсан дурсгалуудаас гадна Монгол нутгаас илрүүлснээс арай эрт, Енисейгээс арай хожуу Алтайн Чарыш голын хөвөөнөөс Г.И.Спасский 1818 онд руни төст бичээс илрүүлж байсан бол 1865 онд В.В.Радлов булш малтаж байхдаа бичээс бүхий мөнгөн сав суулга олж байв. Бүр үүнээс ч эрт Хакасст Сибирийн руни бичигтэй төстэй хоёр хадны бичээсийг Д.Г.Мессершмидтийн экспедицийнхэн илрүүлж, 1729, 1730 онд З.Байер Санкт-Петербургт, Ф.И.Страленберг Стокгольмд тус тус хэвлүүлсэн байдаг. Эртний түрэгийн руни бичгийн дурсгалын судалгааны

түүхийн эхлэл чухам ийм ажээ. Энэхүү түүхийн эхлэлд тус бичээсийг тайлан уншаагүй байсан учир “руни” хэмээн нэрлэх нь зүй ёсны хэрэг бөгөөд В.Томсен тайлан уншсанаас хойш буюу 1893 оноос хойших түүхийн тухайд орхон бичиг, енисейн бичиг хэмээх нь хамгийн оновчтой нэр томъёо байх учиртай.

Эртний түрэгийн бичгийн дурсгалын судалгааны түүхээс үзвээс тус судалгааны салбарт ажиллаж буй судлаачдад хоёр янзын судалгааны ажил ихээхэн тус нэмэр болдог билээ. Нэгдүгээрт, эртний түрэгийн дурсгалууд дахь үглэврүүдийг боломжит хэмжээгээр бүрэн хамруулсан үгийн сангийн суурь толь бичгүүд. Энэ чиглэлийн голлох хоёр том толийг дурдаж болно. Үүнд:

1) “Древнетюркский словарь” /1969/ (В.М.Наделяев тэргүүтэй 10 зохиогч, редактор бүхий); 2) Clauson G. “An Etymological of Pre-Thirteenth-Century Turkish” (1972).

2) Хоёрдугаарт, руни бичгийн дурсгалуудын тухай эмхэтгэл, цомгийг багтаасан нэг сэдэвт болон бусад бүтээлүүд, тэр дундаа Күл-тегин, Билгэ хаан, Тоньюкук тэргүүтэй томоохон дурсгалуудын судалгаа ихээхэн ач холбогдолтой байдаг. Нэрт эрдэмтэн С.Е.Маловын “Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования” (1951), “Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы” (1952) хийгээд түүнийг нас барсны дараа хэвлүүлсэн “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии” (1959) хэмээх гурван бүтээл нь урт хугацааны турш энэ чиглэлийн судалгаанд чухал хэрэглэгдэхүүн болсоор байна.

Бидний судалгаандаа онцлон үзэж буй цаг үе буюу сүүлийн гуч орчим жилийн хугацаанд олон олон шинэ дурсгалыг нээн илрүүлж, тэр хэрээр судалгааны олон бүтээл хэвлэгдэн гарсаар байгаа бөгөөд эртний түрэгийн орхон, енисейн бичгийн дурсгал нь бүх дэлхийн түрэг судлаач, хэл шинжлэлч, түүхчдийн анхаарлын төвд байсаар байна. XXI зуун гарснаас хойших энэ чиглэлийн голлох бүтээлүүдийн тухайд тоймлон өгүүлбэл дараах мэт байна.

А) Нэг сэдэвт бүтээл, ном: Энэ хугацаанд өмнөх зууны судалгааны арвин баялаг санд тулгуурласан хийгээд шинээр нээсэн дурсгалуудын хүрээнд өөр өөр бичгийн дурсгалуудыг цогцоор нь судалсан шинэ бүтээлүүд олноороо хэвлэгдсэн байна. Гэлээ гэхдээ эдгээр судалгааны дийлэнх нь өмнө дурдсан В.В.Радловын хэвлүүдсэн атлас хийгээд Монгол-Зөвлөлтийн хамтарсан шинжилгээний ангийн бүрдүүлсэн хэрэглэгдэхүүнд голлон түшиглэж, судалгааныхаа ажлыг хийсэн гэдгийг дурдах нь зүйд илүү нийцтэй. Эдгээрээс дараах бүтээлүүдийг онцлон дурдаж болно. Үүнд: С.Г.Кляшторный “История Центральной Азии и памятники рунического письма” (2003), С.Г.Кляшторный “Рунические памятники Уйгурского Каганата” (2010), Л.Ю.Тугушева “Тюркские рунические письменные памятники из Монголии” (2008), И.В.Кормушин “Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология” (2008), В.А.Кочеев “Свод древнетюркских рунических памятников Горного Алтая” (2006), Л.Н.Тыбыкова, И.А.Невская, М.Эрдал “Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая” (2012) гэх мэт.

Монголын эрдэмтдийн тухайд шинэ зууны ихэнх бүтээл нь БНТурк, Япон, Солонгос зэрэг гадаадын эрдэмтэдтэй хамтарсан шинжилгээний ангийн бүрдүүлсэн эх хэрэглэгдэхүүн, мөн үүний өмнө дурдсан хэрэглэгдэхүүнүүдэд

мөн адил түшиглэж байв. Үүнд, академич Л.Болд 1996 онд хэвлүүлсэн “БНМАУ-ын хадны бичээс” хэмээх нэг сэдэвт бүтээлээ залган үргэлжлүүлж, “Орхон бичгийн дурсгал” (2005-2012) хэмээх цувралын нийт 6 ботгийг хэвлүүлээд буй бөгөөд хамгийн сүүлд “Орхон бичгийн дурсгал VI” бүтээлээ 2019 онд хэвлүүлэв. Мөн түүнчлэн нэрт түрэгч эрдэмтэн Талат Текиний шавь Турк улсын эрдэмтэн Мехмет Өлмез “Uygun Hakanligi Yazitlari” (2018) тэргүүтэй энэ чиглэлийн бүтээлүүд цөөнгүйг гаргалаа. Монголын орхон бичгийн томоохон дурсгалуудаас гадна цөөн үг, өгүүлбэрээс бүтсэн бага дурсгалуудыг шинээр илрүүлэх, нягтлан судлах талаар МУИС-ийн профессор Ц.Баттулга, доктор (Ph.D) Б.Азаяа, ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн судлаач, доктор (Ph.D) Р.Мөнхтулга нар амжилттай ажиллаж, олон бүтээл туурвиж буйг онцлон тэмдэглэх учиртай.

Дээр товч онцлон үзсэн судлаачдаас С.Г.Кляшторныйгийн сүүлийн номууд түүний энэ чиглэл дэх олон жилийн судалгааны үр дүнг тусгасан бөгөөд эдгээр нь дурсгалуудыг буй байгаагаар нь хэвлэсэн бүтээл бус харин түүнд тулгуурласан түүхийн тойм судалгаа болсноороо онцлог юм. Мөн Оросын эрдэмтэн Л.Ю.Тугушева олон жилийн ажиглалтдаа үндэслэн орхон бичгийн бүх томоохон дурсгалыг шинээр орчуулах оролдлого хийсэн боловч В.В.Радлов, С.Е.Малов нарын орчуулгын төлөвийг дагаж, цөөн газар л өөрчлөлт хийсэн байдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй. В.И.Кормушины нэг сэдэвт бүтээлүүд нь енисейн бичээсүүдийн үсэг зүй, хэл зүйн анализуудыг агуулсан суурь судалгааны бүтээл болсноороо онцлог бол Кочеева, Тыбыкова, Невская, Эрдал нарын бүтээлүүд нь маш бага судлагдсан ОХУ-ын Уулын Алтай орчмын бичээсүүдийг анхлан судалгааны эргэлтэд оруулснаараа ач холбогдолтой байна. Академич Л.Болд арван дөрвөн жилийн хугацаанд Монгол улсын нутаг дэвсгэр дэх орхон бичгийн томоохон дурсгалууд болон бага судлагдсан жижиг дурсгалуудыг галиглан, орчуулж, үгийн сан, хэл зүйн судалгааг хавсаргасан таван зургаан боть бүтээл гаргасан нь энэ салбарт чухал хувь нэмрээ оруулсан бол профессор Ц.Баттулга олон жилийн судалгааны үр дүндээ тулгуурлан орхон бичгийн бага дурсгалуудыг уншиж, судалсан “Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа” хэмээх гурван бүтээлээ 2022 онд хэвлүүлсэн нь сүүл үеийн гол амжилт болов.

Б) Тусгай бичээсүүдийн судалгаа, эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд: Тодорхой бичээсүүдийн тухайд тусгайлан судалсан эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд энэ хугацаанд хангалттай их хэвлэгдсэн бөгөөд судлаачдын дунд ихэд өргөн дэлгэрсэн бүтээлүүдээс онцлон дурдах нь зүйтэй. Жишээлбэл: L.Clark “Karabalgasun and Terkhin Inscription” (2000), M.Dobrovits “Ongin Yazitini Tahlile Bir Deneme” (2001) зэрэг олон арван бүтээл англи хэлээр хэвлэгдсэн нь шинэ зууны нэгэн онцлог болов. Оросын эрдэмтэн И.В.Кормушин “Архананская надпись” /Ц.Баттулгын хамт/ (2013), “Из комментариев к тексту надписи в честь Тоньюукука” (2015), “Новое в чтении и толковании Чойренской рунической надписи конца VII в. из Монголии” (2011) гэх мэт орхон бичгийн дурсгал судлал төдийгүй эртний бичиг үсгийн онолын судалгаанд хувь нэмрээ оруулах чухал бүтээлүүдийг сүүл үед хэвлүүлснийг тэмдэглэх нь зүйтэй.

Мөн академич Л.Болд “Үсэг бичиг, үг хэллэгийн судалгаа” (2017),

“Орхон бичгийн дурсгал, түрэг хэл аялгууны судалгаа” (2023) хэмээх хоёр бүтээлдээ орхон бичгийн гарал үүсэл хийгээд үсэг зүйн дэлгэрэнгүй судалгаа, зарим бичгийн дурсгал дахь үг хэллэгийн утга, гарал, хэл зүйн зарим асуудлыг харьцуулсан хэл шинжлэлийн үүднээс тодруулан судалж, шинэлэг санаа дэвшүүлсэн, эдүгээ олдохуйяа бэрх болсон болон судалгааны сүүл үеийн үр дүн болсон өгүүллүүдээ багтаан хэвлүүллээ.

МУИС-ийн профессор Ц.Баттулга, доктор Н.Гэрэлмаа, Б.Азаяа нар шинэ зуун гарснаас хойш шинээр илрүүлсэн болон өмнө олдсон бичгийн дурсгалуудыг нягтлан орчуулж, тайлан тайлбарласан олон арван өгүүллээ тасралтгүй хэвлүүлж Монгол улс дахь орхон бичгийн дурсгал судлалын шинэ цагийн галыг залган асаааар байна.

В) Археологийн бүтээл ба үзүүлэн таниулах цомгууд: Сүүлийн жилүүдэд монголын орхон бичгийн судалгааны үндсэн экспедицийг Турк, Казахын эрдэмтэд дотоодын судлаачидтай хамтран гүйцэтгэх болсны үр дүнд ихэнхдээ дурсгалын зураг болон цогцолборын план зураг зэргээс бүрдсэн зурагт цомог, нэг сэдэвт үзүүлэн таниулах эмхэтгэлүүд олноор хэвлэгдсэн байна. Тухайлбал, С.Харжаубай “Атлас Орхонских памятников” (2007), С. Alyilmaz “(Kök)türk harfli yazitlarin izinde” (2007), Н.Базылхан “Казакстан тарихы туралы түркі деректемелери. Көне түркік битіктастары мен эскерткіштери” (2005), Ts.Battulga “Newly found Runic Inscriptions in Mongolia” (2017), Л.Болд “Орхон бичгийн дурсгал VI (Монгол нутаг дахь эртний түрэг бичээсүүд)” (2019), Ц.Баттулга “Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа /1-3 боть/” (2022) гэх мэт бүтээлийг онцлон дурдаж болно.

Бичгийн дурсгалуудын нэр, үүсэл гарал, түүнчлэн эх бичиг судлалын талаарх ерөнхий асуудалд хандсан бүтээлүүд сүүлийн жилүүдэд бас хэвлэгдэн гарсан байна. Энэ чиглэлийн бүтээлүүдээс И.Л.Кызласов “Рунические письменности евразийских степей” (1994), А.М.Щербак “Тюркская руника” (2000), Caffarelli, Egly “Necropoles et monuments funeraires des Tujus (empires des Türk du VIe au VIIIe siècles AD)” (2003), М.Добровиц “Textological Structure and Political Message in the Old Turkic Runic Inscriptions” (2012), Д.Синор “Old Turkic languages” (2000) зэрэг бүтээлүүдийг онцлууштай.

Д) Ном зүй: Эртний түрэгийн руни бичгийн дурсгалуудад зориулсан судалгааны бүтээлүүдийн ном зүйн цөөн бүтээл бас хэвлэгджээ. Эдгээр нь V.Adam, J.-P.Laut, V.Rybazki “Bibliographie alttürkischer Studien” (2000), E.Aydin “1995-2005 yıllari arasinda türk runic metinleri üzerine yapılan çalışmalarla bir bakış”, E.Aydin, G.Güner “Kök Türk Harfli Metinler ve Kök Türklerle ilgili Türkiye’de Yayimlanmiş Çalışmalar Bibiyografyasi (Deneme)” (2007) бөгөөд 2007 оноос хойш энэ чиглэлийн бүтээл хараахан хэвлэгдээгүй байна.

Алтай хэл шинжлэлийн асуудлыг тодруулан судлахад тулгуур болох үндсэн хэлний нэг эртний түрэг хэлний бичгийн дурсгалын судалгааны шинэ зууны гол ололтуудыг товч нэрлэхэд дээрх мэт байна. Орхон, Енисейн бичээсүүд нь эртний түрэг хэлний гол дурсгал болох учир алтай хэл шинжлэлийн судалгааны чухал хэрэглэгдэхүүний нэг яахын аргагүй мөн бөгөөд энэ чиглэлийн судалгаа өргөжин тэлэх нь эдүгээ хүртэл зангилаа нь тайлагдаагүй тус онолын асуудалд ч мөн чухал учир холбогдолтой байх учиртай гэдгийг онцлон тэмдэглэе.

2. Алтай хэл шинжлэлийн цаашдын чиг хандлага хийгээд монгол, түрэг хэлний харьцуулсан судалгаа. Бидний дээр онцлон дурдсанчлан алтай хэлнүүд, тэр дундаа монгол, түрэг хэлний харьцуулсан судалгаа эдүгээ олон орны эрдэмтдийн анхаарлын төвд буй хэвээр бөгөөд тус онолыг хүлээн зөвшөөрөгчид хийгээд үгүйсгэгчдийн бүтээлээр улам бүр арвижин баяжсаар байна. Эдгээр хэлийг судалсан зарим голлох эрдэмтдийн үздэгчлэн тус хэлнүүдийн харьцуулсан авиа зүй, морфологийн түвшний судалгаа нэлээд хангалттай, харин үгийн сангийн түвшний судалгаа бүрэн дүүрэн төгөлдөржөөгүй байна. Өнгөрсөн зуунд үгийн сангийн энэ салбарт гарсан гол томоохон бүтээл бол оросын эрдэмтдийн хамтарсан “Түрэг хэлнүүдийн үгийн гарлын толь” (Этимологический словарь тюрских языков) хэмээх цуврал толь бичиг байсан бөгөөд энэ уламжлалыг шинэ зуун гарсаар толгой үгийг үргэлжлүүлэн хэвлүүлж, хоёр ч цувралыг нь гаргаад байна.

Мөн түүнчлэн шинэ зууны босгон дээр олны хүртээл болсон, оросын түрэгч эрдэмтдийн хамтарсан томоохон бүтээл болох “Түрэг хэлнүүдийн харьцуулсан хэлний зүй” /Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков/ (М., 2001) цувралын “Үгийн сан /Лексика/”-гийн ботийг алтай хэлнүүдийн гарлын толиудаас гадна судалгааны эргэлтэд орсон, одоо үлгэрлэн үзвэл зохих томоохон бүтээлд зүй ёсоор нэрлэж болно. Тус бүтээлд түрэг хэлнүүдийн үгийн сангийн нэгжүүдийг утгын тодорхой категориудад хувааж, тэдгээр тус бүрээ гарлын үүднээс тайлбарлаж, эртний хэлбэрийг сэргээн тогтоож, иж бүрэн судалгааны ажил болгохыг зорьсон байна. Тус бүтээлд монгол болон манж-түнгүс хэлтэй гарлын хувьд холбогдох үгсийг зохих хэмжээнд харгалзуулан тайлбарласан боловч ихэнх тохиолдолд тэдгээрийг түрэг хэлнээс бусад хэлэндээ орсон зээллэг гэж үзэх хандлага давамгайлсан, зарим тохиолдолд монгол, манж-түнгүс хэлний үгстэй холбоотой үгсийн судалгааг өргөн хүрээнд авч үзэлгүй, зөвхөн түрэг хэлний хөрсөн дээр тайлбарласан зэрэг анхааран үзүүштэй дутагдалтай тал буйг тэмдэглэх ёстой. Энэ нь ерөөс алтай хэл шинжлэл, тэр дундаа монгол, түрэг хэлний үгийн сангийн харьцуулсан судалгааны асуудал хэзээнээс түрэг төвт үзэлд суурилж ирсэн, нөгөөтээгүүр монгол хэлт судлаачид тус салбарт идэвхтэй судалгаа хийж ирээгүйтэй шууд холбоотой гэж үзэж болно. Алтай хэл шинжлэлийн өнгөрсөн үеийн эрдэмтдийн бүтээл, ололт амжилт зэрэгт суурилан үзэхэд монгол, түрэг, цаашлаад алтай хэлнүүдийн үгийн сангийн харьцаа холбооны асуудлыг тодруулан судлахад цаашид монгол хэлийг тээгч, монгол эрдэмтэд нэн тэргүүн анхаарах зүй ёсны шаардлагатай болжээ гэж шууд хэлж болно.

Учир иймд бид Төв Азийн өндөрлөгт зэрэгцэн оршиж ирсэн нүүдэлчин үндэстнүүдийн хэлний харьцаа холбооны асуудлыг судлахад зайлшгүй шаардлагатай, тэдгээрийн хэлний нэн эртний онцлогийг хадгалсан байх бүрэн боломжтой мал аж ахуйн холбогдолт үгсийг харьцуулан судлах зорилгыг хэдэн жилийн өмнө тавьж, энэ чиглэлээр хэд хэдэн судалгааны өгүүлэл хэвлүүлсэн бөгөөд цаашид утгын олон категорийн хүрээнд үгийн сангийн харьцуулсан бүрэн судалгааг хийснээр алтай хэл шинжлэлийн асуудалд дорвитой үр дүн гаргах боломжтой хэмээн үзэж буй билээ.

Бидний одоогоор бүрдүүлээд буй хэрэглэгдэхүүн буюу буюу монгол,

түрэг угсаатны эртний түүхийн гол гэрч болсон мал аж ахуйн холбогдолт, тус хоёр хэлний нийтлэгийг гэрчлэх нэг язгуурт үгс, даруй 100 гаруй байгаа бөгөөд эдгээр үгсийг өргөн хүрээгээр, хэл шинжлэлийн тодорхой аргуудад суурилан судлах ажил зогсолтгүй үргэлжилсээр байна. Мал аж ахуйд холбогдох эдгээр үгсээ мөн дотор нь утгын айгаар нь ангилан хувааж, нэг хэлнээс нөгөөдөө зээлсэн гэж үзэх хэл шинжлэлийн баттай үндэслэлгүй, өөрөөр хэлбэл, уг хоёр хэлийг алтайн өвөг хэлнээс гаралтайг нутлах нэгэн шижим болох боломжтой гэж үзсэн эдгээр нийтлэг үгсийн утга, гарлын асуудлыг нэг бүрчлэн задлан үзвээс даруй хэд хэдэн эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, цаашлаад нэг сэдэвт зохиолын хүрээнд ярих зүйл болох нь дамжиггүй.

Бидний судалгааны урьдчилсан дүнгээс үзвэл дээр онцлон дурдсан бүтээлүүдэд түрэг төвт үзлийн үүднээс хандаж, түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон үг гэх хандлагаар судалж ирсэн олон үгийн гарлын асуудал тодорхой болж буй бөгөөд өвөг алтай хэлний үүднээс тайлбарлагдах төдийгүй түрэг, монгол хэлний дундын гэх томъёололд багтах үгс дийлэнх нь байгаа нь цаашид энэ чигийн судалгааг улам эрчимжүүлэх шаардлагатай буйн бодит баримт болж байна.

Энэ үндэслэлээ улам тодруулах үүднээс бид мал аж ахуйн холбогдолтой зарим үгсийн гарлыг тодруулсан судалгааны үр дүнгээс тодорхой жишээ баримтыг дурдах нь зүйтэй байна.

Нэн түрүүнд монгол бичгийн хэлнээ малын нэр заасан, ‘-γan/-gen’ дагавар бүхий үгсийг бид онцлон үзэж, улмаар эдгээрээс түрэг хэлний үгтэй гарлын холбоо бүхий хэдэн үгийн гарлыг тодруулсан билээ. Үүнд:

	<i>Мбх.</i>		<i>Эрт. түр.</i>
1.	<i>aγiry-a</i>	‘азарга’	~ <i>adyir</i>
2.	<i>temege</i>	‘тэмээ’	~ <i>devä</i> ~ <i>tebä</i> ~ <i>tevä</i> ~ <i>tevi</i>
3.	<i>ingge</i>	‘ингэ’	~ <i>injän</i>
4.	<i>üniy-e</i>	‘үнээ’	~ <i>injäk</i>
5.	<i>imay-a</i>	‘ямаа’	~ <i>imya</i> ~ <i>jimya</i>
6.	<i>isige</i>	‘ишиг’	~ <i>ečki</i> ~ <i>ečkü</i> ~ <i>elik</i>
7.	<i>quray-a</i>	‘хурга’	~ <i>qozī</i>
8.	<i>tölüge</i>	‘төлөг’	~ <i>tišäk</i>

Эдгээр үг нь авиалбарын бүрхүүлийн хувьд тус хоёр хэлнээ тохирох бөгөөд түүхэн авиа зүйн үүднээс харьцуулан үзэхийн зэрэгцээ нэгэн ижил бүтээвэртэй буй бүтцийнх нь онцлогтой хослуулан судалбаас гарлын асуудал нь илүү тодорхой болж байна. Жишээлбэл, Мбх., *aγiry-a* буюу ‘1. Гурван наснаас дээш агтлаагүй эр адуу, хулан, тахь, луус, илжиг; 2. Бусдаасаа том биетэй, нас гүйцсэн агтлаагүй гэрийн тэжээмэл болон зэрлэг амьтан; 3. шилж. Аливаа юмны том, хэт их, ширүүн’ (www.mongoltoli.mn, 2018) гэсэн үг нь ~ Эрт. түр. *adyir* ‘азарга’ (ДТС, 1969)-тай гарал нэгтэй болно..

Монгол болон түрэгийн хэлнүүдэд уг үгийн үндсэн утга нь ‘азарга буюу агтлаагүй эр адуу’-г нэрлэх утгатай байна. Монгол бичгийн хэлэнд түүнчлэн өөр бусад зарим амьтны эрийг заасан утгатай хэрэглэгдэх нь буй. Жишээлбэл: Мбх., *aγiryān noqai* ‘эр нохой’, *aγiryān takiy-a* ‘эр тахиа’, *aγiryān*

ĉinu-a ‘эр чоно’, харин буриад хэлнээ *azarġa ġaqai* ‘эр гахай’, *azarġa doryon* ‘эр дорго’, *azarġa ŝono* ‘эр чоно’, *azarġa kermen* ‘эр хэрэм’ гэх мэт. Мөн ‘хүчтэй, чадалтай, их ширүүн, том’ (Мбх., *aġirġan boruġ-a* ‘том ширхэгтэй, ус ихтэй, түр зуурын ширүүн бороо’, *aġirġan debel* ‘сэгсүүргэн дээл’, *aġirġan ĉour-a* ‘ургамал’) гэсэн утгаар хэрэглэгдэхээс гадна үг бүтээх дагаврын тусламжтай уг язгуураас шинэ үг үүссэн нь ч байна (*aġirġanġa* ‘эр зөгий’, *aġirġana* ‘зүлэг газар дэвсэж ургах, захаараа хатуу өргөстэй, уртлаг олон навчтай, нэгэн зүйл өвс, үндсийг нь идэж болно’). Харин зөвхөн цөөн хэдэн түрэг хэлэнд зарим амьтдын эрийг заасан утгатай (тува болон тофалар хэлнүүдэд тахиа, галуу, гахай, нохой зэргийн эр) байх бол якут хэлнээ ‘хөнгөлөөгүй эр гахай, чоно, бух’-ыг нэрлэхийн зэрэгцээ ‘том, хүчтэй’ гэсэн утгаар хэрэглэгдэх нь байна (Тенишев, 2001). Бид эдгээр түрэгийн хэлнүүд дэх ‘эр амьтан’ хэмээх утга нь монгол хэлний нөлөөгөөр бий болсон гэж үзэж байна.

Е.И.Убрятова энэ үгийг орчин цагийн алтайн хэлнүүдэд хэрэглэгдэхээ больсон **ai-* < **ad-* ‘туурвих, бүтээх’ гэсэн утгатай үйл язгуураас үүссэн эртний үйлт нэр гэж үзжээ (Убрятова, 1965). А.М.Щербак энэхүү саналыг зөвшөөрөхийн сацуу уг үгийг монгол хэлэнд орсон түрэг үг хэмээсэн байна (Щербак, 1961). Г.Дёрфер монгол, түрэг хэлний эртний хэлбэрийг **adirġa* хэмээгээд **ad-* ~ *ai-* ‘салгах, тусгаарлах, таслах’ гэсэн үйл үгээс үүссэн (Doerfer, 1965), харин Э.В.Севортян түрэг хэлний **ai-* ~ **ad-* ~ **ad-* ~ **az-* буюу ‘хөөрөх, өдөөгдөх (хуял, тачаал)’, ‘гишгэх (амьтдын тухайд)’ гэсэн үйл үгээс **aiġyr* ~ **adġir* ~ **adġir* хэмээн үүссэн (Севортян, 1974) гэжээ. Туркмен хэлнээ энэ үг нь ‘тачаангуй, хуялтай, хурьцангуй’ (Тенишев, 2001) гэсэн утгатай бөгөөд чухам үүнд өвөг алтай хэлний анхдагч утга хадгалагдан үлдсэн байж болно. Бид Э.В.Севортяны саналыг илүү үнэнд ойртоно гэж үзэж буй бөгөөд өвөг алтай хэлний **ad-* (‘хөөрөх, өдөөгдөх (хуял, тачаал)’, ‘гишгэх (амьтдын тухайд)’) гэсэн үйл язгуураас үүссэн хэлбэрийн анхдагч утга нь ‘азарга’, харин ‘эцэг мал’-ыг заасан утга нь шилжсэн утга ажээ. Хожмоо монгол хэлний хөрсөн дээр ‘хүчтэй, том, ширүүн’ гэсэн утга нь бий болжээ.

Судлан үзэж буй энэхүү үгийн эртний хэлбэрийг алтайч эрдэмтэд өөр өөрөөр сэргээсэн байна. Тухайлбал, И.В.Кормушин **adġyr* (түрэг хэлний эртний хэлбэр) (Тенишев, 2001), А.М.Щербак **adġirak* (**adġir-ak*) (Щербак, 1961), Г.Дёрфер **adirġa* (Doerfer, 1965) г.м.

Бид монгол хэлний эртний хэлбэрийг **ad-ġir-ġa* хэмээн сэргээх саналтай байна. Үг бүтээх **-ġa* дагавар амьтны нэр заасан нэгэн язгуурт үгнээ монгол хэлнээ түрэг хэлнээс илүү тохиолдож байна. Жишээлбэл:

<i>Мбх.</i>	<i>Эрт. түр.</i>	<i>Утга</i>	
<i>teme-ge(n)</i>		<i>tebä ~ tevä ~ tevi</i>	‘тэмээ’
<i>ing-ge(n)</i>		<i>iġän</i>	‘ингэ’
<i>üni-ye(n) < üni-ge(n)</i>		<i>iġäk</i>	‘үнээ’
<i>qura-ġa(n)</i>		<i>qozï</i>	‘хурга’
<i>ima-ġa(n)</i>		<i>im-ġa</i>	‘ямаа’ г.м.

Эдгээр жишээнээс харахад энэ хуучирсан дагавар нь эртний түрэг хэлэнд төлөв үл тохиолдох бол монгол бичгийн хэлнээ тогтвортой хадгалагдан үлдсэн нь илэрхий байна. Чухам үүнд нь үндэслэн үзвэл эртний түрэг хэлнээ энэхүү сэргээн авч үзсэн **adġirġa* хэмээх хэлбэр ‘-ġa’ (**adġir >*

Эрт. түр. *adyir*) дагаваргүй, харин эртний монгол хэлэнд уг дагавартайгаа хадгалагдан үлджээ. Улмаар монгол хэлнээ үгийн үндэс дэх ‘γ’ авиалбар дагаврын бүрэлдэхүүнд буй ‘γ’ авианы нөлөөгөөр сугарч, тэргүүн үе дэх ‘i’ авиа уйтаншин ‘i’ болж, улмаар монгол хэлний авианзүйн хууль ёсоор ‘i’ эгшгийн өмнөх ‘d’ авиалбар ‘j’-ээр сэлгэсэн байна гэж үзэж болно (**adyirγa* > **adgirγa* > *adirγa* > *ajirγa*). Жишээ болгон тодруулан үзсэн үгийн бүтцийн онцлог хоёр хэлнээ ийн ялгарч буй байдлаас үзвэл, дээр жагсаан үзсэн эдгээр малын нэр заасан үгс нь бүтэц зүйн хувьд монгол хэлнээ илүү эртний шинжийг хадгалсан нь илэрхий байна. Тийм ч учраас малын нэр заасан энэ үгсийг аль нэгэн хэлнээс нөгөө хэлэндээ зээлдсэн гэж шууд үзэхэд хараахан эрт, харин өвөг алтайн хэлний хэлбэрээс тус тус өөрийн хэлний авианы хуулиар хувиран тогтжээ гэж үзэх ёстой гэдэг нь бидний судалгаагаар нэгэнт тодорхой болсон билээ.

Мөн түүнчлэн бид бүтэц хэл шинжлэлийн аргаар гарлыг нь тодруулсан дээрх судалгааны үр дүнгээс уламжлан урьд өмнөх эрдэмтэд дуу нэгтэйгээр түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон үг гэж үзэж ирсэн, монгол бичгийн хэлний “*kömlüdüрге, qudürγa*” хэмээх хоёр үгийг түрэг хэлний баримттай харьцуулж, гарлын асуудлыг тодруулав.

Мбх. *kömlüdüрге* “эмээлийг хойш нь явуулахгүйн тул эмээлийн өмнөд хавтаснаас торгож, морь малын омруунд хийх нэгэн зүйл хэрэглэл” (МХДТТ, 2008: 2617) ~ Этх. *kömlüdürik* “нагрудный ремень лошади” (ДТС, 1969: 314)

Монгол хэлнээ түрэг хэлнээс зээлдсэн гэж ихэнх алтайч эрдэмтдийн үздэг тус үг нь түрэгийн хэлнүүдэд бүс нутгийн байрлалаас шалтгаалан хэд хэдэн өөр хэлбэртэй байх ажээ. Эдгээр хэлбэрүүдийг зэрэгцүүлбээс авианы бүрхүүлийн дараах хэдэн ялгаа байна. Үүнд:

а) Крх.-уйг. *kömlüdürik*; дун.-кыпч. *kömlüdürik, gümlüdürik, jümlüdürik, kömül-drük*; цаг. *kömlüdürik*; эрт.-осм. *g'ömlüdürik*; турк. *gömlüdürik*; башк. *kümlädräk*; тоф (караг.) *kümlüdürik, kömelderek, hömündürük*.

б) башк. *ümlädräk*; каз. *ömlüdirik*; өм.-кирг. *ömlödürük*; узб. *ömlirdiq*; уйг. *ömlüdürik, ömlüdüruq* (СИГТЯ, 2001: 552-553)

Дээрхээс харахад зарим түрэг хэлнээ үгийн эхэнд “k ~ g” гийгүүлэгч сэлгэсэн хэлбэртэй байгаа бол өмнөд киргиз, башкир, узбек, уйгур хэлэнд эдгээр гийгүүлэгч сугарсан байх ажээ. Үгийн эхний “k ~ g” авианы сугарал хийгээд тус үгэнд буй эгшиг авиалбарын тухайд уруулын “ö ~ ü ~ o” сэлгэсэн нь алтай хэлнүүдийн авианы ерөнхий хуульд нийцэж буй зүй ёсны үзэгдэл болно.

Энэ үгийг Э.В.Севортян “түрэг хэлний гөңүл ‘зүрх’ гэсэн утгатай үглэврээс -турук дагавар авч үүссэн” (Севортян, 1980: 72) гэж үзсэн бөгөөд түүний дэвшүүлсэн өөр нэгэн сонирхолтой санаа нь “m” гийгүүлэгчтэй, үгийн эхэнд “k, g” гийгүүлэгч үгүй хувилбарыг “омрав ‘адуу болон бусад амьтны цээж’ гэсэн үгтэй холбоотой байж болох юм” (мөн тэнд: 72) гэсэн нь болно. Тус “омрав” хэмээх нь монгол бичгийн хэлний “*отигиш*” буюу “морь малын өвчүү орчмын газар” (МХДТТ, 2008: 1491) гэсэн үгтэй нэг гаралтай гэдгийг тэмдэглэх нь зүйтэй. Түүний эхний санал буюу эртний түрэг хэлний “*köñül*” буюу “зүрх” гэсэн үгээс гаралтай гэдгийг тус үгийг судлан үзсэн ихэнх эрдэмтэд дэмжсэн байдаг бол Г.И.Рамстедт тус үгийн гарлыг монгол хэлний

“*öbür, ebür*” хэмээх үгээс гаралтай бөгөөд монгол хэлнээс түрэг хэлэнд орсон үг (Ramstedt, 1949: 213) гэж үзжээ. Тус үгийн эртний хэлбэрийг Э.В.Севортян “**гөмүлдүрүк*” (Севортян, 1980: 71), Л.С.Левитская “**köñül-dürük*” (СИГТЯ, 2001: 552) гэж тус тус сэргээсэн байна.

Монгол хэлнүүдэд тус үг нь “*халх. хөмөлдрөг, бур. хүмэлдэргэ, хал. көмлдрг*” (ЭСМЯ, 2016: 140) гэх мэт хэлбэртэй байх бөгөөд авианы бүрхүүлийн хувьд үндсэндээ тохирч байна. Бидний онцлон үзэж буй “хөмөлдрөг” хэмээх энэ үг монгол бичгийн дурсгалд тэмдэглэгдсэн байдлыг үзвэл, нэн түрүүн дунд үеийн монгол хэлний гол дурсгал болох “Монголын нууц товчоо”-нд хэл зүйн ямар нэгэн хувилалгүйгээр нэг удаа, үйлийн нөхцөлдүүлэн холбохын үргэлжлэх нөхцөлтэйгөөр нэг удаа тус тус тохиолдож байна. Үүнд:

§80 “*olang ci boltuqai kömüldürge basa ker mü[]türegü büle’e*” (Мөнхсайхан, 2020: 768)

§80 “*qariju üje’esü*” *eme’el kömüldürgelekse’er olangla[q]sa’ar mültürejü qoçorcu’u.* (мөн тэнд: 768) гэж 80-р зүйлд “эмээлийг бэхлэх хэрэглэл”-ийг заасан утгаараа буй нь тодорхой байна. Монгол хэлний тус үгийг дээр тэмдэглэсэнчлэн ихэнх алтайч эрдэмтэн түрэг зээллэг үг гэж үзсэн бол Өвөр Монголын эрдэмтэн Ш.Сэцэнцогт “*хотулдур ~ хотулдургэ - эмээлийг хойш явуулахгүйн тулд морь малын омруу хөөмийн доогуур эгэлдэргэлж татах нэгэн зүйлийн хэрэглэл... уйгар, түрэгээр ‘kætældyryk ~ kætældyryk’ гэнэ. Цалам, бүсийг уйгар, түрэгээр ‘kætæp ~ kетер’ гэдэг тул язгуур нь ‘kötü’ байж мэднэ*” (Сэцэнцогт, 1988: 1172-1173) хэмээн гарлын үүднээс нь үзсэн байна. Харин профессор М.Базаррагчаа “*өмү-, көмү- язгуур нь көмү-йику (хөмийх), өмү-йи-кү (өмийх), көмүкэй (хөмхий), көмү-р-гэ (сан хөмрөг), көмү-ри-кү (хөмрөх), көм-с-кэ (хөмсөг), көн-тү-йи-кү (хөнтийх) гэх мэт “дээрээс дотогт хумбих” утга бүхий үгтэй төрөл*” (Базаррагчаа, 1992: 58) гэжээ.

Энэ бүхнээс үзвэл уг үгийн гарлын тухай эрдэмтэд өнөө хэр нь санал нэгдээгүй, дэвшүүлж ирсэн саналуудыг хүлээн зөвшөөрөхөд төдийлөн хангалттай бус байна. Бидний тухайд “хөмөлдрөг” хэмээх энэ үгийн тухай арай өөр саналтай буйгаа тодорхой баримтад түшиглэн өгүүлье. Нэн тэргүүнээ бид монгол, түрэг хэлэнд бүтэц, утгын хувьд адил буй энэ үгийн гарлыг тодруулахад монгол хэлний чухам ямар утгатай, ямар язгууртай холбогдох вэ гэдгийг эрэлхийлэх нь зүйтэй. “*köñül*” гэдэг нь эртний түрэг хэлэнд дээр дурдсанчлан “*зүрх*” гэсэн утгатай үг бол бидний бодлоор тус үгтэй холбогдох монгол хэлний үг бол даруй “*үнкүлцег*” хэмээх үг мөн. Энэ үг нь “1. *Зүрхний гадуурх уут; 2. Мөн түүнд мах чихээж битүүлсэн үндэсний хоол*” (МХДТТ, 2008: 2317) гэсэн утгатай бөгөөд утгын багтаамжийн хувьд “*зүрх, цээж*”-тэй шууд холбогдоно. Монгол бичгийн хэлний “*үнкүлцег*” хэмээх үгийн гарлын тухайд Ш.Сэцэнцогт “*emkü-*” хэмээх язгуураас “*emkügüri, emkülekü*” зэрэг үг үүсэхээс гадна “*e*” авиа “*ü*”-ээр сэлгэж “*унхулбүри, unxultseg*” хэмээх үгс үүссэн (Сэцэнцогт, 1988: 230) гэж үзсэн нь тийм ч үнэмшилтэй санал биш гэж үзэж байна. Ийн үзэх нэгэн учир нь тэр бээр тус үгийн бүтэц дэх “*l*” бүтээврийг хэрхэн үзсэнээ орхигдуулсны учир болно. “*үнкүлцег*” хэмээх үгийг бүтцээр нь задалбаас, “*үнкүл-*” хэмээх үндсэнд “*-цег*” дагавар залгаж үүссэн нь тодорхой бөгөөд энэхүү “*үнкүл-*” үндсийн

эртний хэлбэрийг “*kǝŋgǝl” хэмээн сэргээх бүрэн боломжтой бөгөөд үүнээс цаашид монгол хэлний авианы хувирлын хууль ёсоор “*hǝŋgǝl > *ǝŋgǝl > *ǝŋkǝl > ǝŋkǝl” хэмээн хувьсжээ. Харин “-ǝeg” хэмээх дагавар нь орчин цагийн монгол хэлэнд идэвхтэй дагаврын үүргээ алдсан ч эртний монгол хэлэнд нэрээс нэр үг бүтээх идэвхтэй дагавар байсан гэж үзэж болмоор байна.

Орчин цагийн монгол хэлний нэрээс нэр бүтээх “-цаг⁴” дагавар нь ямар утгатай болохыг профессор Ю.Мөнх-Амгалан, Кан Шин нарын жагсааснаас үзвэл дараах хэд хэдэн ялгаатай утгыг илэрхийлдэг байна. Үүнд:

- *Хэлбэр байдлыг багасган адилтгасан утга. Жишээ нь: эрэгцэг, довцог, мөрөгцөг, товцог гэх мэт.*

- *Юмын шинжийг адилтгасан утга. Жишээ нь: зээрэнцэг, бөөрөнцөг, бөмбөрцөг, хонгорцог, хэнхэрцэг, түнгэрцэг гэх мэт.*

- *Юмын шинжийг чамлан бууруулсан баймж утга. Жишээ нь: оронцог, холимцог, гяланцаг, паланцаг, янгирцаг гэх мэт* (Мөнх-Амгалан, Кан Шин, 2014: 32).

- Мөн эдгээрээс гадна профессор Ш.Чоймаа “... идэвхгүй язгуураас үүссэн оорцог, аарцаг, долгомцог, тоорцог, хайрцаг, буурцаг гэх мэт олон үг байх бололтой” (Чоймаа, 1997: 168) хэмээсэн нь байна. Харин профессор М.Базаррагчаа “-ча+г гэсэн нийлмэл бүтээвэр нь ‘цомцойх, бүтэх, болох’ буюу ‘цомцойж бүтсэн юм’ гэсэн утгатай” (Базаррагчаа, 1994: 513) гэж үзжээ. Бидний бодлоор түрэг хэлний “kǝŋǝl” хэмээх үгтэй гарал нэгтэй гэж үзэж буй монгол хэлний “*kǝŋkǝlǝeg” хэмээх үгийн “-ǝeg” дагавар бол дээрх дагавар мөн гэдэг нь тодорхой бөгөөд өнөө үед утгыг нь шууд тодорхойлоход түвэгтэй болсон буюу идэвхгүй язгуурт залгаж утгын хувьд ямар нэгэн зүйлийг хучих, бүрхэх, агуулах зүйлийг заасан жинхэнэ нэр үүсгэх идэвхгүй дагавар шиг байна. Үүнийг дараах жишээнүүд улам тодорхой болгож байна.

Хайрцаг “1. Эд юмс агуулах, хадгалах, гол төлөв дөрвөлжин хэлбэртэй жижгэвтэр сав; 2. Багавтар нэг хайрцаганд агуулсан зүйлийг төлөөлөн нэрлэсэн нь...” (МХДТТ, 2008: 2399)

Түнгэрцэг “Хуцын хуухаар хийсэн сав” (мөн тэнд: 2106)

Тонгорцог “Амсар давчуу, ёроол агуу нэгэн зүйл сав” (мөн тэнд: 2004)

Хэнхэрцэг “Хэнхдэг: цээжний хэнхэрцэг (цээжний хөндий)” (мөн тэнд: 2825)

Тоорцог “Чих, саравчгүй, бөмбөгөр оройтой, дээрээ товчруутай малгай” (мөн тэнд: 2012)

Буурцаг “Буурцагт ургамлын үр жимс, хүй (гэр) дотор үрлэдэг” (мөн тэнд: 378) гэх мэт олон жишээг дурдаж болно. Ийн бид эртний монгол хэлний “*hǝŋgǝl” болон түрэг хэлний нийтлэг үг болох “*hǝŋǝl” гэсэн үг “цээж, зүрх” гэсэн утгад шууд хамааралтай үгс бөгөөд хоёр хэлнээ мөн ижил утга бүхий залгавруудаар хэлбэржиж, улмаар тус тусын хэлний хувьслын дүнд “Мбх. *kǝmǝldǝrge*, Эмх. *kǝŋǝldǝrǝk*” гэсэн хэлбэртэй болон тогтсон гэж үзэж байна.

“Хөмөлдөрөг” хэмээх үгийн гарлыг ийн тодруулсандаа үндэслэн бид монгол бичгийн хэлний *qudarǝ*-а “Эмээлийн хавтасны хойд талд уяж, морь малын сүүл бөгсөнд тогтоох бэхэлгээ оосор” (МХДТТ, 2008: 2672), эртний түрэг хэлний *qudrǝq* ~ *qudurǝq* “хвост” (ДТС, 1969: 463) хэмээх үгсийн гарлын асуудлыг хялбар тогтоох боломжтой болсон бөгөөд бид “*kǝmǝldǝrge*, *qudarǝ*-а” хэмээх хоёр үгийг яг адил бүтэцтэй гэдэгт тулгуурлан монгол, түрэг хэлний дундын шинжтэй энэ үгийн эртний язгуур нь орчин цагийн монгол

хэлний “*god*” буюу “*Хонь малын сүүлний нарийн үзүүр*” гэдэг үгтэй шууд холбоотой хэмээн үзсэн юм. Энэхүү “*god*” хэмээх үгийг “*godgor*” хэмээх дүрслэг үгтэй холбон тайлбарлах нь буй боловч, алтай хэлнүүдэд “*сүүл*”-ийг заасан үгийн язгуур гэдэг нь авиа зүй хийгээд утга зүйн хувьд тодорхой ажээ. Өөрөөр хэлбэл, бид түрэг хэлний “**qud*”, монгол бичгийн хэлний “**γod ~ *γud*” хэмээх хэлбэр нь тус хоёр хэлний эртний нийтлэгийг харуулах нэгэн жишээ мөн гэж үзэв. Бидний бодлоор монгол хэлний тухайд энэхүү язгуур нь утгын хувьд нэлээд өргөсөж, салаалан хөгжсөн бөгөөд орчин цагийн монгол хэлний тайлбар тольд буйчлан “*зөвхөн малын сүүлний нарийн үзүүр*”-ийг заадаггүй, харин малын сүүл, хонгоны хэсгийг бүхэлд нь заадаг байсан байх боломжтой бөгөөд үүний нэгэн жишээ нь тус үгээс үүссэн, бидний онцлон үзэж буй “*quduγa*” хэмээх үгийн утга шилжихдээ “*Явсан хойгуур, ар бөгсөөр, ар тал*” (МХДТТ, 2008: 2672) гэсэн утгатай болсон явдал даруй мөн. Үүнд үндэслэн, мөн “*kö müldürge*” хэмээх үгтэй бүтцийн хувьд ижил, утгын хувьд ойролцоо тус үгийн монгол хэлний эртний хэлбэрийг бид “**γod-d(u ~ a)-ruq*” хэмээн сэргээх нь үнэнд илүү ойртоно гэж үзлээ. Үүнтэй холбогдуулан үзвээс, түрэг хэлний эртний хэлбэр нь “**γu(o)d-du-ruq*” байгаад үүнээс цааш салаалан хөгжсөн гэж үзэх үндэс бүрдэж буй юм.

Эртний нийтлэг хэлбэрийг нь “**köñü-l-d(ü ~ e)-rük, *qod-d(u ~ a)-ruk*” гэсэн байдлаар сэргээсэн дээрх үгсийн бүтцэд тулгуурлан үзвэл, эрт үед “*зүрх (цээж), сүүл*” гэсэн утгатай нэр язгууруудад үйл үг бүтээх “-*d(u/ü ~ a/e)*” гэсэн дагавар залгаж, улмаар уг үйл үндсэндээ “-*ruk/rük*” хэмээх “эд хэрэглэл”-ийн нэр заасан жинхэнэ нэр бүтээх дагавар залгаж бүтсэн гэж үзэх бүрэн үндэстэй байна. Энд дурдсан “-*du/-dü*” дагаврыг бид орчин цагийн монгол хэлний нэрээс үйл үг бүтээх “-*d*” дагаврын эртний хэлбэр мөн. Уг “-*d*” дагаврын дөрвөн янз утгыг Ю.Мөнх-Амгалан, Кан Шин нар дараах байдлаар томъёолсон байдаг. Үүнд:

- *Тухайн нэрийн зүйлээр үйлдэх утга. Жишээ нь: жолоод-, сэрээд-, сэлэмд-, тацуурд-, чулууд-, халбагад- гэх мэт.*
- *Тухайн нэрийн зүйлээр болох утга. Жишээ нь: уйд-, үйлд-, бурууд-, зөвд- гэх мэт.*
- *Согтууруулах ундааны зүйлийг хэтрүүлэн хэрэглэх утга. Жишээ нь: архид-, айрагд-, пивод-, винод- гэх мэт.*
- *Тухайн үйлэнд өртөх зүйлийн утга. Жишээ нь: чихэд-, шанаад-, сугад-, хүзүүд-, дэлд-, сүүлд- гэх мэт (Мөнх-Амгалан, Кан Шин, 2014, 37).*

Эдгээр утгаас сүүлийнх буюу “*тухайн үйлэнд өртөх зүйлийн утга*”-тай нэр үүсгэх “-*d*” бол бидний онцлон үзсэн үгэнд буй дагавар даруй мөн. “*Чихэд-, шанаад-, сугад-, хүзүүд-*” гэсэн үгтэй адил “*köñü-l-d(ü ~ e)-, γod-d(u ~ a)-*” буюу одоогийн бидэнд ойлгогдохоор тайлбарлавал, “*цээжид-, сүүлд-*” гэсэн үйл үндэс үүсэх бөгөөд үүн дээр эд зүйлийн нэр бүтээх “Этх. -*ruk, -rük ~ Мбх. -гаү, -гүа*” дагавар залгаснаар бидний онцолсон үгс үүссэн ажээ. Жишээ болгон гарлыг нь тодруулсан эдгээр үгийн бүтэц, язгуур болон залгавар бүтээврүүдийн утга монгол, түрэг хэлнээ ийн тохирч буй учир аль нэгэн хэлнээсээ нөгөөдөө зээлдсэн гэх боломж үгүй, харин алтай хэлний нийтлэг үгс гэж үзэх боломжийг бидэнд мөн олгож буй юм. Энэ мэтээр цаашид монгол, түрэг хэлний үгсийг утгын категориор нарийвчлан судалж, гарлын асуудлыг

монгол хэлт судлаачийн өнцгөөс шинэ тутам тодруулан судлах нь алтай хэлнүүдийн харьцааны асуудлыг тодруулахад, өөрөөр хэлбэл, алтай хэл шинжлэл хэмээх ээдрээтэй салбар ухааныг тодорхой шийдэлд хүрэхэд бодит үр дүн болох нь зайлбаргүй юм. Шинэ зууны алтай хэл шинжлэлийн цаашдын чиг хандлага чухам энэ зүг рүү чиглэх учиртайг онцлон тэмдэглээд, алтай хэл шинжлэлийн гол тулгуур болсон монгол, түрэг хэлний харьцуулсан судалгааны өнөөгийн түвшин хийгээд цаашдын төлөвийг товч тодорхойлбоос дараах мэт байна. Үүнд:

- Авиа зүйн үүднээс тус хэлнүүдэд нийтлэг байдаг үзэгдэл хийгээд хувьсал өөрчлөлт, харилцан тохирох үзэгдлийг харьцангуй сайн тодорхойлсон;

- Бүтээвэр зүйн үүднээс эдгээр хэлнүүдийн нийтлэг хийгээд өвөрмөц шинжүүдийг тодруулсны гадна адил болон ялгаатай дагавар, нөхцөлүүдийг харьцангуй сайн судалсан;

- Үгийн сангийн түвшинд эдгээр хэлнүүдийн нийтлэг элементүүдийг бүртгэх, гарлыг тодруулах, эртний хэлбэрийг сэргээн тогтооход чиглэсэн судалгааны олон бүтээл, толь бичгүүд гарсан ч өнөө хэр бүрэн дүүрэн хүлээн зөвшөөрөгдсөн судалгаа тун бага байна;

- Тодорхой нэг хэлний өгүүлбэр зүйн түвшний судалгаа хангалттай буй боловч, бүлэг хэл хооронд харьцуулан судалсан бүтээл тийм ч их бус байна. Тийм ч учраас XXI зууны алтай хэл шинжлэлийн шийдвэрлэх гол асуудал монгол хэлт эрдэмтдийн хамтын ажиллагаан дээр тогтох учиртай бөгөөд монгол, түрэг хэлний үгийн сангийн харьцуулсан судалгааны шинэ үр дүнгүүдээр тодорхой шийдлийг хайх зүгт тууштай зогсох нь бидний хэтийн томоохон зорилго болж байна.

Товчилсон үгс:

Башк. – Башкир хэл

Бур. – Буриад аялгуу

ДТС. - Древнетюркский словарь. – Л.: 1969. – 677 с.

Дун.-кыпч. – Дунд үеийн кыпчак хэл

Мбх. – Монгол бичгийн хэл

МХДТТ. – Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Уб., 2008.

Өм. – Кир. Өмнөд киргиз хэл

СИГТЯ. - Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Лексика). – Отв. ред. Э.Р.Тенишев. – М.: 2001. 823 с.

Тоф. – Тофалар хэл

Турк. – Туркмен хэл

Узб. – Узбек хэл

Уйг. – Уйгур хэл

Хал. – Халимаг хэл

Халх. – Халхын аялгуу

Цаг. – Цагадай хэл

Эрт.-осм. – Эртний осман хэл

Этх.-түр – Эртний түрэг хэл

Эрт.-уйг. – Эртний уйгур хэл

ЭСМЯ. – Г.Д. Санжеев, М.Н.Орловская, З.В.Шевернина. Этимологический словарь монгольских языков. – Т.1, II. М.: 2015, 2016.

НОМ ЗҮЙ:

- Doerfer G. (1965). Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Bd. II. Türkische elemente im Neupersischen. Weisbaden.
- Ramstedt G.J. (1949). *Studies in Korean Etymology*. – Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. XCV. Helsinki.
- Базаррагчаа М. (1992). Монгол үгийн гарлыг мөшгөх нь - I. Уб., 1992.
- Базаррагчаа М. (1994). Монгол үгийн гарлыг мөшгөх нь - V. Уб., 1994.
- ДТС. (1969). Древнетюркский словарь. Л., 677 с.
- Мөнх-Амгалан Ю., Кан шин (2014). Орчин цагийн монгол хэлний бүтээвэр судлал (Нэмж зассан хоёр дахь хэвлэл). Уб.,
- Мөнхсайхан С. (2020). Монголын нууц товчооны тайлбар толь. Уб.,
- МХДТГ. (2008). Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. I-V боть. Ерөнхий редактор Л.Болд. Уб.,
- Санжеев, Г.Д., Орловская, М.Н., Шевернина, З.В. (2015, 2016). Этимологический словарь монгольских языков. Т.1, II. М.,
- Севортян, Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва.
- СИГТЯ. (2001). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Лексика). Отв. ред. Э.Р.Тенишев. М., 823 с.
- Сэцэнцогт Ш. (1988). Монгол үгсийн язгуурын толь. ӨМАХХ. Хөх хот.
- Тенишев, Э.Р (Отв. ред.). (2001). Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Лексика) [СИГТЯ]. Отв. ред. Э.Р.Тенишев. Москва. (823 с).
- Убрятова, Е.И. (1965). К этимологии слова АЙҒЫР ‘жеребец’. Вопросы тюркологии: Сб. к 75-летию К.К.Юдахина. Ташкент, с.11-16.
- Чоймаа Ш. (1997). *Орчин цагийн монгол хэлний үг бүтэх ёс*. – Орчин цагийн монгол хэл. ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн. Уб., х.152-200.
- Щербак, А.М. (1961). Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., с.82-172.

**СЭТГЭЛИЙН ӨНГӨ АЯС БҮХИЙ ҮГИЙН УТГЫН ЗАДЛАЛТАД
ЗОРИУЛСАН ХЭР ХЭМЖЭЭ ИЛЭРХИЙЛСЭН ДАЙВАР ҮГИЙН
ЦАХИМ ТОЛИЙН БАЙГУУЛАЛТ**

Дулайна (ӨМБИС, МСДС, аспирант)

Мина (ӨМБИС-ийн МСДС, доктор (Ph.D))

Агуулгын товч: Хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үг нь сэтгэлийн задлалтад чухал үйлдэл үзүүлдэг бөгөөд одоогоор монгол хэлний хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийн цахим толь байгуулах ажил нь тулгам шаардагдаж буй. Тус өгүүлэлд хэлний материалд байгаа бодит жишээнд үндэслэн хэр хэмжээний утгатай дайвар ямар, ямар үгсийн аймгийг тодотгодог, ямархуу сэтгэлийн хандлагатай болохыг 3 өөр хэмжээсээр авч үзэн ангилсан юм. Хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн цахим толийн байгуулалтад, уламжлалт хэлний зүйн ном, толь бичиг, мэдээлэл, цахим толь хийгээд бодитой хэлний материалын хөмрөг зэрэг материал ашиглан, бүхий л хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийг сонгон, цахим толийнхоо толгой үгэнд оруулж, сэтгэлийн туйлшрангуй чанар байдлыг 4 дэс хувааж, хэр хэмжээний дайвар үгтэй холбогдсон үгийн утгын ангиллыг жагсаав.

Түлхүүр үг: сэтгэлийн задлалт; хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үг; цахим толь

Нэг. Судалгааны тойм

1. Сэтгэлийн задлалтын тухай судалгааны байдал

Сэтгэлийн задлалт гэдэг нь текстэд гарч ирж байгаа хүмүүсийн үнэн бодитой овор дүр, сэтгэл, үзэл санаа, байр суурь зэрэг сэтгэлийн хөдөлгөөн бүхий бодит шинж бүхий мэдээллийг шинжилж судлан шийдвэрлэх явцыг хэлж байгаа билээ.

(1) Гадаад дахь судалгааны байдал

Гадаадын олон оронд сэтгэлийн задлалтын тухай судлал 1960-аад оноос эхэлсэн байдаг. Ялангуяа өрнөдийн улс орнуудын хэл шинжлэлийн судалгааны нэгэн салбар болж эхлээд, өдгөө болоход хөгжлийн боловсронгуй шатанд хүрсэн байна. Тухайлбал, сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн шүүн хайлт, сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн толь байгуулалт зэрэг нь эрчимтэй явагдаж байна. Үүнд “General Inquirer lexicon”-ыг дурдаж болох ба 1961 онд Stone зэрэг хүмүүс хэлний материалд суурилан 1915 таашаалын утгатай үг ба 2293 зэвүүцлийн утгатай үгийг цуглуулан, толгой үг бүрд сэтгэлийн хандаш, хүчилц, үгийн аймаг зэрэг хадсан толийг байгуулсан байна. Тус толь нь өнөө болтол тасралтгүй өргөтгөгдөн, шинэчлэгдсээр байгаа байгаа юм.[1]

Тэгвэл АНУ-ын University of Pittsburgh-ээс сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үг хэлний материал MPQA (Multi-Perspective Question Answering) –ийг бэлдэж, тухайн сонгосон үгэнд үгийн аймаг, сэтгэлийн хандаш ба сэтгэлийн хүчилц зэрэг мэдээллийг хадсан өгсөн байна. Энэ толийн онцлог нь сэтгэлийн

өнгө аяс бүхий утгатай 8000 үг ба түүний хэлхээ, индексийг багтаасан байна. [2] Тэгвэл бас “Senti Word Net” –ийг авч үзэх ёстой. Энэ бол англи хэлний хамгийн нэртэй, байнга хэрэглэгддэг сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгсийн толь болно. Энэ бол англи хэлний үгсийн сүлжээ Word Net-д суурилан, Word Net сүлжээний тоо бодолгоор олсон сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн толь болно. Тэр нь Word Net дахь үгсийн ижил утгад үгсийн цугларал болгонд таашаал, зэвүүцэл зэргийн бодит шинжтэй үнэлэлтийн судалгааг өрнүүлжээ. Үүнээс гадна “Sentiment lexicon” толийг дурдах ёстой. Энэ толь бол хятадын судлаач Лиу бин нарын байгуулсан сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн толь бөгөөд толинд 6800 гаруй сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийг багтаажээ.[3]

(2) БНХАУ дахь судалгааны байдал

БНХАУ-д сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн толийн байгуулалт нь нэлээд урагштай явагдаж байна. Одоогоор БНХАУ-ын төлөөлөгч чанартай хятад хэлний сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн толь бол How Net толь юм. How Net толь бол үгийн ухагдахууны хоорондох утгын холбоогоор байгуулагдсан элбэг мэдээ мэдээллийг хадгалсан цахим толь болно.[4]

Бас Далианы Байгаль техникийн их сургуулийн Мэдээлэл, компьютер хайлтын туршилтын тасгаас, сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгсийн хөмрөг, хэлний материалд суурилсан “DUTIR” (Dalian University of Techenology Information Retrieval)-ийг байгуулжээ. Тус хөмрөг нь үгийн аймгийн төрөл зүйл, сэтгэлийн өнгийн төрөл зүйл, сэтгэлгээний хүчилц ба хандаш зэрэг мэдээллийг хадсан байна.[5] Үүнээс гадна Тайваны их сургуулийн “NTUSD” (National Taiwan University Sentiment Dictionary) сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгийн толь байна. Тус толь нь 2810 ширхэг таашаалын утгатай үгтэй, 8276 ширхэг зэвүүцлийн утгын өнгөтэй үгийг багтаажээ. [6]

(3) Монгол хэлний судалгааны байдал.

Монгол хэлний текстийн сэтгэлийн өнгийн утга бүхий үгийн задлалтын тухай судлал нь анхан шатандаа байгаа юм. Хэлний шийдвэрлэлтийн хөгжлийн түвшин, түүний янз бүрийн байдлаас хамааран “Holvo” интернэт сүлжээний шүүмжид суурилсан монгол хэлний сэтгэлийн өнгө бүхий үгийн задлалтын судалгаа”[7]-г хийж байгаа ба энэ нь монгол хэлний онцлогийг харгалзаж, компьютер орчуулгын аргаар, “Holvo” интернэт сүлжээ дээрх шүүмжийн сэтгэлгээний өнгө бүхий үгийг задалж, шүүмжийн онцлогт суурилан монгол сүлжээний шүүмжийг шийдвэрлэх аргыг эрэлхийлж байгаа юм.

“Д.Д.Нацагдоржийн бүтээл”-ийн материалд суурилан монгол хэлний сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгсийн хөмрөг байгуулах судалгаа” [8] нь Д.Нацагдоржийн бүтээлд суурилан, монгол хэлний утгын ангиллын мэдээллийг ашиглаж сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгсийн толь байгуулсан байна. Уянгын “Монгол хэлний текстийн сэтгэлийн задлалтын тухай шинжлэх нь” [9] гэдэг өгүүлэлд монгол хэлний текстээс сэтгэлийн хөдөлгөөн агуулсан ба үнэлэлтийн чанартай бодит текстийг шүүн хайж,

тэдгээрийн сэтгэлийн туйлшрангуй чанар ба уг чанарын хүчилцийг бодсон байна. Эдгээр судалгаа нь монгол хэлний сэтгэлийн өнгө аяс бүхий үгийн утгын задлалтад суурь болж байгаа ба судалгааны ахицыг улам нэг алхам урагшлуулж байна.

2. Сэтгэлийн өнгө аяс бүхий үгийн утгын задлалтад холбогдох монгол хэлний дайвар үгийн судалгаа

Үйл хөдөлгөөний болох, болж буй хэр хэмжээ, цаг, байдал, тэмдэг нэрээр илэрсэн шинж чанар, онцлогийн хэр хэмжээг илтгэсэн үгийг дайвар үг гэнэ [10]. Монгол хэлний дайвар үгийн тухай уламжлалт судалгаанд дайвар үгийн утгын ангилал, үгийн аймаг дахь дайвар үгийн ангилал зэрэг талд эрдэмтэд анхаарсаар иржээ. Тухайлбал профессор Чингэлтэйн “Одоо үеийн монгол хэлний зүй”, Ш.Лувсанвандангийн “Орчин цагийн монгол хэл”, Тулгуур, Галсан нарын “Орчин үеийн монгол хэл”, Түмэнжаргалын “Одоо үеийн монгол хэл” зэрэг хэл зүйн бүтээлүүдэд дайвар үгийг авч үзсэн, ангилсан байдал тус тусын онцлогтой байгаа юм. Бид өгүүлэлдээ тэрхүү янз бүрийн өөр өөр ангилалд байгаа хэр хэмжээ илэрхийлсэн утгатай дайвар үгийг бүхнийг сонгон толгой үгтээ оруулсан юм.

Хүснэгт 1:

Хэлний зүйн ном	Хэл зүйн бүтээл дэх хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийн толгой үгийн тоо
“Одоо үеийн монгол хэлний зүй”	22
“Орчин цагийн монгол хэл”	4
“Орчин үеийн монгол хэл”	19
“Одоо үеийн монгол хэл”	19

Монгол хэлний мэдээлэл, цахим толь бичгийн шийдвэрлэлтийн судалгаанд сэтгэлийн задлалттай холбогдох дайвар үгийн тухай судалгаа нь эрдэмтдийн анхаарлыг татаж байна. Сэтгэлийн өнгө илэрхийлсэн үгийн судалгаанд олонх нь сул үг, тэмдэг нэр зэрэг үгийн хувьд бодит судалгаа хийж байгаа боловч, дайвар үг нэн цаашлан хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийн талаарх судалгаан хараахан дутагдаж байгаа билээ. Хэр хэмжээний утга илэрхийлсэн дайвар үг нь сэтгэлийн хандаш, сэтгэлийн хүчилц зэрэг чухал мэдээллийг агуулдаг үгийн нэгэн аймаг болно. Иймээс тус өгүүлэлд интернэт хэлний материалын хөмрөгийг эх хэрэглэгдэхүүн болгож, сэтгэлийн задлалтад зориулсан хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийн толийг гардан байгуулсан юм.

Хоёр. Эх хэрэглэгдэхүүний ирэлт

1. Бид Өвөр Монголын их сургуулийн “Монгол хэлний хэлний зүйн мэдээллийн цахим толь”-ийн “Дайвар үгийн салбар хөмрөг”[11]-д суурилав. Энэ толиос нийт 1006 толгой үгийг сонгож, эдгээр үгсийг бодитой материалын хөмрөгт нь суурилан задлан шинжилж, онцлог шинжийг нь 19 зүйлээр тогтоов. Цэнгэлт нарын “Мэдээлэл, цахим шийдвэрлэлтэд зориулсан

монгол хэлний хэвшмэл холбоо үг” [12]-ийг багтаасан хоршоо дайвар үгийн судалгаанд онцлог шинжийг 7 зүйлээр тодорхойлов. Жишээ нь: Нэрлэхийн тийн ялгалаар байц болох эсэх, үйлдэхийн тийн ялгалаар байц болох эсэх, өгөх оршихын тийн ялгалаар байц болох эсэх, хойноо сул үг “ч, л” авч байц болох эсэх, харьяалахын тийн ялгалаар орны нэрийг захирч байц болох эсэх, харьяалахын тийн ялгалаар жинхэнэ нэрийн тодотгол болох эсэх, тэмдэг нэрийг тодотгох эсэх зэрэг болно.

2. Материалын хөмрөгийн хувьд, 2019 онд Өвөр монголын одон телевиз, Соёл шинжилгээ сувгийн ярилцах программ ба 2015 оны “Өвөр монголын Өдрийн сонин”-оос бүрэлдэн нийт 600.000 үгийн дэстэй хэлний материалын хөмрөг байж өмнөх уламжлалт хэлний зүйн ном толь ба мэдээлэл, цахим тольд ороогүй байсан хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийг нөхөн оруулав. Үүнд “Монгол хэлний хэлний зүйн мэдээлэл, цахим толь” нь дайвар үгийг хэлбэр, чадамж, утгын талын онцлог зэргийг хамарсан бөгөөд тус өгүүлэлд ч үнэ цэнтэй лавлалтын материал болсны дээр суурь эх баялгийг хангаж өгсөн юм. Үүнээс гадна, хэлний материалын хөмрөгт илэрсэн дайвар үг нь үнэн бодитой жишээ сэлт хангаж, дайвар үгийн задлалтад нөхвөрлөх үйлдэлтэй.

Гурав: Судалгааны арга ба дараалал

1. Уламжлалт хэлний зүйн ном, мэдээлэл, цахим толиноос үл давхардах хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгээ бүртгэн сонгох.
2. Хэлний материалд байгаа хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийн бодит жишээнд үндэслэн зохих хэр хэмжээний дайвар үгийг нөхвөрлөнө.
3. Хэр хэмжээний утгатай дайвар үгээ толгой үгээр ангилан, дэсийн хэмжигдэл хадаж, мэдлэгийн сан цогцолно.

Дөрөв: “Хэр хэмжээний утгатай дайвар үг +” олон хэмжэцийн төрөл ангилал

(Нэг) Үгсийн аймгийн уялдаа: Кан мин ган, Ян жан [13] нар хэлний бодит шинжийн илрэлийг 6 өөр хэмжэцийн системээр ангилсан байна. Жишээ нь “Төрөл зүйлийн хэмжэц, хэр хэмжээний хэмжэц, хэлбэрийн хэмжэц, бүрэлдэхүүн хэмжэц, холбогдолт хэмжэц, загвар хэмжэц” гэжээ. Тэдний үзэж байгаагаар сэтгэлийн задлалт, хэлний утгын туйлшрангүй чанарын бодолтод хэлний бодит шинжийн дүрслэлийн систем нь олон талын хэмжэцээр дамжин илэрдэг байна. Төрөл зүйлийн хэмжэц гэдэг нь хэлний бодит шинжийг илтгэх үеийн бодит шинжийн мэдээлэл, цахим төрөл зүйлийг ярьж байна. Жишээ нь “баярлах, уурлах, гомдох” гэх мэтийн хүмүүсийн бодит бодол сэтгэлийг илтгэх агуулгыг заана.

Хэр хэмжээний хэмжэц нь хүмүүсийн илэрхийлэх гэсэн агуулгын хэр хэмжээ, дэсийн хэмжигдлийг заана, жишээ нь “өндөр” гэвэл “нэлээд өндөр, тун өндөр, маш өндөр, нэн өндөр” гэх шигээр өөр хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн хэрэглээг дамжин илтгэх мэдээлэл, цахим хүчилцийн хэмжээ нь ч дагалдан хувиралт гардаг. Хэлбэрийн хэмжэц нь яг үнэндээ сэтгэлийн агуулгын илэрсэн хэлбэр шинжийг зааж байна. Жишээ нь үгийн аймгийн төвшин дээр тэмдэг үг, нэр үг, үйл үг гэх зэрэг, үүнээс бусад хэлхэцийн

төвшин дээрх олонх хэрэглэгддэг зүйр үг эсвэл зарим заншсан хэллэг зэрэг нь ерөөс илэрхий бодит шинжтэй мэдээлэл, баримт агуулагддаг юм.

Бүрэлдэхүүн хэмжээц нь нэгэн бүрэн бүтэн бодит шинжтэй агуулгыг илтгэхэд холбогдох элементийг хэлж байна. Ихэнхдээ цөм бүрэлдэхүүн, тодотгол бүрэлдэхүүн зэргийг гол багтаадаг. Холбогдолт хэмжээц нь сэтгэлийн мэдээлэл, цахимд илтгэсэн хамаа бүхий ярих этгээд ярьсан байдлыг зэргийг хэлж бий. Дээрх хуваариллыг үндэслэж, 600.000 үгийн дэстэй хэлний материалтайгаа уялдуулан хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийг, үгсийн аймгийн уялдаагаар доорх мэт хэдэн загвараар ангилсан байна.

1. **“Хэр хэмжээний дайвар үг + үйл үг”**: Хэр хэмжээний дайвар үгийн дараах үйл үг нь ихэнхдээ овор дүр, сэтгэлийн байдал төлөв, үнэлэлт зэргийн үйл үг болно. Жишээ нь, материалд байгаа *“маш түгээмэлжив, маш догдолж, нэн төгөлдөржиж”* гэх зэрэг.

(1) *“Интернэт сүлжээний хэрэглэлт маш түгээмэлжив. Үүнд гар утсаар сүлжээнд гарах нь гол урсгал болсон байна.”*

(2) *“Зочид маш догдолж энэ ачийг сэтгэлийн гүндээ хадгалцаана.”*

(3) *“БНХАУ-ын Өвсний төвийн давуулаг нэн бэхжиж, шилдэг бэлчээр өвс тарьж ургуулах суурин 800.000 му-д хүрч ...”*

Дээрх хэдэн жишээ нь байдал төлөв, сэтгэлийн байдал зэргийн хэмжээг улам өндөр төвшинд хүргэн, харуулах гэсэн агуулга, мэдээлэл, цахимд нэн хүмүүст тодотгон гаргаж чаджээ.

2. **“Хэр хэмжээний утгатай дайвар үг + тэмдэг үг”**: Тус загварын материалд гарч байгаа давтамжийн хэмжээ маш их, олонх нь шинж чанар, үнэлэлт зэргийг илтгэж байна. Иймэрхүү өгүүлбэрийн хэлбэрийн загвар нь өгүүлбэрт олонхдоо өгүүлэхүүн болдог. Жишээ нь, *“нэлээд их, улам сайн, туйлын сэргэлэн”* гэх мэт.

(1) *“Эрдэнэ шишийн үнэ ханишийн зөрөө нэлээд их мөртөө манай улс гадаадаас эрдэнэ шиш оруулах хэр гэмтэй аж ахуй маш олон бий.”*

(2) *“БНХАУ-ын цэцэглэлт хөгжилтийн үйл хэргийг улам сайнаар дамжуулахад ашигтай.”*

(3) *“Арын шугуй гайхалтай нам жим бөгөөд туйлын сэргэлэн таатай.”*

Дээрх жишээ нь цөм тэмдэг нэрээр илэрсэн шинж чанар, онцлогийн хэр хэмжээг илтгэн, хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн үйлдлээр сэтгэлийн хүчилц нь улам нэг дэс дэвшсэн байна.

3. **“Хэр хэмжээний утгатай дайвар үг + хэр хэмжээний дайвар үг”**: Тус загварын материалд байгаа хэмжээ харьцангуй бага, хоёр хэр хэмжээний дайвар үг дараалан, түүний ард үйл үг жагсан үйл хөдөлгөөний болох хэр хэмжээг нэн ихэсгэх эсвэл нэн багасгах өгүүлэмжтэй байна. Иймэрхүү бүтэц нь утгын онцлогийн талаар бодит шинжийн онцлогийг нэн их хэмжээнд илэрхийлж чаддаг. Жишээ нь, *“улам цаашидаа сайтар атгаж, улмаас улам, нэн ялангуяа”* гэх мэт.

1. *“Өөртөө засах орны намын хорооны удирдах багийн цэгцлэн сайжруулж найдваржуулах ажлыг улам цаашидаа сайтар атгах ...”*

2. *“Манай зохиолчид сонирхол төвлөрөхөө больж, хүч тавьж бичдэг зохиолч улмаас улам цөөрч байна.”*

3. *“Нэн ялангуяа салхитай өдөр, тоос шороо босож, юу ч үзэгдэхээ больдог.”*

Бодитой хэлний материалын байдлыг үндэслэн голдуу дээрх мэт гурван талын хэмжээгээр ангилсан байна. Хэр хэмжээний дайвар үг нь голдуу тэмдэг үг, үйл үгийг тодотгон, шинж чанарын хэр хэмжээ, үйл хөдөлгөөний биелэгдэх байдал зэргийг улам нэг алхам гүнзгийрүүлэх эсвэл султгах үйлдэл үзүүлдэг. Хэр хэмжээний дайвар үг нь холбогдох үгийнхээ өмнө нь орж бүрэн гүйцэд утгыг илтгэн, адил бусын хэр хэмжээний дайвар үгийн хэрэглэлтийн үүсэх хандлага нь ч адил бус байдаг.

(Хоёр): Утгын уялдаа: “Утгын ангиллын зорилго бол үгсийн утгын нийтлэг шинж болон зөрөөтэй шинжийг дүрслэн гаргахын тулд юм. Монгол хэл бичгийн мэдээлэл, цахим шийдвэрлэлтийн маш олон ажил нь монгол хэлний үгийн утгын онцлог шинжийг тогтолцоотойгоор тодорхойлохыг тулгам шаардаж байна.” [14]

Хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үг нь олонхдоо үйл үг хийгээд тэмдэг үгийг тодотгон утгыг гүнзгийрүүлэх үйлдэл үзүүлдэг. Энэ өгүүлэлд голдуу үгийн утгын хараасаас дайвар үгэнд хэмжигдэл хадан толь байгуулах зорилготой учраас хэр хэмжээний утгатай дайвар үгтэй холбогдсон үйл үг хийгээд тэмдэг үгийн утгын ангиллыг хийхийг шаардана. Үйл үг ба тэмдэг үгийн утгын ангиллыг хийхэд тус, тус Боу зий хон [15] ба Эрдэнчулуу [16]-нарын хийсэн утгын ангиллын судалгааг ашиглав. Доор хэлний материалтайгаа уялдуулан хэр хэмжээний утгатай дайвар үгтэй холбогдсон үйл үг ба тэмдэг үгийн утгын ангиллыг доорх мэт хэдэн төрөлд ангилсан байна.

(1) дайвар үг+ үйл үгийн утгын ангилал: Үйл үгийн утгын ангиллыг доорх зургаан төрлөөр ангилж болно. Хөдөлгөөн үйл, шинж байдлын үйл, сэтгэлийн үйл, ажиллагаа үйл ба харьцаа үйл. Тэдний утгын ангиллын тэмдэг нь тус, тус VHO, VSI, VSE, VAJ, VHA болно.

(1) Хөдөлгөөн үйл: (VHO) Хөдөлгөөн үйл нь голдуу үйл хөдөлгөөнийг заасан үйл үгс болно. Дотор нь дуун үйл (CHODA), илтгэх үйл (VHOIL), шилжих үйл (VHOSI), үйлдэх үйл (VHOUI) ба саарлын үйл (VHOSE) зэрэг хэдэн төрөлд ангилж болно. Жишээ нь, материалд байгаа, “дэмий ярьсангүй (Dx1+VHOILYA), там тум мэддэг (Dx2+ VHOSEME), огоо үзээгүй (Dx4+VHOUIUJ)” гэх зэрэг.

(2) Шинж байдлын үйл (VSI) Шинж байдлын үйл нь шинж чанарын хувиралт хийгээд байдлыг харуулсан үгсийг заана. Шинж байдлын үйлийг бас хувьсах үйл (VSIH0), байдал үйл (VSIBA) ба өртөх үйл (VSIOR) гэж ангилна. Жишээ нь “айхавтар илүүдэх (Dx4+VSIH0T0), данги хөлдөх (Dx3+VSIBAH0), үсэртэл шүүмжлэгдэх (Dx4+VSIORSI)” гэх зэрэг.

(3) Сэтгэлийн үйл (VSE) Сэтгэлийн үйл нь голдуу хүний дотоод сэтгэлийн хөдөлгөөн болон үйл ажиллагааг илтгэсэн үгс болно. Сэтгэлийн үйлийг дотор нь урам бах (VSEVR) хийгээд овор байдал (VSE0B) хэмээн хувааж болно. Жишээ нь,, “хага баярлах (Dx4+VSEVRBA), яг тэсэхийн арга алга (Dx4+VSE0BTE)” гэх мэт.

(4) Ажиллагаа үйл (VAJ) Ажиллагаа үйл гэдэг нь хүн амьтан зэргийн өөрийн эрхээр үйлдсэн үйлийг хэлж байна. Материалд байгаа ажиллагаа үйлийг бас үйлдэлцэх үйл (VAJUI), хаагдах үйл (VAJHA), хувьсгах үйл (VAJH0), ажиллах үйл (VAJAJ) ба нөлөөлөх үйл (VAJNO) гэж хувааж болно.

Жишээ нь, “амдаж уулзах ($Dx2+VAJUIAG$), бут ниргэх ($Dx3+VAJH0NI$), анхааралтайгаар сонсох ($Dx2+VAJJS0$), онги цохих ($Dx2+VAJNOC0$) ” гэх зэрэг.

(5) харьцаа үйл (VHA) Харьцаа үйл нь голдуу хэрэг, юмсын хоорондох харьцаа холбоог илтгэсэн утга бүхий үгсийг заана. Жишээ нь, харьцаа үйлийн агуулга дахь орших үйл ($VHA0R$) “нэт байна ($Dx3+VHABA$)” гэх мэт.

Дайвар үг+ тэмдэг үгийн утгын ангилал: Тэмдэг үгийн утгыг юмсын бодсын шинж, хүний шинж, орны шинж ба цагийн шинж хэмээн 4 төрөлд ангилжээ. Тэдгээрийн утгын ангиллын тэмдэг нь тус, тус Ab, Ah, Ao, Ac болно.

(1) Бодсын шинж (Ab) Бодсын шинжид хэр хэмжээний шинж (Abx), балархай шинж (Abb), оршихуй ($Ab0$), үйлдэл хэрэгцээ (Abh), өнгө (Abu) зэрэг хувааж болно. Жишээ нь, хэр хэмжээний шинжид дулааны хэмжээг заасан “сүр хүйтэн ($Dx3+Abxd1$), гойд дулаан ($Dx3+Abxd2$)”, балархай шинжид онц ерөндгийг илтгэсэн “даанч ерөндөг ($Dx2+Abbyo1$)” зэрэг. Оршихуйн эмх замбараагүй байдал “дэндүү галзуу ($Dx3+Ab0e0$)”, үйлдэл хэрэгцээ дахь “малиад урагштай ($Dx2+Abhh$)”, өнгийг илтгэсэн “цэл хөх ($Dx4+Abu$)” гэх зэрэг.

(2) Хүний шинж (Ah) Хүний шинжид дүр төрх (Ahd), танихуйн шинж чанар (Aht) хэмээн ангилж болно. Дүр төрхөд өнгө зүсийн гоёыг илтгэсэн “болой сайхан ($Dx3+Ahdo0$), түмэнтэй сайхан ($Dx1+Ahdo0$)”, танихуйн шинж чанарын зөв буруу ($Ahtj$), хүчир хялбар ($Ahtq$)-г илтгэсэн тэмдэг үг, жишээ нь, “түмэнтээ зөв ($Dx1+Ahtj$), нэн дөхөм ($Dx4+Ahtq$)” гэх зэрэг.

(3) Орны шинж (Ao) Орны шинжид зайн хэмжээг илтгэсэн тэмдэг үг, жишээ нь, “...нгуй хол ($Dx2+Aosj$)” зэрэг бий.

(4) цагийн шинж (Ac) Цагийн шинжид хам цагийг илтгэх тэмдэг үг, жишээ нь, “он эрт ($Dx3+Acbh$)” зэрэг бий.

Тав. Хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн цахим толийн байгуулалт

Хэр хэмжээний дайвар үг нь илтгэх гэсэн мэдээллийн цахим хэр хэмжээг илтгэн, чангатгах эсвэл султгах аргаар илтгэх үзэл бодлыг хувируулан, сэтгэлгээний өнгийг нэн элбэг баялаг болгох мөртөө сэтгэлийн задлалт дахь сэтгэлийн хүчилц ба хандаш зэрэг мэдээлэл, цахимжуулахад маш их ач холбогдолтой билээ. Хэр хэмжээний дайвар үгийн толь нь мэдээллийн цахим шийдвэрлэлтэд өгүүлбэрийн сэтгэлийн хандлагыг ойлгоход суурь эх баялаг болох мөртөө үгийн утга, өгүүлбэр зүйн онцлог зэргийг ойлгоход ч ашигтай юм. Иймээс сэтгэлийн задлалтад хэр хэмжээний дайвар үгийн судалгаан шинжлэл нь дутаж болохгүй юм. Тус хөмрөгийг байгуулахдаа үгийн аймаг талаас хийгээд утгын төвшний талаар зэрэг анхаарсан болно. Зарим үг нь үгсийн аймгаар хэр хэмжээний дайвар үг биш боловч өгүүлбэрийн орчиндоо хэр хэмжээний дайвар үгийн үйлдлээр хэрэглэгдэн, зарим хандлага утгыг үүсгэдэг. Иймээс утгын төвшин дээр хүрч тогтсон өгүүлбэрийн орчинд хэрхэн хэрэглэгдэж байгаа зарим нэн амьдлаг мөртөө хувирамтгай үгсийг ч анхаарах хэрэгтэй.

1. Хэр хэмжээний дайвар үгийн цахим толь байгуулах зарчим

(1) **Ном зүй, толь бичигт суурилах зарчим:** Уламжлалт хэл зүйн ном бол хэл бичгийн заан сургалт ба үг хэл, үсэг бичгийн дүрэмжил бүхий найдвартай бичиг материал болох юм. Иймээсээ мэдээллийн цахим толь байгуулахдаа уламжлалт хэл зүйн номыг ашиглах хэрэгтэй. Бид уламжлалт хэл зүйн ямар ямар бүтээл ашигласан тухайгаа өмнө дурдсан байна. Түүнээс гадна гарч ирж байгаа дайвар үгээс хэр хэмжээний дайвар үгээ сонгон гаргажээ. Үүнд номд байгаа хэр хэмжээний дайвар үгийн бүх толгой үг 64. Д.Баатарын “Иж үгийн толь”-д хэр хэмжээний дайвар үг 33 байна. Үүний дундаас зөвхөн тус материалд байгаа толгой үг нь тус тус 8, 7 болно.

(2) **Мэдээлэл, компьютерын цахим тольд суурилах зарчим:** “Монгол хэлний хэл зүйн мэдээллийн цахим толийн хөмрөг” бол монгол хэлний өгүүлбэр зүйн авто задлалт, мэдээлэл, компьютер шийдвэрлэлтэд зориулсан машин толь болно. “Монгол хэлний зүйн мэдээллийн цахим толь” нь дайвар үгийг хэлбэр, чадамж, утгын талын онцлог зэргийг хамарсан учраас тус машин толийг ашиглах нь маш чухал. Үүний дундаас адилхан дайвар үгийг шүүн, хэр хэмжээний дайвар үгийг сонгожээ. Тус хөмрөгт нийт 105 хэр хэмжээний дайвар үгтэй, үүнд зөвхөн цахим тольд гарч байгаа толгой үг нь 76.

(3) **Хэлний материалын хөмрөгт суурилах зарчим:** Материалын төрөл хуваарилал үгийн тоо жишээ:

- Зөвхөн уламжлалт хэл зүйн номд илэрсэн 8 (хал, т, эслээ, ихдээ)
- Зөвхөн “Иж үгийн толь”-д илэрсэн 7 (царай, нэндүү, ахдуу, амдуу)
- Зөвхөн мэдээлэл, компьютер тольд илэрсэн 75 (огтхон, аран, огц, чухам)
- Зөвхөн хэлний материалын хөмрөгт илэрсэн 12 (аймаар, давуу, айхавтар, мундаг, хаг)

“Их хэмжээний хийсвэр болон, үнэн бодитой хэлний материал нь толь найруулагчдын бодит талын алдаа оноогоос зайлсхийж чадахаар үл барам толь бичигт хийсвэр бөгөөд далай баялаг хэлний бор материал хангаж, толгой үг, утгалбар, жишээ, уялдаа, тайлбар зэргийг оновчтой, найдвартай, итгүүлэх хүчтэй болгодог” [17]

Иймээс цахим толь байгуулахад суурилсан хэлний материалын хөмрөг бол 2019 оны Өвөр монголын одон телевиз, Соёл шинжилгээ сувгийн ярилцааны программ ба 2015 оны “Өвөр монголын Өдрийн сонин”-аас бүрэлдэн, нийт 600.000 үгийн дэстэй болсон юм. Үүнд, байгаа хэр хэмжээний утгатай дайвар үг, хэр хэмжээний дайвар үгээр хэрэглэгдэж байгаа хандлага бүхий утгатай үгсийг сонгон, өмнөх уламжлалт хэлний зүйн ном толь ба мэдээллийн цахим тольд байхгүй хэр хэмжээний дайвар үгийг нөхсөн юм. Зөвхөн хэлний материалд байгаа нийт толгой үгийн тоо 12. Ярианы хэлэнд иймэрхүү онцлогт бүхий үгс нэн элбэг баялаг байдаг, тус удаагийн хэлний материалын хөмрөгийн үгийн дэсийн тоо бага болсон учраас зарим амьдлаг мөртөө онцлогтой үгийг бүрэн бүтэн түүн цуглуулж чадсангүй, дараачийн

алхамдаа хэлний материалын хөмрөгийн хэвчээгээ нэн өргөтгөн, улам их хэвчээгээр шүүх чухалтай байна.

Энэ бүхнээс дүгнэн үзэхэд, тольд оруулах хэр хэмжээний дайвар үгийн толгой үгийн тоо 141 болно. Хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн цахим толийн хэмжигдэл хадалт хийгээд онцлогийн тасалбар хэр хэмжээний дайвар үгтээ дэсийн хэмжигдэл хадахдаа Уянгын “Монгол хэлний текстийн сэтгэлийн задлалтын тухай шинжлэх нь” [18] гэх өгүүлэлд бичсэн хэлбэрээр сэтгэлийн туйлшрангүй чанарыг хэр хэмжээний их багаар нь дөрвөн дэс хуваасан юм. Онцлогийн ангиллын хувьд энэхүү хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн толийг найман зүйлээр хуваасан юм. Үүнд:

1. Зүйлчлэлийн тэмдэг ID, энэ нь “монгол хэлний хэлний зүйн мэдээлэл, цахим толь”-аас шууд ашиглажээ. Зүйлчлэлийн хэмжигдэл нь араб тоо. Жишээ нь: 22.

2. Толгой үг: зүйлчлэлийн тэмдэг нь T0L0GAI UGE. Хэмжигдэл нь бодитой дайвар үг. Жишээ нь: бүрмөсөн.

3. Латин галиг: зүйлчлэлийн тэмдэг нь GALIG. Хэмжигдэл нь бодитой дайвар үгийн латин галиглал. Жишээ нь: BURIMUSUN.

4. Дэс хэмжигдэл: зүйлчлэлийн тэмдэг нь DES HEJIGDEL. Хэмжигдэл нь 1-4 болтлох адил бус дэсийн араб тоо. Жишээ нь: “бүрмөсөн” гэх толгой үгийн харгалзсан хэмжигдэл нь 4.

5. Жишээ: Зүйлчлэлийн тэмдэг нь JI\$IY_E. Хэмжигдэл нь толгой үгийн жишээ өгүүлбэрүүд. Жишээ нь: “Загасны тороо бүр мөсөн дэлгэхийн төлөө тэд мөсөн дээр зуу гаруй жижиг нүх цоолох чухалтай.

6. Үгсийн аймгийн уялдаа: зүйлчлэлийн тэмдэг нь AYIMAG. Хэмжигдэл нь жишээ өгүүлбэр дэх дайвар үгтэй уялдсан үгийн үгсийн аймгийн тэмдэгт. Жишээ нь,: “бүр мөсөн дэлгэх”-ийн бүтэц нь “Dx+Ve”.

7. Утгын уялдаа: Зүйлчлэлийн тэмдэг нь VDH_A. Хэмжигдэл нь жишээ өгүүлбэр дэх дайвар үгтэй уялдсан үгийн утгын тэмдэгт. Жишээ нь,: “бүрмөсөн дэлгэх”-ийн утга нь хүчилцийн хэмжигдэл нь 4 болох дайвар үг ба үйл үгийн утгын ангиллыг тэмдэглэнэ. “Dx4+VAJAJDE (DELGENU-гийн үйлийн утгын ангиллын тэмдэг)”

8. Ирэлт: Зүйлчлэлийн тэмдэг нь IRELTE. Толь бичиг болон хэлний материалын хөмрөгт илэрсэн жишээний ирэлтийг хадна. Жишээ нь: харгалзсан хэмжигдэл “Өвөр Монголын Өдрийн сонин” 20150118.

Хэр хэмжээний дайвар үг нь сэтгэлийн задлалтад чухал үйлдэл үзүүлдэг бөгөөд одоогоор монгол хэлний хэр хэмжээний утга бүхий дайвар үгийн цахим толь байгуулах ажил нь тулгам шаардагдаж буй. Тус өгүүлэлд хэлний материалд байгаа бодит жишээнд үндэслэн хамгийн түрүүнд гурван өөр хэмжээгээр ангилсан юм. Үүний үйлдэл нь гэвэл хэр хэмжээний утгатай дайвар үг нь голдуу ямар, ямар үгсийн аймгийг тодотгох бөгөөд ямархуу сэтгэлийн хандлагатай болохыг олж харна. Дараад нь хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийн цахим толийн байгуулалтдаа, уламжлалт хэлний зүйн ном, толь бичиг, мэдээлэл, цахим толь хийгээд бодитой хэлний материалын хөмрөг зэрэг гурван өөр материалын эх баялгийг ашиглан, дээр илэрсэн бүхий л хэр хэмжээний утгатай дайвар үгийг сонгон, цахим толийнхоо толгой үгэнд

оруулан, сэтгэлийн туйлшрангуй чанарыг үндэслэн дөрвөн дэс хувааж, хэр хэмжээний дайвар үгтэй холбогдсон үгийн утгын ангиллыг жагсаажээ.

Одоогоор тулгарч байгаа асуудал гэвэл ярианы хэлний материалын хөмрөгийн ашиглалт бага, бодитой хэл, хэрэглээнд илэрсэн зарим үгсийг тольдоо оруулж чадаагүй. Ярианы хэлний хэлний материалыг их хэмжээгээр шүүн, цахим толио төгөлдөржүүлэх нь дараачийн судалгааны үүрэг болно. Тус өгүүлэлд танилцуулсан цахим толийн тухай шинжлэл судлал нь суурь судалгаа төдий байсаар, хойшид нэн гүнзгий судлах хэрэгтэй юм.

НОМ ЗҮЙ:

[1] [5][6] [8] Боу Цэлмэг: “Д.Нацагдоржийн бүтээл’-ийн материалд суурилан Монгол хэлний сэтгэлийн өнгө аяс бүхий утгатай үгсийн хөмрөг байгуулах судалгаа”, Өвөр Монголын их сургуулийн мастер цол хамгаалах өгүүлэл, 2020 он, р1 , р5.

[2]赵妍妍: “文本情感分析”, 软件学报, 2010, 21 (8) : р.1843.

[3] 杨立公, 朱俭, 汤世平: “文本情感分析综述”, 计算机应用, 2013, 33 (6) : р.1576.

[4]朱嫣岚等: “基于HowNet的词汇语义倾向计算”, 中文信息学报, 2005, 20 (1) : р.16.

[7] Өрлөг: “Holvoо сүлжээний шүүмжид суурилсан монгол хэлний сэтгэлийн өнгийн задлалтын судалгаа”, Өвөр Монголын их сургуулийн мастер цол хамгаалах өгүүлэл, 2018 он.

[9] Уянга: “Монгол хэлний текстийн сэтгэлийн задлалтын тухай шинжлэх нь”, Өвөр Монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл, 2018 оны 3-р хугацаа.

[10] Түмэнжаргал: “Одоо үеийн монгол хэл”, Өвөр Монголын их сургуулийн хэвлэлийн хороо, 2009 он.

[11] “Монгол хэл зүйн мэдээлэл, цахим толийн дайвар үгийн салбар толь’-ийн цогцлолт”, Өвөр Монголын их сургуулийн эрдэм шинжилгээний сэтгүүл, 2007 оны 3-р хугацаа.

[12] Д.Цэнгэлт: “Мэдээлэл, цахим шийдвэрлэлтэд зориулсан монгол хэлний хэвшмэл холбоо үгийн тухай судлал”, Өвөр Монголын сурган хүмүүжлийн хэвлэлийн хороо, 2001 он.

[13] 阚明刚, 杨江: “话语标记概貌分析与情感倾向探索”, 吉林文史出版社, 2016年

[14] [15] Эрдэнчулуу: “Мэдээлэл, цахим шийдвэрлэлтэд зориулсан монгол хэлний үйл үгийн утга судлал”, Өвөр Монголын их сургуулийн доктор цол хамгаалах өгүүлэл, 2005 он.

ウェールズ語の歴史と現状

第1章 ウェールズ語とは
Асами Коичиро

ウェールズ語は、イングランド、スコットランド、北アイルランドとともに、連合王国を形成しているウェールズで話されている言語である。インド・ヨーロッパ語族ケルト語派に属しており、その起源は紀元前6世紀頃にヨーロッパ大陸からブリテン島に進出したケルト人が話していた言語が起源で英語とは、全く異なる言語である。

ウェールズの人口約300万人のうち、約20%の人々はウェールズ語話者で、地域によってはウェールズ語話者が人口の6割を占めることもある。

ウェールズの歴史

1258年にグウィネズ王ルウェリン・アプ・グリフィズがウェールズ大公を名乗り、ウェールズ公国が成立するが、1282年にルウェリン・アプ・グリフィズがイングランド王エドワード1世に敗れ、イングランドの支配下に置かれた。1536年にはウェールズ合同法によってイングランドに併合され、公的な場でのウェールズ語の使用が禁止された。一方で、民衆は依然としてウェールズ語のみを話していたため、ウェールズ語が消滅することはなかった。

14世紀からスコットランドと同様に北ウェールズに勅許自治都市が設けられ、イングランド人が移住し、ウェールズ語話者は追放されるようになった。これらの都市を中心にイングランド人たちが商業をはじめた。この段階で英語は商業の言語となり、その後、数百年にわたって、ウェールズでは都市がイングランド人の活動とイングランド化の中心となった。これによって、交易センターとしての都市では英語が話され、田園地帯ではウェールズ語が話されるという言語分断がなされることとなった。ま

た、この言語分断は英語話者のジェントリとウェールズ語話者の農村部の小作人との階級的な分断も伴っていた。

中世のイングランドではウェールズに対して、「文明化されていない野蛮な辺境の民」というイメージを持っていた。さらにウェールズ併合後、ウェールズ人との交流が増えたことによって、多くのイングランドの民衆には、「嘲りの対象となるような、洗練されていない田舎者」というイメージが受け入れられるようになった。

ウェールズ併合の後には、ウェールズの支配層であるウェールズ人地主の息子たちは英語を学び、大学がなかったウェールズからイングランドへ移住し、経歴や教育を深めたことによって、ウェールズ支配層のイングランド化や英語化が起こり、ウェールズ語しか知らないことは古めかしい世界観しか持たない小作人のようなものであるという認識が広まった。こうした認識によって、ウェールズ語に対する侮蔑のイメージが決定的となった。また、ウェールズ支配層のイングランド化や英語化によって、ウェールズの詩人に対する庇護が失われ、彼らはウェールズ語での創作活動に自信を失っていった。

ウェールズ語の衰退

イングランドによるウェールズ併合によって、公的な場でのウェールズ語の使用が禁止されるようになってからも、民衆の間では依然としてウェールズ語が使用されていたために、ウェールズ語が衰退することはなかった。このようなウェールズの言語状況に変化が生じ、ウェールズ語の衰退が始まるのは、産業革命の頃からである。

産業革命の時代には、交通網の整備が進んだこと、また、ウェールズが石炭の産地であったことから、イングランドから多くの労働者が移り住んだ。当初、彼らはウェールズ語を話していたが、労働者の流入が進んだ結果、英語話者が多数派となり、ウェールズ語話者は少数派となった。さらに都市の拡大、農村が周縁部へ追いやられたため、相対的なウェールズ語話者の比率は急激に減少することとなった。それと同時に、英語は新しい技術や知識を学ぶために不可欠な言語として、「先進的」というイメ

ージが持たれるようになる一方で、ウェールズ語は「下層」「貧困」「後進性」などといった否定的なイメージが持たれるようになった。

ウェールズでは、人口増加や都市化によって治安が悪化したことに伴って、労働者の騒擾が頻発していた。イングランドからやってきた英語話者の権力者は、自分たちが理解できないウェールズ語による労働者への扇動とウェールズ語による労働者の結託を恐れていた。そこで、イングランド政府は騒擾の原因を究明するため、雇用や教育の調査を行い、その報告書がいくつか発表された。

第2章 1847年の「ウェールズにおける教育状況の調査委員会報告書」

18世紀の初等教育において、教育は宗教教育とほとんど同義であった。当時は「キリスト教知識普及協会」という団体がウェールズの教育に尽力していた。この団体はウェールズ語が支配的な地域ではウェールズ語で教育を行い、英語が使用できればそれを用いた。1739年には、この団体によって95の学校がウェールズに設置されているが、この団体は、イングランド王室への無条件の崇拝と国教会の教義を守ることを子供たちに要求したため、次第に民衆の支持を失っていた。

このように、この時代のウェールズの労働者階級の教育は各宗派の教会によって行われていて、それがウェールズ語によって行われたことから、ウェールズ語の保存に貢献することとなった。

1847年には「ウェールズにおける教育状況の調査委員会報告書」が発表された。ウェールズの教育状況の調査をするにあたって、3人の調査委員はウェールズ語を全く解さなかったこと、たった3人の調査委員ではウェールズの全ての学校を調査することは困難であったため、ウェールズ人の助手が雇われて、彼らの調査に同行した。助手には、イングランド人調査委員に対して反発しない、イングランド化を遂げた人、ウェールズ人でありながら英語が達者で、国教徒であることが求められた。

この報告書では、ウェールズ語で授業をしていた学校数に言及している。ウェールズ語で授業をしていた学校の割合は南ウェールズで32.5%、

中央ウェールズで13%、北ウェールズで8%であった。北ウェールズでは人口の80%が日常的にウェールズ語を使用しているが、ウェールズ語のみで授業している学校は1校のみで、英語とウェールズ語を併用している学校が46校、英語のみで授業をしていた学校は530校であった。このように、ウェールズ語で授業をしている学校の割合に地域差があったり、ウェールズ語話者が圧倒的に多い地域であるにもかかわらずウェールズ語で授業が行われている学校が少なかったりするの、すでに話すことができる自分たちの母語であるウェールズ語ではなく、子どもたちに英語を身につけさせるために英語で授業をしてほしいという親たちの意向が反映された結果であると考えられる。一方で、北ウェールズにあった1161校の日曜学校のうち、ウェールズ語だけで教えていた学校は約7割に当たる809校で、ウェールズ語と英語を併用している学校は237校あった。

ウェールズの平日学校ではウェールズ語教育が禁止されていた。そのため、一部の学校では、英語の知識を推進する目的で発明されたとされる罰札が用いられた。これは「ウェールズ語の札」、「ウェールズ語」などと呼ばれていて、ウェールズ語を話しているのを聞かれた生徒に渡され、それを渡された生徒は同じようにウェールズ語を話してしまった生徒に渡すというものである。

教員と生徒

教員の多くは読み書きや暗算さえできればいいだけの社会の最低クラスを出自としていて、多くの場合はこの条件を満たしていなくてもよいとされ、近隣の人よりも英語ができると見なされれば、誰でもこの仕事への就職を促されるといった状況であった。

北ウェールズに限定すると、15歳以下の児童数に占める通学児童の登録者の割合は22%で、そのうち、年間を通じて毎日出席している生徒は65.6%で、学校教育を受けている期間は平均で1.41年であった。また、生徒には、調査委員と助手によって、口頭での統一試験のようなものが行われた。北ウェールズの報告書では、生徒の学習到達度を科目ごとに「一級」、「二級」、「三級」に分けた。この結果、一級とされる生徒の割合

は、科目ごとに「教理問答」で6.4%、「聖書」で2.7%、「文法」0.57%、「地理」で0.54%、「歴史」で0.18%、「すらすら正しく読める者」8.2%、「比例計算ができる者」は1.15%、「暗算」で0.32%であった。できない生徒については、「聖書の1節も読めない者」は73.5%、「比例計算がまったくできない者」は96.8%、「地理がまったくできない者」は94.6%、「文法がまったくできない者」は94.6%、「歴史がまったくできない者」98.2%、「新約聖書の初歩的な物語を知らないもの」は83.4%であった。このように、英語がろくに話せない教師に英語で教えられてもほとんど効果がなかったのである。

3人の調査委員は学校での教育状況だけでなく、文化や社会の特質についても調査に当たっていた。3人はそれぞれ担当した地域は異なっていたが、ウェールズについて、「魔よけ、超自然現象、魔術の信仰など迷信が流布している」、「特異な言語、ウェールズ語があるために、大衆が社会の最上部分から切り離されている」と述べ、ウェールズ語は旧式の農業、神学、簡素な農村生活の言語であるために、ウェールズ人は高位の者から無視され低位の世界で暮らさざるを得ないとした。

ウェールズの反発

1847年の報告書には、ウェールズのモンゴメリー州スランフェア・カエレイニオンの有志が独自に行った教育状況の覚書が収録されている。

この覚書では、最初に、政府による抜き打ち検査を批判し、「重要なテーマに関する事実を得ようとする貴殿を援助するために」有志が30人集まり、この有志が直接個々の家、教員、親を訪ねて情報を集めて報告書にすることに決定したことを述べている。

この報告書によると、この地域の家族数は491、人口は2544人で、民族はウェールズ人が2490人でイングランド人が54人、住民の言語はウェールズ語のみが1069人、英語のみが76人、ウェールズ語と英語の両方が1399人、住民のうち、「読み」ができるのは1706人でできないのは838人、「書き」ができるのは873人でできないのは1671人、子どもの数は948人、平日学校に通う子どもは148人、日曜学校の生徒は1683人、日曜学校に通ってい

ない生徒は861人、非国教徒の祈祷所に出席する人は2162人、国教会の教会に出席する人は73人であった。「読み」には、「読めない者の中には、日曜学校に行っていない50歳以上の大人、綴りができてアルファベットが言える5歳以下の子どもも含まれる」、「聖書を読める者は1700人以上いる」という注釈がついていた。読み書きの能力に関しては高い数値を示しているが、これにはウェールズ語の数値も含まれている。また、政府の統計では、「聖書の一節も読めない者」が73.5%もいるとされている。前述の調査委員による口頭での試験の結果とは異なる結果であった。

平日学校についても記述があり、それによると、この教区の世俗教育の状態が悪く、平日学校は5校合わせても148人しか行っていないため、将来の世代のために教区内にもう3校か4校のリベラルな「ブリテン学校」を建てる必要があるとしている。また、労働者階級の生活についても、あまりに貧しすぎて、授業料や教科書が無料でも、12歳以上の子どもは農場に出して働かせざるを得ないとしている。学校に通うことができた子どもは少なかったが、この報告からは、ウェールズ語で教える日曜学校での教育が成功したといえるのではないだろうか。

また、この報告書では、言語の状況についても報告していて、「子供と幼年期から英語で話している者がいることによって、母語であるウェールズ語を話せなくなってしまった子どもがたくさんいるが、これをきわめて悪い慣習であると考え。なぜなら、その子供はどちらの言語でも適切に話せなくなるし、ウェールズ語で教えている日曜学校の恩恵を受けられなくなるからである。全ての子どもはその両親の言語を知る権利がある。彼らからウェールズ語を奪うのは、われわれの民族、言語、郷土への侮辱である。われわれはこの慣習を大いに憎悪するものであるが、イングランドとの境界にある地域では一般的に見られるようになっている」としている。一方で、政府の報告書では、多くのウェールズの労働階級の親たちが子どもに英語で教育を受けさせることを望んでいるとしている。この自主的な報告書でも、子どもに英語を身につけてほしいという親の発言も記録されているが、実際には母語であるウェールズ語を大切にしたいと考

えている親も存在したことになる。どちらの報告書がより正確であるかはわからないが、ウェールズ語にこだわる親も一定数はいたことになる。

19世紀後半における2言語教育の模索

平日学校が普及した当初は、平日学校では英語教育、日曜学校ではウェールズ語というように役割分担ができていたことによって、ウェールズ語の保存に役立っていたが、1870年の基礎教育法によって国家教育制度が成立したことにより公教育が発展し、教会で行われていた日曜学校は衰退していくこととなった。しかし、ウェールズで行われていた英語教育は、子どもたちの母語が英語ではないことに対する配慮がなく、効果的ではなかった。

1885年にはウェールズ語で授業が行われることやウェールズ語を科目とすることを旨とする「ウェールズ語協会」が結成された。この協会の設立母体となったのはロンドンのウェールズ人の集まりで、1893年のウェールズ大学の設立を支援したカムロドリオン協会であった。ウェールズ語協会の活動は広く支持を得て、会員は1000人に達した。活動の中心となったダン・アイザック・デイヴィスらは1886年の教育調査委員会に対して、ウェールズ語と英語の2言語で書かれた教科書の使用を認めるように働きかけた。その結果、1890年の教育令で、全科目全学年で2言語の教科書の使用を認められることとなった。

1893年の教育令では英語とウェールズ語の2言語で授業をしてもよいと改めて規定され、教育局からウェールズを担当する視学官に対して2言語で指導することを促すようにという指示があった。しかし、子どもには英語を身につけてほしいという親たちの要望や、2つの言語を使用することによって思考の容量が制限され、ほかの事を学べなくなってしまうとして2言語の使用は否定的に考えられていたため、すぐに全ての学校でウェールズ語の導入されたわけではなかった。ウェールズ語協会の活動を肯定的に受け止めていたのはロンザや南部の都市部のようなウェールズ語が話されなくなっている地域が多かった。反対に、住民のほぼ全員がウェールズ語を話すような農村部の学校では、ウェールズ語で教えていたところはほ

とんどなかったという。農村部では依然として、子どもたちに英語を身につけさせるためにウェールズ語の排除が続いていたが、英語話者の流入が続き、すでに英語話者が多数派となっていた地域の住民は、ウェールズ語の衰退への危機感を持つようになっていたのではないだろうか。

第3章 現代のウェールズ語

学校教育

イギリスでは1801年に初めての国勢調査が実施され、以後10年ごとに実施されてきた。1891年には、ウェールズで国勢調査の質問表にウェールズ語に関する質問が追加された。1901年の調査では性別・年齢層ごとに集計されるようになった。年齢層別に見ると、ウェールズ語を話すことができるのは、3 - 14歳 (43.2%)、15 - 24歳 (47.9%)、25 - 44 (50.9%)、45 - 64歳 (58.6%)、65歳以上 (64.4%) で若い層ほどウェールズ語話者の割合が低くなっていることが明らかになった。全体ではウェールズ語の話者率は49.9%であった。その後、ウェールズ語の話者率は1921年に 37.1%、1931年には36.8%、1941年は第2次世界大戦中であつたため国勢調査は実施されなかったが、1951年には28.9%となり、減少が続いた。

第2次世界大戦中の1939年には、イヴァン・エドワーズによって、ウェールズ西海岸のアベリストウイスに最初のウェールズ語小学校が設立された。彼は5歳の息子を地元の公立校のウェールズ語クラスに通わせる予定だったが、イングランドからの疎開者の増加によってウェールズ語クラスがなくなってしまうことを知り、自身が組織していたウェールズ語推進を目指す運動「カムリー希望団」本部の一室をウェールズ語クラスの維持のために提供したという。最初の児童数は彼の息子も含めて7人であった。1947年には南西部サネシーに最初の公立のウェールズ語小学校が設立され

1950年までに14校のウェールズ語小学校が開校し、児童数は全体で926人であった。そして、ウェールズ語小学校の増加に伴い、ウェールズ語中等学校を求める声が上がった。

最初のウェールズ語中等学校は1956年に北東部に設立された。また、この頃には選抜試験を行わずに地域内の生徒を受け入れる統合制中等学校が普及したことによって、11歳試験に備えて英語で授業をすることなく、ウェールズ語教育を継続させることが可能となった。1962年には南部で初のウェールズ語中等学校が開校し、1973年にはウェールズ語小学校が61校（児童数8645人）、ウェールズ語中等学校6校（生徒数3444人）にまで拡大した。

設立当初のウェールズ語学校はウェールズ語を話す家庭の子どもが母語で学ぶことが目的とされていたが、次第にウェールズ語を話さない家庭の子どもも増加した。ウェールズ語学校に入学するウェールズ語を話さない家庭の子どもが増えた背景には、ウェールズ語保育の存在がある。1971年にウェールズ語保育協会が設立され、1998年には加盟していた570の保育施設で保育を受けていた約13500人のうち、61%がウェールズ語を話さない家庭の子どもたちであった。

ウェールズ語学校の拡充やそれに伴ってウェールズ語を学ぶ子ども増加が続いたが、1971年の国勢調査では、ウェールズ語の話者率は20.8%、1981年には18.9%、1991年には18.5%と減少が続いた。しかし、1971年から1981年にかけての話者率低下の幅は1.9%、1981年から1991年にかけては0.4%と、次第に小さくなっていった。そして、2001年には話者率が20.8%となり初めて増加に転じた。これまでの調査では、若い世代ほどウェールズ語話者率が低かったが、2001年の調査では、5 - 15歳は40.8%、16 - 19歳は31.3%で学齢期の話者率が突出して高く、高齢者について65 - 74歳 17.9%、75歳以上は21.3%で、話者率が最も低い45 - 64歳の15.8%と大差がない結果となった。学校教育や保育でウェールズ語に触れる機会が増えたことによって、ウェールズ語話者の増加につながったのである。

2001年の調査では、地域的な特徴も現れた。1991年の調査でウェールズ語話者の割合が高かった地域では話者数が減少したが、ウェールズ語話者が少ない地域では逆にウェールズ語話者の割合が上昇する傾向がみられたのである。伝統的にウェールズ語話者の割合が高い地域はウェールズ北西部や南西部のイングランドと接していない地域で、特に北西部に集中

している。ウェールズ語話者の割合が低い地域は南西部や北部・中部のイングランドとの境界に近い地域でカーディフなどの都市も含まれる。つまり、ウェールズ語が伝統的に話されてきた農村から都市部の住民にも広まっていったのである。

政治

ウェールズ語の復興に貢献したのは学校教育ではなかった。1926年にウェールズ党が結成され、劇作家であるソンダース・ルイスが宣言書に起草し、のちに党首となった。彼は、1936年にイギリス政府のウェールズ語話者が多いペンロスに空軍の爆撃演習学校を作る計画をウェールズ語高密度使用地域への破壊工作であるとして、ルイス・ヴァレンタイン、D・ウィリアムズとともに侵入し、放火するという実力行使を行い、裁判ではウェールズ語以外での発言を拒んだという人物である。第2次世界大戦中にもウェールズ語を公用認定を求める運動が続いたため、1942年に内務大臣のハーバート・モリソンは「本人の意思伝達のための母語がウェールズ語であるという理由によって、ウェールズ語で話さなければ、何らかの不利があると考える原告・被告ならびに証人は、ウェールズにおけるいかなる裁判においても、ウェールズ語を使用して差し支えない」という妥協案を提示して、ウェールズにおける裁判でのウェールズ語使用を認めた。これによって限定的ではあるが、公的な場でのウェールズ語の使用が認められようになった。

1962年にはソンダース・ルイスはBBCのラジオ講演で「現在の趨勢が続けば、21世紀の始めごろにはウェールズ語は死語になっているだろう」と述べ、抗議活動を組織的に行う必要を説いた。これを受けて今日まで続く、「ウェールズ語協会」が設立された。ウェールズ語協会は、法廷への召喚状や自動車税納税証明書、出生証明書などの文書のウェールズ語での発行を求めて活動した。1963年には、法廷の召喚状の2言語での発行を要求して、アベリストウイスの中心部に至る主要道路が通るトレヴェハン橋で座り込みの運動を行った。また、郵便局の窓や壁にウェールズ語サービスを求める「ウェールズ語を使え」といったスローガンを書いたり、道路標識にウェールズ語表記がないことに抗議して、英語表記を塗りつぶし

たり、破壊したりするなどの過激な活動が行われるようになり、200人が服役することとなった。

1967年には、法廷でのウェールズ語使用制限は撤廃され、1977年にはウェールズ語のラジオ局BBCラジオ・カムリーが開設された。1979年5月の総選挙で保守党はウェールズ語テレビ局の開設を公約としていたが後に撤回したために、約2000人の市民が受信料不払いで抗議したほか、一部の人はテレビ塔のコントロール室に侵入して放送を妨害するという過激な行動に出た。その結果、9月にウェールズ語テレビ局の開設が発表され、1982年11月にウェールズ語テレビ局S4Cが開設された。このような住民によるウェールズ語の復興に向けた活動が政府を少しずつ動かしていった。

1993年のウェールズ語法

1993年に成立したウェールズ語法によって、地方自治体、警察、消防、医療機関、教育機関などのウェールズにおいてサービスを提供する公的団体は、ウェールズ語を英語と同等に扱うためのウェールズ語運用計画を作成することが義務付けられた。

ウェールズ語法には、ウェールズ語委員会に関してと、公的団体に義務付けるウェールズ語運用計画に関しての主に2つの規定がある。ウェールズ語委員会は「ウェールズ語の『使用を促進し、容易にする役目をもつ』」機関である。

また、ウェールズ語の運用計画を義務付けられた、地方自治体、警察、消防、医療機関、教育機関などの公的団体に期限を設定し、各公的団体が案を一般公開して意見を募るなどの過程を経て提出した運用計画を承認する役割を果たしている。

次に運用計画の例として、ウェールズ語話者人口が最も多いカマーゼンシャーとウェールズ語話者の割合が最も低いモンマスシャーの例を紹介する。

どちらの州でも住民からウェールズ語で手紙が来た場合はウェールズ語で返信するという基本方針は同じだが、カマーゼンシャーには翻訳担

当部署があり、ウェールズ語で業務を行いたい職員への支援も行っているという。一方、モンマスシャーでは、担当職員の言語能力や内容、翻訳を外部委託する必要があることから、英語と同じ期間内の返信が難しい場合もあると但し書きをしているという。また、一般市民に向けた表示・標識を新たに設置または交換する場合、カマーゼンシャーではウェールズ語を先に表示する方針だが、モンマスシャーでは英語を表示するとしている。このように運用計画はその地域の言語状況によって差がある。

また、ウェールズ語サービスの拡大には膨大なコストがかかるという課題があった。ペンブルクシャーのミルフォードヘブンのウェールズ語話者は人口の12%、約1500人ほどであった。そのため同町は、1回分の議事録を翻訳するのに400ポンド（約8万円）の費用がかかるにもかかわらず、ウェールズ語話者が少ないことを理由に運用計画提出と同時に運用計画実施の免除を求めていたという。しかし、言語法の規定に照らして、運用計画の実施が免除されることはなかったという。この町以外でも、ウェールズ語に関する仕事の外注や、ウェールズ語ができる職員の新たな雇用や既存の職員の研修が大きな負担となっていた。

2011年のウェールズ語法

1997年の住民投票の結果、1999年に英語とウェールズ語の2言語が用いられるウェールズ議会が発足した。ウェールズ議会は2006年のウェールズ自治法でさらなる立法権を請求できるようになり、2011年のウェールズ語法が成立した。1993年のウェールズ語法と異なる点は、1993年にウェールズへの投資を損なう危険性があるとして見送られた、通信・電気・ガス・水道・郵便・交通などの公益事業会社にウェールズ語のサービスを提供することを義務づけたこと、ウェールズ語委員会に代わって、ウェールズ語コミッショナーが置かれること、それぞれの機関が個別に作成していた運用計画ではなく、統一的な「ウェールズ語スタンダード」に従ってウェールズ語でのサービスを提供することを求めたということの3点である。ウェールズ語スタンダードにはサービスの提供に関わるもの、政策決定に関わるもの、業務施行に関わるもの、ウェールズ語使用の促進に関わるもの、スタンダード遵守に関する記録保持に関わるもの、などがある。団体

によって何種類のスタンダードのが遵守が求められるかは異なるが、スタンダードが遵守されない場合は5000ポンドまでの過料を科すことも盛り込まれている。

この言語法によって、看板やパンフレットなどの2言語併記、ウェールズ語の請求書発行やウェブサイトの2言語化、コールセンターやスーパーのセルフレジでのウェールズ語対応、ウェールズ語で使用できる携帯電話などの発売が促進され、ウェールズ語に触れる機会が増えていった。

ウェールズ語サービスに対しては、利用率が低いという指摘もあり、パークレイズ銀行のウェールズ語専用電話サービスに登録しているのは顧客の0.25%、ブリティッシュ・ガスの請求書をウェールズ語で受け取っているのは顧客の1%未満だという調査結果がある。しかし、ウェールズ語の使用を促すキャンペーンによって、水道事業会社のウェルシュ・ウォーターのウェールズ語サービスの利用が50%上昇した例もあったという。

BBCの世論調査によると、新たな言語法について47%が賛成している。ウェールズ語を話すかどうかで集計すると、流ちょうな話者の75%、いくらか理解する人の60%が賛成したが、ウェールズ語を話さない人の中では意見が分かれたという。

ウェールズ語サービスを提供することについては、ウェールズ語が英語と同様の役割を果たす言語であるという認識が高まり、ウェールズ語を学習することがそのスキルを活かせる仕事に就く可能性と結びついて、ウェールズ語学習を促進する要因となる可能性がある。また、企業においては、ウェールズ語話者の84%がウェールズ語を尊重する企業を好むという調査結果から、ウェールズ語サービスが企業活動に付加価値を与える可能性があるというメリットがある一方で、サービスの2言語化が徹底されることによって、今後ウェールズ語話者が求職時に優遇されるようになり、英語モノリンガルが不利な立場に置かれる可能性もあることから、ウェールズ語サービスに関してはウェールズ語話者がどうかやウェールズ語のレベルによって様々な意見がある。

おわりに

ウェールズ語の復興に成功することができた最も大きな要因は、ウェールズの人々のウェールズ語に対する熱意であるが、英語を身に着けたウェールズの人々がウェールズ語を守り続けたのは、ウェールズ語こそがウェールズ人のアイデンティティであり、イングランドとの違いを明確にするものであると考えてきたからではないだろうか。

しかし、残念なことに2011年の国勢調査では、2001年と比べ、ウェールズ語話者率が20.8%から19%、話者数が582,000人から562,000人に減少した。ウェールズ語話者率が高い子どもの人口が減少していることやウェールズから出ていく人より、ウェールズに移り住む人が増えたことが影響していると考えられるが、話者率の1.8ポイント低下、話者数の2万人の減少は憂慮すべき事態である。また、前回と同様に、伝統的にウェールズ語が話されている地域の話者数が減少し、都市部で増加した。

今後の課題は、都市部で散在する話者がウェールズ語とつながりを保ちながら生活できるような社会を実現することやウェールズ語教育を受けた子どもたちが将来、どのように次の世代にウェールズ語を伝えていくことである。

УТГА ЗОХИОЛ СУДЛАЛ

XX ЗУУНД ЯПОНД СУРАЛЦСАН МОНГОЛ СЭХЭЭТНИЙ СУДЛАЛ:
(Нэг) Хуацай Дугаржавын Япон дахь соёлын үйл ажиллагаа

Тоба Байкару

(Япон, Оберин их сургууль доктор профессор)

Агуулгын товч: XX зууны Өвөр Монголын сэхээтнүүдийн түүхэн замналыг шинжлэн үзвээс, тэдний олонх нь Японд суралцсан байдаг. Тэд ядуу буурай, тогтуун бус Монголын нийгмээс, хөгжин дэвшсэн Япон оронд ирж, юм үзэж нүд нээхийг дагалдан, сүсэг бишрэлдээ хүлээслэгдсэн, өвчин эмгэгт баригдсан Монгол үндэстнээ хэрхэн аврах вэ? гэсэн хүсэл бодол өөрийн эрхгүй урган гарч ирээд, Монголынхоо төлөө юу нэгийг бүтээхээр зүтгэдэг байна. Мэдээж, тэдний ажиллагаа нь Дэ ван, Хафунга, Эү хе Лин, Оюундалай, Эрхэмбат зэрэг шалгарсан удирдагчид болон Монголчуудыг үнэн сэтгэлээсээ ойлгон дэмждэг Хаттори Широ мэтийн японы багш нарын халуун дэмжлэг бодитой тусламжийг олсон байдаг. Хуацай Дугаржав бол Японд ирж суралцсан тэр олон монгол залуучуудын төлөөлөгч чанартай сэхээтний нэг нь байлаа. Тэр Японд ирээд, үндэстний үзэл, онцгойлон “Соёлоор үндэстнээ аврах”¹ гэсэн сэхээтэн хүнд байваас зохих эрхэм дээд хүсэл мөрөөдөлтэй болжээ. Монгол залуучуудын Монголоо соён гэгээрүүлэх гэсэн хүсэл мөрөөдөл нь адилхан байсан ч, нөхцөл боломж нь адил бус байдгаас тэдний бодитой ажиллагааны арга барил нь адилгүй байлаа. Хуацай Дугаржав бол монголчууддаа өвөг дээдэс Чингис хааны гайхамшигт түүхийг мэдүүлж, үндэстний омогшлыг бадраахаар махран ажилласан нь тодорхой байна. Энэ тухай тэр дурсамж тэмдэглэлдээ Японд очоод “Үндэстний ухамсар буй болсон юм. Бодитой хэлбэл, “Монголын нууц товчоо”-г монголчлон хөрвүүлэх ажиллагаа бол гол нь үндэсний ухамсраас үүссэн нэгэн эрдэм шинжилгээ түүх судалгааны ажил болох юм”² гэж тэмдэглэсэн байдаг. Дашрамд дурдахад, XX зууны эхний үеэс, монголчуудын олонх нь Чингис хааны агуу түүхийг тийм тодорхой мэддэггүй байсан бөгөөд, зарим түүхэн бичигт чингис хааны гарал удмыг хүртэл энэтхэг, төвөдөөс ирэлтэй гэж бичдэг байжээ.³ Хуацай Дугаржав энэ тухай гүн ойлголттой болсон байна. Тэр Хаттори Широтай хамтран “Монголын нууц товчоо”-г монгол үсэг дээр

¹Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.132.

²Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.131.

³Өвөр Монголын Цахар, Шилийн гол болон Өргөө (Их хүрээ гэж бас хэлдэг. Одоогийн Улаанбаатар) зэрэг газарт эмчилгээ хийж байсан Шведийн шашин дэлгэрүүлэгч “Монголчууд Зонхав болон Далай лам, Банчин ламаа сайн мэддэг боловч, харин Чингис хаанаа тийм сайн мэддэггүй” гэж хэлсэн байдаг. Энэ үг яг оргүй биш. Харин Японд болбол, XIX зууны 80-аад оноос эхлэн Чингис хааны тухай сонирхол буюу судлал эхлэн, XX зууны 30-40-өөд он болоход нэгэнт биеэ даасан судлал болж, нэлээд ном хэвлэгдэн гарсан байлаа.

сэргээн, түүний нэг хэсгийг Японд хэвлүүлсэн нь, дорно дахинд хамгийн анх “Монголын нууц товчоо”-г монгол үсгээр жинхэнээр хэвлүүлсэн түүхт ач холбогдолтой судлал болно. “Монголын нууц товчоо”-г хамгийн түрүү монгол үсгээр дээр сэргээсэн хүн бол оросын Монголч эрдэмтэн А.М.Позднеев (1851-1920) мөн гэж эрдэмтэд үздэг. Тэрбээр 1897 онд хэвлүүлсэн “Юань чао ми ши”-“Монголын нууц товчоо” хэмээх сурвалж бичгийн галиг” хэмээх номдоо “Монголын нууц товчоо”-ны 1-96 дугаар зүйлийн монгол бичгийн сэргээлтийг хавсаргажээ.⁴ Цэнд гүн (1875-1932) “Монголын нууц товчоо”-г 1917 онд монгол бичгээр сэргээн, монгол хэлэнд орчуулсан боловч, тэр үедээ хэвлэгдсэнгүй. Японы монголч эрдэмтэн М.Оноки Японы монгол судлалын хурлын эрхэлсэн “Монгол судлал” сэтгүүлийн 1989, 1990, 1991 оны дугаарт, Цэнд гүн орчуулсан “Монголын нууц товчоо” -ны өмнө хоёр бүлгийн агуулгыг харьцуулсан нийтэлсэн байна⁵. Тухайн үед, Өвөр Монголчууд энэ хоёр эрдэмтний монгол үсэг дээр сэргээсэн “Монголын нууц товчоо”-г унших боломж байсангүй. Хатгори Широ болон Хуацай Дугаржав хоёр “Монголын нууц товчоо”-г монгол үсэг дээр сэргээн хэвлэн тархаасан явдал нь, японд байгаа монгол оюутнуудаар зогсохгүй, монгол орондоо байгаа ард иргэд ч “Монголын нууц товчоо”-г уншин ухаарах сайхан завшааныг олгож өгчээ. Тэр хоёр “Монголын нууц товчоо”-г монгол үсгээр хэвлүүлэх буянт үйлсийн харгуй замыг хагалсан байна хэмээн үнэлж болно. Үүний дараагаар 1940 онд Бөхшишигийн монголчилсон “Монголын нууц тууж” (Монгол утгын сургаалын хурал) болон Б.Хишигбатын “Монгол утгын Юань улсын нууц товчоо” (Монголын утга соёлыг нарийвчлан нийтлэх хороо), 1941 онд Алтан-Очирын “Алтан-Очирын орчуулсан монголын нууц товчоо” (тэргүүн ноёны ордны дармалын газар) болон Б.Хишигбатын “Хишигбатын орчуулсан Юань улсын нууц товчоо” (тэргүүн ноёны ордны дармалын газар) зэрэг залгаа залгаагаар хэвлэгдэн гарч, Өвөр Монголд “Монголын нууц товчоо”-ны халуурлыг бий болгосон байна. Хуацай Дугаржав японд зүтгэн хийж байсан соёлын ажиллагаа нь тухайн үед нийгэм нийтэд чухал үйлдэл үзүүлснээр барахгүй, түүний нэг насны эрдэм судлалын суурийг бат тавьж өгчээ. Цаг үеийн шаардлагаас болж, Хуацай Дугаржав насаараа засаг захиргааны ажил хийсэн. Гэвч тэр “Монголын нууц товчоо”-г үргэлжлэн судлах ажлаа ер хаясангүй. Засгийн ажлаар Хөлөнбуйрын уудам нутгаар тойрон явахад дашрамдаа “Монголын нууц товчоо”-нд гардаг газар усны тухай бодитой газарт нь байцаалт судлал хийдэг байв. Тэр удаан жилийн байцаан судалсан үр бүтээлээ, 1988 оны 8 сард, Өвөр Монголын багшийн их сургуулиас эрхэлсэн “Монголын нууц товчоо”-ны олон улсын эрдэм шинжилгээний ярилцах хурал дээр илтгэл хийж Хөлөнбуйр дахь “Монголын нууц товчоо”-той холбогдох газар усны тухай⁶ нарийн тодорхойлон, маш олон эрдэмтдийн анхаарлыг татжээ. Жишээлбэл, Монгол Улсын эрдэмтэн Ч.Далайгаас “Х.Пэрлээтэй адил нэлээд ажил хийж байна, үүнийгээ уламжлан гүнзгийрүүлэх чухалтай. Энэ сэдвээр

⁴“Монголын нууц товчоо”-ны судлалын нэвтэрхий толь. “Монголын нууц товчоо”-ны судлалын нэвтэрхий толь”-ийн найруулах зөвлөл. Cologne Germany. 2022, х.95.

⁵“Монголын нууц товчоо”-ны судлалын нэвтэрхий толь. “Монголын нууц товчоо”-ны судлалын нэвтэрхий толь”-ийн найруулах зөвлөл. Cologne Germany. 2022, х.216. 1997 оноос хойш, эдүгээ (2023 он) хүртэл 6 удаа хэвлэгдсэн байна.

⁶Илтгэлийн гарчиг ““Монголын нууц товчоо”-ны зарим уул усны нэрийн тухай тэмдэглэх нь”.

эхэлж байгаад талархана” хэмээн хамаг тэргүүнд баяр талархлын үгийг хэлсэн байдаг бөгөөд Өвөр Монголын түүхч Сартууд Баянбат овогт Сайшаалаас “Нууц товчоонд гардаг уул усны нэрүүдийг тэмдэглэн гаргасан нь үнэхээр түүхийн ач холбогдолтой” хэмээн өндөр үнэлсэн байдаг. Өвөр Монголын түүхч Их мянгадай Иринчин түүний илтгэл дэх “Хүйтэн” хэмээх газрын тухай магадлалтыг маш сонирхон, “хүйтэн”-ий орчим хэрмийн суурь байх эсэх тухай лавлан асуухад “Хэрэмт нуурын хойд биеэр алтан улсын хилийн хэрэм өнгөрдөг бөгөөд нуурын баруун өмнө биед хуучин байшингийн суурь байдаг” гэж тодорхой тайлбарлан өгчээ. Хуацай Дугаржав 1962 оноос эхлэн, шинэ барга зүүн хошууны бүгдийн дарга байсан Далангууд Гүбэри (1931-1980)-ийн зохиол бүтээлийг хүчлэн цуглуулсан байдаг. Далангууд Гүбэрийн бичсэн “Олон монголчуудын уг эхийг тэмдэглэсэн бичиг” болон “Гурван аймгийн эх” гэдэг манжаар бичсэн монгол түүхийн зохиолыг монгол хэлнээ орчуулан, 1979 онд тосон дармалаар хэвлүүлсэн байна. Сүүлээр нь Далангууд Гүбэрийн “Халх голыг байцаахаар очиж тахисан үг”, “Өлгөх далдавчийн үг”, “Арван хоёр билиг эгшиг”, “Гурван суртахууныг шүүмжилсэн үг”, “Амьдрахыг сахих өгүүлэл”, “Хар мөрөнд зарлагаар одсон явдлыг тэмдэглэсэн бичиг”, “Тэнгэрийн цаг, газрын зүй, хүний биеийн уур амьсгалын сүлбээ”, “Хүүхдийн удирдах тэргүүн бүлэг” зэрэг манж хэлээр бичсэн зохиолуудыг 5 жилийн цаг зарцуулан монгол хэлэнд орчуулан зүүлт тайлбар хийж хэвлүүлжээ.⁷ Хятадын соёлын их хувьсгалын дараа Хуацай Дугаржав Хөлөнбуйр аймгийн улс төрийн зөвлөгөөнд ажлаа сэргээж, “Хөлөнбуйрын соёлын түүхэн материал” хэмээх цуврал бичгийг хятад, монгол хоёр хэлээр найруулан хэвлэж, орон нутгийн соёл түүхийн материалыг цуглуулж, эмхэтгэх ажилд хүчээ зориулжээ. Хуацай Дугаржав орон нутгийнхаа соёл түүхийн тухай өгүүлэл бичиж, монгол судлалд үнэтэй их хувь нэмэр оруулжээ. Түүний 80 насандаа бичсэн дурсамж тэмдэглэл “Гүн зузаан он жил” нь монгол үндэстэндээ ховор чухал түүхэн материалыг өвлөн өгснөөр барахгүй өөрийн түүх, даруй дурсамж тэмдэглэлээ бичих сайхан жишээг үзүүлсэн байна. Японд суралцаж байсан монгол сэхээтнүүд өөрийн өнгөрүүлсэн түүхээ дурсан бичсэн тэмдэглэл өдрийн од шиг ховор байна. Сайчунга хэдийгээр дурсамж тэмдэглэл бичье гэж бодож байсан ч бичих тохиол байсангүй. Тэр 1972 оны 9 сарын 17-ны өдрийн тэмдэглэлдээ *“Хожим бололцоо байвал, бага сага юм бичье гэж бодно. ‘Нүдлэлт ба сонсолт’ гэдэг сэдвээр энэ насандаа нүдээрээ үзсэн ба чихээрээ сонсоноо бичвэл зүгээр юм сан. Тохиол байгаасай... тохиол олдоосой доо! Цаг байгаасай!”* хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Харамсалтай нь, улаан хувьсгалчид түүнд юм бичих тохиол өгсөнгүй. Өмөн өвчин түүнд цаг өгсөнгүй. Ингээд 1973 оны 5 сард, энэ ертөнцөөс халин оджээ. 80-аад оноос нааш “Хувьсгалт дурсамж”, даруй хувьсгал хийсэн гавьяагаа бичсэн хувьсгалчдын дурсамж олон хэвлэгдсэн байгаа. Харин өөрийн нэг насаа дурсан бичсэн сэхээтнүүдийн дурсамж тун цөөхөн хэвлэгдсэн гэдгийг энд дахинтаа сануулъя. Бичсэнгүй юу? Бичсэн ч хэвлэгдэх боломжгүй байсан уу? Хуацай Дугаржавын Япон дахь соёлын үйл ажиллагааг шинжлэхэд, халуумсаг тусархаг⁸ зантай Хаттори Широ хэмээгч нэрт эрдэмтний тусламж дэмжлэгийг дурдах нь зүйтэй бөгөөд Хаттори

⁷Олон монголчуудын уг эхийг тэмдэглэсэн бичиг оршвой. Хуацай Дугаржав, Галзууд Бадамванчин нар найруулав. Бээжингийн үндэсний хэвлэлийн хороо. 1989.

⁸Танака Казүхико (田中克彦). Хэл хил давна” (『言葉は国家を超える』). Чикүмэ шинэ ном. 2021, х.242.

Широкийн “Монголын хүмүүст өөрийнх нь өвөг дээдсийнхээ бүтээсэн зүйрлэшигүй баатрын тухай өнгө гэрэлт хамаг эртний түүхийг уншуулах”⁹ гэсэн агуу бодол нь зөвхөн Хуацай Дугаржав биш, тухайн үед японд суралцаж байсан Сайчунга зэрэг нэг бүлэг монгол залуучуудыг нөлөөлсөн гэдгийг үнэлэн тэмдэглэх ёстой.

Түлхүүр үг: Хуацай Дугаржав, Өвөр Монгол, Соёлын зүтгэлтэн, Монголын нууц товчоо

Оршил

1906 онд Харчин ван Гүнсээнноровын томилсон гурван эмэгтэй сурагч Японд очиж суралцсан явдал нь Өвөр Монголчуудын Японд очиж суралцах замыг нээв. Гүнсээнноровын үүсгэсэн энэхүү гайхамшигт үйлсийг Баруун Сөнөдийн Дэ ван (Дэмчигдонров ван) залгамжлан хөгжүүлсэн юм. Цагийн хүрд эргэсээр 1940 гээд он болоход, урьд хожид хоёр зуу гаруй монгол залуучууд Японд очиж суралцаж ажиллажээ. XX зуунд Японд суралцсан монгол сэхээтнүүдийн үйл ажиллагаа ингэж эхэлсэн юм.

Нүгэл хилэнцээ арилган ном судар залахаар баруун газрын бурхны орнуудыг зүглэн зорьдог лам хувраг болон сүсэгтэн нарын аяны шар тоос шингэрэх тутам дэлхийн шинэ соёлыг угтан, доройтон буурсан монгол үндэстнээ авран сэргээж, Чингисийн сүр сүлдээ дахин мандуулах гэсэн “агуу эрмэлзэл”¹⁰-ээр, зүүн зүгийн номхон далайн хөвөө дэх “соёлын орон”¹¹ болсон Япон арлыг чиглэн, давлагааг зүсэн яаран аялах монгол залуусын цогтой дуулал нь улам хангинаад болж байлаа. Тэд нар харийн хөгжсөн улсад орчин үеийн давшингуй соёл мэргэжлийг суралцахын хамт, өөрийн үндэстнийхээ нийгэм болон соёл түүх жич шашин шүтлэгийг судлан шинжилж байв. Тэгээд тэд өөрийн сурч судалснаа монгол түмэндээ уламжлахын төлөө, ном зохиол бичих буюу орчуулж байсан. Жишээлбэл, Хуацай Дугаржав болон Хаттори Широ¹²-гийн монгол үсэгт сэргээн хэвлүүлсэн “Монголын нууц товчоо” (1939 он), Хуацай Дугаржавын найруулсан монгол хэлний хичээлийн бичиг “Монгол хэлний үүд нээх бичиг”¹³ (1941 он), Сайчунгагийн шүлгийн түүвэр “Сэтгэлийн хань” (1941 он), Сайчунга болон Хаттори Широкийн хамтран орчуулсан “Фронт” (1942 он), монгол залуу лам нарын хамтаар орчуулан хэвлүүлсэн “Кооясан” (1939 он) болон “Ниппоний тарнийн суртахуун” зэргийг дурдаж болно. Японд сууж бүхий монголчуудын хурлаас “Язгууртан улс” (1929 он), “Манхын хонх” (1935 он), “Шинэ Монгол” (1941 он) зэрэг сэтгүүлийг Токиод эрхлэн найруулж байв.

⁹Хаттори Широ, Дугаржав хамтран найруулсан “Монгол үсгийн “Монголын нууц товчоо”. Бүнкюдо. Хэвлэлийн газар. 1939. Оршил, х.6.

¹⁰ Сайчунга. *Сэтгэлийн хань*. – “Богд Чингис хааны гучин долдугаар он (1242 он)”, х.15.

¹¹ Мөн тэнд, х.1.

¹² Хаттори Широ (1908-1995). Японы хэлний ухааны эрдэмтэн, монголч эрдэмтэн, Токио их сургуулийн профессор, нэр хүндэт профессор. 1943 онд “Монголын нууц товчоо”-ны монгол хэлийг илтгэсэн хятад үсгийн судлал хэмээх өгүүлэл бичиж, Токио их сургуулиас доктор цол хамгаалав.

¹³ Тус номын нэр нь “Монгол хэлний үүд нээх бичиг” гэжээ. Тус өгүүлэлд “нэгэхү”-ийг “нэгэгэхү” гэж засав.

Хуацай Дугаржав бол орос, монгол, хятад гурван гүрний уулзуурт орших түүхэнд алдартай Хөлөнбуйр нутагт ороо бусгаа онцгой цагт уламжлалт соёлоо ачаалан яваа Барга ястны гэрт төрөөд, Япон болон Монгол улсад (тухайн үеийн Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс) тус тус суралцаж өнгөрөөжээ. Тэр бол монгол үндэстэнтэй холбогдох маш олон түүхт хэрэг явдлуудыг биеэр өнгөрүүлсэн эрдэмтэн бөгөөд нийгмийн зүтгэлтэн болно. “Монголын нууц товчоо”-ны судлалын түүхийн ном зохиолд, Хуацай Дугаржавын нэр нь дурдагдаг ч, түүний тухай тусгай судлал хараахан явагдаагүй байна. Түүний тухай баримт материал нь дайн дажин буюу улс төрийн үймээнд бага бус үрэгдсэн бөгөөд архивын зарим баримт материал нь бас ил ашиглах боломжгүй байсаар.

Хуацай Дугаржав 92 насан дээрээ “Гүн зузаан он жил”¹⁴ гэдэг дурсамж тэмдэглэлээ хэвлүүлсэн нь бидний судлалд нэлээд чухал сүвэгч ханган өгчээ. Харамсалтай нь, Хуацай Дугаржав Хятадын засгийн өндөр дэсийн кадр болсны хувьд, өөрийн өнгөрүүлсэн амьдрал болон бодол сэтгэлээ үнэн мөнөөр нь бичих боломжгүй гэдэг нь мэдээжийн хэрэг. “Гүн зузаан он жил”-д зарим чухал хэрэг учрыг нарийн тодорхой бичсэнгүй буюу дурдсангүй байдаг. Би түүнийг сурвалжлах үед (2002 он болон 2009 он) ч Япон буюу Монголд хамт суралцаж байсан хүмүүсийнхээ тухай, Хөлөнбуйрын өөртөө засах мужийн тухай маш болгоомжтой ярьж байлаа. Хятадын удаа бүрийн улс төрийн хөдөлгөөнд дайрагдаж хүнд хатуу амьдралыг өнгөрсөн түүнийг “хөөрхий, зүрхэнд нь шар ус тунажээ” хэмээн ойлгохоос өөр аргагүй. Тус өгүүлэлд, түүний дурсамж тэмдэглэлийг ашигласан боловч баримт материалуудтай нь нэгд нэгээр нь харгуулж үзэх боломж одоохондоо байхгүй байна. Алдаж орхигдуулсан зүйлийг засан залруулж өгөхийг уншигчдаасаа хүсэж байна.

1. **Хуацай Дугаржавын товч намтар:** Хуацай Дугаржав 1911 он¹⁵-д, Хөлөнбуйрын шинэ Барга зүүн гарын гүвээт шар хошууны тэргүүн сум

¹⁴ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003.

¹⁵ Хуацай Дугаржавын төрсөн он сар өдрийн тухай тэмдэглэл адил бус байдаг. Хуацай Дугаржав 2003 онд хэвлүүлсэн “Гүн зузаан он жил” хэмээх дурсамж тэмдэглэлдээ, “Дугаржав миний бие цагаагчин гахай жилийн билгийн улирлын 7 сарын сүүлч (аргын улирлын 8 сарын хорьд)-аар төрсөн” хэмээн тэмдэглэж байх бөгөөд 2008 онд хэвлэгдсэн тус номын хятад орчуулга (沧桑岁月)-д, “цагаагчин гахай жилийн 7 дугаар сарын сүүлч (нийтийн тооллын 8 сарын 21-ний өдөр)-ээр төрсөн” гэжээ. Монгол Улсын Гадаад Явдлын Яамны архивд байгаа баримт материал (ГХТА.5-2-7, Хөлөнбуйраас ирсэн төлөөлөгчдийн түүхт байдал)-д “1910 оны билгийн 7 дугаар сарын арван долоонд төрсөн” гэж тэмдэглэж байна. Японд суугаа Манж улсын элчин сайдын яамны 1936 онд найруулан “Манж улсын Японд суралцаж байгаа оюутнуудын нэрс - Шияовагийн арван хоёрдугаар он, Энх эрдэмтийн дөрөвдүгээр он” (満州国留日学生録—昭和十二・康德四年度) болон Японы хятад судлалын нийгэмлэгээс 1937 оны 10 сард хэвлүүлсэн “Иргэн улс манж улсын Японд суралцаж байгаа оюутнуудын нэрс” (財団法人日華学会編『中華 民国満州国留日学生名簿—昭和12年6月現在』学校別学生名簿P50) хэмээх номд, “27 настай” гэж тус тус тэмдэглэжээ. Харин 1936 он дахь “Манж улсын Японд суралцаж байгаа оюутнуудын нэрс” (満州国留日学生録—康德三年五月現在”-эд “22 настай ” гэж тэмдэглэжээ. 1940 онд Ниппон улсад сууж

(одоогийн Хөлөнбуйр хотын хотын шинэ Барга зүүн хошууны Жавхлант сум)-ын малчин Хуацай овогт Дашийн хоёрдугаар хөвгүүн нь болж төржээ. Түүнийг долоон нас хүрмэгц аав нь үнсэн самбар хийж, түүнд манж бичгийн цагаан толгой эхэлж заагаад, дөрөв таван жилийн дотор “Тус тус сайн журмыг хичээнгүйлэх дөчин тэргүүн бичиг”, “Сэнгэ”, “Эндүрэнгээ”, “Настан сайдын гэрийн сургаал”, “Богдын сургаалыг сэнхрүүлэн бадруулсан бичиг” зэргийг зааж, дараа нь монголчлон зааж өгчээ¹⁶. Ингээд Хуацай Дугаржав нутагтаа “Бичигтэй хүн”-ий эгнээнд орсноос, орон нутгийнхаа засаг албаны ажилд татагдах буюу харь гүрэнд томилогдон суралцах зэрэг завшаан тохиол олох боломжтой болжээ.

1924 онд, Хуацай Дугаржавын аав нь өвчнөөр нас барж, уулаасаа чинээлэг бус байсан тэдний амьдрал улам хүндэрчээ. Тэр аж амьдралаа аргацаахын төлөө айлын хонь мал хариулах зэрэг хөлсний ажил хийдэг байлаа. 1926 онд, хагас жил шахам орон нутгийн цэргийн алба хашив. 1927 оны намар тус нутагт хамаг анх байгуулагдаж байгаа Барга зүүн гарын албанаас эрхэлсэн сургуульд орж суралцсан ч, 1928 оны 2 сард ээж нь нас барснаас тэр арга буюу сургуулиа зогсож гэртээ хариад бас л хөлсний ажил хийжээ.

1932 оны 3 дугаар сард, Бээжинд хаан ордоосоо хөөгдөн гараад, Тианжин дахь Японы түрээсний газар хэдэн жил хорогдон амьдарсан Чин улсын хамаг сүүлчийн хаан Фу И, Японы дэмжлэгээр дээдсийн нутагтаа буцан ирж, Манж улсыг байгуулж, Чанчүн хотноо нийслэв. Хуацай Дугаржавын төрсөн нутаг Хөлөнбуйр энэхүү шинэхэн байгуулагдсан Манж улсад харьяалагдан, хянган хойд муж хэмээн нэрлэгджээ. 1933 оны хавар, Хянган хойд муж нь Хайлаар хотод “Хайлаарын монголыг жолоодох хүмүүсийг боловсруулах газар”¹⁷ гэдэг хоёр жилийн дүрэмт дунд зэргийн сургуулийг байгуулж, эл хошуунаас сурагч цуглуулав. Засаг ноёны зарлигаар Хуацай Дугаржав тэрхүү сургуульд очиход, хянган хойд мужийн эл хошуудаас ирсэн хорь гучаад залуучууд байв. Тус сургуульд япон багш голдуу япон хэл заадаг бөгөөд бас “Манж улс байгуулагдсан нь Зүүн хойдын ард түмнийг Жан овогт эцэг хүү хоёрын дарлалаас салгаж таван үндэстнийг эв найрамдалтай амьдруулахын төлөө”¹⁸ гэх мэтийн хүмүүжил хийдэг байжээ. Жан овогт эцэг хүү гэдэг нь даруй монгол газрыг ихэвтэр хагалбарлан тариа тарьж үндэстний баатар Гаадаа Мэйрэний бослогыг дарангуйлсан хятадын цэргийн эрхтэн Жан Зуо Лин болон түүний хөвгүүн Жан Шюэ Ляныг зааж байгаа бөгөөд таван үндэстэн гэгч нь Япон, Манж, Солонгос, Монгол, Хятад зэрэг таван

байх монголчуудын хурлаас 1940 онд хэвлүүлсэн “Хурлын нөхдийн алба”-нд, “27 настай”, 1947 онд Сүхбаатарын нэрэмжит Намын шинэ хүчний дээд сургуулиас гаргасан тодорхойлолтод, “1911 онд төрсөн” хэмээн тус, тус тэмдэглэж байна.

¹⁶ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.15.

¹⁷ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.93.

¹⁸ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.94.

үндэстнийг хэлж байна. Хуацай Дугаржав тус сургуульд охорхон хоёр сар хэртэй суралцаад, нутагтаа харьж засгийн ажил хийжээ. Тус жилийн сүүлчээр засаг дарга Эрхэмбатын томилолтоор Мүгдэнд очиж албан ажлын дадлагад оролцов. Тэнд хагас жил шахам япон хэл, хятад хэл суралцаж, буцаж ирээд хошуу яамны дотоод ажлын салааны дарга болжээ. Тэнд бүх хошууны ерөнхий талбай, байгаль орчны байдал, уул хайрхан, гол мөрөн, засаг захиргааны хуваарь, өрх ам, малын тоо толгой, сүм хийд, шашин шүтлэг зэргийг байцаах ажилд томилогджээ. Энэхүү байцаалтаар дамжин, тэр оршин байгаа нийгэм ахуйгаа улам гүнзгий ойлгон таньжээ.

1935 онд, нутгийн зааг, даруй Хянгэн зүүн мужийн хязгаар хошуу (одоогийн Хянгэн аймгийн Хорчин баруун гарын өмнөд хошуу)-тай нутгийн заагийг тодорхойлох ажилд оролцож, хэдэн сар Хянгэн даваагаар тойрон, уул хайрхан, гол горхийг нарийн байцаасан байна. Энэхүү байцаалтаар дамжин олсон нутаг усны газар зүйн мэдлэг нь түүний хожмын “Монголын нууц товчоо”-ны судлал, онцгойлон “Монголын нууц товчоо” дахь Хөлөнбуйртай холбогдох газар усны тухай судлахад нь маш сайн суурь болжээ. Тус жилийн сүүлчээр хошуу дарга Эрхэмбат, хайлаар дахь Японы Ёнайяма консултай хэлэлцэж, хоёр монгол залууг сонгон Японд очуулж, засаг захиргааны ажлын мэргэжил болон мал эмнэлгийн мэргэжил суралцуулахаар тогтжээ. Сонгогдсон хоёр залуугийн нэг нь даруй Хуацай Дугаржав байв. 1936 оны 4 дүгээр сард Японд хүрч, Дорнод Азийн сургуульд орж, Япон хэл сурчээ. Тус жилийн намраас эхлээд, Квасү Гакүкан (研数学館) гэдэг давтлагын сургуульд хувийн сүйтгэлээр англи хэл сурав. 1937 оны 4 сард Васэда их сургуулийн тусгай хэлтсийн улс төр аж ахуйн салбарт шалган ороод, гурван жилийн дараа, онц сайн хэр бүтэмжтэйгээр төгсөв. Тэгээд нөхөрсөг хөрш өндөр зэргийн арилжааны сургуульд жил шахам монгол хэлний багшаар ажиллажээ. 1941 оны 4-р сард, Хянгэн хойд мужийн яамны харьяат түшмэл болж, тус яамны албан гэрийн ерөнхий салааны засаг явуулах тасагт ажлын хуваарь аваад, “доод шатны зохион байгуулалтын дүрэм”-г зохион тогтоох ажлыг хариуцав. Энэхүү дүрмийг зохион тогтоохын төлөө хийсэн овгийн байцаалтаар дамжин, шинэ хуучин хоёр Барга нь нэг гаралтай бөгөөд Буриад ба шинэ Барга нь угаасаа төрөл нэгтэй хэмээн мэджээ.

Тус жилийн 12 сард, шинэ Барга зүүн гарын хошуу яамны засаг зааварлах салааны даргын орлогчоор томилогдож, дэлхийн II дайн дуустал энэхүү тушаал дээрээ байсан юм. Хуацай Дугаржав салааны даргын орлогч болоод, тус хошууны хүн амаа өсгөх, лам нарын тоог багасгах зэрэг нэлээд олон ажлыг зоригтойгоор хийсэн ч, тэр бүхэн түүний санаагаар урагштай явсангүй. Тэр Японы хөгжин хүчирхэгжсэн нь соёл боловсрол өндрөөс болсон. “Тус улсын хүн бүхэн цөм ном бичиг болон шинжлэх ухааныг чармайн суралцдаг... Манай монгол үндэстний хоцронгуй байгаагийн нэг шалтгаан нь даруй соёл мэдлэг хоцронгуйн учир юм. Хэрвээ хүн бүхэн соёл мэдлэгтэй болчихвол манай монгол үндэстэн ч давшингуй үндэстэн болж

болно”¹⁹ гэж гүн ухамсарлаж авсан тул, тус хошууныхаа сурган хүмүүжлийг хөгжүүлэх талаар хүчлэн зүтгэж, ялгуум амжилт олжээ.

1945 оны 8 сарын 26-нд, Хөлөнбуйрын хэсэг албан тушаалтан ба малчин ард, шинэ Барга зүүн хошуунд “Янгийн булгийн ардын хуралдаан”-г хуралдав. Хурлыг Эрхэмбат эрхлэн, Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын тохинуулах бүлгэмийг баярлан угтаж байхынхаа илтгэхийн хамт, “Бид бол цөм монгол үндэстэн, үг хэл, үсэг бичиг нэгтэй, үндэс угсаа нэгтэй, амьдралын зан дадлаар адил юм. Монгол Улс тусгаар тогтноод нэлээд олон жил болжээ. Манай Хөлөнбуйр түүхэн дээрээ нэг үед монголтой нийлж байсан юм. Одоо бид Монголтой нийлье гэж байх нь үндэстний хүсэлтэй нийцэж байна. Иймээс бид төлөөлөгч томилон Монгол Улсад очуулахаар гуйчилж байна”²⁰ гэж хэлэв. Дараа нь, БНМАУ-ын Монгол Улсын тохинуулах бүлгэмийн Лхамсүрэн (Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Ардын Хувьсгалт Намын Төв хорооны улс төрийн товчооны гишүүн, Намын төв хорооны суртал ухуулгын хэлтсийн дарга)-ээс “Та бүхэн Япон эзэрхэг түрэмгийтний харгис хэрцгий мөлжлөгийг арван дөрвөн жил амсаж байхад манай Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын ард түмэн хэзээд та нарыгаа мартаагүй. Хөөрхийлж байсан юм. Одоо Японы эзэрхэг түрэмгийтнийг бут цохиж, та нар чөлөөлөгдлөө. Та бүхэн өөрсдийн гарах замыг өөрсдөө шийдвэрлэх цаг нэгэнт хүрч иржээ. Та нарын төлөөлөгч томилж Улаанбаатарт очуулахыг халуунаар утгана”²¹ гэж Эрхэмбатын хүсэлтийг шууд хүлээж авчээ. Хуралд хурсан хүмүүс Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улстай нийлэхийг гар өргөн санал нэгтэй баталжээ. Тэгээд Санжмятав, Гонгоржав, Пинфо, Цогт, Эрхэмбаяр болон Хуацай Дугаржав нараар бүрэлдсэн төлөөлөгчдийн бүлгэмийг Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсад томилон очуулахаар тогтов. Дараа өдөр нь, 8 сарын 27-нд, Хуацай Дугаржав нар Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын тохинуулах бүлгэмийн машинаар Янгийн булгаас мордож, есдүгээр сарын 3-ны өглөө Улаанбаатарт хүрчээ. Хуацай Дугаржав Монголын “Үнэн” сонин дээрээс, “Дундад зөвлөлт нөхөрлөлийн гэрээ”-н дэх Японы эзэлсэн Дундад улсын зүүн хойд орныг цөм Дундад иргэн улсад эгүүлж өгнө гэх мэтийн агуулгыг уншаад, “Хөлөнбуйрыг монголтой нийлүүлэх явдал огт бүтэхгүй учир болсон”²² гэж мэджээ.

Маршал Чойбалсан Хөлөнбуйрын төлөөлөгчдийн бүлгэмийг Богд уулын баруун хойд өндөр зэргийн амралтын газар хүлээн авч уулзжээ. Энэхүү уулзалтад Цэдэнбал, Бумцэнд, Лхамсүрэн зэрэг Монгол Улсын нам засаг цэргийн удирдах хүмүүс болон зөвлөлтийн элчин сайд Иванов оролцов. Энэхүү уулзалт дээр Хуацай Дугаржаваас “Монгол Улсын хувьсгалын энэ их

¹⁹ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.131-132.

²⁰ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.193-194.

²¹ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.194.

²² Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.195.

мөр замаар Хөлөнбуйрын ард түмэн тэмцлийн зоригоо гаргаж, эрх чөлөөтэй, өөртөө тусгаар тогтносон улс болохыг эрмэлзэж байна. Энэхүү тэмцэлд ах дүү Зөвлөлт Монгол Улсаас их тусламж²³ хүсэж байхаа илтгэжээ. Энэхүү бүлгэм нь 9 сарын сүүлчээр Хайлаартаа буцан иржээ. Монголд байх хугацаандаа нам төрийн удирдах хүмүүс Янжмаа (Сүхбаатар жанжны гэргий), Сүрэнжав (Төв хорооны нарийн бичгийн дарга), Ширэндэв (Чойбалсангийн нэрэмжит их сургуулийн захирал) нартай уулзсан бөгөөд Монгол улсын үйлдвэр худалдаа, сургууль, эмнэлгийн хороо, музей зэргийг тойрон үзсэн байна.²⁴

1945 оны 10 сарын 1-нд Хөлөнбуйрын өөртөө засах мужийн засгийн ордны Эрхэмбат даргаас Монгол Улсын төлөөлөгч Лхамсүрэн кадр хүмүүжүүлэн өгөх хүсэлт тавьжээ. Лхамсүрэн тэрхүү хүсэлтийг хүлээн авч Хуацай Дугаржав, Далантай, Манлай, Соёлжав, Дамдинжав, Пунцагдаш зэрэг залуучуудыг дагуулан 10 сарын 8-нд Улаанбаатарт хүрэв. Дараа өдөр нь тэднийг Монгол Ардын Хувьсгалт намын төв хорооны дэргэдэх Сүхбаатарын нэрэмжит намын шинэ хүчний дээд сургуулийн тусгай ангид оруулж, Хуацай Дугаржавыг ангийн даргаар томилжээ. 10 сарын 20-оор Дэ вангийн нарийн бичигч агсан Сайчунга (яруу найрагч, 1945 оны 10 сард Өвөр Монголд ажиллаж байсан Монгол Улсын төлөөлөгч Лхамжав, Намсрай нартай ажиллаж байгаад тэдний зөвшөөрлөөр Монгол Улсад суралцахаар очжээ.) болон Бүгд Найрамдах Өвөр Монгол ард улсын түр цагийн засгийн ордны төлөөлөгчөөр монголд томилогдож очсон Дэлгэрцогт²⁵, Дугарсүрэн²⁶ нар тус ангид орж суралцжээ.

Хуацай Дугаржав хичээл сурлагадаа маш хичээнгүйлэн чармайдаг байснаас удаа бүрийн шалгалтад онц сайн хэр бүтэмж олж, мөнгө төгрөгөөр шагнуулдаг байлаа. 1947 оны 7 сарын 5-нд, Монгол Ардын Хувьсгалт намын Төв хорооны дэргэдэх Сүхбаатарын нэрэмжит намын хүчний дээд сургуулийн ректороос гаргасан 3 тоот тушаал гаргаж, “суралцваас зохих бүх төрлийн хичээлүүдэд идэвх оролдлого, шаргуугаар дайчлан хөдөлмөрлөсний үрээр онц сайн сурлагын амжилтыг үзүүлсэн” Удвал, Дашдэндэв, Хуацай Дугаржав,

²³ ГХТА. 5-2-7. Хөлөнбуйраас ирсэн төлөөлөгчдийн түүхт байдал

²⁴ Лхагвадорж 1. *1945 оны чөлөөлөх дайны дараа Хөлөнбуйраас ирсэн төлөөлөгчдийн хүсэл эрмэлзлийг тодруулах нь.* – Монголын Үндэсний музейн “Нүүдэлчдийн өв судлал”. Уб., 2020. 2. *Хөлөнбуйр мужийн төлөөлөгчид ба Маршал Чойбалсан.* – Антоон Мостаэрт Монгол судлалын төвийн “Оюуны хэлхээ” эрдэм шинжилгээний цуврал сэтгүүл. Vol.I (22). Уб., 2022.

²⁵ Дэлгэрцогт, 1945 он 8 сард, Япон бууж өгсний дараа, Баруун Сөнөд хошуун дээр, Бүрэнсайн (уул нэрийг нь Дамринжав гэдэг) зэрэг Японд боловсрол эзэмшсэн залуу сэхээтнүүд голлож, Бүгд Найрамдах Өвөр Монгол Ард Улсыг байгуулж, дараа нь Монгол Улсад очоод, тус сургуульд суралцаж байгаад, 1946 онд дотоод явдлын яаманд “Японы тагнуул” хэмээх ялаар баривчлагдаж, 25 жилийн хорих ялаар шийтгэгджээ.

²⁶ Дэ вангийн их хөвгүүн, тус сургуулийг төгсөөд Монгол Улсын Их Сургуульд үргэлжлэн суралцав. 1950 онд дотоод явдлын яамнаас түүнийг “Японы тагнуул” хэмээн баривчилж, 1952 онд цаазлав. Түүнтэй хамт, Дэ вангийн нарийн бичгийн дарга байсан Цогбадрах болон цэргийн явдлын нарийн бичээч Цэрэндорж хоёрыг бас цаазалжээ.

Сайчунга зэрэг арван гурван төгсөгчдөд бугуйн цаг болон сайшаалын үнэмлэхээр шагнажээ. Тус сургуулийн захиргаанаас гаргасан “тодорхойлолт”-д түүний сурлагын үр дүнг маш өндөр үнэлсэн байдаг”²⁷.

1947 оны 7 сарын сүүлчээр Хуацай Дугаржав болон Хөлөнбуйраас очсон оюутнууд нутаг буцав, Харамсалтай нь хамт ирсэн Соёлжав²⁸ Монгол Улсын Дотоод яаманд “Японы тагнуул” хэмээн нууцаар баривчлагдсан тул харьж чадсангүй. Хөлөнбуйрын газар орны өөртөө засах засгийн ордон болон Хөлөнбуйрын өөртөө хамгаалах цэрэг дээр зохих тушаалд томилжээ. Хуацай Дугаржав Өөртөө засах засгийн ордны эдийн засгийн салааны даргын тушаалд томилогдон ажлын гараагаа аваад эхлээд ажил нь их урагштай явагдаж, хэсэг хугацаанд Бээжинд томилогдон ажиллаж байв. Харин 1961 оноос эхлэн, Японы ноёрхлын үед суралцаж ажиллаж явсан түүхэн өнгөрөлт нь элдвээр сэжиглэгдэж, учир битүүлэг хилс хэргүүдэд холбогдож, зэрэг дэс, алин мөнгөө хасуулж, бэрх орчинд цөлөгдөн явуулж ажиллуулдаг болов. Онцгойлон 1966 оноос бүх хятадад өрнөсөн Соёлын их хувьсгалын арван жилийн самуурал дунд, улаан хувьсгалчид түүнд “Японы тагнуул”, “Монголын тагнуул”, “Зөвлөлтийн тагнуул”, “Нэгдмэл нам” (Даруй монгол улстай нэгдэх нам)-ийн хариуцлагатан, Хөлөнбуйрын хамаг том үндэстний хагацуулагч” гэх мэтийн олон ял тулгаж, зүйл зүйлийн харгис хатуу эрүү тамаар тамлан шоронд 5 жил хорьжээ²⁹. Соёлын их хувьсгалын дараа, хилсээ цагаатгуулж, нэр хүндээ сэргээн аваад Хөлөнбуйр аймгийн улс төрийн зөвлөгөөнд соёл түүхийн ажил хийсээр, 1989 онд тэтгэвэрт гарчээ. 2013 оны 2 сарын 15-нд, Хайлаар хотноо 102 насан дээрээ ертөнцийн мөнх бусыг үзүүлжээ.

2. Хуацай Дугаржавын Япон дахь соёлын ажиллагаа: Хуацай Дугаржав 1936 оны 4 сард хошуу засгийн томилолтоор Японд очоод, 1941 оны 4 сар хүртэл бүхэл таван жил суралцаж ажилласан билээ. Энэхүү хугацаанд “Монголын нууц товчоо”-г монгол хэлэнд сэргээсэн нэгдүгээр бүлгийг Японд хэвлүүлсэн бөгөөд “Монгол үгний үүд нэхэх дармал” хэмээх хичээлийн бичгийг найруулан хэвлүүлжээ. Хуацай Дугаржавын Япон дахь эдгээр соёлын ажиллагаа нь Японы монголч эрдэмтэн Хаттори Широ (1908-1995)-гийн дэмжлэг тусламжтай шууд холбоотой юм. Тиймээс тэр хоёрын хэрхэн танилцсан тухай дөхөм тодорхойлох нь илүүдэхгүй юм. Хаттори Широ Японы эрдэм судлалыг хөгжүүлэх хурал (学術振興会)-аас дэмжлэг олж, 1933 оны 10 дугаар сараас 1936 оны 2 сар хүртэл шинэхэн байгуулагдаад байсан Манж улсад монгол хэл, татар хэл зэрэг алтай язгуур хэлний судлалыг хийв. Энэ хугацаанд, Хаттори Широ 1935 оны зунаас эхлэн намар болтол, Хуацай Дугаржавын төрсөн нутаг болох шинэ барга зүүн хошуунд очиж, амгалан бага сургууль дээр, сургуулийн сурагчид болон цэргийн хүмүүсээс хэл аялгууны тухай байцаалт хийжээ. Тухайн үед, Хуацай Дугаржав хошуу яаманд ажиллаж

²⁷ Монгол Улсын Үндэсний төв архив. Дугаар 14-1-161 болон 14-1-155 .

²⁸ Соёлжав. 1947 оны 7 дугаар сард тус сургуулиа төгссөн ч 8 дугаар сард баривчлагдаж, 25 жилийн хорих ялаар шийтгэгджээ.

²⁹ Тоба Байкару. Хуацай Дугаржавыг сурвалжилсан тэмдэглэл. 2002 оны 8 дугаар сарын 14-ний өдөр, Хайлаар хот.

байсан учраас Хаттори Широкийн байцаалт хийж байсныг сайн мэдэж байсан ч тэр хоёр уулзаж танилцах завшаан боломж олдсонгүй шиг байна. Тэр хоёр, 1936 оны 1 сарын сүүлч³⁰-ээр, Хайлаар хотноо нэгэн татар³¹ айлд уулзан танилцсан нь, нэгэн насны нөхөрлөлийнх нь эхлэлт байжээ. Нэгэн татар айл гэдэг даруй Хаттори Широкийн хадмынх бололтой.

Тухайн үеэс Хайлаарт 560 татар хүн³² сууж байв. Оросын хувьсгалаас дугаан гарсан тэдгээр татар хүмүүс хятадын зүүн хойд орон болон Хөлөнбуйрт маш олон хүн цагаачлан сууж байв. Тэд голдуу Харбин, Манжуур, Мүгдэн, Хөлөнбуйрын Хайлаар зэрэг газруудад сууж байсан. Хүний тоо нь 1780 хүн байсан. Тэдгээр татар хүмүүс 1935 оноос 1945 он хүртэл Мүгдэнд татар хэлээр “Үндэстний туг” (Milli Bairaқ Миццриэ-Байрак)³³ гэх гарагийн сонин эрхэлж байв. Арван жилийн хооронд 400 дугаар найруулан эрхэлжээ. Энэхүү ховор чухаг сонин олонх нь өдгөө Шиманай мужийн их сургуулийн “Хаттори Широкийн Урал алтай номын цуглуулга”-д хадгалагдаж байна. Хаттори Широкийн бүсгүй Макирай хураан хадгалж байсан боломжтой гэж Танака Хазүхико багш бичсэн байдаг.³⁴ Хаттори Широ “Хайлаараар төв болгосон Барга нутаг нь алтай хэл судлахад хамгийн тохиромжтой газар... миний бодохоор амьд хэл судлахад багш залж заалгах нь тийм бүрэн сайн арга биш, харин тэндэх хүмүүстэй хамт сууж хамт амьдрах

³⁰ Хуацай Дугаржав “Гүн зузаан он жил”-дээ Хаттори Широтой уулзсан он сарын тухай тэмдэглэхдээ, 1936 оны цагаан сар өнгөрөөд “бараглавал 2 дугаар сарын орчим” гэж байна. 1936 оны цагаан сар бол аргын улирлын 1 сарын 24 болно. Хаттори Широ бол 1936 он аргын 1 сарын 30-нд Хайлаараас салж, 2 сарын 18-нд Япондоо буцан ирсэн юм. Иймээс 1 сарын 25-наас 30-ны хооронд тэд хоёр уулзсан хэмээн магадалж болно.

³¹ Хаттори Широкийн бүсгүй бол Хөлөнбуйрт байсан татар хүн (1976 онд Хаттори Широтой хамт Монголд очсон байна). 1938 онд, Япон дахь татар хүмүүс болон туркээс ирсэн исламын шашинтан нар Токиод өөрийн мөргөлийн сүмээ байгуулсан. Сүм байгуулсан дурсгалын зураг сүүдрээс лавлахад, Японы Азийн үзэлтэн хэмээн алдаршсан Таяама Мицүрү (Тōуама Mitsuru 1855-1944) болон Японы засаг төр болон цэргийн талын хүмүүс оролцсон байдаг. Энэхүү сүм нь Токио дахь хамгийн анхны ислам шашны сүм болно. 1945 онд дайн дууссаны дараа, тэдгээр татар хүмүүсийн олонх нь Америк буюу Туркэд нүүжээ. Тэдний мөргөлийн сүм нь Туркийн дэмжлэгээр шашны үйл ажиллагаагаа эдүгээ хүртэл үргэлжилсээр байна.

³² Хаттори Широ. Монгол ба түүний хэл (蒙古とその言語). Соёл шинжлэх ухааны цуврал бичиг. Юкава күбонаяа хэвлэлийн хороо. 1943, х.18. Оросын эрдэмтэн Ларисагийн судлалыг үндэслэвэл, 1945 онд, Хайлаарт 500 татар хүн сууж байсан бөгөөд тэд өөрийн сургууль болон мөргөлийн сүмтэй байжээ.

³³ Лариса Осьманова-Лариса (USNAVOVA Larisa) “Дайны өмнөх зүүн Ази дахь турк, татар цагаач иргэний чанартай хувиралтын тухай санамж бичиг” 『戦前の東アジアにおけるテュルク・タタール 移民の歴史的変遷に関する覚書』、島根県立大学北東アジア地域研究センター 『北東アジア研究』第10号. 2006, х.52.

³⁴ Танака Казүхико (田中克彦). Хэл хил давна 》 (『言葉は国家を超える』), Чикүма шинэ ном. 2021, х.243.

хэрэгтэй”³⁵ гэж үздэг. Иймээс тэр Хөлөнбуйрын Хайлаарыг сонгож, татар айлд суусан байна. Энэ нь түүний эрдэм шинжлэл төдийгүй, хувийн амьдралд нь ч маш их нөлөө үзүүлжээ. Хуацай Дугаржав 1936 оны дөрөвдүгээр сард, Бүд болон Даваатай гурвуулаа, Далиан гармаас усан онгоцоор Японы Күбэ гарам ирэх үед Хаттори Широ тэднийг тосон аваад Күбэ хотод нэг хоноод, дараа өдөр нь галт тэргээр Токиод дагуулан аваачжээ. Токиод хүрсний дараа, Хаттори Широ тэдэнтэй Япон дундадын нийгэмлэг болон Японы Гадаад явдлын яаманд очиж хамаа бүхий хүмүүст танилцуулан сургуульд орох гар гүйцэтгэлийг хавсарч хийж өгчээ. Тэгээд Хуацай Дугаржав Дорнод азийн сургуульд орж, Зүүн ази хэмээх байранд суух болов. Япон дундадын нийгэмлэгээс сард 50 төгрөгийн шагналын мөнгө өгөхөөр тогтжээ. Тус жилийн 10 сард, Манж улсын Японд суугаа элчин сайдын яамны шалгалтад хэр тэнцэж “Улсаас томилсон сурагч” болж, Манж улсаас сар бүр 50 төгрөгийн шагналын мөнгө хүртэх болжээ.

(1)“Монголын нууц товчоо”-г монгол хэлэнд сэргээсэн нь: Хуацай Дугаржав Васэда их сургуульд ороод, уулын сууж байсан “Зүүн Ази” хэмээх оюутны байрнаасаа нүүж “Нөхөрсөг хөрш оюутны байр”-нд нүүн оржээ. Энэ байранд, голдуу Дэ вангийн засгаас томилсон оюутнууд болон Японы оюутан суудаг байсан. Энэ байранд “Монгол оюутны боловсролын хурал” (хурлын дарга нь Сайчунга) гэдэг зохион байгуулалт байсан. (“Ниппонд сууж бүхий монголчуудын хурал” цаашид “монголчуудын хурал” хэмээн дөхөмчилнө.)-аас эрхэлсэн “Шинэ Монгол” сэтгүүлийн анхны найруулагчид Зоригт, Сайчунга, Хурцбилиг, Бөх-Үндэс, Содмонюнрэн, Сайнзаяа нар бүр тус байранд сууж байв. Хуацай Дугаржав тус оюутны байрт шилжин ирээд, Сайчунгатай нэг байрт сууж маш дотно нөхөрлөсөн байна. Хуацай Дугаржав нутаг буцах үед, хос уянга зохиож дурсгал болгон хүргэсэн байдаг. Хуацай Дугаржав “Монголчуудын хурал”-ын гишүүн байсан бөгөөд 1940 оны үеэс тус хурлын ерөнхий явдлын бүлгийн тушаалтнаар идэвхийлэн ажиллаж байжээ. Хятадын соёлын их хувьсгалын үеэс энэхүү зохион байгуулалтыг японы тагнуулын зохион байгуулалт хэмээн үзэж, хурлын гишүүн бүрийг “Японы тагнуул” болгон тэмцжээ. Сайчунга 1971 оны 12 сарын 27-ны өдрийн тэмдэглэлдээ “гаднаас байцаалт хийхээр хүн надаас Дугаржавын байдлыг ойлгов. Гол нь япон дахь монгол сурагчдын нутаг нэгтний хурлын байдал болно” гэж тэмдэглэсэн байна. Энд дурдаж байгаа “Япон дахь монгол сурагчдын нутаг нэгтний хурал” гэдэг нь даруй “Монголчуудын хурал”-ыг зааж байгаа юм. Тухайн үед, улаан хувьсгалчид тэднээр өөрийнх нь өнгөрөлтийн тухай “байцаалт” бичүүлдэг бөгөөд байцаалтын агуулгыг гэрчлэх хүний нэрийг бичүүлж аваад, тэр гэрчлэгч хүнээс тэрхүү “байцаалт”-ын агуулгын үнэн эсэхийг лавладаг байжээ. Сайчунга бас бичиж байсан бөгөөд гэрчлэгч болгон 21 хүний нэрийг бичиж өгсөнд эс зөвшөөрөн дахин бичүүлэхэд нь 47 гэрчлэг хүний нэр³⁶-ийг бичиж өгсөн байдаг.

³⁵ Хаттори Широ. Монгол ба түүний хэл (蒙古とその言語). Соёл шинжлэх ухааны цуврал бичиг. Юкава Күбонаяа хэвлэлийн хороо. 1943, х.20.

³⁶ Сайчунгагийн өдрийн тэмдэглэл. 1972 оны 7 дугаар сарын 18-ны өдөр.

Дэ ван Японд оюутан томилохдоо өөрийн биеэрээ тэдэнтэй уулзан, Японд суралцахгаар явахад нь “Эрдэм мэдлэгийг сайтар эзэмшин оройтсон Монголоо мандуулахын төлөө юм” гэдэг зорилтыг тодорхой тогтоож өгсөн байдаг. Дэ Ван Японд хоёр айлчлал хийвэл бүр “Нөхөрсөг хөрш оюутны байр”-нд очиж, оюутнууддаа эргэн үзэж, сурлага амьдралыг нь ойлгон, тэднийг зоригжуулдаг байлаа. Японы Токио дахь энэхүү “Нөхөрсөг хөрш оюутны байр”-нд “Монголоо мандуулна” гэсэн уур амьсгалаар бялхаж, үндэстний үзлийг боловсруулан хөвчлөх нэг төв нь болж байв. Монгол оюутнууд энэхүү оюутны байранд үргэлж цугларан, Чингис хааны үеийн гялалзсан түүх ба эдүгээгийн мөхөж сөнөхийн түгшүүрт байдал жич Монголчуудынхаа ирээдүйн тухай халуун ярилцаан өрнүүлдэг байлаа. Онцгойлон жил бүрийн 4 сарын 16-нд, япон дахь монголчууд энэхүү байранд цугларан, Чингис хааны тахилгыг өв тэгш хийдэг. Тахилга нь монгол залуучуудад чингис хаанаа таньж мэдэх, монгол түүх соёлоо ойлгож авах чухал хүмүүжил болдог байв. Хуацай Дугаржав монгол үндэстнээ соён гэгээрүүлэхэд өөрийн үндэстнийхээ түүхийг сурч мэдэх нь чухал хэмээн ухамсарлаж, хичээл сурлагын чөлөө заваараа монголын түүхийн хамаатай ном бичгийг уншиж эхэлжээ. Ингээд тэр “Монголын нууц товчоо”-той танилцах завшаантай болсон юм. Энэ тухай Хуацай Дугаржав дурсамж тэмдэглэлдээ нэлээд нарийн тэмдэглэж үлдээжээ. Түүний чухал хэсгийг сонгон сийрүүлбэл: “Араб хүний зохиосон нэг номд “Монгол үндэстэн бол хөх чоно, саарал буга хоёроос гаралтай” гэсэн байв. Энэ бол монгол үндэстнийг муушааж доромжилж байна гэж бодоод Хаттори Широогоос асуув. Тэр хэлсэн нь: “Энэ бол домог яриа, шидэт үлгэр болох юм. Ийм домог аль ч үндэстэнд бүр байдаг...” гэв. Тэгээд би манай монголын хамаг гол болох түүхийн бичгийг олж өгнө үү? гэсэнд, тэр өөрийн хадгалж байсан утсан үдээстэй арван хоёр дэвтэр “Юань улсын нууц түүх” гэсэн бичгийг гаргаж үзүүлэв. Тэр нь эртний монгол үгийг хятад үсгээр тэмдэглэсэн бичиг байлаа. Түүнийг нь зээлж үзье гэхэд, тэр: “Ийм бичиг олдохгүй боллоо” гэж хэлээд өгсөнгүй. Нэг өдөр, би Токиогийн Када Ко (када тойрог)-ийн Бао Дин (жинбаочияо зээл) гэдэг гудамжны хуучин номын дэлгүүрээр тойрч байгаад яг Хаттори Широ гуайнхтай адил тэрхүү номыг олж авлаа. Үнэ нь ч их биш байв. Энэ номыг олж аваад алгуураар үзэхэд, монгол үг мөн нь мэдэгдэж байлаа. Эхлэнгүүтээ “Чингис хааны язгуур, дээр тэнгэрээс заяаж төрсөн Бөртэ чоно, гэргий нь Гуа марал” гэж бичиж билээ. Энэхүү үгийн эрлийг олсондоо маш урамшихын хамт, хэрвээ энэ бичгийг угийн монгол үсгээр нь болговол, монгол хүн монголоороо түүхээ үзэж болно гэж бодогдов”³⁷.

Дээрх тэмдэглэлээс Хуацай Дугаржав “Монгол хүн монголоороо түүхээ үзэж болох” боломжийг олгуулахын төлөө “Монголын нууц товчоо”-г Монгол үсгээр сэргээх гэсэн бодол орсон нь тодорхой байна. Тэр энэхүү бодлоо Хаттори Широод хэлэхэд тэр маш сайшаан, “Хятад үсэг ба зарим

³⁷ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.116-117.

хэллэгийг нь тайлбарлах талаар харамгүй хавсарч өгнө өө”³⁸ гэжээ. Хаттори Широ “Монголын нууц товчоо”-г уг монгол үсгээр сэргээхийг дэмжих болсон нь “нэгд, монголын хүмүүст өөрийнх нь өвөг дээдсийнхээ бүтээсэн зүйрлэшгүй баатрын тухай өнгө гэрэлт хамаг эртний түүхийг уншуулах. Хоёрт, анх судлаачдад “Монголын нууц товчоо”-г судлахад нь дөхөм үзүүлэх”³⁹ -ийг зорьж байжээ.

Хаттори Широ уул нь Нака Мичиёогийн бичсэн “Дорно дахины бага түүх”-ийг (1903 онд хэвлэгдэв)-г Хуацай Дугаржавтай хамтран орчуулах бодолтой байжээ. Гэвч Хуацай Дугаржавтай ярилцаж байгаад хамаг эцэстээ “Монголын нууц товчоо”-г монгол бичигт сэргээхээр тогтжээ. Энэхүү ажлыг хэрхэн эхлүүлсэн тухай Хуацай Дугаржав болон Хаттори Широгийн тэмдэглэл нь хоорондоо бага сага зөрүүтэй байдаг боловч, монголчуудад монгол түүхийг уншуулах гэсэн тэдний хүсэл бодол нь агаар нэгтэй байжээ. Монгол түүхийн номыг монгол хэлнээ хамтран орчуулах гэсэн сануулгыг Хуацай Дугаржав анх дурдсан байдаг. Ингээд 1938 оны зунаас сэргээх ажлаа эхлүүлжээ. Эхэлж хийх үеэс, Хаттори Широ “Монголын нууц товчоо” (Шибо зункан хэвлэл)-г Барга аялгуугаар уншиж, Хуацай Дугаржав монгол үсгээр тэмдэглэдэг байв. Сүүлээр нь Хуасай Дугаржав сэргээж, Хаттори Широ хянаж засдаг болжээ.

Хаттори Широ япон, англи, орос, герман зэрэг хэлээр орчуулсан “Монголын нууц товчоо”-той харгуулж, зарим нэг үгийг сэргээхийн төлөө, Хуацай Дугаржаваар олон удаа хэлүүлдэг бөгөөд хааяадаа бас татар бүсгүйгээрээ ч уншуулдаг. “Арслан” гэдэг нэг үгийг тодорхойлохын төлөө нэг өдрийн цаг хэрэглэсэн удаа ч байдаг. 1939 оны 10 сарын 30-нд, “Монголын нууц товчоо”-ны нэгдүгээр бүлэг” (蒙文元朝秘史·卷一)-ийг, Хаттори Широ Дугаржав “хамтран найруулав” гэсэн нэрээр Японы Токио дахь Бүнкюдо (文求堂) хэвлэлийн газраас хэвлүүлэв. Номын нэрийг монголоор орчуулбал “Монгол бичгийн Юань улсын нууц түүх: нэгдүгээр боть” гэнэ. Тус номыг “Монголын нууц товчоо”-ны нэгдүгээр бүлэг (өмнөх 1-68 зүйл), даруй Чингис хааны дээдсийн Бөртэ чоно, Гуа маралын домгоос Чингисийн эцэг Есүхэй баатар нас барах хүртэлх түүхийг монгол бичигт сэргээсэн байна. Номын эхэнд Хаттори Широгийн бичсэн нэлээд урт оршилтой бөгөөд номын эцэст хүний нэр (117 нэр), овгийн нэр (50 нэр), газрын нэр (16 нэр)-ийн хэлхээстэй. Хэлхээс дэх олонх нэрийн дор нь манж үсэг хаджээ. Хэлхээс гаргасан нь уншигчдад дөхөм үзүүлж, нэрсийн бичлэгийг нэгтгэхийн төлөө байжээ.

1940 он 3 сард, Хуацай Дугаржав их сургуулиа амжилттай төгсөв. Гэвч “Монголын нууц товчоо”-г сэргээх ажил бас бараагүй байсан тул, тухайн үед Японд суугаа Манж улсын элчин сайдын яаманд ажиллаж байсан Оюундалайгаас зөвлөгөө авахад, “сургуулиа төгсвөл улсдаа буцах ёстой. Гэсэн ч залгаад суралцвал сууж болно” гэжээ. Оюундалай бол Манж улсаас Японд суралцаж байсан монгол оюутнуудын явдлыг хамаарч байсан бөгөөд,

³⁸ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.117.

³⁹ Хаттори Широ, Дугаржав хамтран найруулсан “Монгол үсгийн “Монголын нууц товчоо”. Бүнкюдо хэвлэлийн газар. 1939. Оршил, х.6.

Япон дахь бүх монголчуудын нутгийн хурлын орлогч даргаар ажиллаж байв. Тэр Манж улс дахь хятад сонинд “нэгэн монгол оюутан “Монголын нууц товчоо”-г монголчилж байна”⁴⁰ гэсэн мэдээлэл нийтлэн, Хуацай Дугаржавыг зоригжуулжээ. Хуацай Дугаржав Васэда их сургуулийн “бэлтгэл судлах сурагч”⁴¹ гэсэн нэрээр мэргэжил дээшлүүлэх ангид суралцаж, “Монголын нууц товчоо”-г монгол үсэг дээр сэргээх ажлаа үргэлжлүүлэхээр болов.

Хуацай Дугаржав жил шахмын чармайлгаар “Монголын нууц товчоо”-г сэргээх ажлаа анхны алхмаа барсан ч, Хаттори Широ нэг нэг үсгээр нарийн нямбай хянаж засдаг байснаас цаг их зарж хянах ажлын ахиц удаан байв. Тэр Хаттори Широгийн судлалдаа маш нарийн нямбай ханддаг овроос эрдэмтэн хүн бол “нэр төрөө их боддог. Бяцхан алдаа буруу юмыг хараад хүнд хэлэгдэхээс их болгоомжилно”⁴² гэдэг ойлголттой болжээ. Яг энэ үед, хошуу яамнаас түүнийг харьж ирэхийг шаардсан тул, 1941 оны 4 сард, монгол үсгээр сэргээсэн “Монголын нууц товчоо”-ны эх нооргоо аваад Хөлөнбуйртаа харьжээ. Харамсалтай нь 1945 оны дайны хөлд эх ноорог болон уг номоо цөм алджээ. Тэр “Монголын нууц товчоо”-г сэргээх ажлаа дахин эхлүүлсэн нь дөчөөд жил дараах учир болно.⁴³

(Хоёр) “Монгол хэлний үүд нээх бичиг”-ийг найруулсан нь: Хуацай Дугаржав бэлтгэл судлах сурагчаар, Васэда их сургуульдаа үргэлжлэн суралцах завшааныг олсон боловч, Манж улсаас өгч байсан шагналын мөнгө нь зогссон байлаа. Ингээд “амьдрахын аргагүй болоод, Хаттори Широ гуайг эрж очоод аргалж өгөхийг”⁴⁴ гуйжээ. Хаттори Широгийн дэмжлэгээр Хуацай Дугаржав “Нөхөрсөг хөрш өндөр зэргийн арилжааны сургууль”-д монгол хэлний багш болов. Хичээл тийм олонгүй ч, сар бүр 100 төгрөгийн цалинтай байснаас “Монголын нууц товчоо”-г сэргээх ажлаа үргэлжлүүлэх боломжтой болжээ. Нөхөрсөг хөрш өндөр зэргийн арилжааны сургууль бол, 1935 онд Өвөр Монголд соёлын ажиллагаа хийдэг Нөхөрсөг хөрш нийгэмлэгээс байгуулсан гадаад хэл голлон заадаг тусгай мэргэжлийн сургууль болно⁴⁵. Хятад хэл, монгол хэл, англи хэл, орос хэл, турк хэл, испани хэл зэрэг олон

⁴⁰ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.118.

⁴¹ “Бэлтгэл судлах сурагч”-ийг Японы хятад үсэг (Kanji)-аар 研究生 гэдэг. Японы сургуульд нэг жил буюу хоёр жилийн хугацаатай мэргэжил дээшлүүлэх хүмүүст хандуулсан тусгай анги байдаг. Хуацай Дугаржав Японд жинхэнэ судлах сурагч даруй аспирантын ангид суралцсангүй.

⁴² Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.119.

⁴³ Хуацай Дугаржав 1981 оноос эхлэн “Монголын нууц товчоо”-г сэргээх ажлаа дахин эхлүүлж, 1984 онд “Монголын нууц товчоо”-ны харгуулан хянасан дэвтэр” хэмээх нэрээр Өвөр Монголын соёлын хэвлэлийн хорооноос хэвлүүлэв. 2009 он болон 2013 онд, тус хэвлэлийн хороо дахин хоёр удаа хэвлэхдээ, 1939 оны хэвлэлийг хавсарган хэвлэсэн байна.

⁴⁴ Хуацай Дугаржав. Гүн зузаан он жил. Өвөр Монголын Соёлын хэвлэлийн хороо. 2003, х.118.

⁴⁵ “Нөхөрсөг хөрш сургуулийн хүрээлэнгийн үлгэр түүх” нөхөрсөг хөрш хамтын сурлагатны хурал найруулав. 1985 он. 12 нүүр.

төрлийн хэлийг заадаг. Тус сургууль нь тусгай байгуулсан бэлтгэл анги (суралцах хугацаа нэг жил)-даа Өвөр Монгол, голдуу Дэ вангийн засгийн газраас томилсон сурагчдад япон хэл, англи хэл, тоо зэрэг хичээлийг заадаг. Хуацай Дугаржав энэ сургуульд, монгол хэл зааж хичээлийн бичиг байхгүй байсан учир, тэр өөрөө материал цуглуулж хичээл бэлтгэдэг байжээ. Тэр хичээл заахдаа ашигласан материалаа эмхлэн “Монгол үгний үүд нээх дармал” хэмээх хичээлийн бичгийн найруулсан ч хэвлэж завдалгүй нутаг буцах болжээ. Тэгээд тэр эх нооргоо Хаттори Широод үлдээж хэвлүүлж өгөхийг найджээ. 1941 онд, Хаттори Широогийн чармайлтаар “Монгол үгний үүд нээх дармал”-ийг нь Нөхөрсөг хөрш өндөр зэргийн арилжааны сургуулиас тус сургуулийн хэрэглэх хичээлийн бичиг болгон дармаллан гаргажээ⁴⁶. Монгол хэлний цагаан толгой, өдөр тутмын дөхөм ярилцаа болон хэл зүй зэрэг агуулга бүхий 54 хуудастай жижигхэн энэхүү хичээлийн бичиг нь тус сургуулийн монгол хэлний хичээл хүмүүжилд зохих үйлдэл үзүүлсэн нь эргэлзээгүй юм. Энэхүү хичээлийн бичиг нь, Япон улсын монгол хэл соёлын сурган хүмүүжлийн үйлсэд, Хуацай Дугаржавын үзүүлсэн зүтгэл хэмээн үнэлж болно. Мөн ч монгол сэхээтний япон улсад найруулан хэвлүүлсэн хамгийн анхны монгол хэлний сурах бичиг гэж үзэж болно.

Гэрэл зураг: Номоо барин баясан суугаа Хуацай Дугаржав (Зургийг Тоба Байкару 2009 оны 8 дугаар сард Хуацай Дугаржавын гэрт авав)

Хаттори Широ, Хуацай Дугаржав (Хуацай Дугаржавын “Гүн зузаан он жил”-ээс авав).

⁴⁶ 都嘎爾扎布著『モンゴル語入門教材』、善隣高等商業学校。

Монгол Улсын Архивт байгаа Хуацай Дугаржавтай холбогдох баримт материал (Шагнал олгох тушаал, жич сурлагын хэр бүртгэлийн хүснэгт)

Дөрөвдүгээр сүүл-1944 - 45 - 46 - 47 оны хичээлийн жилүүдэд суралцвал зохих бүх төрлийн хичээлүүдэд идэвх оролцогцоого шургуугаар дайцлан хөдөлмөрлөсний үрээр онцсайн сурлагын амжилтыг үзүүлсэн овутан Аюулсүрэн, Ажид, Балган, Балжин, Бавуудорж, Дашдөнлөв, Гэндэндүвшир, ... удбал, Төрлогтой, Хуанган, Фихаркан, Саянчингуа, Дугаржав нарыг ... бугуйн цаг сайшаалын үнэмлэхийн хамтаар тус тус шагнасугаад.

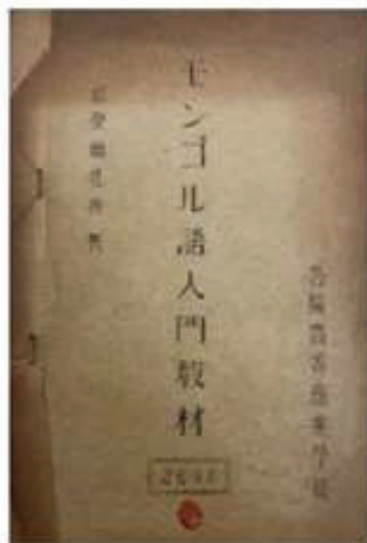
17

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
...	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
...	3	4	5	5	4	4	5	5	5	3 1
...	4	4	5	5	4	4	5	5	5	4
...	3	4	5	5	4	4	5	5	5	3 1
...	4	5	5	5	-	4	5	5	5	6 2
...	3	4	5	5	-	3	4	5	5	4 2 2
...	4	4	5	5	5	4	5	5	5	6 3
...	3	3	4	5	4	5	3	5	5	5 2 4
...	3	3	4	5	4	3	3	5	5	3 2 4
...		1	6	7	1		5	7	7	34
...	3	5	1		4	5	1			19
...	4	1				2	1			8

“Монголын нууц товчоо”-ны дотор нүүр

Хуацай Дугаржавын найруулсан “Монгол үгний үүд нээх дармал”-ын нэгдүгээр хичээл. Тус нүүр дээр “Хатторигийн хадгалсан ном” хэмээх үсэгтэй тамга даржээ. Тус ном Шиманай мужийн их сургуулийн “Хаттори Широгийн Урал Алтай номын цуглуулга”-д хадгалагдаж буй.

**Б.ГАЛСАНСҮХИЙН ЯРУУ НАЙРАГ ДАХЬ
УРАН ЗОХИОЛЧДЫН НЭРС**

Л.С.Дампилова

(ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбарын

*Монгол, Төвөд, Будда судлалын хүрээлэнгийн Аман зохиол, утга зохиолын салбарын
эрхлэгч, доктор /Sc.D/, профессор)*

Агуулгын товч: Энэ өгүүлэлд зохиолын утга санааны бүтцэд зохиолын явдлын бус өгүүлэмж, хөндлөнгийн хүүрнэл, уянгын халил, оруулбар гэх зэргийн хөндлөнгийн оруулбар маягийн элементүүд ямар чухал үүрэг гүйцэтгэдэг болохыг яруу найрагч Б.Галсансүхийн шүлэг зохиол дахь уран зохиолчдын нэрсээр жишээлэн тодруулан авч үзжээ.

Түлхүүр үг: Б.Галсансүх, модернизм, дэлхийн яруу найргийн төлөөлөгчид

Монгол дахь яруу найргийн “Зөвлөлтийн дараах” шинэ үеийн нэг хурц тод төлөөлөгч нь Б.Галсансүх бөгөөд түүний уран бүтээл модернизм болоод постмодернизмд хамаарагддаг юм. Түүний гол бүтээлүүд нь: *Хүн судлал* (1996), *Яруу найргийн шинэчлэлийн төлөөх зуун жилийн дайн* (2003), *Постмодерн дөрвөн улирал* (2005), *Сэтгэл гэдэг эрхтэн* (2005), *Бурханд хэлэх зөвлөгөө* (2007), *Шинэ шүлгүүд* (2021), *Mein Kampf - Шүлэг бичих* (2021) г.м.

Уран зохиолын чиглэлүүд: Галсансүхийн шүлэгт модернист, постмодернист чиглэлэлээс гадна, сентименталист чиглэл, сюрреалист, поп-чиглэл, символист, сонгодог авангард, соцреалист чиглэлүүд харагдаж байна. Бүгд модернист яруу найрагчдын зохиол мэт, тэрний яруу найраг маш олон өөр зохиолчийн нэрс, текстүүдийг агуулна. Орчуулагч Японы Абиру Михо “Шинэ шүлэг” номын өмнөх үгэнд Галсансүхийн баатрын дүр сайн, муу, олон янзтай байна. Миний бодлоор, хамгийн түрүүнд Галсансүхийн баатар бол философич юм. АНУ-ын уран зохиол судлаач S.Wickham-Smith миний Галсансүхийн яруу найргийн тухай өгүүлэл уншаад түүний шүлгүүдийг англи хэлэнд орчуулж, “Baatarin Galsansuh. Commandant of Mongolian poetry’s modernism front” гэдэг өгүүлэл бичсэн байна. “*Үнээдэй нутаг*” хэмээх бүлэг шүлэг нь хүний сэтгэл санааны хурц тод, тодорхой байдлыг бус харин ердийн эгэл жирийн өдөр тутмын аар саар урсгал дүр зургийг импрессионист сэдэл хандлагаар илэрхийлсэн байх бөгөөд иймэрхүү байгалийн “агшин зуур”-ын дүр, “пенэр” зарчмын дагуу шүлгийнх нь аялгуу хэмнэл тасралтгүй жирэлзэн мяралзаж байдаг. Үнээдэй нутагт тэргэл саран дээр С.Цвейгийн зохиолуудыг уншиж буй залуу ээжийн дүр төрх Хэрлэн голын жараахайн зургаар солигдоно. Үнээдэй нутагт хавар цагийн аадар нижигнэхэд Дулаахан шөнөөр хавар цагийн аадар нижигнэхэд, шоргоолжнууд уйтгартайгаар дүнгэнэлдэн хүүрнэлдэх “*Үнээдэй нутаг*” гэдэг нь мэдээж уран сэтгэмжээр буй болсон нутаг орон гэдэг нь тодорхой билээ. “Б.Галсансүх өөрийн постмодерн тороороо туйлын монгол цаг үеийн монгол байгаль, монгол хүний сэтгэлийг

гайхалтай барьж чадсан”. **Тэргүүн шүлэгч Блез Сандрар:** Франц–Швейцарын яруу найрагч, авангард зохиолч Блез Сандрарын нэр кубизмийн нөлөөн дор шүлгээ бичиж байсан цаг үеийг нь эрхгүй санагдуулах авай. Мөн янз бүрийн өөр өөр төрлийн текстүүдээс (эх бичвэрүүд) эшлэл оруулан бичдэг нь ер бусын содон мэдрэмж, онцгой сэтгэгдэл төрүүлдэг бөгөөд харин тухайн тохиолдолд уншигч гоозүйн ойлголтын нэг субъект болж оролцдог буюу идэвхтэй үүрэг гүйцэтгэдэг.

Эмнэлэгт хэвтэж байгаа Маркиз де Садын уянгын халилтай өдрийн тэмдэглэл: Энэхүү бүлэг шүлэг нь сэтгэцийн эмнэлэгт хэвтэж байгаа де Садын нэрийн өмнөөс бичигдэж буй байдалтай бөгөөд логикийн ямар ч дүрэм журмаас хамааралгүй өөр бусад хэнтэй ч адил төсгүй нэг тийм жинхэнэ эрх чөлөөт гоозүйн үзэл баримтлалыг номлон тунхаглаж буй нэг ёсны түүний өөрийнх нь өвөрмөц мөрийн хөтөлбөр юм. “Маркиз де Садын богинохон зөвлөгөө” хэмээх шүлэг нь Маркиз де Садын зэрлэг балмад хууль бус амьдралыг уран сайханжуулсан сургаал үгсээс бүрддэг. Де Садын уран бүтээлд илэрдэг аливаа амьд амьтны анхдагч зөн билиг, “цэвэр мэдрэмж”-ийн ертөнц тэргүүтэн нь Галсансүхийн баатруудад хошин шог өнгө аястай тоглоом наадмаар мэдлуулж, шоглуулсан байдалтай дүрслэгддэг. Зөвлөгөө гэж нэрлэгдсэн уянгын мэтгэлцээн нь хэл зүйн төвшинд захирах хүсэх төлөвт буй богино хэлбэрийн өгүүлбэрүүдээр хэлбэржсэн ганцаарчилсан яриа хэлбэртэй бичигдсэн байна.

Маркиз де Садын хойтохыг тэнгэрт даатгасан шүлэг: Уянгын би баатар Маркиз де Садад хандах өөрийн хандлагыг найз минь хэмээн дотночлон тодорхойлж байдаг бөгөөд оюун санааны найз нөхрийнхөө хойноос сэтгэл зүрхнээсээ хойдын буяны ерөөл тавьж, түүний сүүлчийн өдрийн тухай эргэцүүлэх бодлоо юунд ч ач холбогдол өгөлгүйгээр, бүхнийг үл тоомсорлон “Хүмүүс муу хүний үхэл бямбад гэнэ дээ” хэмээх ардын хэллэгээр хүч нэмэгдүүлэн эхэлж байна. Энэхүү бодол нь орчин үеийн Монголын яруу найрагч С.Анударийн энд бяцхан эндүүрэл гаргасан бололтой. “Мууг хүссэнээр жаргалыг олохгүй” хэмээх илгээлтээр үргэлжилнэ. Постмодерн мэтгэлцээнүүдэд зориулан нэр хүндтэй уран бүтээлчдээс байнга эшлэл авч бичдэг энэ арга нь Галсансүхийн уран бүтээлд бүр хэв шинжит үзэгдэл бөгөөд энэ нь гайхамшигтай өргөн цар хүрээ бүхий соёлын амьд дуу хоолой болж чаддаг. **Уран зохиолын нөхцөлүүд:** Галсансүхийн яруу найргийн бүтээлүүдийн онцлог нь орчин цагийн модернист хандлагыг дорно дахины яруу найргийн уламжлалтай ухаалаг хослуулаж чадсанд оршино. Тан улсын үеийн алдарт яруу найрагч Ли Бай, Ду Фу, Оросын тариачны яруу найрагч А.Кольцов, Н.Клюев нарыг дурссан мөчлөг шүлгүүдийнх нь төгсгөлд Америкийн яруу найрагч Томас Элиотын нэрээр нэрлэгдсэн цуврал шүлгүүд бас бий. Галсансүхийн яруу найрагт Томас Элиотын нэр тохиолдоход, түүний *“Төрсөн хэлэн дээр бичигдсэн сайхан шүлэг байтал ардын хэл хөгжинө”* гэдэг үгс санагддаг.

Хэнтийн яруу найргийн сургуульд зориулсан их элегия: Галсансүхийн уран бүтээлд Оросын яруу найрагтай холбогдсон бичвэр сүлэлдээний аргыг их ашигладаг. Жишээ нь: “Хэнтийн яруу найргийн сургуульд зориулсан их элегия” хэмээх мөчлөг шүлгүүддээ Оросын яруу

найргийг оруулан холбож бичсэн байна. Ингэхдээ мөчлөг шүлгүүдээ “А”, “Б”, “В”, “Г” гэсэн уламжлалт бус бүтэц – зохиомжид хувааж, шүлэг тус бүрийг төгсгөлийн тусгай шүлгээр өндөрлөсөн төдийгүй хэсэг тус бүр нь Н.Клюев, С.Есенин, О.Мандельштам, А.Ахматова, А.Блок, Е.Рейн, И.Бродский нарын бүтээлүүдээс авсан зориулал - сэдэл шүлэгтэй. Сэдэл шүлгүүдийн утга санаа нь тухайн текст дэх утга санааны цаашдын өрнөлд оюун санааны онцгой нөлөө үзүүлсэн тийм уран бүтээлчийг тодруулсан шинжтэй байдаг. Жишээ нь, яруу найрагч Цэндгомбын дурсгалд зориулсан “А” хэсэгт хоёр гашуудалт дууг сэдэл шүлэг болгон авсан, үүнд, Чингис хааны үхэлд зориулсан Гилгүдэй баатрын харууслын шүлэг, С.Есенины үхэлд зориулсан Н.Клюевын харууслын шүлгийг тус тус оруулснаар “зөрүүд яруу найрагч” Цэндгомбын амьдрал, тэмцэл, уран бүтээлийн өвөрмөц утга учрыг нээн илрүүлж чадсан юм.

Мөнгөн үеийнхний (20-р зууны эхэн үеийн оросын яруу найрагчид): Хэнтийн яруу найрагчдад зориулсан “В” хэсгийн эхлэлд *“...Таны энэ мөр шадуудыг миний уураг тархинаас зөвхөн мэс заслын хутгаар л салгаж болно”* хэмээх Осип Мандельштамын шүлэг, мөн А.Ахматовагийн *“...О.Мандельштамын шүлгүүдээр илэрсэн энэ шинэ Тэнгэрлэг зохист аялгуу хэн заан тодруулж, хэн бидний үеийг хүртэл авч ирэх юм болоо?”* гэсэн мөрүүдийг нэмж эш татсан байна. Яруу найрагчид гэдэг бол маш нарийн мэдрэмжтэй, олон арван хүмүүстэй харилцан холбогдож, өнгөрсөн үеийн харь холын утга санааг өөриймшүүлэн эзэмших ер бусын авьяас билгийг бурхнаас хүртсэн хүмүүс байдаг билээ. “Хуучин буриад аялгуу”

“Хэрлэнгийн хөвөөнөө

Ариун Нямдорж шүлэгчид

Алтан Чойном шүлэгчид

Ариун Цэндгомбо шүлэгчид

Алтан Одгэрэл шүлэгчид

Гандан бууришгүй Галсансүх

Гуниглуун тэргүүнээ бөхийж...” **Уран зохиолын нөхцөлүүд:**

Галсансүхийн шүлгийг унших нь байнгын оюуны хөдөлмөр юм. Цаг хугацааны хэмнэл нь яруу найрагчийн толгойд үүссэн “хөнгөн өд ядраах” санааг тодорхойлдог. Энэ мөрийг тайлахын тулд 19-р зууны яруу найрагч, зохиолч В.Инжаннашийн мэдээж мөрүүдэд хандах хэрэгтэй: *“Хэрэв чи сэтгэлээ хөдөлгөж чадахгүй бол / Хөнгөн өд ядраах хэрэггүй”*.

Яруу найрагч – гүн ухаантан: Б.Баттулга: “Тэмүүлж яваа нутаг нь орчлонгийн захад байдаг тухай / Гүн ухаантан ширээ тушин бодлогоширч байна” [Монголын..., 2005, с. 252]. Б.Галсансүх “Алтан намар. Мөнгөн сар. Хүрэл үүл. / Алтан намар. Мөнгөн сар. Хүрэл үүлсийн чөлөөнд / Архичин жунз, Яруу найрагч мэт ширээн дээр / Гүн ухаантан мэт бодлогошроход...” [Монголын..., 2005, с. 254].

Дүгнэлт: Б.Галсансүхийн уран бүтээл дэх дэлхийн яруу найргийн газрын зураг нь соёл судлал болон урлаг судлалын асар өргөн цар хүрээг хамардгаараа онцгой ялгардаг. Дэлхийн өнцөг булан бүрээс, аль ч цаг үеийн зохиолч, яруу найрагчид Галсансүхийн яруу найрагт шим тэжээл өгч, түүний уран бүтээлд ертөнцийн сонин содон дүр зургийг бүтээж байдаг.

МОНГОЛЧУУДЫН ЕРТӨНЩИЙН ҮЗЭХ ҮЗЭЛ БА
БАЙГАЛИЙГ ҮЗЭХ ҮЗЛИЙН ТУХАЙ

(Тайлал зүй (Hermeneutics)-н үүднээс Аффектус⁴⁷-ийг тайлах нь)

Тэрэнгүто Айтору

(Япон, Хоккайдо, Хоккай Гакуэн их сургууль,
доктор, профессор)

Abstract: Historically, traditional Mongolians deeply valued Buddhism, but their unique view of paradise (heavens) and the afterlife was more influenced by their nomadic life and close bond with nature than by Buddhist teachings. For Mongolians, the salvation through Buddhist meditation or metaphysical redemption was not as significant as the fact that the existence of nature itself was greater and more eternal than we can imagine, and Buddhist thought merely enriched the Mongolian worldview and conception of nature on one level. They saw the natural world as grander and more eternal than anything else, with Buddhist ideas merely adding another layer to their understanding of nature. Mongolians believed that human fate is nihilistic, while unpredictable, was deeply connected and relied with the natural world, sharing in its joys and sorrows. This connection and reliance is evident in their daily expressions and greeting words, for example, “Sain bai nu?” (How are you?), and “Horhi amitan” (miserable creature), and evident in their religious practices, literature, music, and cultural celebrations. This paper attempt to examines how Mongolians view and interpret nature, using a hermeneutic approach, which is an allegorical interpretation and understanding.

Key words: Mongolian, human and nature, death, view of life

Нэг. ЭХЛЭЛ

Өнөө үед эдийн засгийн хүчирхэг байдал хаана байна, тэр орчныг даган төвлөрсөн даяаршлын үйл явц асар хурдтай өрнөж байна. Яг л түүхэн хөгжлийн нэгэн үе Европ, Америкийн капиталистууд хамгийн эрх мэдэлтэй, хамгийн хүчтэй байсан шиг, Рене Дескатесаас хойш шинжлэх ухааны үзэл баримтлалууд нь, байгалийн болон техникийн мэргэжлүүд нь байгалийг хэрхэн өөрийнхөө эрхшээлд байлгах вэ? гэсэн чиглэл рүү хандах болжээ. Хэдийгээр Азийнхны хувьд хөгжлийн энэ байдал нэлээд хэмжээний зөрүүтэй байгаа ч гэсэн, XIX зуунаас хойш Европ, Америкийн капиталистуудыг бүх талаар хүлээн авснаар, өөрсдийн капиталистуудаа хүлээн зөвшөөрөхөө больж эхэлжээ.

Шинжлэх ухааны хөгжлийн шалгуур, шүүлтийн тогтолцоо алдагдаж, “Энэ бол зөв”, “Бидний зөв”, “Миний зөв” гэсэн “дүрмийн дагуу” үйл явц хүчтэй өрнөж, энэ байдлаас болж, энэ цагийн мэдлэг боловсрол нь, зүй

⁴⁷麻生建『解釈学』世界書院 (1985,pp54-55) 「心状(affectus)」 「心状説」 (Latin: affectus)。

тогтлоороо хөгжиж ирсэн өөрийн оршихуйгаа ч сүйрүүлэхэд хүрч байна. Нийгмийн хөгжлийн энэ зүй бус байдлын талаар, нийгмийн харилцааны энэ гүн зөрчил, учир явдлыг олон ухаант хүмүүс тунгаан бясалгаж, улмаар үзэл санаагаа илэрхийлж эхлэв.

Европ, Америкийн Хүмүүнлэгийн ухаан, Байгалийн шинжлэх ухаан нь хүн ба байгалийн зүй зохист харилцаа гэж чухам юуг хэлэх тухайд, байгалийг хэтэрхий амар хялбараар хөнгөвчилж ирсэн уламжлал буй⁴⁸ гэдгээ өдгөө хүлээн зөвшөөрөх болов. Хятадын Күнзийн сургаалыг төв үзлээ болгосон “Хүмүүнлэг үзэл”-ийг баримтлагчид хүн амын хэт их өсөлт, үүний улмаас болсон энерги, эх баялгийн хорогдол, барагдал, байгалийн эвдрэл, орчин ахуйн бохирдол гэх мэтийн аль олон хэрэг явдал нь ч тэр чигээрээ байгалийг хүн эвдэж сүйтгэсэн гэж нотолсоор. Тэгээд тэдгээрийн аль нь болсон ч цөм, хүн - бид байгальд дарамт болж, хүн байгаль хоёрыг эвдэн сүйтгэх зүг рүү хөтөлсөн гэдэг нь аажмаар ил тодорхой болсон билээ. Бодит ахуй дээр, одоо манай байгаль орчин нь дахин сэргэж чадахгүй хэмжээнд хүртэл эвдэрч, цаг бус сүйрэлтэй учирсан нь, дэлхий даяараа мэдэж байгаа үнэн явдал юм.

Өдгөө Хүмүүнлэгийн ухааны хүрээнд бүтээн байгуулж ирсэн нийгмийн хөгжил, хэвшин тогтоосон соёлоо эргэцүүлэх, түүхээ эргэж харах, тунгаах, дахин үнэлэх, дүгнэх, шүүмжлэлтэй хандах байдал аль ч үеэс илүү хүчтэй гарч ирж, ялангуяа угийн байсан соёлын уг үндэс, төвийг биш, төвөөс зугтсан, бүтцийг задлахад чиглэсэн, зах, хөвөө хязгаарын үзэгдэл төдий рүү хандсан үзэл санаа, түүний хувиралтаас буй болсон хам үзэгдлийг чухалчилсан нэн олон үзэл баримтлалыг анхаарах болсныг эргэн харж, үнэлэн дүгнэх болов. Өөрөөр хэлбэл энэ нь соёлын уг үндэс, үзэл ухамсрын төв голомтыг, түүний үнэ цэний асуудлыг олон янз, олон эшт соёлын үүднээс авч үзэж тайлбарлах нь, сая соёлын хөгжлийн мөн чанар, түүний харилцаа холбооны олон талын асуудлыг нээх, тогтоох гол зангилаа нь болно гэдэг нь ил тодорхой болсоор байна.

Өнөө үед нэн ялангуяа эх хуурай газрын уугуул иргэд, цөөн тоот үндэстнүүдийн ертөнцийн танилт нь “шинжлэх ухааны эсрэг байх”, “байгаль болон баялагтаа үнэнч байх” руу бараг л “туйлширсан” үзэлтэй болж байгаагийн уг үндэс нь байгалийн үзэлтэн хийгээд эдийн засгийн хэрэглээний эрхшээлд орсон хүн төрөлхтний ертөнцийг үзэх үзлийн хувиралт хоёрын эсрэгцэлдэлц гэдэг нь улам тодорхой болж байна. Тэгвэл нийгмийн зөрчлийн ийм бодит орчин ахуй, нөхцөл цаг үед монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэл ямар байна вэ?

Хоёр. МЭНДЧИЛЭЛ –БАЙГАЛААС ЕРӨӨСӨН МЭНДЧИЛЭЛ

Үнэндээ өнөө үеийн утга зохиолын онол ба соёл угсаатны зүй, нийгмийн ухаан дахь хэл, соёлын харьцааны тухай илтгэмжүүдийг чиглэл болгон баримтлахгүй ч гэсэн, монголчуудын уламжлалт амьдралын арга хэлбэрт бас өнөөдөр хэрэглэгдэж байгаа өдөр тутмын ярилцаануудад

⁴⁸ ゲルノート・ペーメ編、伊坂青司・長島隆訳、『われわれは「自然」をどう考えてきたか』どうぶつ社、一九九八年。

анхаарлаа үнэнхүү хандуулж чадах юм бол, Монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл болон, байгалийн тухай үзлийг нь шууд мэдэрч болно. Өөрөөр хэлбэл, та бидний өгүүлэн ярих ажиллагаанд байдаг тэр их хувьсагч хэмжигдэхүүн, төлөөний тэмдэг, ар дэвсгэр фон, дүрслэлийн амт шимт, эмх дараа, хөг аялгуу, арга барил, хэв дүрэм, төрөл зүйл, төгсгөл зэргийг нь бодолхийлэхгүй байлаа ч гэсэн, зөвхөн монголчуудын мэндчилгээнээс гайхаш алдуулам үлэмж сонирхолтой ертөнцийг таньсан танилт, ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийн тухай үзлийн цөм болсон үнэт зүйл ба ухаарсан сэтгэлгээнийх нь дохио тэмдгүүдийг нь олж болно. Жишээ нь:

- *Сайн байна уу?*

- *Сайн, сайн байна уу?*

- *Сонин юу байна?*

- *За сонин юу байна даа....* Энэ бол Монголчуудын хамгийн энгийн

мэндчилгээний үг. Гэхдээ энэ нь аль ч улс үндэстэнд байдаг. Гэтэл уламжлалт монгол хүн юм бол, энэхүү мэндчилгээний дараа, үзсэн сонссон сонин сайхнаа нууж далдлалгүй солилцдог. Хэрвээ хөдөөгийн монгол айлд ийн мэндчилсэн бол, хэрэв тэр айлд нэгэн настан буурал байсан бол лавтай “*Хөөрхий амьтан*” гэж амны аяар үглэнэ. Ганц үгээр тодорхойлж, томъёолж үл чадах, үл болох энэ үгэнд “*өр өвдмөр*”, “*хөөрхөн*”, “*хөөрхий*”, “*үйл зовлонтой*”, “*уяруулмаар*”, “*хөөрхийлөлтэй*”, “*хайрлалтай*”, “*тохруулмаар*” гэх мэтийн олон утга агуулагджээ. “*Хөөрхий амьтан*” хэмээх энэ үгийг тэд “тарни” шиг л ярьж хэлдэг.

Монгол хүн анх уулзахдаа л бараг ийнхүү мэндлэн золгодог бөгөөд хөдөө нутагт уламжлалт соёлынхоо хүрээнд аж төрөн суугаа монголчуудын хувьд энэ нь хүн хүнтэйгээ учран золгохын бүхий л утга байж болох юм. Ялангуяа “*Хөөрхий амьтан*” хэмээх үгийг хэлдэг настан буурлуудын мэндчиллийн үгийг сонссон хэн нь ч гэсэн санаа сэтгэл тайтгаран амарч, гэртээ ирсэн юм шиг уужран тэнийж, явцуу бодлоос сэтгэл нь чөлөөлөгддөг. Тэгээд л халуун дулаанаар зочлуулж, алаггүй сэтгэлийн эе гэж юу байдгийг мэдэрдэг байна. Иймээс монголчууд зөвхөн мэндчилгээгээрээ л бүхий л утга учир, асуудлаа бүрэн итгэж чаддаг. Монголчуудын харилцааны нэг онцлог нь мэндчиллээс цааш асуудлын уг эш, язгуурт нь ортол асууж сурахгүй атлаа, тийнхүү асууж, гүн ухах нь илүүц гэж, зориуд асуувал тухайн хүний сэтгэл санааг амаргүй болгоно гэж үздэг аж. Ингэж монголчууд хүнд итгэн, өрөөлийг халамжилдгийн учир ёс, эсхүл ертөнцийг үздэг байр суурь, үнэлдэг оюун санаа нь эн тэргүүнд өдөр тутмын мэндчиллээс нь харагддаг ажгуу.

Мэдээж “Юу ч гэсэн хөдөө талын амьдрал нь ганцаараа байх цаг нь өдөр тутмын амьдралд нь зонхилдог болохоор, монголчуудын хүнд ээлших, хүнд итгэх сэтгэл нь төсөөллөөс давах нь гарцаагүй” гэж цэвэр цайлган итгэлийн харьцааг нь тайлбарлаж болмоор. Орчин үеийн хотын амьдралын “угаалга”-гад хараахан ороогүй үндэстэн буюу орчин үеийн хувиа бодсон аминч үзэлд автаагүйгээр эдүгээ болтол хоньчин, малчны цэвэр борогжуун ёстой “тэгээнтэн” мэт хүний харьцаагаа алдалгүй баримталсаар байгаа нь нийгмийг нь бараг л тийм хэмээн тодорхойлж ч болох юм. Гэвч хөдөө талын элгэнд аж төрж, байгальтайгаа ижилдэн амьдардаг уламжлалт монголчуудын бусдад хандсан итгэл, халамж, аль эсвэл ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг танин

мэдсэн үзэл нь аль эрт, өөр зүйлээс буй болсон нь мэдээж. Жишээ нь, өөрөөс нь бусад хэн ч байхгүй цаг хугацаа зонхилдог Монголын хээр талд, үе улиран аж төрсөн хүн, үзэгдэл бодисын тухай хэрхэн сэтгэдэг бол гэж төсөөлж болно. Нүдэнд тусдаг нь, сэтгэлд идээшдэг нь үзүүргүй их атар хээр, газар тэнгэрийн зах хязгаар, хаяа хөвөлзөн харагдах зэргэлээ, уудам цэнхэр цэлмэг тэнгэр, томрон томорсоор мандаж, ахин томрон томорсоор жаргах алтан нар билээ. Тэгээд өөрт нь ойр дотно санагддаг нь зөвхөн үдшийн сар ба одод, сэвэлзэх зөөлөн салхи л байх. Амьдралд нь хэзээд өөртэй нь ханьсан явдаг нь аргагүй хөнгөн авсаархан амьдралын багаж хэрэгсэл, ачаалж нүүхэд зохицсон монгол гэр болон бэлчдэг хөрөнгө - таван хошуу мал ... нь билээ.

Үнэндээ ийм цэвэр хялбар нүүдлийн амьдрал нь байгальтайгаа дэндүү ойртон ижилссэн болохоор янз бүрийн хиймэл зүйлс ба хэт боловсорсон ур дархыг эрхлэх соёлоос хол бөгөөд хэцүү гэж санагдах болсон нь мэдээж. Яг ийм болохоор тэнд хүн төрөлхтний цэвэр өөрийнх нь гэмээр бат тогтоогч зүйл байна гэдгийг бараг үнэлж үзэхгүй мөртөө хүний гараар бүтээгдсэн юм энэ хорвоод мөнхөрнө гэж хэн нь ч үл итгэнэ.

Нэн цаашлаад Монголын хөдөө талд, нэг л жилийн хооронд дэлгэр зун, цас шуурга ээлжлэн, үхлийн даваанд дөхүүлэм хахир өвөл ирэхэд, гэнэт дайрах гай гамшигт мал сүрэг нь үхэж дундарлаа гэхэд хавартаа бас өсөж үржин төлжиж, амьдрал нь өрнөн үргэлжилдэг. Тэнд аливаа зүйл бүхэн үхэж амьдран, өсөж төлжих бөгөөд баяр баясалд согтуурсан мэт ч, ... үхэл амьдралын ээлжлэлийг цөм харж өнгөрүүлж чаддаг. Бараг л аливаа бүхэн цөм нүдэн дээр нь болж, үхэж дундран, амилан босож, өсөж төлжинө гэдгийг иймэрхүү амьдралын туршлагаар мэдэрнэ. Хэн юу ч гэсэн, нэг л цаг, зуурдын өчүүхэн юм шиг байж, мөнхрөх нь зөвхөн наран саран одон, тэнгэр газар, салхи бөгөөд хүн бол харин баяр гунигийн агшин зуураа л эдэлж чадах “Хөөрхий амьтан” шиг юм. Тэдгээр “Хөөрхий амьтан” нь “нэг л цагийн хөөрхий амьтад, гэнэтийн ба зовлонгийн хүүхэд”⁴⁹ бөгөөд бас хүчин төгөлдөр байгальтай хамтаар амилан сэргэх “хөөрхөн амьтан” мэт харагддаг. Мэдээж, эдгээр нь бурхан шашны сэтгэхүй зэрэгтэй үл нийцнэ хэмээн хэлэхийн аргагүй билээ.

Монголчууд түүхийн нэгэн үе бурхан шашныг ихэд шударга шүтэж, хоосны үзэл санааг баримталж байсан. Гэвч хөдөө талын амьдралаас нь өсөн бойжсон, бурхан шашны үзэл санаатай төстэй хоосон чанарын үзэл санааг бурхан шашны тунгаалтаас олсон метафизикээс сурсан гэхийн оронд харин аль узуур монголчууд дөхөө орох цагаасаа их байгалиасаа сурсан гэвэл нэн

⁴⁹ アリストテレス著、宮内璋・松本厚訳「断片集」『アリストテレス全集』（17）岩波書店（1972.pp525-526）。フリードリヒ・ニーチェ著、秋山英夫訳『悲劇の誕生』岩波書店（1966.p44）。Хүний мөн чанарын тухай эртний Грекийн домгоос эшилсэн үг. Тэр домогт тэмдэглэсэнээр Митас ван, мэргэн Силенозоос хүний амьдралд хамгийн сайн учир юу вэ? гэж асуусанд Силеноз “Нэг л цагийн хөөрхий амьтдын гэнэтийн ба зовлонгийн хүүхдүүд л дээ, асуухгүй бол чиний хувьд хамгийн ашигтай учир байтал юу гэж албаар надаар хэлүүлбэ гэсэн бэ? Хамгийн сайн учир гэвэл чиний хувьд яасан ч үл биелэгдэх учир. Төрөөгүй, үл орших, үгүй болох. Гэтэл чиний хувьд дараах сайн учир хэмээвэл даруйхан үхэх явдал” гэж хариулсан гэдэг.

онох байх. Учир нь уламжлалт монголчууд энэ төрөлдөө хэдий назгай ханддаг байлаа сэтгэл хөрөх юм уу ирэх төрөлдөө диваажингаас жаргал цэнгэлийг хүсэн мөрөөддөг бурхан шашинтны шүтлэгээс хол ангид сэтгэхүйтэй байдаг.

Бурхан шашны бясалгалаар олсон метафизик маягийн гэтэлгэхүйг бодвол, байгаль нь бидний төсөөлснөөс нэн аугаа их, өнө мөнхийн оршихуйг мөн бөгөөд бурхны шашны сэтгэхүй нь эцсийн эцэстээ зөвхөн монголчуудын байгалийн талаар үзлийг нэгэн шат баяжуулсан төдий хэмээн санагдуулна. Тэд хүн төрөлхтний юм уу өөрийн хувь заяанд мухардан, сэтгэл хөрөх үед хэдий зөрчилт сэтгэлтэй байгаа ч гэлээ энэ төрлийнхөө бодит ахуй руу, тэр гэнэтийн ба бусад хүнд хэцүүг хамт эдэлж хань болох хүмүүстээ халуун сэтгэл халамжийн дээдээ хандуулж амьдралын баясал жаргалаа тэдэндээ найдаж байдаг нь сахил санваар, хүсэл тэвчилд үл автдагийг нь харуулна.

“Сайн байна уу?”, “Хөөрхий амьтан” гэсэн энэ мэндчилгээнд агуулагдаж байгаа хүнд зориулсан магтаал хайр болон хүний амьдралд хандуулсан мухардал нь зөрчилдөж байвч, ижилхэн нэг цэг дээр оршиж байдаг. Иймэрхүү маягийн учир утга нь монголын шашин суртахуун, бөө мөргөлийн ерөөл, утга зохиол, магтаал дуу, дуу хөгжим эсвэл найр хуримын ерөөл зэрэгт тоолшгүй олон тусгагдсан билээ. Жишээ нь, найр хуримын ерөөл магтаал ба тууль найраглал зэрэгт ч олон харагддаг бөгөөд шүлэг дуу хөгжимтэй хамсран нийлж, өөрийгөө мартан согтуурсан хамтын цогцыг байн, байн хөгжөөн бүтээдэг учиртай.

Ийнхүү байгалиас ухааран мэдэрсэн мөртөө аргагүй хүлээн авсан хоосны гуниглал харамсалтайгаа адилхан хэмжээнд, амьдарч туулж яваа энэ төрөл, бодит ахуй, хүртсэн амь амьдрахуйн баяр хөөрөө ханатал эдлэн, омогшин мандаж, энэ төрлийн баяр баясалдаа хөгжин согтуурдаг. Хааяадаа энэхүү баяр баясал нь хүн төрөлхтний өөрийнх биш болж, хүнээс давсан ямар нэгэн сүг сүнслэг далд нууцгай баяр цэнгэл хүртэл хөгжин дээшилсэн “*ямар нэгэн*” зүйлтэй тохиолдсон мэт сэтгэлийн түвшинд орж, тэр сүг сүнслэг баяр цэнгэлээрээ өөрийгөө дахиж төрсөн, шинэ “*өөр*”-төөгөө уулзсан мэт үнэн бодитой мэдэрдэг. Гэтэл нээрэн тийм үед, нөгөө хоосны мухардал, аймшиг ба уйтгар гунигийг хайр найргүй заасан байгаль нь тэр чигээрээ сүг сүнслэг, далд нууцгай баяр хөөрийг хүртээсэн эх бие мэт илэрсэн шиг, уламжлалт монголчууд байгалиасаа эмээн айх бус харин түүнийгээ ханашгүй сайшаан магтаж, эх газартаа баярлан талархаж, үр сад нь болсон хүнийг ханашгүй шүлэглэн уянгалж, халуун хайрыг нь дурсан санадаг. Тэгээд байгалиас соёрхсон хань ижил – агт морио бахархан дуулж, хүлгийн нуруунд хүргэсэн эх нутгаа бахдан дуулдаг. Тийнхүү эцэг тэнгэр, эх газар хэмээх шүтлэг хүн бүхний сэтгэлээс үндэслэн, их байгаль өөрт нь хэдий хахир хатуу, аюумшигтай байж, байн дахин гай гамшиг учруулж байлаа ч гэсэн, дуу шүлгийнх нь гүнд байгаль дэлхийдээ хандуулсан магтаал талархал агуулагдаж байдаг.

Монголчуудаас хэн нэг нь, иймэрхүү согтуурал, баясал ба хоосны сэтгэлгээ танай монголчуудад л байдаг уу? гэвэл, хэн нь ч бүр шууд л тэр чинь “*Хурмаст тэнгэр*”-ээс хүнд хайрласан хишиг болохоор зөвхөн монголчуудад л байдаг биш шүү хэмээн өчих нь мэдээж юм. Яг ийм болохоор хөдөө талдаа аж төрөгч монголчууд анх уулзсан хүн нь хэн байсан ч, ямар арьстан ястан

байсан ч, ижилхэн, өөртэй нь адил бодол сэтгэл өвөрлөж байгаа гэж итгэн, хэн нь ч гэсэн бүр алаг хорвоод нүцгэн ирээд, хэзээ нэгэн өдөр эх газраасаа нүцгэн арилаад оддог гэж бат итгэдэг ажгуу.

Хэрвээ хэн нэг нь үүнд сэжиг таамаг төрсөн байвал, тэр нь зөвхөн тэр учир ёсыг үл мэдрэн амьдарч байх юм уу? эсхүл түүнээс зориуд зайлж гарах гэсэн төдий л юм. Тэгээд зөвхөн хүний тус бие төдийгүй, хүний гараар бүтээгдсэн бүхий л соёл, боловсон гэсэн ч хэзээ нэгэн өдөр энэ дэлхийгээс оргүй арилж одно гэдэгт бат итгэдэг. Тийм болохоор ямар ч арьстан, ястан, ямар ч үндэстэн, хэн байсан ч бүгдийг цөм өөртэйгөө адилхан, энэ хорвоод гэнэт ирсэн болохоор хэмжээ жолоогүй эрх дураараа энэ төрлийн цэнгэл жаргалыг ханатал эдлэх ёстой гэж боддог байна. Учир нь аль ч үндэстэн ястны хэн нь ч гэсэн, нүүдэлчин Монголчуудын хувьд, эн тэргүүнд байгалийн дорой буурай “Хөөрхий амьтад” юм билээ. Тиймээс Монголчуудын соёл, түүх шастир ... гэх мэт хүний гараар бүтээгдсэн зүйлүүдийг хүртэл бүгдийг цөм харьцангуйгаар таньж, хүний гараар явагдах үйл ажиллагаанууд нь энэ хорвоогийн аливаа бүхэн биш хэмээн сэтгэлийн гүндээ нам дуугүй мэдрэн ойлгодог.

Гурав. ҮХЭХ, ТӨРӨХ –ЗАЯАСАН ТАВИЛАН

Иймээс хүн ба байгалийн тухай иймэрхүү танилт ба үнэлэлт нь талын Монголчууд анх уулзсан хүн, хуучин найз, аль эсвэл үндэс нэгтэн юм уу, харийн хүн хэн ч байлаа гэсэн, хүн л юм бол гэсэн халуун дулаан халамж хайр ба гүн итгэлтэйгээр ханддаг байна. Сэтгэлийн гүндээ ингэж бодож, сэтгэдэг учраас сая энэ ертөнцийн ашиг тусад үл холбогдон, аливаа “Хөөрхий амьтад”-ыг бүгдийг нь чин сэтгэлээсээ хайрлууштай амьтан хэмээн санадаг учиртай (*зарим үед цаадах нь өөрт нь хор хөнөөлтэй оршихгүй гэдгийг мэдсэн ч гэсэн*).

Ашиг хорын харьцааг үл бодолхийлэн, хүнд халамж хайраа өгөх явдал XIII зууны дайны талбарт ч адилхан байсан нь сонирхолтой юм. Монгол цэрэг дайсныхаа хүүхдийг олоод сайхан өсгөсөн жишээ түүхийн тулгар бичгүүдэд тэмдэглэгдсэн байдаг. Ойрхон жишээ татахад, 1960 -1963 онд БНХАУ-ын бүхий л нутагт, тэр тусмаа өмнөд хэсгээр их ган болж, олон мянган нялх хүүхэд өлбөрч үхсэн. Бээжингийн төв засгаас сүүгээр туслах зарлиг хүлээсэн Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орны Засгийн газар сүүгээр хангахын оронд гамшигт нэрвэгдсэн орны нялх хүүхдүүдийг өргөж өсгөө хэмээн, Шанхай, Жежияан орчмоос 30 хүүхэд 1 сувилагчийн хамт Өвөр Монголд авчирсан билээ. Талын малчид тэдгээр хүүхдийг баярлан хүлээж аваад, төрсөн үр шиг энхрийлэн хайрлаж өсгөсөн юм. Байгалийн хайр, амь насны хайрыг ямагт эн тэргүүнээ болгодог талын малчдад, үндэстэн ястан, улс төрийн шинжтэй асуудал нь бүхий л утгаа алдан, үнэхээр байгалийн дунд хүнийг гол үндэснээс нь таних ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийн үзэл л тэдний сэтгэлд хүчээ бадруулсан юм. Тухайлбал, “хүн гэдэг “Хөөрхий амьтан”-ныг бол хайрлах ёстой бас хайрлагдах ёстой” гэдэг сэтгэхүй л байсан юм. Ялангуяа үхэл - амьдралын агшин дээр тэрхүү байгаль ба хүнийг таньсан танилт, дүр нь тун онцгой хэлбэрээр гарч ирдэг. Уламжлалт нүүдлийн иргэншил, соёлтой

монголчууд амьдрал ба үхэл алинд нь ч тэгж их зүтгэж шунахгүй мөртөө амьдрал ба үхэлтэй холбогдсон олон арвин баяр баясал, аюул түгшүүрийг юманд бодолгүй тайвуухан өнгөрүүлдэг жишээ бишгүй олон буй.

Үнэндээ байгаль ба хүний харьцаа нь монголчуудын үхэл амьдралын үзэлд холын шалтгаан нь ч болж буй гэмээр. Харьцуулахад, садан төрөл юм уу эсвэл хэн нэг нь үхсэн ч байгалийн ая журам хэмээн хүлээн авч тэгж их гашуудаж эмгэнэдэггүй бөгөөд хүүхэд төрлөө гээд л Сиюүний “Дурдлага” гэдэг зохиолдоо хошигносон⁵⁰ шиг, бичгийн сургаалын ёс номлол⁵¹-ыг сурталчилдаг гүн гүнзгий ёс суртахууны учир холбогдол байхгүй. Тийм болохоор, удам төрлийн үргэлжлэлд холбогдох “*Тэнгэр газрын үүдэлт бүтээл*” гэх мэтийн баяр баясалд автан хөөрч хөөрөөд байдаггүй. Тэнд байгалийг ёсчлон дагасан байдал л юу, юунаас ч илүү үйлдэл үзүүлэн, бүх зүйл бүр байгалийн ая журмаар орчин эргэж, аяндаа л байвал юунаас ч сайхан хэмээгдэж байгаа юм. Уламжлалт Монголчууд эрт цагт өвс бэлчээр даган нүүхдээ насан буурлаа буурь дээр орхиод явдаг заншилтай байв. Настан буурал нь нүүдэл даган явахгүй бууриа сахин хоцрох гэвэл нүүж явах гэрийнхэн ч албадалгүй, санааг нь аядан дагадаг аж. Мэдээж, үүнд бурхан шашны “*төрөл арилжих*” гэдэг сэтгэхүй ажиллаагүй гэхийн аргагүй ч, төрөл арилжаад, дараа төрөлдөө “*нэг сайхан зол жаргалтай амьдралаа эдэлье*” хэмээх хүсэл мөрөөдлийн хүчин зүйл ч агуулагдаж байдаг. Гэтэл монголчууд өөр ертөнц ба эргэх төрөл зэрэг метафизик маягийн авралын сэтгэхүйгээс эх газар, байгаль дэлхийдээ буцах гэдгийг нэн илүү эрхэмнэдэг.

Үүнтэй адилхан үзэл баримтлалыг эртний японы домог “Хөгшин эхээ ууланд орхисон”, “Нар уулын дуу”⁵² зэрэгт яригддаг зан үйлээс мэдэж болно. Гэтэл тэр зан үйлийг одоо үеийн маягаар, орчин үеийн хүмүүнлэг үзлийн үүднээс “*туйлын ядуу зүдүү аж амьдралаас шалтгаалсан заншил*” гэж тайлбарлах ба таних⁵³-д хүрвэл эндүүрэл болж магадгүй. Учир нь настан буурлаа орхиод одох малчин монгол ч гэсэн, хөгшин эхээ ууланд орхих тариачин япон ч гэсэн, бодит ахуйн уг ёс ба эгэл ертөнцийн учир шалтгаанд дийлэгдээд тэглээ гэхийн оронд, хүний тус биеэс давсан байгаль ба уул хайрхнаа шүтэн, насны эцэст байгаль ба уул хайрхантайгаа ижилсэн нэгдэхийг хүсэн мөрөөдсөн гэвэл оносон байлтай. Тухайлбал, тэр хүсэл

⁵⁰ 鲁迅著「立論」『鲁迅全集』（2）人民出版社（1987.р 207）. Энэхүү сул зохиолд Сион Хятадуудын иргэний чанарыг хошигносон бөгөөд хүүхэд төрвөл бүгдээрээ ирээдүйд энэ хүүхэд лавтай сайд түшмэл ба том баян болно хэмээн магтахгүй бол үл болох бөгөөд хэрэв үүний эсрэгээр хэлбэл лавтай залхаагдана гэжээ.

⁵¹ 孟子「離婁上」『孟子』「不孝有三、無後為大」 Шууд орчуулбал, аз гурван зүйл байдаг бөгөөд хойчис байхгүй нь хамгийн их аз бус хэмээх үг. Энэ утгаас авч хэлбэл, хүүхэдтэй болох нь ёс суртахууны талаасаа хамгийн их “сайн” болох юм. Харин хүүхэд байхгүй нь ёс суртахууны хамгийн их “муу” ажгуу.

⁵² 深沢七郎著『檜山節考』新潮文庫（1956）

⁵³ 森岡正博著『生命学への招待』勁草書房（1988・「姥捨山問題」pp239-254.

Мори – Ока бээр яг тэр “Хөгшин эхээ ууланд орхисон” хэмээх домог ярианд асуудлыг холбон авч үзээгүй боловч, амь насны тайлбарын хувьд Японы одоо үеийн амь насны ёс суртахуунд үүдэн нээгчийн үүрэг гүйцэтгэсэн гэж болно.

мөрөөдлөө шүтлэг бишрэл шиг хэрэгжүүлж, узуур эртнээс байгальтайгаа холбогдсон гүн барилдлагаа бат сахиж, эрхэмнэх хэмээх санаа зориг нь хатуу чанга байсны учир байна.

Байгальтай нягт чанга барилдлага бүхий иймэрхүү шүтлэг бишрэл нь одоо үеийн капитализмын үзэлд автагдсан бидний төсөөллөөс хол давуу байгаа нь гарцаагүй. Хөдөө талын настан танил юм уу, хөрш саахалтынх нь хэн нэг нь өөд боллоо гэсэн сураг чимээг дуулбал, байн байн “*За, яамай, хөөрхий амьтан*” гэж түгдгэнээд, дэргэдэх хүмүүсээ гайхаш алдуулах бөгөөд хөрш саахалтынх нь хүүхэдтэй болсныг сонссон ч “*За, яамай, хөөрхий амьтан*” гэж хэлдэг гэснийг олонтгоо сонссон. Өөрөөр хэлбэл, энэ хорвоод амьдрах нь л сайн сайхан гэж зориуд бодохгүй бөгөөд түүний төлөө хөөцөлдөн зүтгэхгүй аж.

Үхэл ба амьдралд ийм мэтээр ханддаг дүр байдал нь тал нутгаас маш хол байгаа монголчуудын дотор ч харагддаг. Жишээ нь, Хөх хотоос урагш зуун километр зайтай Тогтох сияаны хөдөө тосгонд хэд, хэдэн үе тэртээгээс эдүгээ болтол хятад үндэстэнтэй хамт тариалан эрхлэн аж төрдөг монголчууд буй. Хятад хөрш саахалтууд нь “*Тэд өөрсдийгөө Монгол гэдэг юм, зүгээр л нэр төдий байх. Монгол хэлээ таг мартсан мөртөө амьдрал, заншил аливаа бүхэн нь цөм манай хятадуудаас ялгагдах зүйл байхгүй, гэтэл жигтэй сонин нэг учир гэвэл, гэр бүлийнх болон хамаатан садан нь үхсэн үед л биднээс шал өөр байдлаар ханддаг. Тэд бэлэвсрэлийн хувцас өмсөх зэргээр гашууддаггүй, нулимс унагадаг ч үгүй, тэгсэн мөртөө хачин намуухан болдог. Их гашуудал ч хийдэггүй*” гэж байсныг би сонсож байв. Үхэлд ханддаг иймэрхүү байдал нь хятад хүний хувьд ачлал хүндэтгэлгүй явдал учир болно. Гэвч тэндэх монголчууд хятад соёлтой юу бүхэндээ хүртэл гүйцэд ижилссэн атлаа яагаад тэр эрт дээдийн үеийн байгальтай харьцаж тогтсон гүн барилдлага нь тасраагүй, ил тод монгол соёл хэмээх уламжлалт ухамсар байхгүй хэр нь, үхэл амьдралын үзлээ дуугүй, чимээгүй, гүн бат, хатуу чанга сахисаар ирдэг билээ? Тэдний үхэл амьдралын үзлийг үнэнхүү мэдчих арга мэргэжил одоогийн бидэнд бараг байхгүй нь харамсалтай. Гэвч харь соёлд яаж уусч, ижилссэн ч гэлээ, эрт урьд цагаас байгалиас сурсан зүйлүүд нь өөр бусад хүний хүч, соёл зан заншлаар солихуйяа бэрх буюу бараг уусдаггүй. Ялангуяа “үхэл” хэмээх үзэгдэлд ханддаг байдал нь тэдний хувьд байгалийн ая журмыг дагахгүй байж үл чадах зуршил болохоор мартагдалгүй, өөрсдөд нь, зүрх сэтгэлд нь гүнээ уусан шингэж, хадагдсан байна. Энэ бол байгалиас тэднээр хийлгэсэн үйл хэрэг үү, аль эсвэл тэр язгуур эртний хүмүүс ба байгалийн хоорондох бат чанга болзоо амлалдалц нь тэдний дунд хувиршгүй хэвээрээ үлдэж байгаа цорын ганц үл мөр байв уу.

Амьдрал үхлийг тайвуухнаар хүлээн авч, түүний араас зориуд хөөцөлдөн зүтгэхгүй байдгийг нь Японд гарч байсан “Уурга” кино (*Францад шагнал хүртсэн Францын кино, Орос найруулагч, Өвөр Монгол тоглогчдын хамтарсан бүтээл, 1994 он*)-нд ч тэр хэвээр үзүүлсэн юм. Кинонд гардаг орос жолооч тал дээр гэнэт хүний хүүртэй тааралдаад ихэд гэлмэгдэн цочиж байхад, талийгчийн зээ болох киноны гол баатар харин чухам юу ч болоогүй юм шиг нам тайвуухнаар тэр чинь миний өвөө хэмээн хэлдэг юм. Тэнд бурхан шашны онцгой ёслол явагдсан ор мөр байхгүй ч, үүнээс болж талийгч нь

дараа төрөлд төрөл арилжсан гэж ч үл бодогдуулна. Мэдээж талийгч энэ төрлийн гашуун зовлонгоос гэтэлсэн ч гэж бодогдохгүй. Эгээ л аливаа бүхэн энгийн журмаар байгальд үүссэн мэт төрөгдөл өгнө. Энэхүү үзэгдэл нь монголчуудын үхэл амьдралын үзэл - хүн бол байгалийн нэг хэсэг хэмээх байгалийг үзлийг нэгэн имиж (image) болгон амьдлаг үнэнээр нь ёстой гоё зурагласан байна. Тэд үхлийн эсрэг амьдралыг ч адилхан үздэг бөгөөд дээр дурдсан мэтээр хамаатан садан ба хөрш саахалтад нь хүүхэд төрсөн гэснийг дуулсан хөдөөгийн настан буурлууд “За, яамай, хөөрхий амьтан” гэдэг нь ерөөл зөгнөлийн утгатай боловч “нэг л цагийн хөөрхий амьтад, гэнэтийн ба зовлонгийн хүүхдүүд” хэмээх өр өвдсөн мэт утга санаа ч агуулагдаж байдаг билээ. Ийнхүү уламжлалт монгол хүнд амьдрал бол ханатал эдлэн жаргах хугацаа - ханатал баясах явц мөн мөртөө энэхүү “Хөөрхий амьтан” нь бас төдий ч утга агуулгатай оршихуй хэмээн үл бодогдох аж.

Дөрөв. ШҮТЭЭН – БАЙГАЛИЙН ӨВ БЭЛЭГ

Ингэж энэ төрлийн амьдралыг хөнгөн тайвуу бодож, байгалийг төв болгон сэтгэх монголчууд нь байгальтай яг эсрэг талаас сөргөлдөх орчин үе хэмээх механикжилт, зүй ёсчлолт, шинжлэх ухаан техник мэргэжлийн цаг үед орсон ч, адилхан хэвээр байв. Тэд мөн л уг янзаараа байгалиа эрхэмнэн хүндэтгэж, байгалиа түшиглэе гэсэн байжээ. Жишээ нь, зүүн баруун гэж ялгаагүй, бүх дэлхийн монголчуудын хайр хүндэтгэлийг олсон Монголын орчин үеийн утга зохиолыг үндэслэгч, соён гэгээрүүлэгчийн нэгэн, “Монголын Пушкин” хэмээгдсэн Д.Нацагдорж (1906-1937)-ийн “Миний нутаг” шүлэг монголчуудад оюун санааны гайхамшигтай эрчим хүчин өгч байдаг. Учир нь энэхүү бүтээл Монгол нутагт хандсан хайр, орчин үеийн соён гэгээрүүлэл, орчин үеийн үндэсний үзлийн хүрээ, тэлэлттэй зохицож, шийдвэрлэгч чанартай нөлөө өгч чаддаг хэмээн үнэлэгдсэн юм. Гэтэл орчин үеийн үндэстний үзлийг хөгжөөн мандуулах ёстой энэхүү дөрвөн мөрөөр арван гурав бадагласан шүлэг нь гуравхан бадаг (энэ гурван бадаг нь л нийгмийн хэрэг явдалд холбогдож байдаг, энэ гурван бадгийг бүхий л шүлгээс нь авлаа гэхэд ч, хүний сэтгэлийг хөгжөөн баясгах хэмжээнд нь бараг нөлөөлөхгүй)-аас бусад нь цөм Монголын газар усны нэр болон байгалийн байдлыг эгнүүлэн шүлэглэсэн юм. Өөрөөр хэлбэл, энэ бол эх байгалийн тансаг сайхныг магтан шүлэглэсэн үгсээр бялхсан магтаал дуу мэт бүтээл юм. Тэгэх мөртөө энэ шүлэг нь Монголын уламжлалт шүлгийн айзам цохилготой, дахилттай, айзам хэмнэлт ярианы хэлний стилиэр бичигдсэн учир бага дунд сургуулийн сурагчид ч чөлөөтэй ойлгож чаддаг.

“Холхи газраас гялалзсан цаст өндөр хайрхнууд

Хөх тэнгэр цэлмэсэн хөдөө хээр цайдмууд

Холын бараа харагдсан ноён шовх сарьдгууд

Хүний сэтгэл тэнийсэн уудам амьсгалт талууд

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон

Алтай Хянган хоёрын завсарт атар баялаг орон

Аав ээжийн минь орисон ашдын заяасан нутаг

Алтан нарны туяанд энхжин тогтсон орон

Мөнгөн сарны гэрэлд мөнхжин гялалзсан газар

Энэ бол миний төрсөн нутаг

Монголын сайхан орон”

Яг ийнхүү эрхэмсэг яруу уянгаар арваад бадаг үргэлжлэх бөгөөд уудам их умар Азийн өнгө үзэмж, газар усны нэр зэрэг нь Монгол хүний амаар, айзам цохилго төгөлдөр уншигдаж, сонорт хүрэх тэр агшинд сэтгэл зүйн нэгэн зүйлийн өвөрмөц хөгжил, хөөрөл гарч ирж, шүлгээс нь төсөөлөгдөх үзэмж, байгаль нь аяндаа халуун зүрхийг догдлуулж, эх байгалиас эрхэм дээд нэр хүнд ба хязгаарлашгүй хүч чадал хүртсэн мэт санагдуулдаг нь монголчуудын хувьд ховорхон тохиолдол биш юм. Гэтэл орчин үешил, үндэстний үзлийн сэрэлтийг гүйцэтгэн биелүүлээ хэмээгдсэн энэ шийдвэрлэгч чанар бүхий шүлэг нь ингэж эх байгалийн магтаал дууны агуулгаар дүүрэн гэдэгт яаж итгэнэм. Орчин үеийн дэлхийн утга зохиолд иймэрхүү жишээ бараг алга байна. Үнэндээ монголчуудын сэтгэлд хандан өгүүлсэн энэ шүлэг нь шашин шүтлэг мэтээр тэнгэр ба байгальтай ээлшин ижилссэн юм. Эндээс нэг зүйлийн сүг сүнс мэтийн хүч төрөгдөн, бадран гарч буй сэтгэгдэл өгдөг юм. Энэ шүлэгт эх оронтойгоо сэтгэлээр хүрэлцэж улмаар догдлон баясах тэр агшинд, монголчууд орчин үеийн хөгжил дэвшил ба хүний хүчээр явагдах бүх үйл хэргийг бараг л үл тоож, хүний үйл хэрэгт гэхээсээ өөрсдийн унаган нүүдлийн иргэншил, өв соёлдоо ерөөс байгаагүй хэмжээнд итгэлтэй болж, байгалиас давсан, хүнээс давсан хүчийг өөрийнхөө болгосон мэт болж, итгэл нь ч улам бат эрчимждэг байх.

Гэтэл мөн яг үүний эсрэгээр хүнийг байгалийн нэгэн хэсэг хэмээн өрөвдөн энэрэх үед бас энэхүү байгалийн хүчнээс амь нас хүртсэн “*Хөөрхий амьтан*” - хүнийг туйлын ихээр хайрлан, амь амьдралыг ханатал эдлэн баясахын учир ёсыг ухааран мэдэрдэг байна. Модернизмын ба постмодернизмын үйл явц нь энд яг сайхан байгалийн хүч болж биелэгдэн, байгаль нь аливаа бүхнийг нь гарцаагүй баталж өгнө хэмээн итгэсэн мэт байдаг. Энэ нь хүний үхэл амьдралын тухай өгүүлэхэд ч ижилхэн байдаг. Монгол даяар хайрлагдсан яруу найрагч Бэгзийн Явуухулан (1929-1982) “Найзын дурсгалд” шүлэгтээ монголчуудын үхэл амьдралын үзлийг үнэн мөнөөр нь илэрхийлсэн байж билээ. Энэ шүлэгт хүний амь насыг олж, алаг хорвоод заяахыг “*амралт*”-аар ирдэг хэмээн, амь нас нь төгсөөд үхэхийг “*амралт*”-аа дуусгаад буцаад явдаг гэж шүлэглэсэн юм.

“Амьдралын амралтаар хүн

Хорвоод ирдэг болохоор

Аж төрөх хугацаа дуусаад

Буцаад явдаг болохоор

Үхэх төрөх хоёр

Өдөр шөнө шиг ээлжлэх юм

Амьд явна гэдэг ч

Амралтад байх шиг бодогдох юм.

Хорвоод хүн ирэхдээ

Өөрөө үйлж ирнэ.

Хожим буцаад явахдаа

Өрөөлийг уйлуулж буцна.”

Энэ шүлэгт “буцаад явдаг” гэж байгаа нь “диваажин”, “там” гэх мэтийн очих газар байгаа гэсэн утгыг илтгэж байгаа биш, харин байгалийн үзэгдэл болох өдөр шөнөтэй адилхан, зөвхөн байгалийн эргэлтэд орчиж, амьжран сөнөж байгааг л хэлж байгаа билээ.

Түүний алдарт найраглал “Тэхийн зогсоол”-д монголчуудын үхэл амьдралын үзлийг нэн амьд сайхан илэрхийлсэн байдаг. Энэ найраглалд нэг тэх насан эцэслэхээ ухааран мэдрээд, өндөр уулын оргилд гарч ирдэг. Орой дээгүүр нь хүрэн бүргэд эргэх харагдав. “Би”-ийн аав нь насны эцэст уулын оргил дахь зогсоолдоо эргэж ирсэн тэхийг холоос хараад өвөлжөөнөөс нүүхээ байгаад, өглөө болгон тэр оргилыг дурандан “яг л ёсоороо халих”-ыг нь хүлээх мэт болдог. Гэтэл насны эцсээ хүлээх тэхийн хувьд энэ төрөл нь яасан ч зовлонг орчлон биш юм, харин эх болсон нутаг, халуун дулаан өнгөрүүлсэн өдөр хоног, эе найртай ижил сүрэг, хэзээ ч үл мартагдах хайр дурлал, тангаргаар холбогдсон хань бүл зэрэг нь бүр л энэ үед яахын аргагүй сайн сайхан үгүүлэгдэн санагддаг юм билээ. Үүний хамт үхэх нь гунигтай явдлаар бус, харин эрхэмсэг сайхнаар шүлэглэгдэж байна. Олон хоногоор уулын оргилд арилшгүй зогссон тэхийг хараад “аав” их зовуурилдаг байв. Азаар нэгэн өглөө тэх оргилоос хальсныг “аав” хараад санаа амарч баяртай мишээн “яг л ёсоороо хальжээ дээ, хөөрхий!” гэж хэлээд маргааш өглөө нь нүүхээр болдог билээ.

Энэ найраглалд амьдрал ба үхлийг бүр байгалийн нэгэн хэсэг болохынх нь үүднээс магтан дуулж, байгалийн зайлшгүй явцыг мэдээжийн явдлаар, цаашлаад гоё сайхан мөртөө эрхэмсэг шүтлэгийн хувиар магтан шүлэглэсэн юм. Тэхийг монголчуудын сэтгэлийн илрэлийн бэлгэдэл болгох хэмээсэн болов уу гэмээр Монгол Улсад энэ найраглалд шүлэглэгдсэн тэхийн зогсоол байсан болов уу гэж төсөөлөгдөхүйц газарт тэхийн хөшөө босгосон байдаг. Тэр тэхийн хөшөө баримал нь жуулчдад бол зөвхөн алдарт найраглалд гарсан амьтны дурсгал төдий л санагдах биз. Гэвч жинхэнэ утгыг нь мэдэх монгол хүнд бол харин ширтэж байгаа тэх болон ширтэж байгаа өвгөн, хүнийг ширтэж байгаа тэх болон хүүрнэгдэж байгаа хүн гэх мэтчилэн тэнд илэрхийлэгдэж байгаа аль зүйл нь ч монголчуудын насан эцсийн тухай сэтгэлийн хөдөлгөөн, ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэл байж, энэ нь тэрхүү халин одож буй тэхээр дамжигдан үнэн бодитойгоор дүрслэгдсэн юм. Тэнд монголчуудын “диваажин”, “там” мэтийн туйлын баясал жаргал, аврал тэтгэл, залхаал шийтгэл зэргийн тайлбарыг төсөөлөөгүй, харин тэдгээрийн аль нь ч байгалийн нэг хэсэг болохынхоо үүднээс байгалийн жам тохиолдлоор магтан дуулагдсан билээ.

Мэдээж, нөгөөтээгүүр байгалиас үүсдэг хатуу бэрх хал зовлон ихтэй гай гамшиг болон бодит амьдралд тохиолддог хүний муухай тал нь байгалийг шүтдэг уламжлалт монголчуудаас ч байнга тэрсэлж байдаг нь бодит хэрэг юм. Иймээс монголчуудад ч сэжиглэл, сүрдүүлэл, хүйтэнсэг, хуурамч, хорсол, харгис, тэрсэл гэх зэрэг муу муухай тал байхгүй байх боломж үгүй юм. Хааяа заримдаа өөрийн гараараа төхөөрсөн малынхаа цусыг үзэх нь хүний цусыг үзэхтэй ижилхэн ерийн учир байж ч болно. Тэгж хүйтэнсэг хэрцгий байдаг нь яг л байгалиас олгосон хэцүү хардлагын хэрээр боловсрогдож ирсэн гэмээр. Хааяадаа энэрэнгүй сэтгэлээс ангид хол сэтгэл өвөрлөгчийн үүднээс их л

тэсвэр даацтай амьдарч байх мэт харагддаг. Гэтэл аль нь болсон ч талын монголчууд хэзээд байгальтайгаа хамт амьдарч байгаа болохоор байгаль хэмээх төрсөн эхээсээ нэн олон нинжин санаа, энэрэнгүй сэтгэлийг сурсан гэхэд болно.

Тав. ТЭНГЭР- БАЙГАЛИЙН НОЁН

Монголчууд хэзээд “*Сайн байна уу?*” гэж нэг нэгэнтэйгээ мэндчилэн, “*Хөөрхий амьтан*” хэмээн хайр найраа ололцон, нэг нэгнээ тохинуулан амуулж, амь амьжралаа ханатал эдлэн баясаж ирсэн билээ.

Үнэндээ хүн гэж мөн чанар дээрээ бүр л тиймэрхүү амьтад биш гэж үү. Өөрөөр хэлбэл “*нэг л цагийн хөөрхий амьтад*” байгаад тэнгэр өөд, өнө мөнх өөд хүсэн тэмүүлэхээ өчүүхэн ч болиогүй амьтад гэсэн үгсэн. Бодит хэрэг дээрээ түүхэн дээрх Чингис хаан ч гэсэн адилхан тэнгэр ба хүний хооронд зууч болсон -Бөөг түшиглэн, тэнгэр, өнө мөнхөд хандуулсан хүсэл тэмүүлэл өвөрлөж байсан юм. “*Чингис*” нэр нь хүртэл бөөгөөс ирсэн бөгөөд тэр нэр нь “*Тэмүжин*” хэмээх нэгэн хувь хүн байснаасаа нэгэн шүтээн болсных нь бэлгэдэл болсон билээ. Тэр бээр өөрийн утга гүн эрхийнх нь хамгийн дээд баримт, бэлгэдэл болсон хааны тамга дээрээ “*Мөнх тэнгэрийн хүчин дор...*” хэмээн сийлж, зөвхөн тэнгэр, байгальд ээлсэн ижилсэж, тэдгээрийг түшиг тулгуураа болгож байжээ. Насан өөд болохдоо Хятадын олон хаадын яг эсрэг, огт ондоо, тэдэн шиг хүний тус биеийн үйл явдал ба энэ төрлийг хөөцөлдөн зүтгэлгүй, өөрт нь харьяалагдах ордон харш, хот нийслэл, онгод булш гэж алийг нь ч үлдээлгүй, зориуд үлдээе ч гээгүйгээр эх газраасаа тасархай арилан одсон билээ.

Үнэндээ Чингис хаан, өөрийгөө хүмүүст үл олдохоор нууж булшлуулсан гэж Монголын тулгар бичигт тэмдэглэж байдаг. 1990-ээд оны эхэнд, “*Ёми-Үри*” сонин, НК-ийн хандив тусламжаар Япон, Монголын археологийн эрдэмтдийн хамт Чингис хааны онгоныг хайх томоохон судалгааны төсөл хэрэгжүүлсэн. Гэтэл хамгийн шилдэг шинжлэх ухаан техник мэргэжил ба машин механик, хамгийн шинэ судалгааны үр бүтээлийг ашигласан ч, эцэстээ тухайн үеийн нийгмийн олон байдлаас шалтгаалж, үр бүтээлгүйгээр төгсгөх л хэрэгтэй болж дууссан байв.

Чингис хаан ба түүнийг залгамжлагч үе үеийн хаад онгон ба хүүр шарилаа олдохгүйгээр нууцалсан тухай түүхийн ухаанд төрийн эрхийн солигдол ба байгууллын баталгаанаас шалтгаалсан буюу хожмын хүмүүсийн уудлахаас сэргийлсэн гэх мэтийн янзын жишилт төсөөлөлтэй байсаар ирэв. Гэвч монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэлд суурилан бодолхийлбэл, нэг насаараа тэнгэр, байгальтай ээлсэн ижилдэж, тэдгээрийг түшиглэн, хүчнийг нь шүтэн сүсэглэсээр ирсэн Чингис хаан тэргүүтэй Монголын олон хаадын хувьд, үр сад болох хожмын монголчууддаа хүүр онгоноо шүтүүлж, түшиглүүлж, эх газар дээрх шүтээн ба бэлгэдэл болгон тахиульа гэсэн хүсэл бодол байлаа хэмээн бодолхийлэх боломж бараг л алга юм.

Харин онгоноо зориуд нууцлуулж, хүмүүсийг өнө үүрд тэнгэр, байгальд хандуулахыг бодож, зорьж, тэнгэрт ээлшин ижилсэж, эх газар дээрх

сүм ба шүтээнийг биш, харин тэнгэр, байгалийн хүчинд түшиглэн амьдруулахын төлөө тэгсэн гэж ойлгох ёстой. Учир нь ингэж ойлговол Чингис хааны онгонд агуулагдсан жинхэнэ утгад дөхөж очих юм. Энэ мэт жишилт төсөөлөл нь бас байгаль ба тэнгэрийг бурхан сахиулсан болгон шүтэж байсан монголчууд, Чингис хаан болон түүнийг залгамжлагч хаадын бодолхийлэлд ч зохицолдох байх.

Чингисийн ач Хубилай хаан ч гэсэн монголчуудын үе, үеийн “хурмаст тэнгэр”-т ээлшин ижилсэх уламжлалыг залгамжилсан билээ. Хубилай хаан 13-р зуунд түүхэнд анх удаа бүх Хятад улсад, өнөөгийн ойлголтоор авч үзвэл “улсын хэмжээний төсөл”-ийг хүчтэй хэрэгжүүлж, Бээжингийн одон орны ордон тэргүүтэй 6 одон орны ордон байгуулж, тухайн үеийн дэлхийд хамгийн өндөр хэр түвшинтэй одон орны судлалыг эрхлүүлж, “хурмаст тэнгэр”-ийн хууль, зүй жамыг хайлгасан юм⁵⁴.

Хубилай хааны зарлигийг хүлээсэн Гүве Шеү Жин (1231-1316) нарын одон орны судлалын төсөл нь арга барил, арга зүйн хувьд одоо үеийнхээс ялгаатай ч, зорилго нь харин өнөөдрийн, орчин үеийн шинжлэх ухааны хариуцлага бүхий сэтгэлгээндээ урамшин хөгжсөн орчлонгийн онолч Стефен Виллиам Хоукенг доктор нарын судалгаанаас төдий ялгаатай биш байсан байх. Тухайлбал, одон орныг судалсан Хубилай хааны гол зорилго ба сонирхол нь нарийн оновчтой зурхайг тогтооё гэх юм уу эсвэл элбэг хураалтаа даатгах бодит хэрэглээний төлөө биш байсан юм. Түүний гол зорилго нь “Он дарааллын бичлэг”-т тэмдэглэгдсэн эх газар дээрх хаант төрийн түүх ба соёлыг баримт болгож байсан тухайн үеийн хүмүүсийн үйл ажиллагаанд итгэлгүй байсан ба хязгаарлагдмал талыг нь мэдэрч байснаас шалтгаалсан нь тун магадтай.

Үнэндээ тухайн үеийн монголчууд уламжлалын журмаар бөөгийн шүтлэг, мөргөлөө залгамжилдаг байсан билээ. Бөө мөргөлөөс эх үүсэл бүхий тэнгэрүүд ба харьцуулшгүй хүчтэй хүнийг ямар ч нөхцөлгүйгээр шударга шүтэж байсан нь бөө нь монголчуудын оюун санааны тулгуур нь болдог байсныг харуулна.

Мэдээж, Монгол хаант улс нь бусад хаант улс ба улс гүрнүүдтэй адилхан төрийн байгууллага бат үргэлжлүүлэхийн төлөө элдэв зүйлийн арга бодлого тогтоож, эрхээ эдэлж, үүргээ гүйцэтгэж байсан юм. Гэтэл Монголын бүх түүхийг судлан үзвэл, монголчууд түүх, соёл, төрийн байгууллын тус биеийг бус, харин эрхээ батлан үргэлжлүүлэх гэж хичээн чармайсан байжээ. Тэд энэхүү эрхээ хадгалан үргэлжлүүлэхийн тулд бөөг зууч болгон ашиглаж, бөөгийн хүчинд маш их итгэж, хэрхэн яах голдлогодоо чухам бөөг харгалзаж байсан гэж хэлж болно. Бөөд ийн итгэх болсон нь эрт дээр үед эх газар дээрх нэгэн хүн нь, бусдаасаа давсан, илүү тэнгэртэй, тиймдээ ч их романтик нэгэн байж нөлөөлсөн нь, хүн төрөлхтний хамтын хүсэл мөрөөдөл болж, түгэн дэлгэрсэн байх. Үүнтэй адилхнаар өнөөдрийн АНУ ба хуучин ЗХУ-ын бат бэх үзэл ухамсрын хэлбэрийг үндэслэл болгосон байгаль, дэлхий орчлон ертөнцийн зүй тогтлын нээлтийн үйлс нь ч гэсэн, эцэстээ тэнгэр, орчлонд

⁵⁴ E. C. クラップ (Krupp) 著、田川憲二郎訳『天と王とシャーマン—天に思いを馳せる支配者たち』三田出版会 (1998.pp269-285) .

хандан, эртнээс нааших хүн төрөлхтний хүсэл бахархал ба романтик байдлыг нь дамжуулсан хүсэл мөрөөдлийн нэгэн хэсэг байсан нь үгүйсгэхийн аргагүй бодит явдал юм.

Иймэрхүү ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэлд суурилан, тэнгэрт хүсэл мөрөөдлөө найдан даатгасан учир 13-р зууны үеийн Монгол хаант улс нь одоогийн бид бүхний төсөөлөн боддог улс биш байж, лавтай “Үндэстнээс давсан, олон улсын Монголын Нэгдсэн Улс” байсан нь гарцаагүй. Учир нь эл ханлиг нь алтан ургийн цусан сүлбээгээр холбогдож байсан ч, тус бүр тусгаар цогцын хувиар бусад олон үндэстний чууллаас бүрэлдэн тогтсон билээ. Дорнод Азийн түүхийн эрдэмтэн Окада Хидехирогийн үгээр хэлбэл, “*Ердөө Монгол хаант улсыг дөрвөн ханлиг болж задарлаа гэх мэтээр өгүүлэх нь оноосон хэллэг биш юм. Монгол хаант улсад үүдэн байгуулагч Чингис хааны үеэс олон улс оршиж, их хаан ч гэсэн эрх мэдэл нь шууд харьяаны л улсаа хүрдэг байж, түүнээс бусад улсын дотоод засагт гар дүрэх эрх байгаагүй. Монголчуудын ийм мэт олон улсаас бүрэлдсэн Монгол хаант улсыг нэгтгэн төвлөрүүлж байсан нь агуу их Чингис хааны хүн чанарт хандуулсан хүндэтгэл хийгээд Чингис хааны тэнгэрээс хүртсэн дэлхийг байлдан дагуулах ариун дархан харьцуулгад хандуулсан шүтлэг бишрэл байсан юм*”⁵⁵. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үеийн монголчууд тэргүүтэй олон үндэстэн нь нарийн ширийн гар үйлдвэр эрхлэх үндэстний улсад суурилсан төр гүрэн ба орон бүсээс нэн илүү тэнгэр, байгалийн хүчнийг шүтэж байсан байх.

Түүхийн ийм мэт жишээнээс өгүүлэхгүй ч гэсэн, үндсэн ухагдахууны хувь дахь улс гүрний “улс” нь монгол хэлэнд ер нь олон хүн, хүмүүс гэх утгатай юм. Энэ үг нь угаас эх байгальтай хамт оршин амьдрагч хүмүүсийн ижил бүлийг хэлдэг. Хүмүүс цугларвал “улс = гүрэн” болж, тархвал байгальд уусах “ганц, ганц хүн = амьтан” болно. Үүний улмаар ганц, ганц хүнээс цугларан бүрэлдсэн хамтлаг буюу хамтын цогц: “улс”-ыг зориуд өөр үгээр илтгэх шаардлагагүй байсан бөгөөд хүний хүчээр байгуулагдсан улсын байгуулал хэмээх “хүсэл мөрөөдөл”-д итгэл өвөрлөхгүй байсан нь гарцаагүй. Үүнд Хятад улсын мэт “улс = гэр бүл” буюу орчин үеийн улс гэдэг үгийн утга харьцангуй сул байдаг мөртөө байгуулал, дүрэм хэмээх утга угаасаа байгаагүй юм. Иймээс “*Үндэстнээс давсан, олон улсын Монголын Нэгдсэн Улс*” нь зарим утгын хувьд тухайн үеийн хүмүүсийн цугларлын хүчин, эсвэл тэнгэр, байгалиас хүртсэн хүчнийг баримтлах явдал байсан юм.

Энэхүү утгаас өгүүлэхэд, Чингис хаан ба түүний залгамжлагч хаадаас үе, үеийн монголчуудад, тэр ч байтугай эх байгальтайгаа хамт оршин амьдарья хэмээгч бүх хүмүүс үлдээсэн хамгийн их оюун санааны өв хөрөнгө бол их байгаль болон “*хурмаст тэнгэр*”-т ээлшин ижилдсэн амьдралын арга хэлбэр, хүмүүс цугларан нэгдэж оршин амьдрахын дагуу хүн, хүний хүчний үйл ажиллагаа, байгуулал, улсыг цорын ганц түшиг тулгуур болголгүй, ямагт өөрийгөө давъя гэсэн амьдралын арга хэлбэр байсан юм. Энэ нь Монгол хаант улс яагаад шашин суртахуунд тэгж их уудам багтаамжтай байсан, тэр ч байтугай яагаад шашин суртахууныг хөхиүлэн урамшуулж байсных нь учир шалтгаан байх аа.

⁵⁵ 岡田英弘著『世界史の誕生』ちくま文庫（1999.pp220-221）.

Монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэлд эдүгээ болтол бурхан шашны нөлөө гүн. Бас ямар нэгэн хэлбэрээр Исламын шашин, Христосын шашин, Бичгийн сургаал зэргийн нөлөө ч байсан нь ч үнэн. Цаашлаад 20 -р зуунд орсны дараа реалист үзлийн ертөнцийг үзэх үзлийг шүтэн бишрэх, Марксист үзэл ухамсрын хэлбэрийг бүх талаар хүлээн авч, ихээр шүтсэн байна. Гэвч хөдөө талын элгэнд аж төрөгч уламжлалт монголчуудын хувьд *(орчин үеийн эдийн засгийн уг үндэслэлийг юунаас ч илүү эрхэмнэсэн, тийм зүй ёс нь хөдөө талын гүнд яаж ч түргэн нэвтэрлээ ч гэсэн)* “хурмаст тэнгэр” ба их байгаль нь аугаа их оршихуй байсан бөгөөд тэр нь “хүн шиг, ёстой хүн шиг”-ээр омогшил бахархалтай амьдрахад нь цорын ганц түшиг тулгуур болсон тэр хэвээрээ байгаа байх. Иймээс монголчууд өрөвдөм хүмүүс ба өөрийгөө “хөөрхий амьтан” гэж энэрэн хөөрхийлөхийн хамт эрхэм нандин амь амьжралаа хэмээн итгэн түшиглэж, энхрийлэн хайрлаж байгаа гэхэд болно. Гэтэл үүний хамт тэд өөрийн буюу хүний амь амьжрал, түүний үйл явдлаас үүсэн бүрэлдсэн боловсон соёл, түүх зэргийг өнө үүрд тасаршгүй үргэлжилнэ гэдэгт хэзээ ч итгээгүй. Үүний улмаас боловсон, соёл, улс зэрэг нь яаж байсан ч, хувь хүн болсон хүн нь энэ хорвоод оршин амьдрахдаа зориуд буюу албаар энэ төрлийг хөөцөлдөн зүтгэхгүй гэж ойлгосон ч болно. Учир нь Монголын хаана ч гэсэн дээр өгүүлсэн мэт утгыг агуулсан дуутай бүр тохиолдох бөгөөд талын монголчууд тэдгээр дуугаа бүр санааны аяар аялгуулан дуулдаг.

Энэ хорвоод төрсөн минь жаргалтай

Энэ хорвоод амьдарсан минь баясалтай

Энэ хорвоод төрсөн болохоороо баясаж чадна

Эх байгалийнхаа зан журмаар

Намрын сүүлчийн өвс шиг

Насан эцэс болохын цаг ч бас буй

Үхэхэд хэрэв учир шалтгаан байна гэвэл

Хорвоод төрсөнтэйгөө эгээ ижилхэн

Үхлийг ч гэсэн баяртай хүлээн авах ёстой биз ээ

Уламжлалт монголчууд яг тиймэрхүү аффектусаас хүмүүстэйгээ “Сайн байна уу?” хэмээн амар мэндээ мэдэлцэн, “Хөөрхий амьтан” хэмээн нэг нэгнээ тайтгаруулан амуулж ирсэн бөлгөө. Учир нь үүний уг үндсэнд хүн, үндэстнийг даван, шүтээнчлэгдсэн хурмаст тэнгэр, их байгаль хэмээх оюун санааны түшиг тулгуур байж, тэнгэр, байгалийн хамт оршин амьдрах гэдэг ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэл жич тэдгээрт хандуулсан шүтлэг бишрэл байдаг билээ.

Монголын түүх, соёл дахь их хэрэг учрууд бараг л бүр энэхүү тэнхлэгийн тойронд үүсэж бүтээгдэж ирсэн байх хэмээн бодогдоно. Үнэндээ “Монголын нууц товчоон” нь Се Ма Чияны “Судар тэмдэглэл”-ээс үүсэлтэй он дараалсан бичлэг дэх хаант төрийн жинхэнэ түүх ба Европын Христосын “Түүх”-ээс үүсэлтэй түүхийн үзлийн тэмдэглэлтэй адилгүй юм. Харин эртний Грекийн Хомерийн тууль ба “Библи судар”-ын тайлбартай адилхан, “Тэнд хэзээ ямагт учир битүүлэг элемент ээдрэлдэж байгаа болохоор грек хүн (Библийн тэмдэглэгч - эшлэгчээс)-ий хувьд сахиусан нар оньсого, нууц ёслол ба сахиусны найдлагаар хүнд ярьж байна гэдгийг итгэдэг байсан бөгөөд үүний хамт шүлэгч (шашны ажилтан, тэмдэглэгч - эшлэгчээс) ч бас сахиуслаг

онгод сэрэлд суурилан өгүүлэх гэдэг шүтлэг бишрэл оршиж байсан юм”⁵⁶. Иймээс уламжлалт Монголын ертөнцийг үзэх үзэл, түүхийн үзлийг ойлгож мэдье гэвэл, “Монголын нууц товчоон” ба “Жангар” тууль дахь эдүгээ болтол уламжлагдаж ирсэн үсгийн утгын тайлбараар хангамжтай сайхан тайламж хийж яасан ч чадахгүй байх. “Үгийн утгын тайлбар”, “Хэлний зүйн тайлбар”-аар “Монголын нууц товчоон” ба “Жангар”-ын тус биед нь ойртлоо гэсэн, цаана нь байгаа “нууц ёслол”, “сахиусны найдлага” болон түүнд нуугдаж байгаа тухайн үеийн монголчуудын сэтгэл - “сүнслэг утга”, “аффектус”-ыг бол тайлан задалж чадахгүй юм.

Түүнийг тайлан задлахад улам илүү “*эгтлог тайлбар*” хийхгүй бол үл болно. Үнэндээ “Монголын нууц товчоон” ба “Жангар”, цаашлаад Монголын түүх, соёл нь тэр чигээрээ аяндаа “*эгтлог тайлбар*” шаардаж байдаг юм. Тухайлбал түүнийг бүтээгчээс аваад үүрэглэгч эсвэл хүлээн авагч хүртэл, аль нь ч гэсэн “*сахиуслаг онгод сэрэлд суурилан өгүүлэх гэдэг сэтгэлгээ бишрэл оршиж байсан*” болохоор монгол соёлын цөм рүү дөхөхөд *эгтлог маягийн тайлбар* хийхээс өөр арга алга юм. Гэтэл бас монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэлд ч бодит гэрчлэлээр ойртож үл чадах талтай. Учир нь монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэл нь янз бүрийн үзэгдлийг ухаарч, ойлгон, танин мэдэж, улмаар тэр бүхнийг хураангуйлан нэгтгэж олж бүтээсэн байх гэж бодогдуулах чиглэл байх нь яриангүй. Уламжлалт монголчуудын шүтлэг бишрэл эсвэл тэнгэр, байгальд найдсан бодол сэтгэхүй болон түүнд хандах байдал, танилт зэргийг ерөнхийлөн бодолхийлбэл, тэдгээр нь чухам тэдний сэтгэлийн аяарх “аффектус”-г холбогдох⁵⁷ мөртөө ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэл нь нүдэнд үзэгдэх гарт баригдах бодит ахуй, үнэн бодитой зүйлд хандахдаа итгэл өвөрлөхгүй “аффектус”-г холбогддог. Ийм болохоор арга зүйн хувьд энэхүү өгүүлэл нь асуудлыг тайлбарлан задлахдаа олон янзын үзэгдэл тус бие [монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэл]-сийг бус, харин олон үзэгдэлд агуулагдаж байгаа утгас [монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэл]ыг л задлан тайлахад үндэслэгдсэн юм

⁵⁶ 麻生建『解釈学』世界書院（1985.pp15-16）.

⁵⁷ 麻生建『解釈学』世界書院（1985.pp 54-559. Асао Кений тайлбарт бичсэнээр Германы Франке, Дилтер, Шлейрмахер нарт авч хэлбэл, “Библи судар”-ын “Хэлний зүйн, түүхийн тайлбар” бол тайлбарын анхны шат, түүний дараа гүйцэтгэх хэрэгтэй нь “аффектус” руу ижилдэн гүнзгийрэх явдал бөгөөд тэр нь мөн ч тайлбарлагчийн аффектуст холбогдох асуудал юм. Хомерийн туульс ба Библи судрын тайлбарын ухааны арга зүйг журамлан, уламжлалт монголчуудын ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзлийг шинжлэн судлахад ч, “Монголын нууц товчоон” мэтийн оньсоор дүүрсэн эртний сонгодог зохиолыг задлан тайлбарлахад ч бүр ижилхэн юм. Тэр нь тухайн хүний оюун сэтгэлийн байдал төдий биш, задлагч, тайлбарлагчийн аффектуст ч холбогдох асуудал юм. “Тайлал зүй”-д дурдсан энэ асуудал бол Монголын сонгодог зохиолууд төдийгүй, соёлын энгийн зүйлсийг тайлахад ч туйлын их сэнхрүүлэх үйлдэлтэй юм. Бодит гэрч болох материал чухаг байдгаараа түүхчдийг шаналгаж байгаа Монголын түүх, соёлыг иймэрхүү арга зүйгээр задалж үлэмж сонирхолтой танилтыг шинээр буй болгох нь мэдээжийн учир юм.

Зургаа. ТӨГСГӨЛ

Монгол уламжлалт соёл, ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэл, капитализм нь эдүгээ байгалийн орчин ахуйтайгаа хамт хувирахаас өөр аргагүй болсон. Үнэндээ Японоос дөрөв дахин шахам өргөн уудам Өвөр Монголын Өөртөө Засах Оронд хүн амын өсөлт механикаар нэмэгдсэн нь мал сүргийг ч бас механикаар өсгөх явдлыг буй болгов. Үүний үр дүнд тал нутаг асар хурдан цөлжиж элсэрхэгжсээр байна. Ялангуяа 1960 оноос тал нутгийн хэвийн байдал, тэнцвэр алдагдаж, элсэрхэгжил нэмэгдэж, байгалийн орчин ахуйн хувиралт нь уламжлалт монголчуудын байгалийнхаа тухай гунигт бодол сэтгэлийг ч нэмэгдүүлсэн болохоор энэхүү үзэгдэл нь яг л, сайхан ирээдүйн хүн байгалийн харьцааг зөгнөж байгаа мэт санагдуулна.

Хэдэн мянганы туршид умар Азид аж төрсөөр ирсэн хүмүүсийн түшиг болсон байгаль нь энэ хэдэн арван жилд эвдэрч дуусах боломжтой байдалд орсон. Энэ нь “хөгжил”-ийг хөөцөлдөх үйл ажиллагаанаас болсон юм. Үлэмж олон тоо баримтаас үзэхэд, дэлхийн бөмбөрцөг - байгаль нь бүх хүн төрөлхтний өргөн шүтэж байгаа “глоболчлал, модернизаци”-аас болж идэгдэн эвдэгдсэн бөгөөд бүх хүн төрөлхтөн “глоболчлал, модернизаци” хэмээх сайхан нэрээр эх байгальтайгаа дайсагнаж, даяараа байгалийн “гашуудлын дуу”-г дуулж байгаа мэт харагдана.

Сахиус, ойлгогдохуун буюу хүслэнг итгэхийн хамт сахиусны бүтээл ч гэж болох байгальтайгаа эсрэгцэлдэж, байгалийг хөнгөвчлөн, байгалиас саланги байх харьцааг баримталж ирсэн өрнө дахины шинжлэх ухаан, техник мэргэжлийн хөгжил дэвшил нь жинхэнэ хөгжил дэвшил мөн үү? гэдэгт эдүгээ аргагүй, аяндаа тунгаалт хийх шаардлагыг буй болгож, сэрэмжийн хонх дуугаргаж байгаа юм.

Нэгэнтээгүүр бурхан шашны ертөнцийг үзэх үзлийг баримталсаар ирсэн Хятадын хөгжил нь зөвхөн хүний л байх - газар дээрх хаант төрийг эдүгээ ч гэсэн журамлан хүндэтгэсээр байвч, нөгөөтээгүүр хүнээс байгальд хандсан одоогийн зогсоо жолоогүй хүсэл шуналын жолоог татахад бурхан шашны ертөнцийг үзэх үзэл нь дэндүү назгай шиг бодогдох учир буй.

Хүмүүнлэгийн ухааны үзлээс бодолхийлбэл, одоогийн хүний гадаад ертөнц - байгаль нь л элсэрхэгжсэн төдий биш, дотоод ертөнц нь хүртэл “элсэрхэгжсэн” байна. Тэр дундаас эдүгээ байгалийг шүтээн болгож, байгалийг шүтэн биширч, хайрлаж, даруу хичээнгүй мөртөө омогшил бахархалтайгаар амь амьжралаа эзэгнэж ирсэн уламжлалт монголчуудын соёл, ертөнцийг үзэх үзэл, байгалийг үзэх үзэл, хөрөнгийг үзэх үзэл эсвэл умар Азийн олон цөөн тоот үндэстний тэдгээр зүйлийн тухай бодол сэтгэцийг дахин зөв таних цаг хүрч ирсэн биш гэж үү.

Байгальтай хамт амь амьжралаа эзэгнэж ирсэн олон үндэстний сэтгэхүй нь сая одоо манай хүрээлсэн “хөгжил”-ийн талаарх танилтын тухай тунгаалтыг гүнзгийрүүлж, эдүгээ болтол орхигдсон хүн байгалийн олон асуудлыг хэрхэн шийдвэрлэхэд тустай оюун ухаанаар хангаж магадгүй юм.

Ц. ЦЭДЭНЖАВЫН “МИНИЙ НУТАГ” ШҮЛГИЙН
АМЖИЛТ, ТУРШЛАГА

Д.Бат

(БНХАУ, Баруун хойд үндэстний их сургууль,
доктор профессор)

Агуулгын товч: Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” хийгээд Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” шүлэг нь нэр нэгтэй, агуулга адилхан мэт санагддаг боловч, Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” шүлэг нь дуурайхын гайхамшиг ба ургуулан бодож зохиомжлохын өвөрмөц туршлага болов. Түүнийг гайхан бишрэх нь зүй ёсны хэрэг.

Түлхүүр үг: Д.Нацагдорж, Миний нутаг, Ц.Цэдэнжав, шүлэг, зохиомж

Нэг. Дуурайх гэгч авьяас, дуурайх гэгч үүдэн бүтээхүй болохын ёсон

“Дуурайх шиг амар зүйлгүй” гэж хэн бүхэн боддог байж магад. Мөн дуурайх авьяастай хүмүүсийг хараад элгээ хөштөл инээлдэж бахархан, дахин дахин тэрхүү дуурайхын сод авьяасыг хараад баясан хөгжиж байдаг сан. Эртний Грекийн гоо зүйч, гүн ухаантан Аристотель урлаг гэгчийг томьёолохдоо “дуурайхуй” гэж заасан билээ. “Дуурайхуй” гэгч бол хүний төрөлхийн нэгэн авьяас” (Аристотель, 1969) гэжээ. Тэрхүү авьяасаас урлаг эх авч, хөгжлийн явц дундаа адил бус төрлийн урлаг бий болжээ.

Найрагч Ц.Цэдэнжав Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлгийг мөрдөн, түүнээс давуу нэгэн агуу бүтээлийг туурвих гэж хэдэн арван жил зүтгэж, бас “Миний нутаг” гэх хэд, хэдэн хувилбар шүлгийг зохиосон гэдэг. Шүүмжлэгч нар Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг”-ийг Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг”-тай харьцуулж, түүний олсон амжилтыг дүгнэн тодорхойлжээ. Тухайлбал, энд дуурайхын гайхамшигийг биш шинийг үүдсэн талаар илүү үнэлжээ. Дуурайхуй гэгч байгаа юмыг өнгөн дүрс байдлаар адилтган дүрслэхийг хэлэх биш, харин сэтгэлгээний нарийн шижмийг гаргах, шүлгийг нь дуурайсан биш найрагчийг дуурайх, найрагчийн дүрслэлийг дуурайх биш, түүний үндэс, учир шалтгаанд нь илүү шинжлэл хийж, өөрөөр хэлбэл, Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг”-аар “өвдөж”, “баясаж”, “зүүдэлж” байж сая түүнээс давах буюу эсхүл түүнтэй дүйхээр шинэ бүтээлийг сая туурвих ёстой. Бид Ц.Цэдэнжавын дотоод сэтгэлийн зовлонг мэдэхгүйгээр, түүний “Миний нутаг” шүлгийг үнэлж чадахгүй юм. Гэхдээ хэн бүхэн яаж түүний дотоод ертөнцөд нэвтрэн орох билээ. Гагцхүү таамаглал, холбон бодолт, шүлгийн жишээгээр нь тайлбарлах төдий билээ. Тийм учир бид Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” шүлэгт гарч байгаа давталтаас эхлэн шинжилж үзье.

*“Хангай говьд алдартай Хан Богдын ард
Хаа хүртэл цуутай хатан Туулын эрэгт
Хамаг олны нийслэл Улаанбаатар ордтой*

*Халх монгол орон минь дархан баатар орон
Хэзээний миний нутаг бол Хэнтий Хангайн нуруу
Хэрлэн, Онон, Туулын ариун уст мөрнүүд
Хэдий дээрээс алдартай малчин Монгол орны
Хэтээс сайхан хөгжлийн өлгий болсон нутаг” (МШЯН, 1961)*

гэх хоёр бадгийг гурваас дөрвөн удаа дахин оруулж, бүх шүлгийн утгыг гүнзгийрүүлсэн байна. Монгол ардын дуун дахь бадаг мөрийн “давталт” бол жинхэнэ утгадаа нэг зүйлийг угсруулан тавьсан зүйл огт биш, харин угсарсан хүчнээр үе дараалан чангарч, утгаа гүнзгийрүүлэхэд нэмэрлэсэн айзам байдаг.

Үүнтэй нэгэн адил Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” шүлэг дэх энэ хоёр бадаг бол “Улаанбаатар ордтой Халх Монгол орон”, хэзээнээс түүхтэй “хөгжлийн өлгий” байгаа гэдэг санаагаа лавшруулан бататгажээ. Дээрх бадгийн доторх “хэзээний”, “хэдий дээрээс алдартай” гэх хоёр үгийн дотор, Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлгийн бүх утга багтан орсон юм. Мөн ч “Энэ бол миний төрсөн нутаг, Монголын сайхан орон” гэдгийн уран тод илэрхийлэл болж чаджээ. Энэ бол чухамхүү нэгэн дуурайхуй мөн. Дуурайхуйн зэрэгцээ авьяас эрдмээ хурцалж, шинийг үүдэх санаагаа товойлгон, Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлгийн агуулгыг бодитойжуулан өргөтгөж шинэтгэн тусгав. Даруй “Хангай говьд алдартай” “Хэзээний миний нутаг” байснаараа бидний илэрхийлсэн бүхэн нь үнэний гэрчлэл болж чаджээ. Жишээ нь:

*“Алтай Хангайг холбосон урт урт шилүүдээс
Алсын барааг харахад цэлгэр сайхан хөндийтэй
Алсаас тод оргилд нь цас мөс гялалзаад
Алаг үүл тогтсон ноён шовх сарьдгууд
Малгай цагаан цаснаасаа тунгалаг мөрөн урсгаж
Манхан улаан хүрмээ ногоон модоор эмжиж
Маш уудам бэлчээрээ мал сүргээр бүрхсэн
Малчны цагаан гэрүүдээр энгэр биеэ дүүргэсэн”*

гэхэд л “Алтай Хангайг холбосон урт урт шилүүд”-ээс “цэлгэр сайхан хөндий” харагдаж, хөндийн цаана цас мөсөн оргил гялалзаж, ноён шовх сарьдгаас эхтэй тунгалаг мөрөн урсаж, уул хангай нь ногоон модоор эмжиж, уудам бэлчээрээ мал сүргээр бүрхэж, энгэр биед нь малчны цагаан гэрүүд дүүрч харагдаж байна.

Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлэг дэх “Энхжин тогтносон орон”, “Мөнхжин гялалзсан газар”, “олон жилд дассан нутаг” “улаан туг бүрхсэн орон” гэдгийг

*“Алаг сайхан хөндийд нь ногооны униар татаж
Ариун сайхан салхид нь цэцэг навч ганхаад
Арцат сайхан хангайд нь хуш, жодоо ургаж
Арвин уудам тохойд нь хүлэг морь уралдсан
Цэцэг навч хатгасан номин хөнжил нөмөрч
Шижир алт шигтгэсэн хашийн чулуу дэвсэж
Шимийн сайхан хөрсөндөө эрдэнийн тариа ургуулж
Цэлгэр сайхан хээртээ ан гөрөөс бэлчсэн
Баялаг энэ нутгийнхаа уудам саруул талыг
Батад мандах хөгжлийн алтан нараар чимээд
Баатар гарын эрчээр шинэ байдал зохиогч*

Баяр цогтой малчин яруу дуугаа дуулсан” гэж өнөөдрийн амьсгалтай болгож дүрсэлсэн байна. “*Ногооны униар татаж*”, “*цэцэг навч ганхаад*”, “*хуш, жодоо ургаж*”, “*хүлэг морь уралдсан*”, “*номин хөнжил нөмөрч*”, “*хашийн чулуу дэвсэж*”, “*Эрдэнийн тариа ургуулж*”, “*ан гөрөөс бэлчсэн*”, “*хөгжлийн алтан нараар чимээд*”, “*баатар гарын эрчээр*” зохиогдсон шинэ байдал, “яруу дуугаа дуулсан” баяр цогтой малчин гэх зэргээр илэрхийлжээ.

Эдгээрийг бид дуурайхуй гэх үү? Дуурайхуйн авьяас, эрдэм, үүдэлт гэх үү? Мэдээж шинээр баяжуулан зохиомжилсон нь ховор хөдөлмөр юм. Яг тиймийн учир сая “*Энхжин тогтносон орон*”, “*Мөнхжин гялалзсан газар*”, “*олон жилд дассан нутаг*” “*улаан туг бүрхсэн орон*” болсон нь нэн тод болов. Тиймээс “*Миний нутаг*” бол өчигдөр байсангүй, зөвхөн өнөөдөр бий болсон хэрэг биш, “*хэзээний*”, “*хэдий дээрээс алдартай*” гэдгээ дахин нотолбол,

“Угаас төрсөн нутаг минь энэ Монгол орон

Урьд хожид хэзээ ч бол угаасан сайхан ус

Уур цагаан гэртээ түлсэн халуун гал

Ухаан орсон цагаас миний гэсэн шороо

Өссөн төрсөн бидний цог залиг бадраг гэж

Өсөх залуу үеийн минь аз хийморь оршиг гэж

Өвөг дээд үе минь хөлс цусаа шингээж

Үр хүүхэд бидэндээ үлдээж өгсөн нутаг

Хааны хар төрд түмэн ард зүдэрч

Харийн дайсны хөлд эх орон эрсдэж

Хатуу хөтүү ажилд ардын нуруу бөгтийж

Хамаг олноор эрхгүй шаналан зовж байхад

Дарлал бүхний эсрэг тэмцлийн тоос нь дарагдаагүй

Далай болсон талд нь хилэнгийн долгио намхраагүй

Дайчин баатар орны минь эрэлхэг цогт хөвгүүн

Даль их жигүүрээ түмний төлөө дэлгэсэн” хэмээн дүрслэв. Гэтэл

өнөөдрийг өчигдрөөсөө арай өөрөөр,

“Өнгөрсөн харанхуй үеийн үүл манан арилж

Өсөх шинэ үеийн алтан наран мандаад

Өнөр олон ард нь санаа зориг нэгдэж

Үйлдэх шинэ ажилдаа хөл нийлэн алхалсан

Алтан намар болоход тарианы толгой ганхаж

Аварга том комбайн мөр бүрд нь уухилсан

Ард түмэн бүгдээр ид ажилдаа шамдаж

Ахин дахин улсдаа давуу норм биелүүлж

Энэ сайхан орны минь уудам саруул талд

Эрхэм цогт хөгжлийн дардан харгүй засагдаад

Эрч хүчит залуус маань тээврийн машин жолоодоод

Эх болсон орныхоо хөгжлийн хэргийг залгуулсан” гэх зэргээр дүрсэлсэн байна. (Мөн шинэ амьдрал, шинэ үзэгдлийг тусгажээ) Энд дуурайхуй нь үүдэн бүтээхийн дотоод хууль, дуурайхуйн авьяас эрдмийг тодруулж гаргасан жишээ байгаа юм. Чухамдаа бид найрагч Цэдэнжавын дуурайхуйн авьяас төдийг биш, дуурайхуйн эрдэм ухаан, туршлага хийгээд маш шаргуу хөдөлмөрлөсний үр бүтээл гэгчийг бодоход үнэхээр бишрүүштэй. Өөрөөр хэлбэл, түүний “Миний нутаг” шүлэг нь Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг”

шүлгийн дуурайхуй биш харин Ц.Цэдэнжав бол тухайн үеийнхээ “Нацагдорж” болж чадсан нь гайхамшиг байгаа юм.

Хоёр. Урамшин сэтгэхийн үр дүнд ургуулан бодох ухаан тэлэх нь

Ургуулан бодох ухаан бол найрагчийн чадварыг илэрхийлдэг. Мөн өрөөлөөс ялгагдах найрагчийн нэгэн онцлог ч гэдэг. Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” шүлэгт тухайн хүний зүрх сэтгэлээр тухайн үеийн “Миний нутаг”-г дүрслэв. Өөрөөр хэлбэл, тусгаар тогтнолоо олсон Монголын дөч тавиад оны “Миний нутаг” гэгч ямар вэ? гэдгийг тусгахдаа,

*“Эг, Тагна, Хөхийн уудам цуут даваад
Идэр, Чулуут, Тэсийн урсгал түргэн голууд
Эзэн болсон олныхоо өлгий болсон нутаг
Эргэх дөрвөн улиралд уудам амьсгалт талууд
Өлийн халзан давааны арван гурван овоо
Өргөн алаг Шишгэдийн нэрд гарсан хөндий
Үүрийн голыг цутгуулсан баян цагаан Сэлэнгэ
Өлгий, Ховд, Гом хөгжлийн сайхан төвүүд
Увс, Ховдын төвшиндөө чимэг болсон нуурууд
Олон сайхан нууруудад нь хэрэм болсон хангайнууд
Одноос олон малд нь бэлчээр болсон хоолойнууд
Он улирч идээшсэн монгол хүний нутаг
Эцгийн сайхан өвөр шиг нөмөртэй байдаг ууланд нь
Эрхэлж явах насандаа цэцгийг нь түүсэн газар
Эцгийн сайхан сэтгэл шиг уужим саруул хөндий нь*

Өдий болж өстлөө миний гэсэн шороо” гэж бичжээ. Тэр үед Нацагдоржийн “Миний нутаг” шүлэг бичигдсэн үе хийгээд түүнээс хойш “Миний нутаг” гэх сэдэвт дуу шүлэг тасралтгүй гарсан боловч, Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” шүлэг адил шинээр олонд танигдсан, газар нутгийн үзэмж, уул ус, даваа, гол, арван гурван овоо, нуур, хангай, хоолой, уул, хөндий зэргийг нэр заан дурдаж, нийгмийн шинэ хөгжил, хүмүүсийн харилцааны өргөтгөл, орчин ахуйн шинэ өөрчлөлт, шинэ соёл зэргийг энэ хир өргөн далайцтай шүлэглэн дуулсан нь үгүй юм. Үүнээр барахгүй, шинэ соёл, шинэ хүний зориг, санаа бодлыг илэрхийлэхдээ,

*“Боролдой бяцхан гартаа харандааг анх барьж
Булбарай хөөрхөн биеэрээ ширээ түшиж суухаас
Бодол оюун хоёрыг минь улам ихээр эзэлж
Бодитой сайхан чанар нь миний зүрхэнд шингэсэн
Цэлмэг залуу насныхаа гал дөлөөр бадарч
Сэтгэл зүрх хоёртоо шатаж явах үедээ
Чин сайхан амрагтаа хэлж үзээгүй мөртөө
Чиний төлөө үхье гэж эх орондоо хэлдэг
Зол баярын нулимсаа шороо дээр нь дусааж
Зовох жаргах хоёрт минь үүрд хамт байлцаж
Зоригийг минь тэжээж халуун өврөө өгөгч*

Зорилго нэгт ардын минь өлгий болсон нутаг” гэж бичив. Монгол хүний билиг оюун, зүрх сэтгэл, юуг эрхэмлэх, юуг хүсэх, бие биедээ өгөөмөр халуун илчтэй ард олноо магтан дуулав. Хүн гэгч цаг үеэ дагаж, бас цаг үеэ

гэрэлтүүлж явдгийн улмаас шинэ хүн, шинэ үзэл санаа, шинэ хүслэн, шинэ үр бүтээлийг магтан дуулах шаардлагатай байв. Тэр тухай эл шүлэгт,

*“Манай үеийн түүхэнд дэгжин боссон шинэ хүн
Марксист гэгээн онолын тэргүүний сайхан санаа
Мандах эрхийн нартай хэвлэл сонин радио
Малчин Монгол орны сэтгэл ариун хөдөлмөр
Алдар баяр төгөлдөр монгол цагаан гэрүүдэд
Амраг халуун сэтгэлтэй шинэ залуу өрхүүдэд
Алтан нарны гэрэлтэй клуб, театр, сургуульд
Аялгуу дуу, бүжиг уран сайхны хөгжилд
Манай шинэ үеийн төгс санааг харуулж
Малчин Монгол олны аж явдалд тусалж
Мандах шинэ хөгжлийн илчийг ихэд бадрааж
Магадлан шинжлэх ухааны бүтээлийг ихэд гаргуулсан
Энэ сайхан орны минь бадмаараг хөгжлөөр
Эргэх дөрвөн улиралд цэцэгтэй байдаг хөндийд нь
Эрдэнийг бүтээх чадалтай манай үеийн хүний*

Эрхт их амьдралын алтан туяа цацарсан” гэжээ. Энд хэвлэл, сонин, радио, клуб, театр, сургууль гэх урд өмнө байгаагүй шинэ үйл ажиллагаа нь ард олны нийтийн сонирхол хүслэн болж, “Манай шинэ үеийн төгс санаа” -г харуулав. “Энэ сайхан орны минь бадмаараг хөгжлөөр эргэх дөрвөн улиралд цэцэгтэй байдаг”, “Эрдэнийг бүтээх чадалтай манай үеийн хүний эрхт их амьдрал” нь алтан туяа цагарч байна.

*Өргөн олны цээжинд алтан жигүүр ургаж
Өлгий нутгийн зүрхтэй их зүрх цохилсон
Үндэстэн олон ардын минь энэ сайхан нөхөрлөл
Өнөд мандах эрхнийхээ туг нь болон намирсан
Ийм сайхан оронд шинжлэх ухаан дэлгэрч
Эрдэм ажил хоёроор шинэ хүн төрж
Эрхээ олсон хөгжлийг гэгээрэл соёл удирдаад
Эрчим төгс хувьсгал алдарт замаа баталсан
Орос Монголын найрамдал он онд нягтарч
Орон орны ажилчин гар гараасаа барилцан
Олох их ялалтаа коммунизмд чиглүүлсэн
Олон түмэн ардын минь шинээр төрсөн эх орон
Төрсөн сайхан орныхоо зүрхний гэрлийг бадрааж
Түмэн олон ардынхаа хөгжлийн цогийг мандуулж
Төгс их ялалтын агуу тугийг өргөж
Төрөлх Сүхбаатар, Чойбалсан эх орноо жолоодсон
Ази тивийн зүрхэн дээр алдраа мандуулах хэрэгт нь
Ард түмний жаргалын өлгий болох шороод нь
Ашдын эрх чөлөөний наран болох туяанд нь
Агуу мандах хөгжлийн ордон болох цогцолд нь
Манлай Кремлийн ордноос хөгжлийн гэрлийг тусгаж
Мандах наран Ленин үүрд биднийг гийгүүлсэн
Маш дэлгэр орны минь ирээдүйг нь зааж
Малчин Монгол оронд жаргалын жолоог атгуулсан
Өнөр олон ардынхаа өлгий болсон нутагт
Үр нь болсон бид санаа зоргоо гаргаж
Үеийн үед үлдэх мөнхийн сайхан дурсгал*

Үүрдийн сайхан бүтээлээр төрсөн нутгаа чимье” гэж эл шүлэг төгсөв.

Гурав. Ц.Цэдэнжав хийгээд Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалын өвөрмөц ялгаа

Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” найраглал хийгээд Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалын чухамхүү ялгаа зөрөө хийгээд амжилт бүтээл нь юун дээр байдгийг бид юун тэргүүнд нэрт шүүмжлэгч судлаачийн өгүүлж дүгнэснээс мэдэж болох юм.

Шүүмжлэгч Ц.Мөнх: *“Хэдийгээр бичигдсэн хэлбэрийн хувьд Нацагдоржийг ягитал баримталсан боловч Ц.Цэдэнжав “Миний нутаг”-аараа их зохиолчийн санаа бүрийг, түүний дүрслэл бүрийг задлан дэлгэрүүлж, нарийн тодорхой зурагласан нь сонирхолтой бөгөөд тэгэхдээ эх орныхоо түүхэн хөгжлийн явцад гарч ирсэн шинэ хөгжил дэвшлийн агуулгаар Д.Нацагдоржийн санааг асар их баяжуулан гүнзгийрүүлсэн гавьяатай билээ”* (МОҮУЗТ, 1989: 180-181).

Шүүмжлэгч Ч.Дагвадорж: *“Яруу найрагчийн өмнө бичсэн хэдэн сайн найраглалын үр дүн болж гарсан бүтээл бол “Миний нутаг” (1950) найраглал юм. Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг”-т Д.Нацагдоржийн өргөн дэвшүүлсэн шүлэгчийн дотоод сэтгэлгээний түгээмэл, гандан бууршгүй хатан зориг бүхнийг жигүүрлэн, урагш дуудах эх орончийн халуун сэтгэл байраа эзэлж чаджээ. Энэ найраглал хэдийгээр Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалыг уламжлан баяжуулсан шинжтэй ч, хүний дотоод сэтгэлд нэвтрэх яруу найрагчийн зоригтой эрлийн үр байдаг. Ц.Цэдэнжавын шүлэг найраглалын дайчин өнгө аяс, бүтцийн шинэчлэл чанар зөвхөн тухайн үедээ төдийгүй, хэлбэр шүлэглэлийг нь улам хурц дайчин болгосон шинэ найраг, яруу найрагчийг төрүүлсэнд оршино”* (МОҮУЗТ, 1989: 180-181).

Шүүмжлэгч Х.Сампилдэндэв: *“Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” найраглал бол дөчин хэдэн оны монгол яруу найргийн шилдэг бүтээлийн нэг юм. Иймд яруу найргийн сэдвийн хүрээг өргөжүүлж, утга агуулгыг гүнзгийрүүлэн, дүр дүрслэлийг оновчтой болгох талаар тухайн үеийн зохиолчдын хийж байсан эрэл түүний ололтыг энэ найраглалаас тодорхой харж болох юм”* (Сампилдэндэв, 1996: 55-58).

Энэ бүтээл утга агуулга, урлах эрдэм аль алинаараа их зохиолч Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” алдарт найраглалын хүрээнд зохиогдсон бөгөөд түүнийг уламжлан баяжуулсан зохиолын тоонд орно. Монголын орчин үеийн уран зохиолыг үндэслэгч Д.Нацагдоржийн гайхамшигт шинэчлэл гараад удаагүй байсан тэр үед, түүний нөлөөнд орохгүй байхын аргагүй билээ. Иймд Ц.Цэдэнжавын найраглалд *“Эргэх дөрвөн улиралд уудам амьсгалт талууд, он улирч идээшсэн Монгол хүний нутаг, Алтай Хангайг холбосон урт урт шилүүд, Хэрлэн, Онон, Туулын ариун уст мөрнүүд”* гэж гарч буйг уншихад их зохиолч Д.Нацагдоржийн алдарт найраглалын *“Хүний сэтгэл тэнийсэн уудам амьсгалт талууд, хүлэг морьд уралдсан хөндий сайхан хоолойнууд, Хэрлэн, Онон, Туулын тунсалаг ариун мөрнүүд”* гэсэн мөрүүдийн айзам хөгжим сонстох шиг санагддаг.

Нөгөөтээгүүр энэ нь тухайн хоёр бүтээлийн аль алин нь ардын аман зохиолын магтаал шүлэг, тухайлбал, уул усны магтаалтай холбоотойн гэрч юм. Ардын аман зохиолын уул усны магтаал болон Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалд эх нутгийнхаа байгалийн юм үзэгдлийг хам цагийн зэрэгцээ байрлалаар тоочин дүрсэлсэн байдаг бол Ц.Цэдэнжавын бүтээлд уянгын дүрийг нүдэнд харагдах цуваа үйл хөдлөлийг дүрсэлсэн нь яруу

найргийн бичлэгийг баяжуулсан зүйл юм. Мөн Д.Нацагдоржийн найраглалд бадаг бүрийн хооронд “Энэ бол миний төрсөн нутаг, Монголын сайхан орон” гэсэн хураангуй давталттай бол, Ц.Цэдэнжав, “Хэзээний миний нутаг бол Хэнтий, Хангайн нуруу, Хэрлэн, Онон, Туулын ариун уст мөрнүүд, Хэдий дээрээс алдартай малчин Монгол орны хэтээс сайхан хөгжлийн өлгий болсон нутаг ...” гэх мэт бадгаар давталт хийж, утга санаа, дүрслэлийн хувьд баяжуулжээ.

Эх оронч сэтгэлгээ, иргэний бахархал нэвт шингэсэн энэ найраглалд байгалийн сайхныг зураглан магтсанаас гадна “Өвөг дээд үе минь хөлс цусаа шингээж, үр хүүхэд бидэндээ үлдээж өгсөн нутаг”, “Өнгөрсөн үеийн үүл манан арилж, өсөх шинэ үеийн алтан наран мандаад, өнөр олон ард нь санаа зориг нэгдэж, үйлдэх шинэ ажилдаа хөл нийлэн алхсан” хөгжил дэвшил хувьсгалаар бий болсон шинэ бодит байдлыг “ийм сайхан оронд шинжлэх ухаан дэлгэрч, эрдэм ажил хоёроор шинэ хүн төрж, эрхээ олсон хөгжлийг гэгээрэл соёл удирдаад, эрчим төгс хувьсгал алдарт замаа баталсан” гэх мэтээр магтан дуулсан юм.

Энэ найраглал эх оронч сэтгэлийн дуулал гэж нэрлэгдэхүйц бүтээл бөгөөд эх орныхоо уул усны гоо сайхан, улс түмнийхээ хөгжил дэвшлийг магтан дуулсны зэрэгцээ эх оронч сэтгэлийн догдлолыг нээн бичсэнээрээ онцлог (Сампилдэндэв, 1996: 55-58).

Дүгнэн хэлбэл, Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” найраглал бол Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалыг мөрдсөн боловч, өөрийн онцлог бүхий үүдэн бүтээхийн гайхамшиг нэгэн туршиц юм. Учир нь тэр болгон яруу найрагч нар Ц.Цэдэнжав мэт ийм хатуу үүрэг хариуцлагыг өөртөө үүрэхээр бодоход, тэр бүхэн зорилгодоо хүрэхээр хүчлэн чармайх нь бас ховор юм. Төсөөлөхөд дуурайхуй мөн шинийг үүдэхээс амар мэт санагддаг боловч жинхэнэ дуурайхуй гэгч ертөнцөд үгүй юм. Ц.Цэдэнжавын дуурайхуй бол Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалын үндэслэл, нууц жорыг олж чадсанаар амжилтад хүрч чадсан, мөн дуурайхуй ба шинээр ургуулж цэцэглүүлж чадсан их амжилт юм. Бодитойгоор хэлбэл, Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг” найраглалын амжилт нь:

1. Нүдний өмнө байгаа эх орныхоо түүхэн хөгжлийн шинэ үзэгдэл, шинэ хөгжил дэвшлийн агуулгыг харуулж чадсанаар Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалын утга санаа, агуулгыг асар ихээр гүнзгийрүүлж баяжуулж чадсан байна.
2. Ц.Цэдэнжавын “Миний нутаг”-г дөчөөд оны яруу найрагчийн хүсэл эрмэлзэл, дотоод сэтгэлгээний түгээмэл, гандан бууршгүй хатан зориг, эх орончийн халуун сэтгэлийг бодит жишээ баримт дүрслэн харуулж чаджээ.
3. Энэ найраглал Д.Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалыг уламжлан баяжуулах, утга зохиолын уламжлал шинэчлэлийг хөгжүүлэхийн бодит жишээ дуурайл болж чадсан юм. Тэрчлэн яруу найрагчийн зоригтой эрэл хийх, шинийг бүтээх турш сургамж болж чадсан байдаг.
4. Яруу найргийн дүр дүрслэлийг өргөн чөлөөтөөр хөгжүүлж, зохиолчдын ургуулан бодох, сэтгэмжлэх орон зайг өргөтгөн, гадаад дүрслэлээс дотоод сэтгэлгээ рүү хайн шинжлэл хийж, эх нутгийн хайр гэгч, хайрын илч, хайрын хүчин, хайрын үр нөлөө зэргийг бодит үнэн

дүрслэлээр илэрхийлж чадсан юм. Тийм учир Ц.Цэдэнжавын хамгийн их хүч, цаг зарцуулж бүтээсэн зохиол нь түүний “Миний нутаг” найраглал мөн бөгөөд түүний туурвисан яруу найргийн бүтээлийн доторх хамгийн амжилттай, төлөөлөх бүтээл юм гэж тэр өөрөө хэлсэн нь бас учиртай бөгөөд бид цаашид дахинтай судалж, түүний эрхэм нандин арга туршлага, эрдмийг эрж сүвэгчлэх нь чухал байна. Нацагдоржийн “Миний нутаг” найраглалыг дуурайж, мөн түүний адил хоёр дахь “Миний нутаг” найраглалыг амжилттай туурвисан, энэ хүчир бөгөөд яруу алдар үүргийг гүйцэтгэсэн найрагч Ц.Цэдэнжавын яруу найргийн ур чадвар, аугаа зоригийг биширмүй!

НОМ ЗҮЙ

Аристотель “Туурвил зүй”, УБ.

Монголын шилдэг яруу найраг. УБ.

Монголын орчин үеийн уран зохиолын түүх. II боть, УБ., 180-181

Сампилдэндэв, (1996) Х.Сампилдэндэв “Монгол яруу найргийн товчоон” тэргүүн дэвтэр, УБ.,55-58

**ЧАДРААБАЛЫН ЛОДОЙДАМБЫН УРАН БҮТЭЭЛИЙН
УЛАМЖЛАЛ ШИНЭЧЛЭЛ, “ТУНГАЛАГ ТАМИР” РОМАНЫ
БИЧВЭР СУДЛАЛЫН АСУУДЛУУД**

Б.Мөнхбаяр

Соёл эрдэм дээд сургууль, ШУА, ХЗХ

Хэл бичгийн ухааны доктор (Ph. D)

Л.Бүрэнбилиг

Өвөр монголын НШУХ, Хэл судлах

газар, Хэл бичгийн ухааны доктор (Ph. D)

Агуулгын товч: ХХ зууны Монголын нэрт зохиолч Чадраабалын Лодойдамба бол Монгол үндэстний оюуны сэргэн мандал, орчин үеийн иргэншлийн түүхэнд **ҮНЭТ ЗҮЙЛ** болж мөнхөрсөн эрдэмтэн - зохиолч, Монгол Улсын төр, нийгмийн нэрт зүтгэлтний нэг билээ. Түүний олон талт үйл ажиллагааны дотроос зохиолч уран бүтээлч –эрдэмтний хувиар хийсэн хөдөлмөр нь ХХ зууны монголын уран зохиолын феномен буюу гоц үзэгдэл юм. Нэрт зохиолч Чадраабалын Лодойдамба ухамсарт амьдралынхаа бүхий л жилүүдэд уран зохиол, хэл бичгийн шинжлэх ухаан, төр засгийн бодлого шийдвэр, эх орны урлаг соёлын хөгжлийн чиглэлээр олон арван бүтээл туурвиж, оюуныхаа үр шимээр Монгол даяарыг гийгүүлсэн номын мэргэдийн нэг болсон билээ. Ийм учраас өдгөө Ч.Лодойдамба хэмээх **ЕРТӨНЦ**-ийг танин мэддэг, ухааран ойлгодог, үнэлэн цэгнэдэг, эрхэмлэдэг, эрдэм мэдлэгийн иж бүрэн тогтолцоо бүхий бүхэл бүтэн салбар - “**ЛОДОЙДАМБА СУДЛАЛ**” үүсэн хөгжсөн юм. Ч.Лодойдамбын ертөнц үнэхээр олон талтай учраас “Лодойдамба судлал” нь мөн олон талтай, нарийн нийлмэл шинжлэх ухаан болон төлөвшиж байна.

Түлхүүр үг: Лодойдамба судлал, уламжлал шинэчлэл, Тунгалаг Тамир,

Нэг. Чадраабалын Лодойдамбын уран бүтээлийн уламжлал

“Үл шинэчлэгдэх уламжлал байхгүйн нэгэн адил уламжлалд эс тулгуурлах шинэчлэл гэж байдаггүй. Энэ бол соёлын уламжлал ба шинэчлэл хоорондын шалтгаант холбоонд харилцан шүтэлцээнд оршино гэсэн үг юм.”⁵⁸ Тиймээс өнгөрсөн үеийн уламжлалт зүйл нь аливаа юмс үзэгдэлд шууд механик байдалтай хэзээ ч хуулагдан дамжилгүйгээр, ямар нэгэн шинэ шинж чанар утга агуулга, хэлбэр дүрсийг заавал өөртөө шингээсэн байдаг байна. Өнгөрсөн түүхийн аль сайн сайхан дээр тулгуурлаагүй шинэчлэлийн тухай ярихад, заавал уламжлалын асуудлыг хөндөх шаардлагатай болдог. Тэгэхээр уламжлал гэдэг бол түүхэн ёсоор бүрэлдэн тогтож, улмаар залгамж үедээ дамжуулан олгодог, дадал, зан үйл, нийгмийн тогтоомж, үзэл санаа, үнэт чанар, зан төрхийн хэм хэмжээ, нийгэмд эсвэл түүний тусгаар бүлэгт удтал хадгалагддаг нийгэм соёлын өвийн элемент ажээ. Ч.Лодойдамбын уран бүтээлийн ихэнх нь шинэчлэлт чанартай байж, Ч.Лодойдамба гуай өөрөө

⁵⁸ Ү.Нямдорж “Соёлын философи” Уб., 1994,

туурвил зүйн сэтгэлгээ, уран сайхны арга барил, зохиол бүтээлээрээ өнөө цаг үеийнхэнд нөлөөлсөөр байгаагийн, хүчтэй байгаагийн, цаашид ч хүчирхэг оршсоор байхын гол учир нь, түүний туурвил зүйн сэтгэлгээ, арга барилын уламжлал нь Монголын орчин үеийн сонгодог бичгийн зохиолын сэтгэлгээ байгаатай холбоотой ажээ.

I.

Монголын орчин үеийн, ХХ зууны монголын сонгодог бичгийн зохиолын сэтгэлгээ гэдэг бол юуны өмнө Их зохиолч Д.Нацагдорж, С.Буяннэмэх, Б.Ринчен, цаашлаад шинэ уран зохиолыг үүсгэгч эдгээр зохиолчдод сэтгэлгээний уламжлал, хөрс суурь нь болдог Д.Равжаа, В.Инжаннаши ... тэргүүт бичгийн мэргэд мөн. Эдгээр зохиолчдын туурвил зүйн сэтгэлгээнд аливаа зүйлийн мөн чанарыг нээж харуулахдаа, тухайн тэр зүйлд иж бүрнээр нь буюу өв тэгш хандаж ирсэн явдал байдаг. Энэ бол, үзэгдэл юмсын аль нэг талыг нь, нөгөөгөөр үгүйсгэн устгах бус, хагаралдуулан эсрэгцүүлэх ч биш, харин ч нэгэн зүйлийн үүсэл, үүдэл нь, нөгөөгийн учир шалтгаанд уягдсаны учир болохыг гаргаж, бие биеэс урган төлжсөн шүтэн барилдлага болохыг ямагт тодруулан дүрсэлж иржээ гэсэн үг болно. Тэгвэл Лодойдамба гуайн, уран бүтээлд нь гүн ухааны энэ *хосолмол* шинж, туурвил зүйн сэтгэлгээнд нь *тэгш хэмт* байдал бүрэн биеллээ олсон байдаг. Жишээ нь, Их зохиолч Д.Нацагдоржийн “Хуучин хүү” гэж нэгэн “сүрхий залуу хүү”-ийн тухай янзын нэгэн өгүүллэг байхад, “Амазонк” буюу “Хөдөө талын үзэсгэлэн” хэмээх нэгэн үзэсгэлэнт бүсгүйн тухай маш уран тансаг өгүүллэг бий. “Алс газар сурахаар одоход” гэж нэгэн шүлэг байхад яг үүнтэй нь зэрэгцсэн “Улаанбаатараас Берлин хүртэл” гэдэг найраглал байдаг. Тэрэгч Лувсан соёлыг гайхаж (“Соёлыг гайхав”) байхад “Үзэгдээгүй (үзээгүй) юм” нь яг үүнтэй зэрэгцэн оршдог. Ийм хослолын хамгийн оргил нь “Миний нутаг” ба “Түүхийн шүлэг” нь юм.

“Миний нутаг”, “Түүхийн шүлэг” хоёрыг үзвэл, хэрэв “Миний нутагт” *орон зайг* голлож, *цаг хугацааг* ерөнхийд нь харуулсан байх бол, “Түүхийн шүлэг”-т *цаг хугацааг* голлож, *орон зайг* ерөнхийд нь томъёолон дүрсэлжээ. Тэгэхээр энэ хоёр шүлгийн *хосолмол* шинж болсон *орон зай, цаг хугацаа* хоёр нь, чухам дээр онцлон хэлсэнчлэн, “*нэгэн зүйлийн үүсэл, үүдэл нь нөгөөгийн учир шалтгаанд уягдсаны учир, бие биеэс урган төлжсөн шүтэн барилдлага*” болж байна.

Тухайлбал “Миний нутаг”-т: Хэнтий, Хангай, Саян тэргүүт олон сайхан уул, даваа, сүрлэг хайрхнууд, Мэнэн, Шарга, Номин тэргүүт өргөн их говь, уул тал нутгууд, Хэрлэн, Онон, Туул, Орхон, Сэлэнгэ, Хөхий тэргүүт их мөрөн хийгээд гол горхи, булаг, рашаанууд, Хөвсгөл, Увс, Буйр тэргүүт олон сайхан үзэсгэлэнт нууртай гээд ... ерөөс дөрвөн цагийн улиралд дураараа нүүх нутаг ус бэлчээртэй, Монгол хүн хэн бүхэн ийм сайхан, тийм нандин, гайхамшигтай, гайхалтай нутаг усны эзэн нь юм гэдгийг өгүүлжээ. Тэгэхээр “Миний нутаг”-ийн үндсэн зорилгын нэг нь Монгол хүнд заяасан, Монгол хүний эзэмшин аж төрдөг, үл хөдлөх “*ОРОН ЗАЙ*”-г хэлж өгөхөд оршсон болов уу. Харин “Түүхийн шүлэг”-т:

*“Манай Монгол улс маш эртний улс аа
Монголын яруу түүх, магад их гэрэлтэй
Гэгээн наран мандсаар, хангай говийг гийгүүлсэн
Хэдэн мянган жилээс, бид энд оршоор”*

гээд л, улмаар Хүннү, Сяньби, Тоба, Түрэг, Уйгур, Хятан, Их Монгол улс, Чингис хаан... гэх мэтээр, 32 мөр шүлгээр, ёстой түүхийн үнэн бодит цаг хугацаа, жинхэнэ дарааллаараа, “Миний нутаг”-т дурдагдсан орон зайд хэрхэн өрнөж, ямар өөрчлөлт туулсныг үзүүлсэн юм. Энэ хосолмол шинжийг, уран бүтээлийн туурвил зүйн сэтгэлгээний яг ийм харьцааг Ч.Лодойдамба гуайн “Гарын таван хуруу” (1966) жүжиг болон “Дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол” (1968) өгүүллэг хоёроос харж болно.

Лодойдамба гуайн гэргий Ардын жүжигчин Ч.Долгорсүрэн гуай *“Манай Лодой ер нь зохиолоо бичихдээ заавал хүнд нэг юм хэлж, ойлгуулах юм сан гэж бодож бичдэг гэж надад ярьж байсан. Жишээ нь “Гарын таван хуруу” бичихдээ олон хүүхэд энэ “таван хуруу”-ны хүүхэд шиг битгий өнчирч зовлон үзээсэй, олон аав, ээж нар хүүхдүүдээ ийм муухай байдалд битгий хүргээсэй гэж бодож бичсэн юм.”*⁵⁹, *“Архины гай хүнийг юунд хүргэдгийг хүмүүст хэлье гэж “Дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол?” өгүүллэгийг бичлээ гэж Лодой ярьж байсан юм”*⁶⁰ гэсэн байдаг.

Лодойдамба гуай “Гарын таван хуруу” (1966) жүжигтээ хэдийнээ нас тогтсон, оршихуйн утга учраа төгс ухаарсан, хүн ба нийгмийн харилцааны мөн чанарыг мэдэх, нас тогтсон нэгэн гэр бүлийн задралыг **хөөрүү эмгэнэл** (*optimistic tragedy*)-ийн драмаар үзүүлжээ. Зохиолч нэгэнт драмын зөрчлөө ийнхүү үзүүлэхээр шийдсэн учраас жүжгийн гол дүр Шагдарын оршихуйд аз жаргалтай байгаа мэт ил харагдах нэг орчин, уур амьсгал, хэнд үл харагдаж, мэдрэгдэх дотоод сэтгэлийн эмгэнэлтэй байгаа бас нэг орчин, уур амьсгалыг хамт зэрэгцэн оршиж байгаагаар зохиомжлон үзүүлэх шаардлагатай болсон байна. Туурвил зүйн хувьд тулгарсан энэ асуудлыг зохиолч шинэлэг сэтгэлгээгээрээ, тухайн үед бараг байгаагүй уран сайхны өвөрмөц арга барилаар, тун оновчтой шийдэж чадсан юм. Тухайлбал Шагдарын сэтгэл зүйн хөөрүү байх орчин нь Хорлоо болж байгааг жүжигт:

“ХОРЛОО: Яадаг юм билээ дээ. Би ч мөн муухай хэрэг хийж байна даа. Тэгээд чамаас холдъё хөндийрье гэхэд үнэхээр чадахгүй юм. Чи бид хоёр ч нэг гэрт хамтран сууж чадахгүй байх даа.

ШАГДАР: Надад ч хүнд байна. Заримдаа ямар үйлийн үрээр чамтай тохиолдов доо гэж бодогдох юм. Арван хэдэн жил суусан эхнэр, төрсөн 5 хүүхэд... Гэтэл чамаас би хөндийрч огт чадахгүй. ... Их хайрын сэтгэл гэдэг чинь хүнийг шал өөр болгодог юм байна шүү дээ, өвгөн минь.

ХОРЛОО: Чи энэ үгийг урьд Должинд бас л хэлж байсан байх даа.

ШАГДАР: Хэлсэн ч байх. Түүнийг нуухгүй. Гэвч чамтай тохиолдсоноос хойш хэзээ нэгэн цагт хэлж байсан энэ үг маань сэргэж эргэн шинэ утга агуулгатай болоод амьдралдаа чамд л анх удаа хэлж байгаа юм шиг бодогдох юм.

⁵⁹ МҮОНТ-ийн баримтат кино “Уран бүтээлчийн хөрөг: Төрийн хошой шагналт зохиолч Ч.Лодойдамба”

⁶⁰ Б.Ганбат “Монголын сонгодог зохиолч Чадраабалын Лодойдамба” Сөүл 1998, 111-р тал

ХОРЛОО: Би ч нөгөө сохор хайр гэдэгт л хүлэгдэж гарах газаргүй болоод байх шиг байна. За хийвэл бүү ай, айвал бүү хий гэдэг байх аа. ... Үүр цайх гэж байна явж үз дээ. Ингэж мийн хүмс шиг амьдрахаа хэзээ нэг болих сон бол? Чи маргааш ирэх үү?

ШАГДАР: Ирэхийг л бодно доо.

*ХОРЛОО: За яв даа” гэх мэтээр харуулсан байдаг. Энэ бол Шагдарын хэн бүхэнд ил харагдаж байгаа аз жаргалтай, хөөрөлтэй байгаа үеийнх нь нэг хэсэг байлаа. Гэтэл Шагдарт бас, хэнд ч үл харагдах, мэдрэгдэх, зөвхөн өөртэй нь л тулгарч, түүний сэтгэл зүйн өнөө сайхан өөдрөг *optimistic* оршихуйтай нь ямагт зөрчилдөн зовоож байдаг *эмгэнэлт оршихуй* байсан юм. Үүнийг Лодойдамба гуай “Хүн чанар” хэмээх дүрээр үзүүлжээ. Жүжигт, Хүн чанар Шагдар хоёр:*

“ХҮН ЧАНАР: Чиний орхисон хүүхдүүд өнөөдөр ийм байна. Чи тэр инээдийг сонсож байна уу?

ШАГДАР: Миний хүүхдүүд намайг өршөөнө. Должин ч яах вэ. Хөөрхий минь одоо өнгөрсөн...

ХҮН ЧАНАР: Үгүй ээ, өнгөрөөгүй, чамд түүний гомдсон сэтгэл, доромжлогдсон хайр, шархтай зүрх нь таван хүүхдэдээ хадгалагдаж байгаа. Сүрэн чамтай яагаад дуугарсангүй өнгөрөв. Түүнийг гомдсон сэтгэл шархтай зүрх дуугаргасангүй.

ШАГДАР: Би Должинг гомдоосон үнэн. Гэхдээ төрсөн хүүхдүүдийг миний эсрэг болгож дэндүү хатуу сэтгэл гаргачихсан юм шүү дээ.

ХҮН ЧАНАР: Тийм ч байж болно. Гэхдээ чи ингэж ярих эрхгүй. Учир нь чи ялтай хүн.

ШАГДАР: (Үзэгчид рүү хандаж хэсэг зогссоноо) Би ялтай гэж үү? (Үзэгчдэд ойртон) Би ганцаараа ялтай гэж үү?

ХҮН ЧАНАР: Тийм ээ, ялтай. Хүүхдүүд дээрээ очихгүй юу? (Хүүхдүүдийн хөгжилтэй инээд сонсогдоно).

ШАГДАР: Очих уу? Ямар нүүрээрээ очих билээ дээ.” гэх мэтээр харилцаж байна. Шагдарын сэтгэлд цаг хугацааны үнэн хийгээд мөнхийн үнэний зөрчил бий болж, Шагдар цаг хугацааны хамаарал бүхий хувирамтгай үнэнийг дагаснаараа мөнхийн үнэнд эрхгүй ялагдав. Ингэж нэгэн цагт,

“ДОЛЖИН: Битгий, миний охин! Нэгэнт биднийг орхиод явж байгаа хүнийг хэрэггүй. Бид гологдсон хүмүүс.

СҮРЭН: Ээж ээ, та яаж байна? Царай чинь!...

*ШАГДАР: -Ингээд чи бид хоёрын драм дууссан шүү дээ.” хэмээн, хаягдан орхигдсон таван хүүхдийн *tragedy* нь Шагдар луу ирж, Шагдар тэртээ тэргүй уулзах ёстой байсан мөнхийн үнэнтэйгээ нүүр учирчээ. Тэгвэл тэр цагт Шагдарын сонгосон өөдрөг *optimistic* оршихуй нь түүний анхнаасаа өөрөө бүтээн цогцлоосон хайрласан үнэт зүйл, үнэ цэн, цэвэр нандин биш байсан учраас, тэр нь Шагдарын хувьд ердөө л цаг хугацааны үнэн байсан бөгөөд, түүнээс хэзээд холдон одоход үнэндээ бэлэн байсан. Тийм ч учраас зохиолын төгсгөлд, мөнхийн үнэнээ бүтээж байгаа тэр таван хүүхэд өөдрөг *optimistic* оршихуйн жинхэнэ эзэн болж байгаа нь зөвхөн учирсан зөрчил шийдвэрлэгдсэн хэрэг биш, оршихуйн философийн гүн нарийн учир бүхий ухаарал болсон байна. Тэгвэл “Гарын таван хуруу”-ны нөгөө нэг хослол нь болсон “Дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол” (1968) өгүүллэгтээ Лодойдамба гуай амьдралаа цогцлоох гэж байгаа ид сайхан залуусын хайр сэтгэл, итгэл*

найдварын уналт, ёс суртахууны зөрчил задралыг *гутрангуй эмгэнэл* (*pessimistic tragedy*)-ийн өгүүлэмжээр үзүүлсэн юм. Өгүүллэгийн гол дүр нь их сургууль хамт төгссөн нэгэн ангийн андууд. Балдорж, Жаргал хоёр хөдөөнөөс хамт ирж, их сургуулийн оюутад болцгоосон юм. Жаргал нь нэлээд хөнгөн, зугаа цэнгэл, архи дарсанд дуртай бол, Балдорж нь хичээл номоо боддог төлөвшил суурь зөв хүүхэд ажээ. Дөрөвдүгээр ангийн оюутан байхдаа Балдорж, Туяа гэдэг охинтой танилцаж, дотноссон байсан ч, Балдорж Туяа хоёр бус, Жаргал, Туяа хоёр гэр бүл болцгоожээ. Сургуулиа төгсөөд Балдорж хөдөө ажиллахаар явав. Балдорж, Туяа хоёр хотод үлдэж, албан ажилтай болцгоов. Гэвч Жаргал архинд оржээ. Нэгэн өдөр хотод ирсэн Балдорж, Жаргалтай тааралдав. Балдорж түүнийг туршлаа. Хэрэв гэрийнхээ түлхүүрийг өгвөл чамд архи өгнө гэв. Хүн чанар, хайр сэтгэл, хүсэл мөрөөдөл, нэр төр ... хамгийн үнэт, нандин бүхнээ архиар солиход бэлэн хүн болчихсон байв. Тиймдээ ч тэр түлхүүрээ өгөв. Балдорж хариуд нь: “...*Чамд хайрлах ариун юм байхгүй болжээ. Хүнээс чамд юу үлдэв, юу ч үлдсэнгүй. Хайрлах юмгүй бол хүн биш. Чи шил архинаас юугаа ч худалдана. Азарган нохой гичийгээ махнаас сольдоггүй юм. Чи нохойноос дор болжээ гэж хорсон хэлээд, түлхүүрийг нь нүүр өөд нь шидэв... Жаргалын баруун нүднээс нь дусал нулимс гарлаа. Тэр дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол?...*” гэснээр өгүүллэг төгсдөг. Ингэж зохиол хүний амьдралын эрээн бараан, амьдралын ёс зүй, хүний дотоод сэтгэлгээ, хүний амьдрал ажлын алдаа оноо, сайн муу сайхан муухай зүйлийг хүн чанар, хайр сэтгэлийн сүйрэлтэй холбон үзүүлснээрээ, багын хоёр найз, анхны хайрын эзэн гэсэн энэ гурван дүрийн ертөнц юу ч үгүй, ямар ч үр дүнд хүрэлгүй, бүхэлдээ задарснаараа эрхгүй гутрангуй эмгэнэл (*pessimistic tragedy*) болжээ.

Ингэж *optimistic tragedy* (“*Гарын таван хуруу*”) ба *pessimistic tragedy* (“*Дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол*”) гэсэн хоёр зохиол нэгдэн нийлж, “*зохиолоо бичихдээ заавал хүнд нэг юм хэлж, ойлгуулах юм сан гэж бодож бичдэг*”-ийнх нь цогц илэрхийлэл, нэгэн шүтэн барилдлага болж байна. Нэгийг нөгөөгөөр өлгөн үзүүлэхийн учир шалтгаан, нэг нь нөгөөд уягдан, хамтдаа цогцлохын үндэс гэдэг энэ бөлгөө.

Лодойдамба гуайн олон бүтээл ийм цогц шинжтэй, тэгш хэмт хосолмол харьцаа бүхий байдаг нь манай сонгодог зохиолчдын туурвил зүйн сэтгэлгээний уламжлалаас суралцан ямагт шинэчлэн хөгжүүлж ирсэн нь зохиолчийн уран санаа, амьдралын туршлага, авьяас ухаарал, танин мэдэхүйн сэтгэлгээ, эзэмшсэн оюун ухааны мэдлэгийн цар хүрээтэй шууд холбогдоно.

II.

Монголын орчин үеийн уран зохиол, ХХ зууны монгол сонгодог бичгийн зохиолын сэтгэлгээнд С.Буяннэмэх томоохон байр эзэлдэг. Түүний уран бүтээл гэгээрүүлэх замаар улс үндсээ өөд татан сэргээж, улс гэрээ хөгжүүлэх үзэл санааг дэвшүүлсэн, цаг үе нийгмийн дутагдлыг хурцаар шүүмжилсэн, хүн төрөлхтний бүтээсэн оюун санааны үнэт зүйлтэй танилцуулахад чиглэгдсэн байлаа. С.Буяннэмэх гуайн “Их тэнгэрийн дүлий”, “Жинчин Пүрэвийн жигтэй явдал”, “Алсын зорьсон алтан загас”, “Багачуудын баясгалант бичиг” ... ер юу эсийг дурдахад л, тэдгээрээс тийм нэг гэгээрлийн

учиг оньс, оюун ухааны шинэ дэвшилтэт хэв маяг, шинэ сэтгэлгээ, өөрсдийнхөө хэн болохыг танин мэдсэн, мэдэж байгаа дүрүүд тодордог. Жишээ нь, “Их тэнгэрийн дүлий”-дээ соёлын шинэ үзэгдэл буюу монголчууд мэддэггүй байсан, хэрэглэдэггүй байсан тийм зүйл амьдралд бий болж, нэвтрэхэд түүнийг хэрхэн хүлээн авч буй байдлыг, нийгмийн сэтгэхүйн зөрчлийг харуулжээ. Талхыг хөдөө нутгийн эгэл ард анх яаж хүлээн авсан, тэр байдлыг нь хэсэг сэргэлэн нөхөд хэрхэн өөртөө ашигтайгаар ашиглаж байсан, энэ бүх байдлыг үзүүлсний эцэст, будилж төөрч байсан асуудал нь танин мэдэхүйтэй нь холбоотой байсан гэдгийг үзүүлсэн байдаг. *Замын хүмүүсийн гэсэн талхыг анх олоод, урьд өмнө талх үзээгүй учир түүнийг “их тэнгэрийн дүлий” байна хэмээн андуурч, ийм дүлий олсон, мөргөж залбирсан, даатгуулсан хүн аз жаргалтай, эд хөрөнгөтэй болдог, ханиад томуу, өвчин эмгэгтэй хүмүүс “их тэнгэрийн дүлий”-д өргөл үйлдвэл аяндаа эдгэж арилдаг, “их тэнгэрийн дүлий” нь агуу их рид шид, чадал эрдэм гайхамшигтай гэсэн цуу яриа энд тэндгүй тарж, хол ойрын ах дүү, айл аймаг цөмөөр “их тэнгэрийн дүлий” гэгдсэн талханд ирж, сөгдөн мөргөн шүтэж, ард олон сүсэглэхийн эрхээр эд мал хөрөнгө зоорио өгч байна. Ингэж хээрээс хэн нэгний хаяж гэсэн талхыг олсон Донсуй Түвдэн гэгч асар баян болов. Гэвч төв газрын нэгэн сэхээтэн хөдөө явах замдаа идэхээр авч явсан талхны ачаар, тэр “их тэнгэрийн дүлий” гэгдсэн талхны учрыг олж, бүгдээрээ аливаад яаран сүсэглэхээ болих, эхлээд юмны үнэн чанарыг олох, эндүүрэл ташаарлаас зайлах тухай зөвшөөрч байгаа тухай өгүүлжээ. Тэгвэл Ч.Лодойдамба гуайн туурвил зүйн сэтгэлгээний хэв маяг, уран бүтээлийнх нь нэгэн дүр төрх, имиж нь яг ийм **танин мэдэхүйн** шинжтэй юм. Жишээ нь, “Малгайтай чоно” өгүүллэгийг хэлж болно. Өгүүллэгт: *Тарвагагүй газрын бололтой нэгэн чоно барьсан тарвагандаа ноцуулжээ. Өнөөх тарвага нь чонын шанаанаас зууралдсаар үхэж, чоно ч амандаа хүрсэн хэсгийг идсээр тарваганы арьс нь толгойтойгоо шанаанд нь үлдэж, дээш босон хатчихжээ. Ингээд тэр тарвагыг холоос харахад малгайтай мэт харагддаг байжээ. Гэтэл тэрхүү “этгээд” чоныг харсан хүмүүс мухар сүсгийн эрхээр айн гайхаж, сандран үймж, амь насаа алдаж, уул овоо тахин тайж, бужигнан тэвдэж байхад нь нутгийн тулхтай, туршилагатай малчин анчин Дамдин хурдан борлог мориороо нөгөө чоныг авлаж, хамаг учрыг тайлж байгаа өгүүлэмж гарч байна. Ийн үзвэл С.Буяннэмэх гуайн “Их тэнгэрийн дүлий”-д ч тэр, Ч.Лодойдамба гуайн “Малгайтай чоно”-д ч тэр, харанхуй бүдүүлэг, танин мэдэхүйн сэтгэлгээний хөгжлийн хувьд тийм нэг сул дорой байдлыг шүүмжлэн, егөөдсөн дүр төрхийг үзүүлсэн байна. Хамгийн чухал нь энэ хоёр зохиолыг 1930-аад он, 1940-өөд онд бичсэн гэхэд огтхон ч ялгаагүйгээр, яг л бидний аж төрж буй энэ энэ цаг үе, өнөөгийн нийгмийн сэтгэлгээний бужигнаан, хөгжлийн сул дорой байдал, эрх ашгийн зөрчил зэргийг өгүүлсэн байгаа нь үнэхээр гайхалтай.**

Өдгөө манай нийгэмд шинжлэх ухааны үнэн бодит мэдлэг, мэдээлэл, шинжлэх ухаанд тулгуурласан бодит баримтаас илүүтэй “бөө”, “зөн билэгч”, “үзмэрч” гэх хэн нэгний дуу хоолой илүү хүчтэй нөлөөлж, үнэн сэтгэлээр дайчин шургуу ажиллаж хөдөлмөрлөвөл амьдрал, аж төрөл нь дээшилнэ гэдэгт итгэхээсээ, хэн нэгний хэлсэн шившлэг, маанийг даган дуурайн хэлж, түрүүвч, хэтэвчээрээ даллах юм бол, хэн нэгний зохион үйлдсэн дэг жаягийн дагуу уул усанд мөргөж, овоо тахиж, тахилга тайлга үйлдэх юм бол, эсвэл хэн нэгний “цүнхийг нь баригч байвал” ... аз жаргалтай сайхан амьдарна гэдэгт

итгэгчид хэтэрхий олон болчихжээ. Энэ бол бидний энэ цаг үе танин мэдэхүйн хувьд хэт ядуу, дэндүү харанхуй, иргэд, олон нийт сэтгэл зүйн хувьд хаашаа ч, яаж ч гуйвж дүйвж болохыг харуулж байгаа хэрэг мөн.

Чухам эндээс “Танин мэдэхүйн уран зохиол гэж юуг хэлж байна вэ?” гэсэн асуулт аяндаа гарч ирж байна. Танин мэдэхүйн уран зохиол гэдэг бол: Үзэгдэл юмсын учир начир, жинхэнэ мөн чанарыг уран дүр, үйл явдал, өгүүлэмж хэрэг явдлаар дүрслэн үзүүлж, уншигчийг сэтгэлгээний шинэ орчинд дэвшүүлэн аваачихыг хэлж байна. Гэхдээ энд нэг сонин учиг байдгийг анхаарах ёстой. Уншигчдад асуудлыг шууд л тайлбарлан таниулаад юм уу, эсвэл хялбаршуулан ойлгуулаад өгчхөж буй хэрэг биш, асуудлыг өөрсдөөр нь бодуулах, тунгаалгах, ухааруулах, сэтгэхүйг нь ямар нэгэн байдлаар ажиллуулах, оюун дүгнэлт хийлгэх, сэтгэлийг нь зүгээр нэг хөдөлгөөд орхичих биш бүр дэнслүүлэх тийм орчин, орон зай, уур амьсгал бүрдүүлж өгөхийг, уншсан хэн бүхэнд тийм бололцоо, тохироо бүрдүүлж өгөх, ерөөс өөрийгөө таних алтан боломжийг олж авч буйг хэлж байгаа юм.

Ийн үзвэл Ч.Лодойдамбын “Малгайтай чоно” өгүүллэг нь хүний танин мэдэхүйн сэтгэлгээний хөгжлийн эмзэг нарийн асуудлыг хөндсөн, тухайн цаг үе, нийгэм соёл шинжлэх ухааны мэдлэгийн дутагдалтай талыг өгүүлснээрээ өмнөх үеийнхээ уран бүтээлийн туурвил зүйн сэтгэлгээний уламжлалыг хадгалж, дараа үеийн олон бүтээлийн туурвил зүйн сэтгэлгээний гүүр нь болсон бүтээл болжээ.

III.

Академич Б.Ринчин, 1959 онд хуралдсан Олон улсын Монголч эрдэмтдийн анхдугаар их хуралд хэлэлцүүлсэн “Монгол аман зохиол дахь Бэнсэн үлгэр гэдэг төрөл” хэмээх илтгэлдээ: “Бичгийн зохиолыг амаар уламжилж байсан уламжлал байсан нь илэрхий байдаг юм байна. Жишээг нь хэлбэл Хөх хотын алдартай гүүш Цорж Мялрайбын буман дуулал намтар зэргийг орчуулаад модон бараар хэвлүүлсний зэрэгцээгээр ар Монголд амаараа бас орчуулж, төвөдөөс нь аман уламжлалаар хэлэлцэн дамжиж байдаг. Тэнд Мялын зохиол ч бас үлэмж байсан. Тэр зүйлийг нь сонсон үзвэл бичгийн орчуулгаас ч илүү сайхан үг найруулгатай, олон үе дамжигдсаар, улам засаж сайжирсаар, гоё сайхан болчихсон зүйл ч бас бий. Гагцхүү тэр монголыг судалж байсан эрдэмтэнгүүдээс тийм бичгийн зохиолыг аман уламжлалаар дамжиж байсныг тэмдэглэж авсан, нийтэлсэн, судалсан буюу анхаарсан зүйл, хэвлэсэн зүйл бараг үзэгдэггүй. Монголыг судалсан эрдэмтэнгүүд бас БЭНСНИЙ ҮЛГЭР гэж монголчуудын дунд нэг их дэлгэрч байсан аман зохиолын нэг сонин төрөл зүйлийг мөн анхааралгүй ажиглалгүй өнгөрчихсөн бололтой. Өнгөрчихсөн бололтой гэдэг нь монгол хэл бичиг, аман зохиолын тухай хэвлэсэн ном зохиолд үзвэл тэрний тухай нэг ч дурдсан зүйл байхгүй. Тэр БЭНСНИЙ ҮЛГЭР гэж ямар зүйлийн юм бэ? гэвэл монголчууд өөрсдөө тэр төрөл зүйлд нь тусгайлан БЭНСНИЙ ҮЛГЭР гэж нэр өгсөн зүйл бий. БЭНС гэдэг нь хятадын, нанхиадын “benz” – “дэвтэр” гэсэн үгийг хэвээр нь авчихсан. “benz” гэдгийг “bens” (бэнс) гэж хэлдгээр нь үзвэл Горлос хавийн аялгуугаар дуудсан бололтой. Манай энд “янз” гэхээс “янс” гэхгүй. Тэр учраас бодоход тэр, энэ аялгуугаар нь хүртэл аль газраас үүссэн гэдгийг нь шинжилж мэдэж болмоор юм шиг. БЭНСНИЙ ҮЛГЭР гэдэг бол хятадын түүхэн романуудыг Өвөр Монголд их бичгийн эрдэмтэнгүүд эрт орчуулж байсан байж. Тэрнийг орчуулсныг нь амаараа хэлэлцэж байгаа зүйл болдог

юм. 18-р зууны үеэс эхлэн хятад уран зохиолыг орчуулах явдал Монголчуудын ихэд дэлгэрч, Монголын бичгийн хүмүүс их орчуулдаг байж. Тэр европ зүгийн монголч эрдэмтэнгүүдээс монгол утга зохиолын тухай бичихдээ: “Хятад романыг монголчууд тун их аятай, гоё, сайхан, монгол хэлээр орчуулсан байна” гэж тэмдэглэсэн зүйл олон удаа бий. Ингэж бичих нь аргагүй гэж бодмоор. Яагаад гэвэл хятад хэлнээс монгол хэлэнд орчуулагдаад, тэр сайхан бичгийн хэлээр бичсэн юмыг орчуулахад ойр зуурын бүдүүн хар яриа мэдэх хүн орчуулж чадахгүй, эрхбиш тэр цаад орчуулга, хятад бичгийн хэлийг сайн мэдэх, чадалтай бас өөрсдөө монгол бичгийн хэлийг сайн мэдэх ийм чадалтай орчуулагч нар, бичгийн хүмүүс орчуулдаг учраас, үг найруулга маш сайхан болж. Тэгээд урьд Дундад улс, Дундад улсын утга зохиолын ховор нэн сайхан зүйлийг ардын тэр яригч, үлгэрч нар *shuo shu de* гэдгүүд амаараа ярьж, ард түмэндээ нэвтрүүлэн, дэлгэрүүлж ярьдаг бол, түүний нэгэн адил монголоор орчуулсан зүйлийг нь монгол хуурч нар, үлгэрч нар сонсоод, сонсохоор дамжин төрнийг хэлэлцэн Монголд их тархдаг байж. Бэнсний үлгэр хэлэлцдэг хуурч, үлгэрч нараас сураглан лавлавал, дээр цагт хятадаас орчуулсан орчуулагч нар нь өөрийнхөө орчуулсан зүйлийг танил нөхдийнхөө, садангийнхаа дунд унишдаг байж. Тэрнийг унших үест нь авьяастай билигтэй сайн хуурчдыг бас суулуулдаг байж. Тэгээд хуурч нар нь сонсоод, сонсоноо тогтоогоод, тэгээд цааш нь өөрсдөө дамжуулан хэлэлцдэг байжээ”⁶¹ хэмээн онцлон тэмдэглэснээс эхлэн бэнсний үлгэрийн албан ёсны судалгаа эхэлсэн ажээ.

Ийнхүү 1960-аад он түүнээс хойш академич Д.Цэрэнсодном, академич А.Лувсандэндэв нарын судалгааны өгүүлэл бүтээл гарч, Монгол орноо түгэн дэлгэрсэн бэнсний үлгэрийн талаар андахгүй мэддэг болсон билээ. Ийнхүү аман зохиол судлал, хэл бичгийн шинжлэх ухааны судалгаа түгэх нь нэг хэрэг ч гэлээ, эл шинжлэх ухааны судлагдахуун гэж ийм зүйл байдаг юм шүү гэдгийг нийт ард түмэндээ, уншигч олонд бодитойгоор ойлгуулж, танин мэдүүлнэ гэдэг үнэхээр өөр хэрэг билээ. Тэгвэл энэ нэр хүнд бүхий үйл хэргийг Ч.Лодойдамба гуай биелүүлж чадсан бөгөөд “Тунгалаг Тамир” романдаа ийн дүрсэлсэн юм.

“Энэ хүн хар цэрэгтэй гарамгай байлдаж баатар цол гүн зэрэг шагнагдаад одоо Богдын торгон цэргийн сумангийн даргын албыг хааж байгаа юм. Даржаа баатар байлдаж явснаа ярих дуртай, зай л гарвал “бид Богдын авралаар” гээд эхэлдэг юм. Бид Богдын авралаар хар цэрэг рүү цавчлаад ороход ёстой л сэлэм гялс, толгой бөндгөс гэж байж билээ. Би, буудаад байсан зургаан хар цэрэг рүү дайрч ороод бүгдийг нь хядаад зэр зэвсгийг нь мориндоо ачиж аваад л ирж байсан юм даа. Гурван улсын гэрээ байгуулагдаагүй бол бид Богдын авралаар өдийд Өвөр монголыг өнгөрөөд, Хэрмийн цаана цавчилдаж байх юм сан гэж Даржаагийн хэлэхэд Довчин үлэмж хөгжүүн инээмсэглэсэнэ:- Дэмий юм ярих тусгүй. Гэрээ байгуулаагүй бол Баатар Цагаан хаан бидэнд зэвсэг өгөхөө болиод, бид дарагдаж улс гэр сөнөхөд хүрнэ гэлээ. - Тийм биш. Бидний бичиг цэргийн түшмэдийн олонх нь тэгж бодохгүй байгаа. Та нар бод, бидний Монгол олон аймаг бүгдээрээ нэгдэж бүрэн эрх бүхий улс төрийг байгуулан тогтоож эд хөрөнгө хүчин чадал хүрэлцэхгүй гачигдан дутагдаж мөхсөн зүйл огтгүй, харин хар цэрэгтэй эсэргүүцэн тулж хүчирхэн дийлж харьяат газар орныг бүрэн хамгаалж чадсаар байна. Гэтэл нэгэн угсаа төрлийн Өвөр Монгол орон чуулган хошууг гадаад улсын харьяат аймаг муж, албат боол болгон өгч яаж болох

⁶¹ Б.Ринчен “Монгол аман зохиол дахь Бэнсэн үлгэр гэдэг төрөл”. Зохиогчийн хувийн архивт хадгалагдаж буй, 1959 онд хуралдсан ОУМЭ-ний I их хуралд хэлэлцүүлсэн илтгэлийн дуут бичлэгээс кирилл бичигт буулгав.

билээ гэж Чулуун хэлэв. - Чухам үнэн. Өвгөд дээдсийн онгон нутгийг хүний газар гэсэн булай бичигт гарын үсэг зурсан хүн бол өчүүхэн хэргэмээс үе улирах нэрээ худалдсан дамиг гэж Даржаа баатар хорсолтой хэлэв. - Та нар төрийн бодлогын нарийн учрыг мэдэхгүй байна. Гэрээ байгуулах нь түмэн зөв гэж дээдэс болгоон таалсан юм шүү. Та нарт дээдсийг шүүмжлэн хэлэлцэх ёс байхгүй гэж Довчин ширэв татав. - Та нар шиг өнөөдрийн өөхнөөс улс төрийг худалдахаас буцахгүй амьтад л дээдсийн толгойг эргүүлж байгаад тэр новишийн гэрээг байгуулж, түмэн балаг тарьсан хэрэг гэж Даржаа баатар хэлээд Довчин руу ганц хуруугаар чичин дайрав. - Даржаа чи өчүүхэн гавьяандаа эрдээд дэндэж байна. “Эртэн баатар ган жадаар дийлээгүй юмыг Эрдэмтэй мэргэд хулсан бийрээр дийлнэ” гэсэн үгтэй юм шүү гэж Довчин хэдэн жилийн өмнө Цахар хуурчаас сонссон үгээ хэлж орхив.” гэжээ. Ингэж Монголын ард түмэн “Тунгалаг Тамир” романы нэгэн сонирхолтой өгүүлэмжээр дамжиж, бэнсний үлгэрийн талаар жинхэнэ бодит мэдлэгтэй болсон бол, судлаачид аман ба бичгийн зохиолын харилцаа холбооны талаар судалгаагаа бас нэг алхам ахиулан гүнзгийрүүлж, өдгөө, бичгийн зохиол ба бэнсний үлгэр хоорондын

1. Бэнсний үлгэрийн зарим оновчтой цэцэн мэргэн үг хэллэгээс бичгийн зохиолд ашигласан байдал түгээмэл байгаа
2. Монгол бичгийн зохиолд хэдийн хэвшиж тогтворжиж формула (formula) болсон тийм өгүүлэмж хэрэг явдлыг нь уламжлан шинэчилсэн хэв маяг байгаа

гэсэн хоёр үндсэн харьцааг тодорхойлж, улмаар энэ хоёр төрлийн харилцааны үндсэн загварыг:

1. Бичгийн зохиолыг аман уламжлалын туурвилаар баяжуулан өөрчилж, өвөрмөц нэгэн хэлбэрийн биеэ даасан бүтээл болгож буй нэг хэлбэр байна.
2. Бичгийн зохиол нь аман зохиолын аль нэг талыг шүтсэний улмаас, биелэлээ олж, аман бүтээл мэт хэлбэртэй болж буй бас нэг хэлбэр байна.
3. Бичгийн зохиол нь аман бүтээлийн уламжлах хэлбэрийг түшсэний учир, хэдийгээр бичгийн зохиол ч гэлээ аман уламжлалын бүтээл мэт болж буй өөр нэг хэлбэр байна.

гэж томъёолох бололцоог олж авсан байна. Ийн үзвэл Ч.Лодойдамба гуайн туурвил зүйн сэтгэлгээний бас нэгэн эх булаг, уламжлал нь ардын аман зохиол, аман уламжлалын бүтээлийн дээж байсан бөгөөд, зохиолынх нь утга санаа, өгүүлэмжийг тодруулахад, нээж өгөхөд найрсан нийцэж буй бэнсний үлгэр, хуурын үлгэрийн цэцэн оновчтой үг хэллэг, Партизан Дамдинсүрэнгийн ярьсан “Дарлан Банди”⁶² маягийн аман домгийн өгүүлэмж дүрслэл шигтгэлүүдийг бүтээлчээр ашиглаж, ийм нандин өв уламжлалыг ард түмэндээ, уншигч олондоо таниулан дамжуулж, өвлүүлэн хадгалж байсан байна. Ийнхүү Ч.Лодойдамбын уран сайхны туурвил зүйн сэтгэлгээний уламжлалын асуудлыг авч үзвэл:

⁶² “Тунгалаг Тамир” романд Жас ухсан Хонгор баригдаад, Төмөрөөр аргалуулдаг өгүүлэмж гардаг. Энэ бол Монгол даяар дэлгэрсэн “Дарлан Банди” хэмээх ардын нэгэн домгийн өгүүлэмж болно.

1. “Байгал, нийгмийн аливаа юмс үзэгдэл цаашид дэвшин хөгжихдөө урьд үеийн аль сайн бүхнийг өөртөө шингээж, улмаар баяжуулан сайжруулан давшихыг уламжлал шинэчлэлийн асуудлын мөн чанар хэмээн ойлговол зохино. Урлаг утга зохиолын хувьд хэрвээ үнэхээр уран сайхантай сайн зохиол бичье, бүтээе гэвэл гэвэл урьд үеийн түүх туршлага, түүний аль сайн дээр түшиглэх нь зүй ёсны хэрэг билээ”⁶³
Ч.Лодойдамба гуай, Монголын сонгодог бичгийн зохиолын уламжлал, ХХ зууны Монгол уран зохиолыг үүсгэн хөгжүүлэгчдийн уран сайхны туурвил зүйн сэтгэлгээний уламжлалд тулгуурлахдаа Монголын сонгодог бичгийн зохиолын дэг, арга маягийг аль болохоор өвлөн залгамжлахыг хичээхийн зэрэгцээ шинэчлэн баяжуулж, дамжуулахыг эрмэлзэж ирснийг нь түүний бүтээл туурвилууд баглан харуулж байна.
2. Ч.Лодойдамба шиг зохиолч одоо цагт ховор, дээр нь ийм нэр хүнд бүхий ахмад зохиолч нар нь орчин үеийн шинэ арга барилаар бичнэ туурвина гэж үгүй, бичдэг зохиол бүтээлийнх нь өгүүлэмж, үйл явдал нь эртнээс хэвшин тогтсон, үгсийн сан нь тодорхой хүрээнд, орчин ахуй нь түүх нийгмийн өргөн дэвсгэр байх ба ийм орчинд л Ч.Лодойдамбын уран бүтээлийн мөн чанар нь оршдог ажээ.
3. Ч.Лодойдамбын уран бүтээлийн ихэнх нь шинэчлэлт чанартай байж, Ч.Лодойдамба гуай өөрөө туурвил зүйн сэтгэлгээ, уран сайхны арга барил, зохиол бүтээлээрээ өнөө цаг үеийнхэнд нөлөөлсөөр байгаагийн, хүчтэй байгаагийн, цаашид ч хүчирхэг оршсоор байхын гол учир нь, түүний туурвил зүйн сэтгэлгээ, арга барилын уламжлал нь Монголын орчин үеийн сонгодог бичгийн зохиолын сэтгэлгээ байгаатай холбоотой ажээ.

Хоёр. Чадраабалын Лодойдамбын уран бүтээлийн шинэчлэл

Ч.Лодойдамба гуайн уран сайхны сэтгэлгээний шинэчлэл, туурвил зүйн арга барилын шинэлэг тал, гаргасан зам мөр нь ХХ зууны Монгол уран зохиолын хөгжил дэвшлийг хэрхэн ахиулан гүнзгийрүүлсэн, Монгол туургатны уран зохиолын хөгжил дэвшилд яаж нөлөөлж ирсэн, олон улсын болон дэлхийн утга зохиолын тавцанд Монголын орчин үеийн уран зохиолын нэрийн хуудас болж, хэрхэн танигдаж ирсэн, ХХ зууны монголын уран зохиолын харилцаа холбооны ямар үлгэр жишээ болж байсан зэрэг олон асуудлаар, олон судлаач, олон талаас нь авч үзсээр иржээ. Ялангуяа, Ч.Лодойдамба гуай Монголын орчин үеийн уран зохиолд уран сайхны ямар шинэчлэл хийж, ямар өв уламжлалыг бүтээн бий болгосныг задлан шинжилж, үнэлж дүгнэсэн Т.Дүгэрсүрэнгийн “Чадраабалын Лодойдамба”⁶⁴ Б.Ганбатын “Тунгалаг Тамирын тухай тэмдэглэл”⁶⁵, “Монголын сонгодог зохиолч

⁶³ С.Байгалсайхан “Уран зохиол шинэчлэлийн удиртгал”, УБ., 1995, 20-р тал

⁶⁴ Т.Дүгэрсүрэн “Чадраабалын Лодойдамба” УБ, 1982

⁶⁵ Б.Ганбат “Тунгалаг Тамирын тухай тэмдэглэл”, УБ, 1981

Чадраабалын Лодойдамба: Амьдрал, уран бүтээл”⁶⁶, С.Байгалсайханы “Уран дүрийн онолын лекцүүд”⁶⁷ Б.Мөнхбаярын “XX зууны Монгол зохиолчид VI боть Чадраабалын Лодойдамба”⁶⁸, А.Жамбалын “Чадраабалын Лодойдамба Соён гэгээрүүлэлтийн нэрт зүтгэлтэн”⁶⁹ зэрэг судалгааны ганц сэдэвт зохиолыг онцлон тэмдэглэж байна. Мөн түүнчлэн Ч.Долгорсүрэнгийн “Миний хань Чадраабалын Лодойдамба”⁷⁰, Ч.Цэндсүрэнгийн “Миний ах Ч.Лодойдамба”⁷¹ зэрэг дурсамжийн ном болон В.Түвшинтогтох, О.Долгорсүрэн нарын “Төрийн хошой шагналт Ч.Лодойдамбын ном зүй”⁷² хийгээд урьд өмнө хэвлэгдсэн Лодойдамба судлалын олон арван өгүүлэл, тэр тусмаа 2017 оны 10-р сарын 10-нд ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгээс зохион байгуулсан Ч.Лодойдамбын мэндэлсний 100 жилийн ойд зориулсан олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын итгэлүүдийн эмхэтгэл “XX зууны Монгол уран зохиолын үнэт зүйл ба Ч.Лодойдамба”⁷³ зэрэг олон чухал бүтээлээс Ч.Лодойдамбын Монголын орчин үеийн уран зохиолд оруулсан хувь нэмэр, түүний уран сайхны шинэчлэлийн талаар үзэж судлах боломжтой билээ. Тэгвэл энэ удаад бид, Лодойдамба гуайн уран сайхны сэтгэлгээний шинэчлэлт чанарт хүмүүнлэгийн болон хэл бичгийн шинжлэх ухаан, уран зохиол судлалын зарим чухал онол арга зүй, үзэл баримтлалын үүднээс хандаж, асуудлыг дахин нэг алхам урагшлуулахыг зорьсон болно.

I.

Ч.Лодойдамба гуайн XX зууны Монгол бичгийн зохиолын хөгжил, төлөвшилд оруулсан үнэт хувь нэмэр, уран сайхны туурвил зүйн сэтгэлгээнд хийсэн томоохон шинэтгэл бол, тэрээр уран дүр бүтээх иж бүрэн туршлагыг үзүүлсэн явдал болно. Бичгийн зохиолд дүр нь **Баатар, Дүр, Зан төрх, Хэв шинж** гэсэн дөрвөн үндсэн хэлбэрээр оршдог. Тэгвэл Ч.Лодойдамба гуай зан төрх, хэв шинж, дүрийн сэтгэл санааны нарийн өнгө аяс ялгараагүй, зохиолд ямар нэгэн байдлаар туслах чанарын үүрэг гүйцэтгэж буй баатрын дүрээс эхлээд хамгийн төгс боловсорсон, хамгийн үнэмшилтэй, хамгийн уран сайхантай, хамгийн гүн гүнзгий утга агуулгатай, тухайн цаг үе, нийгмийн хэв шинж төрх байдлыг бүрэн дүүрэн үзүүлж чадсан, зохиолчийн ургуулан бодсоны үр дүнд боссон, үг хэл ярианы төгс орчинд байгаа хэв шинжит дүр

⁶⁶ Б.Ганбат “Монголын сонгодог зохиолч Чадраабалын Лодойдамба: Амьдрал, уран бүтээл”, Сөүл, 1998

⁶⁷ С.Байгалсайхан “Уран дүрийн онолын лекцүүд”, УБ, 1998

⁶⁸ Б.Мөнхбаяр “XX зууны Монгол зохиолчид VI боть Чадраабалын Лодойдамба”, УБ, 2014

⁶⁹ А.Жамбал “Чадраабалын Лодойдамба Соён гэгээрүүлэлтийн нэрт зүтгэлтэн”, УБ, 2017

⁷⁰ Ч.Долгорсүрэн “Ч.Лодойдамбын тухай дурсамж”, УБ, 1986

⁷¹ Ч.Цэндсүрэн “Миний ах Ч.Лодойдамба”, УБ, 1992

⁷² В.Түвшинтогтох, О.Долгорсүрэн “Төрийн хошой шагналт Ч.Лодойдамбын ном зүй”, УБ, 2017

⁷³ ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн “XX зууны монгол уран зохиолын үнэт зүйл ба Ч.Лодойдамба”, УБ, 2017

хэрхэн бүтээдгийг үзүүлж өгсөн юм. “Гарын таван хуруу” жүжгийн өнчин хүүхдүүд нь эцэг Шагдар болон бусад хүмүүсийн зан төрхийг тодруулахад үүргээ гүйцэтгэж байгаа баатрын дүрүүд бол, “Малгайтай чоно” (1945), “Мялзангийн цагаан өвгөн” (1947), “Өргөдөл” (1947), “Шаргачин” (1954), “Өнгөрсөн үеийн баатрын өнөө үеийн явдал” (1956), “Солонго” (1958), “Хугараагүй ноён нуруу,” (1959), “Чулуун” (1965), “Дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол?” (1968), “Гэрээслэл”, “Миний хээр”, “Хайр жигшил” зэрэг хорь гаруй өгүүллэгийн “Хэний буруу вэ?” (1947), “Манай сургуулийнхан” (1951) туужийн олон дүр нь тухайн цаг үе дэх хүний зан авир, сэтгэл санааны илрэл, дотоод ертөнцийг нээн гаргаж чадсан учраас, зохиолын дүрийн хэлбэрийн бодит жишээ болдог юм. Өөрөөр хэлбэл амьдралын нэгэн агшин, нэгэн үйл явдалд хүний сэтгэл санаа дотоод ертөнц хэрхэн өөрчлөгдөж байгааг зохиолч эдгээр бүтээлүүддээ үзүүлж чадсан нь зохиолын дүр болсон хэрэг юм.

Тэгвэл зохиолын зан төрх гэдэг бол хувь хүний зан чанарыг сэтгэл санааны байдлынх нь хамт цогцод нь, төгс төгөлдөр үзүүлж чадсан уран сайхны дүр байдаг. Тухайн баатрын оюун санаа үйл хөдлөл, хэл яриа, сэтгэлийн шаналал нь тухайн цаг үе, нөхцөл байдлын хамт төгс зохицон гарсан бол уран дүрийн зан төрхийн хэлбэр мөн юм. Ч.Лодойдамба гуайн “Гарын таван хуруу” жүжгийн Шагдарын дүр нь зан төрх болж чадсан юм. Нэгд: түүний Шагдарын дүр нь маш үнэмшилтэй болж чадсан. Өөрөөр хэлбэл тухайн үеийн амьдралын дүр зургийг илрүүлж өгсөн. Хоёрт: Тухайн цаг үе, нийгмийн тогтолцооны үнэн байдлыг харуулж чадсан. Шагдарыг хэн ч хүлээж аваагүйн нэгэн адил, нийгэм тэр аяараа Шагдарыг үзэн ядаж байсан юм. Тэр цагт ийм хүмүүс нь нийгэмд илүүдэл хүн болж, хэрэв ийм үйлдэл үзүүлэх аваас нийгмийн өмнө гэмт хэрэг хийсэнд тооцогддог байсан жинхэнэ мөн чанарыг үзүүлж чадсан учраас Шагдарын дүр нь зан төрх болж байгаа юм.

Тэгвэл “Тунгалаг Тамир” романы Итгэлтийн дүр нь тухайн нийгмийн хэв шинж, нөхцөл байдлыг чадамгай гарамгай харуулж өгч чадсан учраас, хамгийн төгс боловсорсон, хамгийн үнэмшилтэй, хамгийн уран сайхантай, хамгийн гүн гүнзгий утга агуулгатай, жинхэнэ бодит амьдралын хэв маяг бүрэн шингэсэн байдаг тул хэв шинж болж чаджээ. Судлаачид Итгэлтийн дүр нь хэв шинж болсон гэдэг дээр бүрэн санал нэгдсэн байдаг ч, асуудлыг өгүүлэмжийн болон хэвшлийн онол арга зүйн үүднээс авч үзэн, дахин нэг талаар батлан өгүүлэх нь сонирхолтой юм.

“Тунгалаг Тамир” роман нь нийт 4 бүлэг 85 хэсэгтэй бөгөөд гол дүрүүдийн хооронд өрнөдөг, нийт 45 (1.Хонгор –Төмөр: 2. Хуяг –Дорж: 3.Эрдэнэ-Итгэлт: 4. Төмөр- Түгжсил: 5. Хуяг -Төмөр ба Түгжсил: 6. Итгэлт –Павлов: 7. Эрдэнэ –Петр: 8. Төмөр – Дулмаа: 9. Эрдэнэ-Гэрэл: 10. Эрдэнэ –Дулмаа: 11. Бат- Хонгор: 12. Эрдэнэ-Гэрэл: 13. Төмөр, Дулмаа- Баатар бэйлийн хошууны нэгэн баян: 14. Эрдэнэ – Дорж: 15. Төмөр-Бадарч тахар: 16. Эрдэнэ-Бат: 17. Хуяг-Төмөр: 18. Төмөр-Баатар бэйлийн хошууны баян: 19. Эрдэнэ- Даржаа баатар: 20. Эрдэнэ – Сүхбаатар: 21. Эрдэнэ- Дорж: 22. Эрдэнэ- Петр: 23. Эрдэнэ- Павлов: 24. Петр- Павлов: 25. Дулмаа- нэгэн айл: 26. Дулмаа-Төмөр: 27. Эрдэнэ- Довчин Гэрэл: 28. Бат- Петр: 29. Бат- Сүхбаатар: 30. Бат-Эрдэнэ: 31. Бат-Төмөр: 32. Долгор-Баяр Дэжид: 33. Долгор-Итгэлт: 34. Ленин- Сүхбаатар: 35. Эрдэнэ-Итгэлт: 36. Эрдэнэ- Долгор: 37. Долгор-Бат: 38. Төмөр-Хонгор: 39. Хонгор-Бат: 40. Эрдэнэ- Данзан: 41. Төмөр- Түгжсил: 42. Солонго-Бадарч: 43. Эрдэнэ-Цагаантны гараас аврагдсан хүн: 44. Бат –Хонгор: 45.

Бат-Хуяг:) эргэлтийн цэг бүхий өгүүлэмжтэй юм. Эдгээр өгүүлэмж цөм онц сонирхолтой, амьдралын чухал агшин, хувь хүний хувь заяаны өөрчлөл, эрс эргэлт, тэр бүр тохиолдомгүй онцгой содон учрал байгаа боловч, аль нэг нь дангаараа романы гол утгыг илтгэх бололцоогүй. Өөрөөр хэлбэл аль нэг өгүүлэмжийг салангид харьцаанд авч үзэх боломжгүй гэсэн үг. Энэ бол нэг өгүүлэмж цаашид үл хуваагдах, хамгийн бага, хамгийн анхны үндсэн нэгж болж байна гэдгийг харуулж байгаа юм. Ийм өгүүлэмж-нэгжүүд нь маш тогтвортой, тогтолцоог бүрдүүлэгч элемент болж байгаа нь, хэвшил (“formula”) болохыг баталж байна. Өгүүлэмжийг цаашид гол ба дагалт, үндсэн ба туслах, суурь ба нэмэлт гэх мэтээр янз бүрээр ангилан задалж, нарийсган хувааж болох ба ийн ангилан хуваах нь романы хэлбэрийн онцлогийг илүү тодруулахад чиглэгддэг. Энэ талаас нь харвал жишээ нь “Тунгалаг Тамир”-ын гол баатруудын нэгэн чухал өгүүлэмжийг *гол* гэж үзээд, түүнийг нэмэн дэлгэрүүлж тайлбарласан байдалтайг нь *дагалт* гэж үзвэл эдгээр нь захирч, захирагдах харьцаа, бүтэц бүхий өгүүлэмжүүд болох ёстой юм. Улмаар ийм өгүүлэмж нь өөр өгүүлэмжтэй нийлж, нэг зүйл зэрэгцсэн бүтцийг бий болгож, өгүүлэмж ба зөрчил нь улам нарийн атлаа, зүй тогтолтойгоор өрнөж, өгүүлэмж хоорондын уялдаа холбоо, нийлц, үр дүн нь амьд байгаа нь Ч.Лодойдамба гуай романыхаа зохиомжийг ямар нарийн төлөвлөж, тооцож байсныг нь баталдаг.

Өгүүлэмжийн болон хэвшлийн онол арга зүйн үүднээс тухайн бүтээл дэх өгүүлэмжийн давтамж, нягтрал нэлээд чухал үзүүлэлт болдог ажээ. Өөрөөр хэлбэл эндээс зохиолчийн уран бүтээлээ бичих үедээ тогтмол хэрэглэдэг эзэмшсэн арга нь юм уу?, эсвэл туурвил зүйн гол зангилаа элемент юм уу? гэдэгт нягтралыг тооцож хариулт өгдөг байна. Бас зохиогчийн уран сайхны сэтгэлгээний хэв маягийг тухайн бүтээл дэх өгүүлэмжийн нягтралаар нь тогтоож болно гэж үздэг байна. “Тунгалаг Тамир” романд хамгийн өндөр давтамжтай эргэлтийн цэг бүхий өгүүлэмж нь “Эрдэнийн өгүүлэмж” байдаг. Эрдэнэ нийт 45 өгүүлэмжийн 18 буюу 40%, Төмөрийн өгүүлэмж 12 буюу 26.6% байна. Ийн үзвэл романд энэ хоёр дүрийн өгүүлэмж нь зохиолын утга агуулгыг илэрхийлэх гол хэсэг нь болж гарч байгаа юм. Гэтэл Итгэлтэд холбогдох эргэлтийн цэг бүхий өгүүлэмж ердөө 4 буюу 8.8%-тай гарч байна. Эндээс:

- Ийм бага орон зай, хувийг эзэлж байгаа мөртөө Итгэлтийн дүр яагаад Эрдэнийн дүрээс илүү тод, илүү сайн, илүү хэв шинж болсон бэ?
- Романы нийт өгүүлэмжийн 40%-г эзэлсэн атлаа Эрдэнийн дүр нь яагаад Итгэлтийн дүрээс тод болсонгүй вэ?

гэсэн асуудал аяндаа гарч ирж байна. Чухам энд Лодойдамба гуайн хийсэн туурвил зүйн сэтгэлгээний нэгэн шинэчлэл нь оршиж байна гэж үзэж болно. Энэ бол, Итгэлт хэдий романы олон гол өгүүлэмж, үйл хэрэгт оролцоогүй ч гэсэн, харьцангуй бие даасан үйл ажиллагаатай, өөрийгөө илэрхийлэх чадвараар илүү давуу, өгүүлэмж бүхэн нь чухам өөрийнх нь учир зорилготой үйл ажиллагаа, бусдад нөлөөлөх, бусдыг дагуулах чадвар, үзэл санаагаар илүү учраас, зохиолч яг энэ зүй тогтлынх нь дагуу дүрсэлсэн учраас Итгэлтийн дүр, Эрдэнийн дүрээс тод, хэв шинж болж чадсан байна. Тэгвэл Эрдэнэ хэдий романы олон гол өгүүлэмж, үйл хэрэгт оролцсон ч гэсэн нь, түүний үйл хэрэг

нь хэн нэгний нөлөөллөөс эхэлж үүдсэн, эсвэл хэн нэгний заавар зөвлөгөө юм уу, ямар нэгэн хамтын үйл ажиллагааны чиглэл давамгайлсан явдалд холбогдож байгаа нь Итгэлтийн дүрээс сулрах нөхцөл нь болсон байна. Нөгөө талаар магадгүй Лодойдамба гуай романаа аавынхаа гэгээн дурсгалд зориулж бичсэн тул, зарим судлаачдын санал шиг үнэхээр Эрдэнийн дүрийг “Цогтын Эрдэнэ” [*Лодойдамба гуайн аавыг Цогтын Чадраабал гэдэг*] гэж бодож төсөөлж бичсэн гэж үзвэл, энэ нь Эрдэнийг романы олон өгүүлэмжтэй холбох үндсэн нөхцөл нь болж, үүний улмаас романы өрнөлийн явцад яван явсаар Эрдэнийн дүр *аман уламжлал*⁷⁴ -ын шинжтэй болох үндэс нь болсон байна.

Тэгэхээр Ч.Лодойдамба гуай зүй тогтлын дагуу, алхам дэс дараатайгаар, нөхцөл байдал, уур амьсгалын иж бүрэн нөхцөл тохироо дунд уран дүрийг бүтээн босгох нь, энэ нь нэг талаар туурвил зүйн сэтгэлгээний дэвшилтэт өв уламжлал болохын сацуу нөгөө талаар уран бүтээлийн шинэчлэл болдгийн үлгэрийг үзүүлсэн ажээ.

II.

Ч.Лодойдамба гуайн туурвил зүйд дүрийн агуулгын хувирлыг маш тод үзүүлдэг сэтгэлгээ чухал байр эзэлдэг. Ингэж Лодойдамба гуай уран дүрийн мөн чанарыг цаг хугацааны айтай нь холбогдож, эсрэг шинж рүүгээ тэгж огцом өөрчилж байгаа байдлаар маш том философи санаа, гүн ухаарал, сэтгэмжийг дэвшүүлдэг юм. Жишээ нь, “Итгэж болно” (1961) жүжгийг өнөөгийн үзэл санааны үүднээс харахад, жендерийн тэгш бус байдлыг үзүүлсэн гэхээсээ хүйсийн ялгаварлан гадуурхал, хүйсээр ялгаж буй харуулсан гэвэл оновчтой ч байж мэдэх юм. Учир нь жүжигт эхлээд эмэгтэйчүүдийн эрхийг зөрчигч албан тушаалтан байсан бол жүжгийн төгсгөлд гол дүр болох нэгдлийн дарга Жамц: “*Хэрэв Дуламсүрэн эмэгтэй байсан бол, би нэгдлийнхээ бүх эрэгтэйчүүдийг эмэгтэй хүнээр солих байсан*”⁷⁵ гэж хэлж байгаа нь, түүний үзэл санаанд дэвшилтэт бодол төрж, шинэчлэгдсэн байдлыг харуулдаг. “Гарын таван хуруу”-ны Шагдарын дүр бас ийм. Жүжгийн эхэнд: “... *Урьд чамайг гэж сэтгэл минь баярлаж нар минь гарах шиг болдог байсан бол одоо уур минь хурч мөсөөр хайрах шиг болж бухимддаг боллоо. Энэ хэдэн хүүхэд ч сэтгэлийг минь баясгахгүй болж хоёр биедээ зовлон болж амьдрах хэрэг байхгүй биш үү. “Бадарч байгаа янаг зүрхний дотор халуун, буурч хувирах үедээ нүдний үзүүрт хүйтэн” гэж Нацагдорж бичсэн нь мөн ч үнэн юм даа.*” гэж ярьж байсан хүн жүжгийн төгсгөлд: “-*Миний хүүхдүүд намайг өршөөнө*” гэж хэлж байгаа нь дүрийн мөн чанар нь өгүүлэмжийн явцад эсрэг шинж рүүгээ хэрхэн

⁷⁴ Аман уламжлалтай гэдэг нь хэдийгээр хэн нэгний туурвисан бичгийн зохиол байлаа гэхэд тэрхүү бүтээлээ туурвисан уран сайхны туурвил зүйн сэтгэлгээ нь аман зохиолын хэлбэр байдалтай, аман уламжлалын хүрээнд багтаж байгаа бол ийм бүтээлийг аман зохиол гэж үзэх тухай санал юм. Энэ үзэл санааг Английн судлаач Joseph Duggen боловсруулжээ. Тэрээр аман уламжлалтайг тогтоох шалгуураа хэвшил (formula)-ийн нягтрал гэж үзсэн ба хэрэв бичгийн зохиолын аль нэгэн дүрийн өгүүлэмжийн давтамж, нягт нь 20% -с хэтрэх аваас үүнийг аман уламжлалтай, 20% буюу түүнээс бага байвал бичгийн зохиолын зүй тогтол гэж үзнэ гэжээ.

⁷⁵ Ч.Лодойдамба “Түүвэр зохиол”, УБ, 1977, 625-р тал

хувирч, шилжсэний нэг баримт болж байна. Зохиолч ингэж дүрийнхээ мөн чанарыг эсрэг тийш нь эргүүлсэн бас нэгэн сонирхолтой шийдэл нь түүний “Хугараагүй ноён нуруу” өгүүллэгт байдаг. Лодойдамба гуай энэ өгүүллэгээ: “... Энэ үед Дорж гуайг харахад их үер юм уу, салхинд хэсэг мөчрөө хугалуулсан боловч ялж гараад навч дэлгэн байгаа бүдүүн улиас шиг байв. Тэгээд би, “Энэ хүний амьдралын ноён нуруу хугараагүй юм байна. Хугалж дийлэх хүч байх ч үгүй юм” гэж бодсон билээ” гэсэн оруулбараар төгсгөсөн нь эмгэнэлийн гоо зүйн “буруугүй буруутан”-ыг нээж харуулах өвөрмөц шийдэл болсон юм. Ингэж тодорхой дүрслэлд гүн утга шингээж, тэрхүү утгаараа дамжуулан олсон амжилтандаа сагсууран бусдад байгаагаасаа илүү харагдах гэж гайхуулан өндөлздөггүй, эгэл даруу зантай, хөдөлмөр бүтээл нь цаг зуурын аливаа хориг, сааданд автан бүдгэрдэггүй хүмүүсийн тухай гүнзгий эрэгцүүллийг дэвшүүлсэн юм. Чухам энэ шинж нь эл өгүүллэгийн үнэт зүйл мөн.

Энэ мэтээр баярлаж байсан хүн эмгэнэх, эмгэнэн доройтож байсан баатар сэхэж өндийж ирж буй дүрийг бүтээх арга барилын шинэчлэлийн хамгийн том агуулгыг үзүүлж чадсан нь “Тунгалаг Тамир” романы Галсангийн дүр болно. “Тунгалаг тамир” романы Галсан гэж ямар уруу дорой, арчаагүй хөгийн нөхөр байдаг билээ. Итгэлтийн буян байхгүй бол Галсан байхгүй нь мэдээж. Тийм болохоор Галсан гэж эзэндээ ямар их хайртай, эзэн хаашаа, Галсан тийшээ, тийм хүн байдаг. Гэтэл тэр үед, хөрөнгөтнүүдийн хөрөнгийг хурааж, үгээгүйчүүдэд тараажээ. Энэ замаар Галсан хийгээд Галсан шиг олон хүн өөрийн гэсэн өмч хөрөнгөтэй болж, хоосон хонохооргүй болсон ч, ихэнх нь “- Гэхдээ л манай Итгэлтийн буян, алдас болно” гэж хүндлэн залбирдаг. Харин Галсан л, Итгэлтэд агсан тавьж, жинхэнэ хэн байснаа харуулдаг. Ёстой эвгүй нөхөр байсныг нутаг усаараа дөнгөж сая л таньж авлаа. Хүний оршихуйн мөн чанарыг ингэж, жинхэнээр нь гаргаж ирсэн учраас эл дүр дараа дараачийн, хожим хойчийн олон бүтээлд янз бүрийн хэлбэрээр уламжлагдан гарч ирсэн бөгөөд харьцуулал болгох үүднээс С.Удвал, Дожоодорж гуай нарын “Хүргэн хүү” туужийг авч үзэж болно.

“Хүргэн хүү” туужийн гол дүр Дэмбэрэл, “хүргэн хүү” болохоосоо өмнө яг л Галсан шиг нэгэн байсан билээ. Даруу ноомой, төлөв төвшин, хүний үгээр, хоосон нойтон, хоолтой хоолгүй ийм л нэгэн байсан. Харин ямар азаар баян айлын сайхан охин түүнд сэтгэлтэй болсон юм... Ингээд удалгүй Дэмбэрэл хүргэн хүү болов. Гэтэл тэр агшнаас эхлээд өнөө, даруу ноомой, төлөв төвшин, хүний үгээр байдаг Дэмбэрэл, ийм Дэмбэрэл биш болж, өглөг авлага ярьдаг, наймаа тооцоо хийдэг, хүн хар зоддог, ам бардам, ёстой жинхэнэ нуугдмал байсан Дэмбэрэл нь гарч ирдэг. Тэгэхээр “өмч” гээч зүйл Галсан, Дэмбэрэл хоёрыг чухам хэн байсныг нь төгс гаргаж ирж байгааг үзүүлсэн байна. Өөрөөр хэлбэл энэ бол уран дүр юм. Ингэж хүний мөн чанар, бодол сэтгэл, үйл хэрэг, нөлөөлөл, хувирал өөрчлөл, хандлага, нийгмийн байр суурь, гавьяа шагнал, эд хөрөнгө, үг хэл яриа, байдал төрх... энэ бүхнийг зүй зохисоор нь, дэс дарааллаар нь, учир зүйтэй урлажээ. Ийн үзвэл Галсан, Дэмбэрэл хоёрын дүр нь үзэл санааны талаасаа гүнзгий, бид зөвхөн нийгмийн үзэл суртал, хандлага, нэгдэл, хамтралын давуу тал, суртал ухуулга ... гэсэн хэлбэр талын хальс бүрхэвчийг нь л, хараад байгаа болохоос, хүн гээч амьтны мөн чанарыг харуулсан талаас нь, уран дүр бүтээсэн аргын талаас нь үзвэл

манай утга зохиолд шинэчлэлийг авчирсан, жижигхэн чулуугаар томыг доргиож чадсан шилдэг дүр болсон байна. Тэгэхээр Лодойдамба гуайн уран бүтээлээ туурвидаг үндсэн аргын нэг нь түүний зохиолын баатар зовлонгоос аз жаргалтай учрах юм уу, аз жаргалаас зовлонд унах гэх мэтээр дүрийн агуулгын мөн чанар нь тодорхой хугацааны дотор эсрэг шинж рүү хувирдаг байдал болох нь тодорч байна. Лодойдамба гуайн туурвил зүйн сэтгэлгээний энэ арга барилыг утга зохиолын онолд цаг хугацааны уран дүрийн мөн чанар гэж томъёолдог ба үүнийг туурвил зүйн сэтгэлгээний дээд түвшинд эзэмшин, үүгээр уран сайхны шинэчлэл бүхий дүр бүтээсэн нь, манай орчин үеийн бичгийн зохиолын үнэт зүйл болж байна.

III.

XX зууны Монголын соёлын түүхийн нэгэн үе урлаг, уран зохиолын зүйл нь үзэл суртлын үүрэг гүйцэтгэж ирсэн байдаг. Бүтээн байгуулж байгаа нийгмийн дэглэмийнхээ дархлааг алдахгүйн тулд, ард түмэн, иргэдээ нэг үзэл санаатай, нэгдмэл зорилготой байлгахын тулд хүний оршихуйг бүрдүүлдэг олон чухал хэрэгцээг хязгаарлаж ирсэн тал бий. Үүнтэй холбоотойгоор манай олон уран бүтээлчид хэдий эх орныхоо туулж өнгөрүүлсэн үнэн түүх, жинхэнэ бодит явдлын тухай, жишээ нь 1921 оны Ардын хувьсгал, баруунтан зүүнтний алдаа завхрал, Лам нарын зэвсэгт бослого, хөдөлгөөн, хэлмэгдүүлэл, 1939, 1945 оны дайн, нэгдлийн болон атрын хөдөлгөөн, төр засгийн алдаатай бодлого, шийдвэрийн талаар маш сайн мэдэж байсан ч, нэгэнт ил шууд байдлаар бичиж, мэдээлж болохгүй тул, асуудлыг далд утга, давхар санаагаар өнгөлөн далдалж, бичиж мэдээлэх шаардлагатай болжээ. Тэгвэл үзэл санааны тэр хязгаарлалтыг Б.Ринчен, Д.Намдаг, Ч.Лодойдамба, Ц.Гайтав, Н.Нямдорж зэрэг зохиолч **үгүйсгэлт бодомжийн арга (nihilistic mentality)-аар даван гарч, тэр цагт хэлж ярихыг зөвшөөрдөггүй байсан үндэстнийхээ үнэт зүйлийг өөртөө ч, өрөөлд ч төвөг үл учруулах хэлбэрээр тээж, дамжуулж өгч** байсан нь өнөөдөр улам тодорсоор байгаа билээ. “... Павлов, Эрдэнэ рүү ажиглан харснаа. - Эд нар манай орныг баллаж орхиод, одоо танай орныг баллах гэж байна. Гэнэн харанхуй хүмүүсийг хуурахдаа чадамгай амьтад шүү гэлээ.” гэдгийг өнөөгийн нийгмийн үзэл санаа маш талархалтай хүлээж авч байна. Учир нь тухайн цагийн хаалттай сэдвийг, **үгүйсгэлт бодомжийн арга (nihilistic mentality)-аар** тэр хаалт хашилтад баригдалгүй гараад ирж чадсан нь урлах эрдмийн шинэчлэлийн нэгэн илрэл гэж үзэх болжээ.

IV.

Өнгөрсөн зууны 80-аад оны дунд үеэс эхлэн:

1. Дэлхий нийтийн шинжлэх ухааны танин мэдэхүйн сэтгэлгээ, соёлын чиг баримжаа өөрчлөгдөж эхэлжээ.
2. Хүн төрөлхтөн өөрсдийгөө танин мэдсэн, үнэлж ирсэн ухамсар шинэчлэгдэх хандлагатай болов.

3. Дэлхийн улс үндэстнүүдийн харилцаа холбоо, харилцан мэдээлэл солилцох байдал улам бүр нээлттэй болж, ойлголцол, итгэлцэл, хамтралцаад тулгуурласан шинэ хамтын ажиллагаа эхлэв.

Энэ бүхний үр дүнд:

1. 1980-аад оны дунд үеэс дэлхийн олон улс оронд үндэсний урлаг, уран сайхандаа хандах шинэ хандлагатай болж эхэлжээ. Энэ шинэ эхлэл үзэл суртал, философийн баримтлал, хэм хэмжүүрийг асар хүчтэй хөдөлгөөнд оруулж, иргэншлийн нэгэн эринийг дагуулсан үйл явц болсон байна.
2. Зөв үзэл баримтлал, санаа бодол, хүсэл тэмүүлэлтэй, зөв хөгжлийн зарчмыг тунхаглан баримталсан улс, олон нийт хамт цугтаа хөгжих болж, энэ нь өнөөгийн нийгмийн хөгжлийн давуу талын нэгэн үндсийг буй болгож өгсөн байна.

Үүнтэй уялдан хүний экологийн асуудал чухал болж иржээ.

Профессор Ш.Чоймаа: *“... экологи хэмээх ойлголт нь орчин үед “унаган төрхийг нь хамгаалах, нөхөн төлжүүлэх” гэсэн гол агуулгыг илэрхийлж байна. Сав, шимийн ертөнц хийгээд оюун санааны ертөнцийн зохистой, тэнцвэрт орчныг хэвээр нь хадгалах, тийм боломж нөхцөлийг бүрдүүлэх, түүнд харилцах аливаа үйлдэлтэй эрс тэмцэх зэргийг гол зорилгоо болгож байна. Хэрвээ хүн төрөлхтний оюун санааны ертөнц, түүний өв санг хамгаалъя гэвэл түүний тулгуур үндэс нь болсон хэлийг хамгаалах ёстой. Энэ хэл гэдэгт эрт, эдүгээгийн олон хэл аялгуу тэдгээр хэл аялгуугаар бүтээсэн аман зохиолын болон бичгийн зохиолын олон зуун жилийн гайхамшигт оюуны баялгийг багтаан хэлж байна”*⁷⁶ хэмээн онцлон тэмдэглэсэн байдаг. Тэгвэл Лодойдамба гуай тэртээ 1959 онд, Чоймаа багшийн энэ цаг үед дэвшүүлж байгаа шинэчлэлийн үзэл санааг дэвшүүлж байсан нь шинжлэх ухааны судалгаа хийсэн эрдэмтэн хүний алсын хараа гэж юу байдгийн илрэл болсон юм. Ч.Лодойдамба гуай 1959 онд “Монголын орчин үеийн драматургийн үндсэн үзэл санаа, дүрүүд” сэдвээр хэлбичгийн ухааны дэд эрдэмтний зэрэг хамгаалсан ба диссертацидаа Их зохиолч Д.Нацагдоржийн “Учиртай гурван толгой” жүжгийн экологийн асуудлыг дэвшүүлж, *“Д.Нацагдоржийн өөрийнх нь үндсэн эхээр бол Юндэн алагдаж, Нансалмаа амиа хорлож үхдэг. Гэхдээ тэдний энэ үхэл ёс суртахууны ялалт байв Гэтэл өөрчлөн засварласан шинэ хувилбараар Юндэн зэвсэг бүхий ардуудыг удирдан Балганыг хялбархан ялж байгаагаар төгсдөг. Ингэсэн нь уг жүжгийн агуулга, хэлбэрийн нэгдмэл байдлыг эвдсэн байна.”* Юндэнг ингэж ард түмний бослогын удирдагч болгосныг үзэгчид хүлээж авсангүй. 1950 онд “Учиртай гурван толгой” жүжгийн 1000 дахь тоглолттой холбогдуулан Улсын хөгжимт драмын театр үзэгчдээс санал авсан байна Үзэгчдийн олонх нь Юндэн ард олны удирдагч байх боломжгүй гэсэн бөгөөд ингэснээр түүний дүрийг их л бүрхэг болгожээ” хэмээн шүүмжлэлтэй хандаж байсан нь үүний илрэл мөн. Өөрөөр хэлбэл Лодойдамба гуай эх орныхоо түүх, уламжлалын үнэт зүйлсийн унаган төрхийг нь алдагдуулахгүй байх, аль болох жинхэнэ эхээр нь, хэвээр нь хадгалан, дамжуулах шинэчлэлт үзэл санаатай байсан юм.

⁷⁶ Ш.Чоймаа “Хэлний экологи”, “Эх хэл бичиг” бичиг сэтгүүл, Улаанбаатар, 2012.

V.

“Малгайтай чоно” (1945), “Шаргачин” (1954), “Солонго” (1958), “Хугараагүй ноён нуруу,” (1959), “Чулуун” (1965), “Дусал нулимс юу гэж хэлсэн бол?” (1968), “Тэрээслэл”, “Манай сургуулийнхан” (1951) “Алтайд” (1949), “Итгэж болно” (1961), “Гарын таван хуруу” (1966) ... зэрэг олон бүтээл зохиолч Ч.Лодойдамба гуайн “Нэрийн хуудас” нь болдог ч гэлээ, “Тунгалаг Тамир” роман нь Ч.Лодойдамбын имиж, дүр төрх, авир араншин, зан төрх, хэл найруулгынх нь төгс илэрхийлэл, жинхэнэ нэрийн хуудас нь болсон сор бүтээл нь мөн. Өөрөөр хэлбэл Ч.Лодойдамба гуайн хэн байсныг “Тунгалаг Тамир” бидэнд хэлж өгч чадна. Жишээ нь зохиолч романы гол дүр Долгорыг Тамирын голд орж, амиа егүүтгэн байгаагаар бичсэн ажээ. Гэтэл Долгор амиа хорлон үрэгдсэнд уншигчид ихэд харамсаж, зохиолч Ч.Лодойдамбад “Долгорыг амьд байлгах тухай” захидал хүсэлт маш ихээр ирүүлжээ. Энэ тухай романы редактор С.Эрдэнэ: “... Миний Лодойдамба гуайд зөвлөх юм гэж юухан байх вэ дээ. Гэхдээ уран зохиолын талаар, өөрийн бодсон санасан зүйлийнхээ талаар хуваалцаж хэлдэг л байж л дээ. Иймэрхүү байсан. ... Романыг редакторлаж байсан үеийн сонин явдал гэдэг юм уу даа, өөрөөр хэлбэл Лодойдамба гуай зохиолдоо ямар янзтайгаар, ямар үнэн сэтгэлээсээ, үнэн зүрхнээсээ ханддаг байсныг ганц хоёр жишээ хэлж болох байна л даа. Долгор гээд манай уншигчдын хайртай баатар бий дээ. “Тунгалаг Тамир” романы гол баатрын нэг. Долгорын дүр бол Монгол эмэгтэйн дүрийг харуулсан маш сайхан дүрийн нэг юм. Лодойдамба тэр романыхаа нэгдүгээр дэвтрийг бичиж байхдаа Долгорыг үхүүлчихсэн. Долгор эмгэнэлтэйгээр нас бардаг. Тэгээд нэгдүгээр дэвтэртээ нас баруулчихаар нь, уншигчдаас их олон захидал ирсэн. Яагаад Долгорыг үхүүлчэв ээ?! Энэ хүн чинь ийм сайхан хүн. Долгор амьдрах ёстой байсан. Роман чинь хоёр дахь дэвтэртээ Долгор байхгүй, үгүйлэгдэх нь. Долгорыг амьдруулах ёстой ... гэсэн иймэрхүү захидал их ирсэн. Зарим уншигчид бүр нэхэж байсан даа. Ингээд Лодойдамба гуай нэлээд хүнд байдалд орсон. Нэгэнт романыхаа үхүүлчихсэн баатрыг дахин амьдруулна, сэргээнэ гэдэг бол амаргүй юм л даа. Тэгээд надай нэг хэсэг зөвлөсөн. Бусад хүмүүстэй ч бас зөвлөж байсан байх л даа. Тэгээд надад хэлж байна. “-Би баатраа үхүүлчихсэн. Гэтэл уншигчид, бусад хүмүүс Долгорыг нэхээд байна. Энийг яах ёстой юм бэ?” гэсэн. Тэгээд би хэлсэн. “Таны бодож олоогүй юмыг би бодож олоод хэлнэ гэж надад юу байх вэ. Миний бодлоор бол нэгэнт л үхүүлчихсэн баатрыг дахиж сэргээх аргагүй л юм даа. Та өөрөө л шийдэж дээ” гэж хэлж байсан. Тэгээд хэд хоногийн дараагаар “-Эрдэнэ ээ, би Долгорыг амьдруулсан нэг шинэ бүлэг бичихлээ. Чи энийг ирж үзээдэх. Би сонинд өгмөөр байх юм гэж дуудаж байна. Би тэгээд очоод тэрийг нь аваад уншсан. Гэтэл, их эвтэйхэн болж. Долгор, Тамирын голд, харзанд ороод нас бардаг шүү дээ. Тэгсэн хоёр хөгшин явж байгаад аварч олоод гэртээ авчраад, тэнхрүүлээд сувилаад, ингээд Долгор амьдарч байгаа хэсэг байна. Би тэрийг нь уншаад бас жаахан эргэлзсэн. Уншигчид л ярих юм даа. Хэрвээ таны энийг сонинд гаргахад, уншигчид дахиад захидал бичээд, үнэхээр бидний хүссэн ёсоор боллоо, энэ бол ингэх л ёстой байсан гэвэл, яах аргагүй л болох юм даа” гэж хэлсэн. Тэгээд Лодойдамба гуай тэр хэсгээ “Үнэн” сонинд хэвлүүлсэн. “Үнэн” сонинд гарангуут нь уншигчдаас олон захидал ирсэн. “... Их сайхан болж”, “... Ингэж л амьдрах ёстой байсан” гэсэн баяр хүргэсэн захидлууд их ирсэн. Тэгэхээр энэ нэг жижигхэн жишээнээс юу харагдаж байна гэхээр, зохиолч маань тэр өөрийнхөө баатарт ямар их сэтгэлээ өгсөн юм бэ? Түүндээ ямар их хайртай байна

гэдгийн л гэрч юм даа.”⁷⁷ гэж өгүүлсэн байдаг. Ингээд зохиолч Ч.Лодойдамба “уншигчдын хүсэлтийн дагуу”, “Хэдэн жилийн өмнө урд Тамирын бургасанд өвөлжиж байхад энэ нэг явдал болсноос хойш Баярынх ам гурвуулаа болжээ. Тэр жил өнтэй байснаас Тамирын гол харз элбэг бөгөөд хэд хэдэн нугас ч өвөлжжээ. Нэг өдөр Дэжид авгай бургас түүгээд голын захаар явж байтал усны нөгөө талаас хөх дээлтэй толгой нүцгэн эмэгтэй хүн ирж явлаа. Бургасны чөлөөгөөр ажиглавал үс нь сэгсийн хийсэж, хөл нь салдар балдир яваа нь галзуу буюу согтуу аль нэгний тэмдэг бололтой. Энэ бол Долгор байлаа. Иш Долгор минь чамайг зовлонгийн туйлд хүрээд ухаангүй гэлдэрч явахад чинь сайн санаат хүн харж байсныг хэн мэдэх билээ. Тамирын бургас түүнийг нуужээ. Долгор шууд явсаар уур савсан харз руу ороод гар нь хоёр дахин гялалзан мөсөн доогуур далд орж билээ. Тэр үед «Хорвоо чи хүний зовлонд цадах болоогүй юу?» гэсэн гаслангийн дуу хангинан гарсан юм сан. Дэжид гуай дуу алдан хаширч эмэгтэйн орсон харзнаас арваад алхам байгаа хөлийн цоорхойд гүйн очтол ухаангүй болсон Долгор хайргадан урсаж ирэхэд нь хормойноос нь барьж авлаа. Дэжид гуайн сандарсан дуугаар ойрхон шиг бургас огтолж байсан Баяр гуай сандран ирж хоёр хөгшин Долгорыг дамжлан гэртээ авчраад биеэс нь хувцас хунарыг нь салгаж хэсэг зуур түрүү урагш нь харуулан хэвтүүлжээ. Хамар амнаас нь ус баахан гоожиж байснаа амьсгаа ороход нь үзүүрсэн нэхий дээлд битүү ороожээ. Шөнө нь бүр ухаан орсон боловч халууран хэдэн сар үлгэн салган өвчтэй байлаа. Алдаг оног хоолтой байсан боловч сайхан сэтгэлт хоёр хөгшиний асралтын ач, өргөлтийн сайн, залуу чийрэг биеийн хүчээр хавар нь тэнхээ тамир цог жавхаагүй боловч эрүүл хүн болжээ. Зун нь бүр тэнхээ орж Баяр, Дэжид хоёрт төрсөн үр шиг нь хайрлагдан, тэдний бүх хөрөнгө нь болсон хоёр сарлаг, нэг хайнагийн шарыг бөөцийлөх ажилд тусалдаг болжээ. Долгор өөрийн биед оногдсон энэрэлгүй хатуу амьдралаа уйлан байж ярин өгөхөд «Хүү минь амиа хорлосон хүн чинь Эрлэг номын хааныд хүний амины хэрэгтэй очдог юм гэдэг шүү хөөрхий. Ийм сайхан залуу хүн яаж үхэж болох юм бэ. Амьд явсан хүн алтан аяганаас ус уудаг юм» гэж Дэжид гуай зэмлэн сургав.”⁷⁸ гэж Долгорыг, амьд гарч байгаагаар асуудлыг шийдвэрлэжээ.

Тэгвэл уран бүтээл дэх яг ийм уур амьсгал, туурвил зүйн ийм ижил нөхцөл байдлыг өөр зохиолч хэрхэн шийдвэрлэсэн тухайд өөр нэгэн баримтыг авч үзье. Энэ бол “Хөх даалимбан тэрлэг” найраглал юм. “Хөх даалимбан тэрлэг” найраглал бол яруу найрагч Д.Пүрэвдоржийн нэрийн хуудас нь болдог сор бүтээл нь мөн. Тийм болохоор найраглал Д.Пүрэвдорж гуайн хэн байсныг мөнхүү бидэнд хэлж өгч чадна. Пүрэвдорж гуай найраглалаа бүр анхнаасаа “Эмгэнэлт өнгө аяс бүхий агуулгатай бичнэ” гэж төлөвлөж, эл төлөвлөгөөндөө нийцсэн зохиомжийг боловсруулсан ажээ. Зохиолч нэгэн дурсамждаа: “Нэг удаа уншигчдын уулзалт дээр “Та яагаад “Хөх даалимбан тэрлэг” найраглалынхаа хайртай баатрыг үхүүлчихсэн юм бэ?” гэж асууж билээ. Тэгэхэд би “Үгүй ээ, би үхүүлээгүй, япончууд түүнийг алчихсан юм. Дайснууд түүнийг минь алчихсан юм” гэж хариулж байснаа санаж байна.”⁷⁹ гэж бичсэн байдаг. Зохиолч өөрөө ингэж хэлж байна гэдэг нь, нэг талаар, найраглал өгүүлэмжийнхээ шугамаас хазайж гажсан зүйл байхгүй гэдгийг харуулж байна. Нөгөө талаар туурвил зүй, уран сайхны зөв шийдэл гаргасандаа “өөрөө өөрөөрөө

⁷⁷ “Төрийн хошой шагналт зохиолч Ч.Лодойдамба -Уран бүтээлчийн хөрөг” МҮОНТ,

⁷⁸ Ч.Лодойдамба “Тунгалаг Тамир” тэргүүн дэвтэр, Уб., 2017, 2-р бүлэг

⁷⁹ Д.Пүрэвдорж “Даалимбан дээлийн учир”, “Зохиол бүтсэн намтар”, Уб., УХГ., 1990, 179-180-р тал

бахархсан” дуу хоолой болж байна. Өөрөөр хэлбэл уншигчдын нөлөөнд ерөөсөө ороогүй байна. Гэтэл нийгэм, соёлын хүн судлалын ухаанд “амьдрал, уран бүтээл дэх ийм эгзэгтэй агшныг шийдэхэд нөлөөлж буй гол хүчин зүйлийг хувь хүний жинхэнэ мөн чанар нь, төлөвшил, үзэл бодол, зан төрх нь” гэж үздэг байна. Энэ үүднээс авч үзвэл хэдий Д.Пүрэвдорж найраглалынхаа баатрыг хэдийгээр амьдруулж болох байсан ч, зохиолынхоо өгүүлэмжийн зүй тогтлыг чухалчилсан нь Д.Пүрэвдоржийн хувийн зан төлөв, үзэл бодолтой нь холбоотой байж болох бөгөөд, ийм учраас “Хөх даалимбан тэрлэг” найраглалыг зохиолчийнхоо имиж, дүр төрх, авир араншин, зан төрх, хэл найруулгынх нь илрэл юм хэмээн хэлж байгаа юм.

Тэгвэл Ч.Лодойдамбын шийдэл нь нийгэм, цаг үе, уншигчаа хүндэтгэж, тэднийг бодож, хүлээн авсан шийдэл байсан учраас романыхаа өгүүлэмжийн тогтолцоог дахин шинэчлэн бүтээж, романы гол баатар Долгорыг амьд гарч ирж байгаагаар үзүүлсэн нь зохиолчийн имиж, дүр төрх, авир араншин, зан төрх хэл найруулгынх нь илрэл болсон юм. Ч.Лодойдамба “Манай сургуулийнхан” тууждаа: “*Сар шахам оронд хадагдаж, өвчинд баригдаж, гэрт хэвтээд эрүүл нөхөдтэйгөө уулзах гэдэг ямар сайхан хэрэг байсан билээ. Энэ сайхан уулзалтыг миний үзэг бичиж чадамгүй зүйл билээ. Амьдралын сайхан уулзалтдаа байдаг ажээ гэж санагдаж байсан билээ.*”⁸⁰ гэж бичсэн байдаг. Ингэж бодож мөрөөддөг байсан, уярангуй зөөлөн сэтгэлтэй, ухаалаг нинжин зохиолч байсан учраас, Долгорыг амьдруулсны дараагаар Эрдэнэтэй, Баттай уулзуулдаг. Энэ өгүүлэмж нь уншигчдын ёстой нэг хүсэн хүлээсэн, амьдралын, амьд байхуйн үнэ цэнийг жинхэнэ ойлгуулж өгсөн катарсис (ариусахуй) болдог. Уншигч олондоо ингэж сэтгэлийн зол жаргал, амар амгалан, ариуслыг мэдрүүлж, “амьд явбал алтан аяганаас ус уух”-ын учрыг таниулжээ. Энэ баримт нь уран сайхны бүтээлийн онцгой агшин, өвөрмөц уур амьсгал, орчны дүрслэл нь хувь зохиолчийн дүр төрхийг илэрхийлдгийн нэгэн баталгаа болж байна. Хэдий романы баатар маань хөвөрч орооцолдсон, хүнд хэцүү, даван туулахад хэцүү тэр олон үйл явдалд оролцсон ч зөвхөн өөрийн сэтгэлийн чанад дахь чин хүслийнхээ хүчээр хөл үл алдсан юм. Долгорт ямар нэгэн бэрхшээл эсвэл баяр хөөр, аз жаргал таарлаа гэхэд тэднийг нэг л мэдэхэд туулаад, даваад гарчихсан байдаг. Харин дараа нь ямагт ухаарал бясалгалын мэдрэмж төрүүлдэг удистай. Энэ удисыг мэдэрч хүртэх тэр агшныг өрнө дахины гоо зүй болон хүмүүнлэгийн ухааны онолчид “Harmony”⁸¹, “Polyphony”⁸² хэмээн нэрлэжээ.

⁸⁰ Ч.Лодойдамба “Манай сургуулийнхан, Хугаарагүй ноён нуруу”, Уб., 1980, 38-р тал

⁸¹ For Kant, aesthetic judgment is based on an experience of pleasure that claims universal validity, rather than being an idiosyncratic preference. When I say, “Cezanne’s paintings are supremely beautiful,” I imply that I am expecting, or at least can argue for, your agreement with my sentiment. Furthermore, aesthetics justifies itself not by reference to rules but by evoking in us what Kant calls the harmony of faculties. We experience the harmony or “free play” of two faculties, imagination and understanding. (See Ted Cohen and Paul Guyer, eds., *Essays in Kant’s Aesthetics* [1982].) David Mikics “A New Handbook of Literary Terms”, Yale University Press, 2007, p.4

⁸² In Bakhtin’s later work, *The Dialogic Imagination*, he develops his notion that the self is made up of a polyphony of voices: as individuals, we are the result of the endless hubbub of

“Harmony”, “Polyphony” гэж юуг хэлж байна гэхлээр урлагийн бүтээлээс үзүүлэх нөлөөний тухай асуудал юм. Тухайлбал: Ямар нэгэн бүтээлийг уншаад юм уу, үзээд, эсвэл сонсоод, харааж зүхэж болно. Гутарч бухимдаж болно. Эсвэл дотор сэтгэлд нь мөргөлдөөн зөрчил үүсгэж болно. Аль эсвэл хүсэн мөрөөдөж, шүтэн биширч, халуун сэтгэлээрээ дэмжиж болно. Энэ их мөргөлдөөн, зөрчилдөөн, тэмцэлдээн маргалдаанаар дамжиж үзэл санааны хувьд шинэ тавцанд орохыг “Harmony”, “Polyphony” гэж үзэж байна. Гоо зүй хийгээд хүмүүнлэгийн ухааныхан, уншигчид үзэл санааны энэхүү “Harmony”, “Polyphony”-г хүсэж байдаг гэж үзээд, “Энэ бол хүн төрөлхтнийг дотоод сэтгэл санааны хувьд өөрчлөх гоё байдал юм” гэж хардаг байна. Тэгэхээр Лодойдамба гуай, романыхаа өгүүлэмжийн тогтолцоог тийнхүү дахин шинээр байгуулсан нь маш гүн гүнзгий учир холбогдолтой туурвил зүйн сэтгэлгээ болж байгаа бөгөөд уншигчдын нөлөөлөлд автах, хүрээнд нь орсон биш, уншигчдадаа ариуслыг мэдрүүлсэн, уншигчдаа “Harmony”, “Polyphony”-оор нөлөөлсөн нөлөөлөл болсон байна. Энэ бол Лодойдамба гуайн урлах эрдэм, ур авьяас, ухаан гурав яаж хослон цогцолсныг харуулж байна.

VI.

Ч.Лодойдамба гуайн туурвил зүйн сэтгэлгээнд Их зохиолч Д.Нацагдоржийн уран бүтээл хүндтэй байр эзэлж, уран бүтээлийн уламжлалынх нэг эх сурвалж болдог учраас Лодойдамба гуай Их зохиолч Д.Нацагдоржийн уран бүтээлийг нарийн анхаарч авч үзэж судалсан байдаг. Хэл бичгийн ухааны эрдмийн зэрэг хамгаалсан бүтээлдээ “Учиртай гурван толгой” дуулалт жүжиг ба “Учиртай гурван толгой” дуурийн талаар авч үзэж, өөрийн үзэл баримтлалаа дэвшүүлсэн байдаг бол “Ламбугайн нулимс” өгүүллэгийн тухай 1964 онд “Нэгэн гайхамшигт өгүүллэгийн тухай” хэмээх өгүүлэл бичиж, үүндээ Лодон лам нь Иүй Бай-хуад жинхэнэ хайр сэтгэлтэй болсон, эцэстээ юу ч үгүй хохирон хоцорч байгаа Лодон ламын дүр нь эмгэнэлт дүр болох ба энэ өгүүллэг бол эмгэнэлтэй зохиол юм. Өгүүллэгт монголын зохиолчдод өгүүлэмж жишээ болох гайхамшигт уран дүрслэл, яруу хэллэг олон байна гэсэн үзэл саналаа дэвшүүлсэн байдаг. Энэ өгүүллийн хариуд эрдэмтэн Ш.Гаадамба “Нэгэн гайхамшигт өгүүллэгийн тухай (нээлт үү? төөрөгдөл үү?)” хэмээх өгүүлэл бичиж Лодонгийн дүр нь шог инээдэмтэй хошин дүр болох бөгөөд тус өгүүллэг бол инээдэмтэй шог хошин, шүүмжилсэн зохиол болно хэмээн эсрэг саналаа дэвшүүлсэн юм.

Энд Лодойдамба гуай, Гаадамба гуай хоёрын үзэл санааны аль нэгийг нь дэмжих юм уу үгүйсгэх тухай биш, ерөөс энэ хоёр нэрт эрдэмтний анх гаргаж дэвшүүлсэн үзэл санаанууд нь манай уран зохиол судлалын нэгэн шинэ дэг маягийг бий болгож, улмаар тэр цагаас эхлэн өнөө ч гэсэн гадаад дотоодын олон судлаач эрдэмтэн, зохиолчид энэ асуудлаар өөр өөрсдийн үзэл

social life. Bakhtin argues that the novel is the genre in which this polyphony is most fully and energetically conveyed to the reader. David Mikics “A New Handbook of Literary Terms”, Yale University Press, 2007, p., 86.

баримтлалаа дэвшүүлсээр байгаа хөгжлийн үйл явц л, манай нэрт хоёр эрдэмтэн орчин үеийн уран зохиол судлалын онол арга зүй, арга барилын тал дээр нэгэн шинэчлэл авчирсныг харуулж байгаа юм. Тийм ч учраас ХХ зууны монгол уран зохиол судлалд “Хоёр Дамбын маргаан” гэж алдаршсан энэ хоёр үзэл баримтлалын гол ач холбогдлыг академич Х.Сампилдэндэв “Хөдөлгөөнт гоо зүйн” үүднээс зохиол бүтээлийг хэрхэн задлан шинжлэхийн үлгэр дуурайл болсон билээ.”⁸³ гэж үнэлсэн байдаг. Ийнхүү Ч.Лодойдамбын уран сайхны туурвил зүйн сэтгэлгээний шинэчлэлт чанарын асуудлыг авч үзвэл:

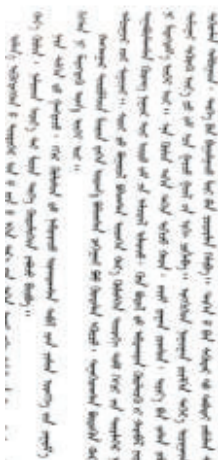
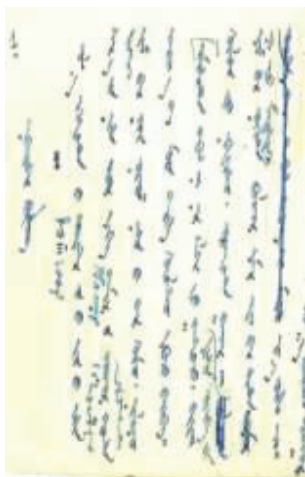
1. ХХ зууны монгол бичгийн зохиолд, зохиолын баатраас эхлээд хэв шинж хүртэлх уран дүрийн бүхий л хэлбэрийг төгс төгөлдөр бүтээхийн үлгэрийг үзүүлснээрээ туурвил зүйн сэтгэлгээний томоохон шинэчлэлийг хийсэн байна. Түүнчлэн цаг хугацааны уран дүрийн мөн чанарыг хэрхэн яаж дүрсэлдэг арга барилыг гарамгай эзэмшиж, бүтээл туурвилдаа оновчтой, зүй зохистой хэрэглэдэг уран бүтээлчийн хувьд урлах эрдэм ухаан бодролыг хэрхэн найрсан цогцлоож бичдэгийн үлгэр жишээг үзүүлсэн байна.
2. Ч.Лодойдамбын уран бүтээл нөлөөлөлт чанар ихтэй байдаг нь түүний туурвил зүйн сэтгэлгээний шинэчлэлийн нэгэн баримт нь болж байна. Түүний бүтээлийг уншин судалсан хэн бүхэн, түүний бүтээлээр дамжин үзэл санааны хувьд шинэ тавцанд гарч ирдэг нь “*catharsis*”, “*harmony*”, “*polyphony*” гэж үзэж байна. Энэ бол хүн төрөлхтнийг дотоод сэтгэл санааны хувьд өөрчлөх гоё байдал юм.
3. Ч.Лодойдамба гуайн туурвил зүйн сэтгэлгээнд уламжлалыг унаган төрхөөр нь хадгалах, дамжуулах үзэл санаа чухал байртай байсны хувьд мөн Монголын орчин үеийн уран зохиолын үнэт зүйл болсон бүтээлийн судлалд шинэчлэлийн зам мөрийн үндэс суурийг тавьж өгсөн байна.

Гурав. Чадраабалын Лодойдамбын “Тунгалаг Тамир” романы бичвэр судлалын асуудлууд

Ч.Лодойдамба гуай “Тунгалаг Тамир” романаа 1954 оны 1-р сарын 10-ны өдөр эхлэн бичээд 1967 оны 9-р сарын 8-ны өдөр Улаанбаатарын Нүхтийн амралтнаа дуусгасан байна. Хамгийн эгзэгтэй нь уншигч, судлаачид өнөө хэр “Тунгалаг Тамир” романыг жинхэнэ зохиолчийн бичсэн эхээр уншиж, үзэж, судалж хараахан амжаагүй байжээ. “Тунгалаг Тамир” романыг бичсэн зохиогчийн гарын тиг бол асар их үнэ цэнтэй бөгөөд зохиолч Ч.Лодойдамба судлал, “Тунгалаг Тамир” романы судлалд үндсэн эх сурвалж, хэрэглэгдэхүүн болохын сацуу Лодойдамба судлал, “Тунгалаг Тамир” роман судлалыг ахиулан гүнзгийрүүлэх нь дамжиггүй. Романы гар бичмэл эх нь жинхэнэ үнэн эх учраас, Ч.Лодойдамбын уран бүтээлийг хожмын хүмүүс хэрхэн хувиргаж зассан байдал зэргийг тодруулахад, романы олон удаагийн хэвлэл дэх алдаа

⁸³ Х.Сампилдэндэв “Нууц товчооны нууцыг нээсэн эрдэмтэн зохиолч” “Х.Сампилдэндэв: Эрдэм шинжилгээний бүтээл II боть” (Монголын уран зохиол судлалын бүтээл), УБ, 2009, 138-р тал

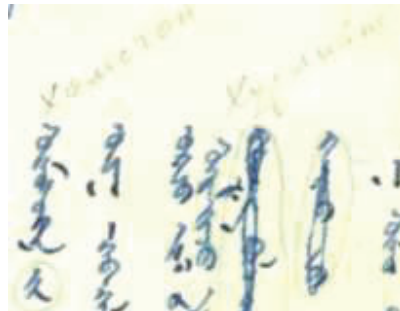
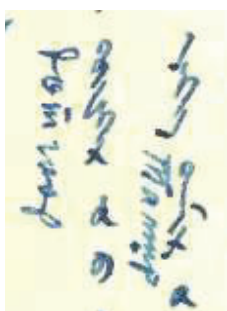
мадгийг засан залруулахад, кирилл болон монгол бичгээр олонтоо хэвлэгдсэн бусад эхтэй харьцуулан зэрэгцүүлж үзэж судлахад тулгуур хэрэглэгдэхүүн болох чухал ач холбогдолтой юм. Тухайлбал, роман ийн эхэлдэг. “Олноо өргөгдсөний дөтгөөр оны зуны эхэн сарын нэгэн өдөр Их тамирын хойгуур гарсан замаар гуч орчим насны хар хун нэлээд ачаатай морин тэрэг хөтлөөд явж байв. Нар салхинд гандаж, хир хөлсөнд нэвтэрч урагдсан дээлээ есөн өнгийн юмаар нөхсөн болохоор ямар эдээр хийсэн нь мэдэгдэх аргагүй ажээ.” Тэгвэл энэ эхлэл хэсгийн

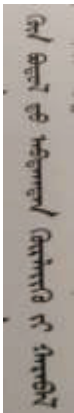

гар бичмэл эхийг үзвэл: “... **Өмссөн дээл нь нар салхинд гандаж, хир хөлсөнд нэвтэрч урагдсан газар нь есөн өнгийн юмаар нөхсөн ...**” гэж зохиогч бичсэн байна. Үүнийг Өвөр Монголын хэвлэлийн бүлэглэл, Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хорооноос 2017 онд эрхлэн гаргасан “Тунгалаг Тамир”-тай зэрэгцүүлэн үзэхэд мөн л “**өмссөн**” гэдэг үг нь хасагдсан байгаа нь, кирилл бичгээр хэвлэгдсэн эхийг баримталж, монгол бичиг рүү хөрвүүлсэн учраас болсон гэдэг

нь илт байна. Энэ мэтээр зохиогчийн бичсэн нь хасагдсан, зөрүүтэй болсон олон учир бий ажээ. Лодойдамба гуайн бичсэн гарын тиг, “Тунгалаг Тамир” романы эх бичгийг харахад дараах хэдэн содон онцлог ажиглагдаж байна. Үүнд:

1. Лодойдамба гуайн монгол бичгийн тиг нь бичгийн маш өндөр чадвартны байдлыг илтгэх тиг мөн. Энэ нь түүний багаасаа бичиг үсэг сурч, сургууль номын мөрөөр явж, сонгодог монгол бичгийн боловсролыг сайтар эзэмшсэн, мөн XX зууны Монголын сонгодог зохиолч, бичгийн мэргэдтэй нэгэн цаг үед хамт аж төрж байсан, тэднээс суралцаж байсныг нь харуулна.
2. Монгол бичгээр бичсэнийг нь ташаа ойлгож магадгүй гэж үзэж, болгоомжилсон үгэнд кирилл бичгээр нэмэлт оруулга, давхар тодруулга хадаж өгсөн нь сонирхолтой. Жишээ нь: “дөтгөөр”, “хөмсгөн”, “хүрлийж”, “Олгонууд отог” гэх мэт.

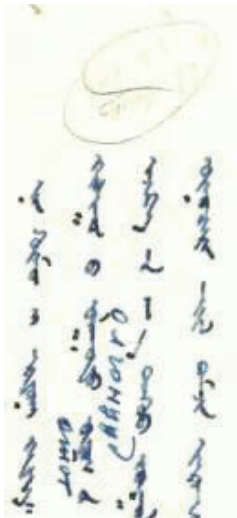

Энд нэмэн дурдахад “хүрлийж” гэж бичсэн байдгийг “Тунгалаг Тамир” романы эхний хэвлэлүүдэд “гүн бодолд автагдан **хүрлийхийг** харвал” гэж бичиж хэвлэсэн байдаг учраас Өвөр Монголын ардын хэвлэлийн хорооноос 2017 онд эрхлэн гаргасан “Тунгалаг Тамир”-т мөн адил тийнхүү бичиж хэвлэжээ. Харин 2017 онд Лодойдамба гуайн мэндэлсний 100 жилийн ойд зориулан, зохиолчийн зээ дүү, эх бичиг судлаач Ц.Баярсүрэнгийн бэлтгэсэн сонгомол эхэд:

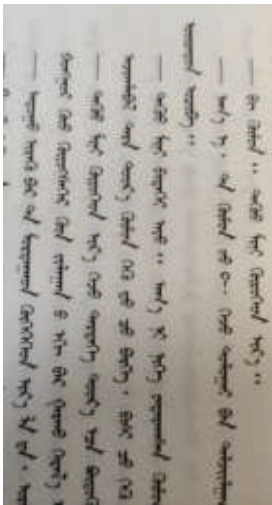
нүд нь удаан цавчилж, хөлс дааварласан хүрэн нүүрэнд нь урт замын алжаал илэрч, гүн бодолд автагдан хүрлийж явахыг нь харваас ядарсан буюу уурласан алин болох нь мэдэгдэм үгүй ажээ.

гэж зохиолчийн бичсэн эхээр залруулж, хэвлэсэн нь сайшаалтай.

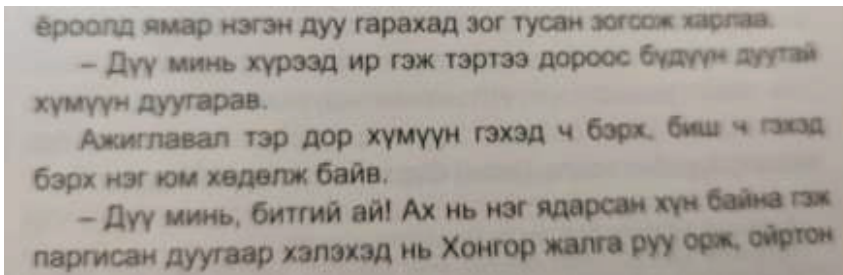

3. “Тунгалаг Тамир” романы эх бичвэрээс зохиогч энэ бүтээлдээ хэрхэн хандаж байсан бодол, бясалгал, үнэлэмжийг харж болно. Жишээ нь романы эхэнд: “Энэ хүнийг Эрдэнэ гэдэг. Засагт ханы хошууны Олгонууд отгийн хүн. Уулаас эцгээс ах дүү хоёул бөгөөд багадаа өнчрөн айл дамжин зарагдаж бор хоног өнгөрүүлэн явжээ.” гэсэн хүүрнэл байдаг. Тэгвэл “Тунгалаг Тамир” романы эх бичвэрт, Лодойдамба гуай энэ хэсгийг ихэд бодолхийлж байсан нь мэдэгддэг. Зохиогч энэ хүүрнэл дээд талд “Энэ үү?, Тэр үү?” гэсэн хөндлөнгийн анхааруулга тавиад, “Энэ” гэдэг үгийг сонгож авснаа зураасаар онцлон тэмдэглэжээ. Үүнийг өнгөцхөн үзэх аваас, тийм ч их ач холбогдолтой зүйл бус мэт боловч, туурвил зүйн элементийн үүднээс үзвэл, энэхэн хэсэгт маш чухал агуулга хадгалагдсан байгаа юм. Чухамдаа энэ нь зохиогч, хүүрнэгчээ I биеийн хүүрнэгчээр сонгох уу, III биеийн хүүрнэгчээр сонгох уу

гэдэг асуудлаа шийдвэрлэсэн шийдвэрлэлт болох юм. Тэгвэл Лодойдамба гуай “энэ хүнийг” хэмээн I биеийн хүүрнэлийг сонгосон бөгөөд хүүрнэгчээс, хүүрнэл зохиолын өгүүлэмж үйл явдалд гол дүр, гол дүрийн үүднээс оролцож, өгүүлэмж үйлийн төвд зогсож хүүрнэсэн байна. I биеийн хүүрнэгч нь ихэнх тохиолдолд эргэцүүллийн зогскоос хүүрнэдэг. Учир нь энэ нь хэрэг явдал өнгөрсний дараа хүүрнэгч өгүүлэмжийн гаднаас бүх учрыг тоочдогтой холбоотой байдаг байна. Иймэрхүү хүүрнэл нь уншигчдыг зохиолын “Би” баатрын үйл ажиллагаа, амьдрал, дотоод сэтгэлийн ертөнцөд нь дагуулан оруулж, уншигчдын сэтгэлийг ихэд амархан татаж, үйл явдлын өрнөл, хөгжил, хувирлын нууцлаг шинжийг нэмэгдүүлдэг. Нөгөө талаар уншигчид зохиолын “Би” баатрын бодол санааг цаг ямагт зохих хэмжээнд ойлгож мэдэрч чаддаг. Жишээ нь романы гол дүр Эрдэнийн явж үйл ажиллагаа, бачимдсан сэтгэл хийгээд бусад бодол санааг нь бүрэн ойлгож болно. Тэгэхээр жинхэнэ бичвэр дээрх онцолсон нэг л тэмдэглэгээ, нэг л зураас туурвил зүйн судлалд ямар ач холбогдол өгдөг нь эндээс харагдаж байна.

4. Романы хамгийн сонирхолтой хэсгийн нэг болсон Хонгор Төмөр хоёр анх уулзаж байгаа хэсгийг кирилл бичгийн өмнөх хэвлэлүүдэд: “Хонгор хүү гүйсээр гүн жалганы эхээр гарах гэтэл ёроолд ямар нэгэн дуу гарахад зог тусан зогсож харлаа.- Дүү минь **гүйгээд ир** гэж тэртээ дороос бүдүүн дуутай хүн дуугарав.- Ажиглавал тэр дор хүн гэхэд ч бэрх биш ч гэхэд бэрх нэг юм хөдөлж байв.- Дүү минь битгий ай. Ах нь нэг ядарсан хүн байна гэж паргисан дуугаар хэлэхэд Хонгор жалга руу орж ойртон очив.- Ах аа, та хүн үү? гэж толгойгоо далжийлган нүдээ жартайлган ширтэж байгаад асуув.” гэж хэвлэсэн байдаг. Үүнийг Өвөр Монголд хэвлэгдсэн эхтэй тулган үзвэл ямар ч зөрүү байхгүй байна. Харин гар бичмэл эхэд: - “Дүү минь **хүрээд ир**” гэж байгаа юм. 2017 онд хэвлэгдсэн сонгомол эхэд:

гэж гар бичмэл эхэд бичсэнээр нь засаж хэвлэсэн байна. Үнэндээ “хүн гэхэд ч бэрх биш ч гэхэд бэрх нэг юм” тэр жалганы доороос малд яваа, үл таних хүүхдийг анх хараад хэлэх үг нь “**гүйгээд ир**” байж таарахгүй бөгөөд энэ тохиолдолд хамгийн нийцэх утгыг илтгэх үг нь “**хүрээд ир**” байх ёстой.

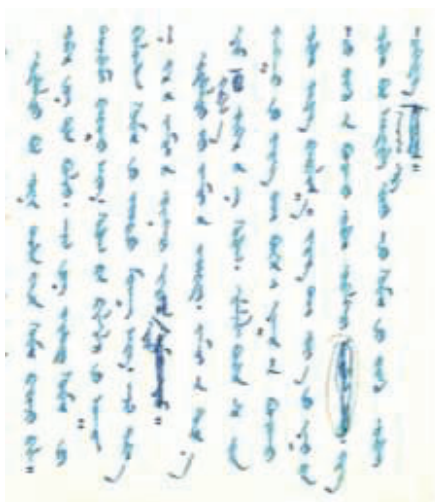

5. Романы хэв шинж Итгэлтийн дүрийн мөн чанарыг уг нь зохиогч, Итгэлт маш овжин сэргэлэн, аль ч төр засгийн үед нийцэн амьдрах чадвартай нэгэн болохыг нь “Итгэлт бол нэг хүн биш, олон хүн мэт оюун сэтгэхүйтэй, хөдөлгөөнтэй, чадвартай, ухаантай, арга самбаа зальтай, харьцаатай” гэсэн утгаар дүрслэн бичсэн байдаг. Гэтэл энэ сонирхолтой тодорхойлолтыг кирилл болон монгол бичгээр хэвлэсэн эхүүдэд: “Итгэлт бол үнэндээ **хэрсүү** хүн байж билээ. Өөрт нь тус болж, ажилд нь хэрэгтэй хүнд гэж тэжээмэл бяруу шиг, хүслээ биелүүлэхэд саад болсон хүнд хорт могой шиг, ажил хийвэл энэ гэрийн хамгийн үнэнч зарц юм. Итгэлтэд хамгийн хайртай, хамгийн дотно юм гэвэл өөрий нь хүсэл, эрмэлзэл бөгөөд үүнээ хангахад хэрэгтэй бүхнийг юунаас ч буцахгүй хийдэг байлаа. Хэрэгтэй үед юугаа ч өгөхөөс буцахгүй өглөгч, хэрэггүй бол сэтэрхий зүү ч хүнд өгөхгүй цэвдэг сэтгэлтэй ажээ.” гэж хэвлэжээ. 2017 онд хэвлэгдсэн сонгомол эхэд ч мөн адил:

Итгэлт бол үнэндээ хэрсүү хүн байж билээ. Өөрт нь тус болж, ажилд нь хэрэгтэй хүнд тэжээмэл бяруу шиг, хүслээ биелүүлэхэд саад болсон хүнд хорт могой шиг, ажил хийвэл энэ гэрийн хамгийн үнэнч зарц юм.

Итгэлтэд хамгийн хайртай, хамгийн дотно юм гэвэл өөрий нь хүсэл, эрмэлзэл бөгөөд үүнээ хангахад хэрэгтэй бүхнийг юунаас ч буцахгүй хийдэг байлаа. Хэрэгтэй үед юугаа ч өгөхөөс буцахгүй өглөгч, хэрэггүй бол сэтэрхий зүү ч хүнд өгөхгүй цэвдэг сэтгэлтэй ажээ.

гэж хөрвүүлэн хэвлэсэн байна. Гэтэл гар бичмэл эхийг үзвэл: “Итгэлт бол

үнэндээ **хэдэн хүн байж билээ**” гэж бичсэн байна. Яагаад хэдэн хүн гэж бичсэн гэхээр: Итгэлтээс наад зах нь: 1. **Өөрт нь тус болж, ажилд нь хэрэг болдог хүнд тэжээмэл бяруу шиг хүн** 2. **Хүслээ биелүүлэхэд нь саад болсон хүнд хорт могой шиг хүн**, 3. **Ажил хийх үедээ энэ гэрийн хамгийн үнэнч зарц шиг хүн**. 4. **Өөрийнхөө хүсэл тэмүүлэл, эрмэлзэлд чин үнэнч хүн** 5. **Хэрэгтэй үе таарахад юунаас ч буцахгүй хийгч нэгэн хүн** 6. **Хэрэг гарсан үед юугаа ч өгөхөөс буцахгүй өглөгч хүн** 7. **Хэрэггүй бол сэтэрхий зүү ч хүнд өгөхгүй цэвдэг хүн** -ийг харж болох учраас зохиогч тийнхүү **“хэдэн хүн”** гэж тодорхойлсон

байна. Тэгэхээр зохиолчийн гар бичмэлд байгаа **“хэдэн”** гэсэн ганцхан үгийг **“хэрсүү”** гэж буруу уншин тайлснаас үүдээд, зохиогч өөрийн бүтээлдээ энэхүү гол дүрээ үнэлэн тодорхойлж дүрсэлсэн дүрслэлийн гол амт нь үгүй болж, дүрслэлийн харьцаа алдагдсан байна. Энэ мэтээр “Тунгалаг Тамир” романд бичвэрийн судалгаа, эх бичгийн шинжлэл хийж, зохиолын мөн чанарыг нээн илрүүлэх нь зөвхөн эрдэм шинжилгээний ач холбогдлоор хязгаарлагдах биш, ерөөс зохиолчийн бичсэн бүтээлийн жинхэнэ мөн чанарыг илрүүлэн тайлж, үнэн зөвөөр хүлээн авч, үнэлэн дүгнэх бололцоо бүрдэх билээ. Ингэснээрээ танин мэдэхүйн болон нийгмийн ач холбогдлоо үзүүлж байгаа хэрэг болох юм.

Одоогоос бараг 10 гаруй жилийн өмнө, Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академийн Ерөнхийлөгч, Академич Б.Энхтүвшин агсан тэргүүтэй Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академийн хамт олон БНХАУ-д ажлын айлчлал хийж, БНХАУ-ын ШУА, Нийгмийн ШУА, Өвөр Монголын НШУА, түүний дотор Өвөр Монголын НШУА-ийн Хэл судлах газар, Утга зохиол судлах газартай хамтын ажиллагааны гэрээ байгуулж, уг гэрээнд заасан тодорхой заалтын дагуу бидний хэдэн эрдэмтэн судлаачид Д.Нацагдоржийн

зохиолын гар бичмэл эхийг өнгөт гэрэл зургаар, маш чанартайгаар хэвлэсэн билээ. Энэ бүтээл гарсан явдал Д.Нацагдорж судлалд тун чухал ач холбогдолтой, тэмдэглүүштэй учир болсон байна. Учир нь энэ цагаас хойш Д.Нацагдоржийн зохиолтой холбогдсон, өмнө нь гарч байсан олон эндүүрэл, ээдрээ, зөрчлийн учрыг үнэн зөвөөр тайлж тайлбарласан М.Баясгалан, Я.Төмөржин, Манухуар тэргүүт олон судлаач, эрдэмтний бүтээл зохиол гарч, ингэснээрээ Д.Нацагдоржийн уран бүтээлийг зөвөөр таньж, ойлгох ухаарах ухаарлын үүдийг нээж өгсөн байна. Түүнчлэн цор ганц үнэн, жинхэнэ эхтэй ажиллах учраас Д.Нацагдоржийн зохиол бүтээлийг судлахыг хүсэгчид олширч, тэр хэрээр Д.Нацагдорж судлал, Д.Нацагдоржийн эзлэх орон зай урьд өмнө байгаагүйгээр улам тэлж, гүнзгийрэн, Монгол уран зохиолын уламжлал шинэчлэл, харилцаа холбоо, туурвил зүйн сэтгэлгээ, уран сайхны судлалын асуудлууд шинээр нээгдэж, энэ бүхний дүнд Монгол утга зохиол судлал хөгжин дэвшиж байгаа билээ. Үүн лугаа “Тунгалаг Тамир” романы гар бичмэл эх ийнхүү хэвлэгдэн нийтлэгдэж байгаа нь хожим хойчдоо яг ингэж үнэлж баршгүй ач холбогдлоо үзүүлэх, чухал ажил болох юм.

“Тунгалаг Тамир” романы гар бичмэл эхийг ийн үзэхэд, магадгүй өнөөгийн монгол бичгийн хэл зүйн дүрэм, журам, бичлэгийн тиг маяг, зарим нэг үг хэллэгийг тухайн цагт монгол бичиг анх сурсан болон сургасан цаг үеийнхээ зөв бичих зүйг баримтлан бичсэн тал буйг бид зөвөөр тусган ойлгох ёстой юм. Лодойдамба гуай зохиолоо бичихдээ ихэнхдээ монгол бичгийн таталган бичлэгээр, тэгэхдээ маш боловсронгуй таталган бичлэгээр бичсэн нь мөн түүний бичгийн чадвартайг илтгэж байгаа болно.

Эцэст нь тэмдэглэхэд ийнхүү “Тунгалаг Тамир” романы жинхэнэ эх бичиг хэвлэгдсэнээр монгол хэл бичигт ард түмэн, өөрсдийн бахархан дээдэлж, шүтэн биширдэг уран зохиолын үнэт зүйлтэйгээ ёстой жинхэнэ ёсоор гар барин, нүүр тулан, баяр хөөртэйгөөр золгох бололцоотой болж буй бөгөөд, үүнд бид чин сэтгэлийн гүнээс баяртай байгаагаа илэрхийлж, “Тунгалаг Тамир” романы болон романы эх бичиг, бичвэрийн шинэ, шинэ судалгаа улам бадарч, монгол бичгийн зохиолын онол, туурвил зүйн сэтгэлгээний шилдэг зохиолууд залгамжлан гарахын ерөөл өргөж, энэхүү өгүүллээ жаргаая.

ЭХ ОРНЫХОО ТӨЛӨӨ ДУСАЛ УС, ЧИМХ ШОРОО
БОЛОН АМЬДРАГЧ

(Р.Чойном, Л.Чулуунбаатарын яруу найргийн жишээн дээр)

Л.Хасбаатар

(ӨМИС-ийн Монгол судлалын дээд сургууль
доктор, профессор)

Агуулгын товч: Өгүүлэлд уран зохиолын харилцаа холбоо, харилцан нөлөөлөл, уран сайхны туурвил зүйн сэтгэлгээний ижилсэх байдал, түгээмэл харьцаатай болдог тухай онолын асуудлыг Р.Чойном - Л.Чулуунбаатар гэсэн хослолын уран бүтээлийн жишээн дээр задлан тайлбарласан байна. Мөн түүнчлэн уран бүтээлчийн сэтгэлгээ, танин мэдэхүйн нэгдмэл тал нь ийнхүү хоёр уран бүтээлийн хоорондох харьцуулал үүсгэх боломжийг буй болгодог тухай үнэлж дүгнэсэн байна.

Түлхүүр үг: Р.Чойном, Л.Чулуунбаатар, эх орны сэдэвт яруу найраг, Монгол, Өвөр Монголын яруу найраг, уран бүтээлийн харилцаа холбоо, нөлөөлөл

Адил бус газар орон гэдэг ч нийт Монгол нутаг орон болох учир тэдний хамтын амьдрах хүсэл эрмэлзэл, зорилго нь ижил байдаг. Тэдний амьдралын тухай үзэл бодол нь ч ямар нэгэн талаар холбогдож байдаг аа.

Монгол эх орон, үндэс угсаатан, газар нутгийн сэдвээр Р.Чойномын бичсэн зүйл маш их бий. “Миний монгол”, “Монгол бүсгүй”, “Монгол”, “Азийн тухай бардамнал”, “Хорин нэгдүгээр зуун танаа”, “Миний шүтээн”, “Миний ард түмэн”, “Шүлэг бид хоёр”, “Би”, “Хар нүд”, “Уяхан замбуутивийн наран” зэрэг найраглалууд бий.

Р.Чойномын шүлэг найрагт бодит хүүрнэж буй зүйлсээ амьд хөдөлгөөнт болгохын тулд маш олон дүр зургуудыг босгон амилуулжээ. Энэ дотор түүний нутаг ус, газар эх, тэнгэр эцгийнхээ тухай, энэ ертөнцсийн буй бүхий амь ахуйн төлөөний хайр хүндэтгэл гүнээ шингэж буй. Түүний энэ тухай бичсэн олон шүлгүүдийн дотроос өөрийн эрхтнээрээ мэдэрч буй “Зүрхний бичлэг”-ийн хүүрнэл бий. Эмч, сувилагч, зүрхний бичлэгийн аппаратаар Чойномын зүрхийг үзэж бараад, өвчтэй хэмээн оношилж, маш хүчтэй орос эмийн жор бичиж өгөх гэж байхад нь:

*“... Энэ чичгэнэсэн зураас чинь зэрэглээ татсан тал
Эгц өндөр ирмэгүүд чинь миний нутгийн уул
Асралт хайрхан оройтой ахай таван Хан Хэнтий уул
Ангал жалга, цэнхэр хөндийтэйгөө
Арын мод, ан гөрөөстэйгөө
Агсам цэнхэр гол мөрөнтэйгөө
Аль ч нутагт явахад зүрхэнд минь багтаж явдаг юм,
Агшин бүхэнд зүрх минь түүнийг дурсан цохилдог юм.
Зүрхийг минь тайвшруулахад валидол хэрэггүй*

Зүйтэйхэн төрсөн Балжням хэрэгтэй” хэмээн нас барахаасаа нэгхэн сарын өмнө ийнхүү бичиж үлдээжээ. Л.Чулуунбаатарын “Би эх орны хүү”, “Номин тэнгэрийн хөвгүүн”, “Хатан голын хар хүү”, “Монгол ээжийн хүү”, “Ээ, миний Ордос”, “Гадарьд өргөх дуу”, “Зүрх уулын бичлэг”, “Ав хан” зэрэг шүлгүүдэд шүлэгчийн саарал бодол дахь өөрийн төрсөн нутаг, газар ус, тив дэлхий, тэнгэр эрхэс бүхнээрээ багталцаж буй. Энэ дотор бодит газар, төрөлх нутаг нь бий, болох гэж буй шинэ эх хуурай нь бий, бүр цааш нь өөрийн эзэмшил болох эрхэс тэнгэр, одон орон, наран сарны орчлон ч байдаг.

Шүлэгчийн сэрэл мэдрэмжид илрэн гарч буй шинэ хуучин эх орон гэдэг нь дэлхий ертөнцийн мөнхийн холбоотой үргэлжлэн аялах амь ахуйн эе эвтэй нөхөрсөг журамтай, өөрийнхөө жам ёсоор орчин улирах жам хуулийн дагуу хөгжилт мөн буюу! Ер нь түүний шүлэгт байгалийн маш олон нарийн зүйлсийн зураглал байдаг бөгөөд тэрчлэн ертөнц хэмээх аугаа том хорвооч амь ахуй дахин илрэн гардаг. Энэ нь түүний шүлгийн сэрэл мэдрэмж, аугаа ихийг багтаан боддог сэтгэлгээтэй нь холбоотой юм. Түүний шүлэгт мөн эх дэлхийн амь амьдралын чухал чухал элементийг өөрийн мах цусны эрхтэн адил хайрлан бахархсан шүлэг ч нэлээд бий.

*“Миний зүрх - ноён Хималай
Миний цус - Номхон далай
Зүрх минь
Ноён Хималай шиг дуниардгаас
Цус минь
Номхон далай шиг долгиолдгоос
Би зүрхэндээ хайртай*

Би цусандаа хайртай” Энэ бол шүлэгчийн маш зоригтой төсөөлөл бөгөөд энэ ертөнцийн хамгийн том зүйл дээр өөрийгөө багтаан шингээж нэгтгэн чадаж буй адилтгал билээ.

*“Миний уул
Магма цөмийн хагсаал
Марсгар хад биш л сэн
Мараг жигүүрээ хумин суугаа
Маш том бүргэд билээ
Хүслээ би танина
Хөгслөө би мэднэ
Миний мөрөн
Ганга цүнхлийн цутгаал
Гарцын ус биш л сэн
Галав дэлхийг тэтгэн яваа
Галзуу хар хөлөг билээ
Хөлгөө би танина
Хөгслөө би мэднэ”*

Амиас амьд биед шилжиж буй дүрслэгдэхүүн Хималай - зүрх, том бүргэд, Номхон далай, цус - хар хөлөг. Энд тэр бээр өөрийн нэгэн аугаа том дүрийг зураглан бүтээсэн байна. Дэлхийн бөмбөрцөг дээрх хамгийн том уул хайрхан нь шүлэгчийн зүрх бөгөөд энэхүү зүрх нь яг дүүлэн нисэх гэж буй том бүргэд мөн хэмээжээ.

Энэхүү том зүрхтэй бүргэд маань ямар юмыг зорин дүүлэх гэж байгаа асуулт аяндаа тавигдана. Тэгэхээрээ энэ том бүргэд маань эрх чөлөөг хүсэн

дүүлэх гэж байна. Яагаад тэр вэ? Үдийн нарыг дэрлэнэ, үүлэн сүүдрийг дэвсэнэ, тэгээд эвшээж байна, сунайж байна. Эрх чөлөөний эрлийн төлөө гарахад бэлэн болсон бүргэд! Мөн дүрслэлийн нэгэн онцгой зураг - Хималай уулын гадар үзэмж байц бол эх байгалийн зүрх болж, шүлэгчийн эх дэлхий, эх орноо хайрлах энэхүү гал халуун зүрх нь яг л мараг жигүүрээ хумин сууж байгаа маш том бүргэдийн дүртэй ив ижилхэн харагдах нь сэтгэн үзээрэй. Гурван зүйлийн дүр зураг бол нэгэн зүрхний хөрөг зураг адил гэдгийг авьяаслаг зурж гаргасан байна. Энэ бол хайр - эрх чөлөөний эрэл хөөцөлдлөгийн төлөө лугшиж буй маш гайхалтай амьд зүрх байна.

Номхон далай - цус - хар хөлгийн хөгсөл нь нэгэнт өөрийн эрх чөлөөт орон зай - тагнайн одоо угааж байна, тэнгэрийн сарыг тэврэн авч буй. Номхон далайн ойллого цойллоо нь шүлэгчийн цусаар дамжин, хар хөлөгтөө мордоод эрхэс тэнгэрээ эзэгнэн амьдарч байна. Энэхүү эрэл хөөцөлдлөг дунд энэ замбуулингийн хамгийн жижиг молекул болох тоосонцор биетээс хамгийн том зүйл болох од, наран, саран бөмбөрцөгт хүртэл бүгдийг багтаан өмчирхсөн байх юм.

Яруу найрагчдын хэл хэллэг, байнга хэрэглэдэг үг яриа нь түүний зан заншил, соёл зүй, үзэл сэтгэлгээтэй нь маш нарийн холбоотой байдаг. Р.Чойном, Л.Чулуунбаатар хоёрын үг хэлэнд: Аав ээж, өвөө эмээ, монгол бүсгүй, хүүхэд, сургууль соёл, хүлэг морьд, тал нутаг, солонго, монгол хэл, дэлхийн буюу монгол нутгийн гол мөрөн, уул сарьдаг, хайрхан овоо, дөрвөн далай, таван тив, монгол, таван хошуу мал, од, гараг эрхэс, нар саран бөмбөрцөг, алтан гадас од, долоон бурхан, үүрийн цолмон, гэгээрэх үүр, үдшийн бүрий, тэнгэр газрын савслага, бороон салхин мөндөр, элэг, зүрх, цөс, уураг тархи гэхчлэн таван цул, зургаан сав маш олонтоо давтагдан гардаг. Энэ бол хоёр найрагчийн бүх насаараа үнэнийг хайх эрлийн төлөө тэмцэн явсан үзэл бодлын илрэл болох яруу шүлгийнх нь хамтын хэл хэллэг мөн бөгөөд эдгээр үгсийн дотор шингэж буй хайр энэрлийн дөлөө мятаршгүй тэмцэн явсан гал зэвсэг нь ч эдгээр үг хэлний илэрхийлэл ажгуу. Мөн яруу найрагчийн үг хэлний дотроос өнгө бодлын сонголт, тооны бэлгэдэл багтдаг бөгөөд эд хоёрын дээдлэн шүлэглэдэг өнгө нь “солонгон долоон өнгө” хийгээд цэнхэр өнгө юм. Харин тооны бэлгэдэлд монголчуудын нийдэм хүндэтгэдэг гурав, долоо, ес, арван гурав, хорин нэг, дөчин нэг, наян нэг дандаа илэрдгээс цааш нь мянга, түм, сая, живаа, дүнчүүр хэмээх хам тоо олонтоо гардаг.

Нарийн ажиглаад байхад, Р.Чойномын шүлэг найрагт нарийн зүйлийн тухай, бодит юмны оор чанарын тухай маш нарийн ажиглаж зурагладаг онцлог бий. Энэ бол шүлэгчийн үзэгдэл юмсыг хумхи талаас нь маш нарийн дуран хараагаар шинжиж, түүнийхээ онцлог шинжээр өгүүлэх гэж буй, санал бодлоо гарт баригдаж, нүдэнд үзэгдтэл нь томруун болгож чаддаг ур чадвартай. Л.Чулуунбаатарын шүлэг найрагт бодит дүр зураг байхыг ихэд чухалчилдаг бөгөөд түүний үг хэлэнд байнга яригддаг зүйл нь багаас маш аугаа томд хүрдэг ерөнхий нэгэн үзэгдэл шинжтэй байдаг. Энэ нь юмыг холоос, өндрөөс, уужим зайгаас нь ажиглаж, өчүүхэн багыг маш уужим зайд - од, гараг, эрхэс тэнгэрт хүргэдэг, хорвооч талаас ажиж шинжих ур чадвар илт харагддаг. Эд хоёрын нарийн ажиглалт, уужим холыг бодон сэтгэх арга барил

нь яг сайхан хорьдугаар зууны монгол яруу найрагчдын хам сэрлийн нэгэн үзэгдэл болж онцлогдоно. Яг тиймээрээ, хорьдугаар зууны монголын яруу найргийн өргөн чөлөөнд Р.Чойном уран дүрийг зурж гаргасан бөгөөд Л.Чулуубаатар нь яруу сонсголонтой хөгжим дуугаар хөглөж өгсөн онцгой нэгэн жишээ болсон болов уу хэмээн үзэж байна. Нэгэн сайн шүлгийг амтархан уншихад, амьд хөдөлгөөнт дүр зураг байх мөртөө бас яруу сонсголонтой дуу аялгуу байх нь манай яруу найргийн хөгжин байхын маш чухал тал болой.

МОНГОЛ УЛС ДАХЬ НЭГЭН «УРАН ЗОХИОЛЫН ДУГУЙЛАН»-
ГИЙН УЛАМЖЛАЛ ШИНЭЧЛЭЛ

С.Цоморлиг

(МУИС-ийн докторант,

БНХАУ-ын ӨМӨЗО-ны судлаач, яруу найрагч)

Abstract: This article tells about the history of the “Literature Club” at Khovd State University, its generational supervising teachers, and the writers who were born from this club and who have had their own special places in the history of Mongolian literature. In addition, it provides an overview of some of the newly-emerging outstanding young poets who are different from others in terms of their arts of expression, and analyzes some of their poems. Among the graduates of the university, Badamsambuu G. is a determinant of unrealistic direction and is well-known in the history of Mongolian contemporary literature for his book “Zug bugег anduud” and Bayansan T., Tsogbadrakh D., and Lkhagvasuren B. are the main representatives of the 1990s. The article also discusses the continuation of this tradition by many graduates, led by Baasandorj Ts. and Enkhbayar D.

Key words: Khovd state university, literature club, studenthood

1990-ээд оны үеийн Монголын уран зохиолын үзэл санааны чөлөөт байдал, туурвил зүйн сэтгэлгээний шинэчлэл, уран бүтээлийн арга барилын шилжилтэд Ховд их сургуулийн Уран зохиолын дугуйлангийнхан тодорхой байр эзэлдэг юм. Д.Отгонсүрэн, Р. Батаахүү, Д. Галбаатар, С.Энхбаяр, Д.Мөнхтөр, Х.Цэдэв, Д. Ганболд, Б.Мөнгөнхөлөг нарын эрдэмтэн судлаач зохиолчдын удирдаж ирсэн Уран зохиолын дугуйлангаас Г. Бадамсамбуу, Л. Мөнхбаатар, Т. Баянсан, Б. Лхагвасүрэн, Д.Цогбадрах, Ш. Цоодол, Б.Цогнэмэх, С. Сарантуяа, Б. Дагьмэд, Ч. Булгамаа, Н.Ариунгэрэл, Ц.Баасандорж, Д.Энхбаяр, Б.Баттулга нар төрөн гарчээ. Өдгөө тэд энэ цаг үеийнхээ утга зохиолдын орчинд өөрийн гэсэн зохих байр сууриа нэгэнт эзэлж, бүтээл туурвилаараа хэдийнээ танигдсан байна.

Эдгээр уран бүтээлчид 1990-ээд онд сэтгэлгээний эрх чөлөө, олон тулгуурт үзэл санааны чөлөөт байдлыг эрхэмлэж, оюуны санааны хөгжлийн дэвшлийн төлөө уран бүтээлээрээ тэмцэж байсан нь өдгөө Монголын орчин үеийн утга зохиолын түүхнээ тодоор тэмдэглэгдэх боллоо. Тиймээс бид энэ удаад дараах гурван уран бүтээлчийн шүлэг зохиолын өвөрмөц тал, шинэчлэлт чанарын талаар авч үзэж байгаа юм.

“Зүс бүгэг андууд”. 1990 он ардчилсан хувьсгалаас хойш гарч ирсэн анхны авангард маягийн бүлэг, урсгал юм. 1990 оны ардчилсан хувьсгалын нөлөөгөөр монголын зохиолчдын эвлэлийн удирдлага, зохион байгуулалтын хувьд өөрчлөн шинэчлэх хөдөлгөөн гэнэт өрнөж МЗЭ-ийн ээлжит бус их хурал, онц их хурлууд шил, шилээ даран чуулж ахуйд хөдөөгийн хэсэг залуус хурлын завсарлагаагаар нэгэн бяцхан ном тарааж байсан нь “Зүс бүгэг андууд” нэртэй байсан бөгөөд монголын орчин үеийн уран зохиолд

өөрсдийгөө тунхаглан гарч ирсэн анхны реалист бус бүлэглэл байлаа. Энэ бүлэг үзэл баримтлал, зорилгоороо Д.Батбаяр, Д.Урианхай, Б.Лхагвасүрэн, Б.Цэнддоо нарын хийсвэр сэтгэлгээний яруу найргийн багавтар өвийг түшиглэн гарч ирсэн бөгөөд тэрхүү туршлагыг туйлд нь хүртэл үргэлжлүүлэх сонирхолтой байв.

“Зүс бүгэг андууд”-ын гол уриа бусад урсгалуудынх шиг онол номлолын шинжтэй бус харин уран зохиолын хуучин цагийн хатуу шалгуур бүхий “нэр хүндтэй” ертөнцөд гэм хийсэн хүүхдүүд шиг хулгаж бэргэсэн мэт зальжин, зөөлөн үгээр учир ухуулан орж ирсэн билээ (Галбаатар Д.).

Энэ үед социалист үзэл суртлын уран зохиолын хүчирхэг машин бүх хүчээрээ ажиллаж асан ахуй цаг тул тэд аль болохоор өөрсдийгөө гэм зэмгүйхэн шиг танилцуулах гэсэн байр суурь суурь барьж байлаа. Тэд “*Ямар ч атугай эрхэм хун таны өмнө бид товчхон, зүрхшин зогсож байна... Бид байна*” гэж даруухан илэрхийлэхдээ битүүхэн сэтгэл зовнил, үзэл бодолдоо итгэсэн бардам дуу хоолойг хослуулан орж ирсэн юм. Уг бүлгийн гол гишүүд нь Г.Бадамсамбуу, М.Уянсүх, Ц.Цэнд, Б.Пүрэвсүрэн, П.Лхагвасүрэн, Т.Баянсан зэрэг багш, зураач мэргэжилтэй өөр өөр аймагт амьдардаг модернизм, чөлөөт сэтгэлгээг хүсэмжлэгч залуус байсан билээ. Залуу уран бүтээлчид Улаанбаатарт танилцаж улмаар хамтын бүтээл хийхээр тохирон анхны номоо Увс аймагт хэвлүүлжээ. Түүнээс хойш “Жиг дуун”, “Гүний анир”, “Адил хуучин” зэрэг 6 номоо хэвлүүлснээрээ бусад урсгалуудаас илүү тууштай, эв найртай, зорилготой бүлэглэл болохоо харуулсан юм.

“Зүс бүгэг анд”-ууд үзэл зорилго нэг боловч арга барил, найруулгын хувьд тус тусдаа бие даасан шинжтэй ч ертөнцийг үзэх үзэл, уран сайхны сэтгэлгээний хэв маягаараа их ойр юм. Тухайлбал Г.Бадамсамбуу монголын уламжлалт сентиментал маягийн сэтгэлгээ, шүлэглэх ур маягийг сонгон “сэрлийн шүлэг, хий сэрэмжийн ойллого, зөн сэрэхүйн бичил төрлийн адармаат замыг сонгосон бол М.Уянсүх, Б.Пүрэвсүрэн нарын шүлэгт хийсвэрлэл, утга далдлал, сюрреалист маягийн бичлэгийн арга барил зонхилж, Ц.Цэндийн бүтээлд зөн совин, билэг, мэдрэхүйн мөн чанарт шүтсэн онцлог харагддаг.

Балсангийн Лхагвасүрэн /Завхан/, Төрийн Баянсан нарын шүлэг уугуул шинжээрээ монгол уламжлалт утга уянгын шүлгийн хэлбэрийг хадгалсны дээр зөн совин, зүүд зэрэглээ, сэрэл мэдрэхүйн хэт туйлчлалаас ангид харин үзэгдэл юмсын дотоод бүтэц рүү нэвтэрч түүнийгээ бясалган хийсвэрлэх, ухаалаг эргэцүүлэлд багагүй анхаарч байгаагаараа онцлог юм. Тэдний уран бүтээлийн хэв маягийг дараах цөөн жишээнээс үзэж болно.

“Толгодын оргилд суухуй

Анир сэрэгдэн

Тоолжэ болшгүй эрхсийн үнэр ханх татна

Өгөр хөсөр модноо

Шувуу суугаад үглэх нь

Өнөө магу Бадмаа

Үхэхдээ л оргил доо оргил

Толгодын толгойд бус

Толгойны толгодод тэр суунам гэвэй...

...Өгөр хөсөр модноо

Шувуу ч алга хартал...
Өнөөх толгодын оргилд сөнгө хэвээр суухуй
Анир сэрэгдээд, үнэр сэрэгдээд, өглөө сэрэгдэхүй
Тоолж болиггүй эрхэс
Туяарал орхин жиг одов
Тоос нь ханх татвай” /Г.Бадамсамбуу “Туяарал” шүлгээс/
“Нулимс аниргүй...нил чимээгүй
Дурлал өгүүлэн...
Нойр эзэнгүй... нүд сэрэнгүй
Дэр норгон...
Харанхуйг дэвтээжээ” /Г.Бадамсамбуу “Нойтон уй” шүлгээс/
“Тогтоол усанд шувууны нүд хөвнө
Тогтоож сайтар ажваас миний багын гуниг аж”
/М.Уянсүх “Нэргүй шүлэг”/

“Тээр дээр
Тагтан дээр
Надтай ярилцан зогсоо бүсгүй
Хар од оо” /Б.Пүрэвсүрэн “Нэргүй шүлэг”/ гэх мэт

Цолмонгийн Баасандорж: Оюутан цагтаа олж хатгасан эмзэг мэдрэхүй буюу зүрх сэтгэлээ чагнан, чагнан мөр бадаг хэлхэж эхэлсэн Баасандорж (Замбар) маань шүлэг найргийн хөгөө таслалгүй үргэлжлүүлэн “Гүн алс” хэмээх номыг хэвлүүлсэн. Алс аавын нутгаа зүүдэлж, санаа алдах шиг болоход гэгээн гунигаараа гоёж, намар хаврын гэгэлгэн өдрүүдээс шүлгийн мөр түүж яваа Баасандорж,

“Найраг шиг хөхийгөөс наран мандаг
Саруулхан хөхийд саран шингэдэг
Ерийн бус хөхийгөөс
Ертөнцийг би хайж олно”
“Навчсыг би амьдрал гэж төсөөлөөд
Намрыг ойлгоод гуньж суунам”
“Хан тэнгэрийн нулимс юм
Хайр тээж ирсэн инээмсэглэл юм
Хайлахын тулд л бударсан
Хатууг зөөллөсөн амьдрал юм”

хэмээн мэдэрчээ. Яруу найрагч хүн ямааны ноолуураас ч доор үнэтэй энэ цаг үед шүлэг бичээд яах билээ гэж хойш тавиагүйгээс түүний бодол сэтгэлгээ ямархан их гэрэл гэгээтэйг харж болно. Тэгээд ч түүний шүлэгт цас хийгээд навчны өгүүлэмж их орсон байна. Цасны тухай бичсэн хүнийг сайхан сэтгэлтэй гэдэг юм билээ.

“Сураг чимээ чагнах ээжүүдийн сэтгэлтэй
Сумын жаахан төв
Зүүнхангайн тосгон
Зүрх мэт ээ
Алгын чинээ тосгон
Алагхан зүрхний хот мэт ээ”,
“Удахгүй нутагтаа очих сон
Уулсынхаа оройд гарах сан
Задгай галын дэргэд удаан гэгч нь
Замбуулинг эргэцүүлж суух сан

*Галын илчинд нозоорч
Ганцаараа, бүхлээрээ унтахсан”*

Дэмий олон үг нуршаагүй, цөөн үгээр санаагаа часхийтэл гаргадаг нь түүний шүлгийн гол онцлог. Нөгөө талаас худал юм бичдэггүй, өөрийн үзэл бодлоо нуудаггүйд нь үнэ цэн нь нуугдаж байх шиг.

*“Миний шүлгүүд, юутай ч зүйрлэшгүй юм
Миний шүлгүүд, юу ч биш юм...”*

гэснээс үзэхэд уран бүтээлийн өөрийн гэсэн зам мөртэй болсон нь харагдана. Яруу найрагт үйл үг тун чухал үүрэгтэй. Учир нь тэр хөдөлгөж байдаг юм.

*“Хөх өвс
Хөлийн дор
Хөглөрнө.
Хөдөөд.
Хөх зэрэглээ
Хөндөлсөнө өө
Хөндийд.
Хөх манан
Хөвөрнө өө.
Хөхийд.
Хөндий цээжсэнд
Хөнгөн гуниг
Хөвсөлзнө өө
Хөдөө болоод
Хүний орчлонд...”*

Иймээс, “Хамгийн идтэй, хамгийн чухал үйл үгээ бадгийнхаа хамгийн сүүлийн мөрөнд гранат, мина шиг булж тавь” гэж Маяковский хэлсэн гэдэг. Шүлгийн санаагаа зангидах ур маяг нь тэгширсэн байна. Түүний шүлгүүдэд бороотой тэнгэр мэт санаашрал, хэц голын урсгал шиг бага насны дурсамж, Хөхий хангай, Шаргын говийн зургалал, элбэрэл хайр, эмзэг мэдрэхүй гээд юм бүхэн бий. Энэ бол уран зохиолын бүс нутгийн шинж юм.

Д.Энхбаяр: “Салхинд савлах эзгүй дүүжин мэт шүлгүүд” (УБ., 2012) яруу найргийн номоо оюутан ахуйдаа гаргасан энэ залуу шүлэгчийн дотоод чанадын мэдрэхүйтэй нь гайхамшигтай. Яруу найргийнх нь ертөнцөд хязгаар гэж байхгүй бололтой.

*“Бурх малгай шиг бодлыг минь
Бүүр эртний өвгөн шүлэгч өмсөж дэргэд ирээд
Сүнстэй минь хүүрнэлдэж чиний тухай санааширлыг төрүүлж
Сүүлчийн болоод анхны дурлал энэ хорвоод үгүй хэмээдэг”* (Гэгээ тэвэрсэн бүрэнхийн оршил)

*“Чинэсэн моддын нахиа задрахуй
Мөчрийнх нь үзүүрээс тэнгэр атгаж дулаацахад
Чиний дүрсээр эвлүүлж өрсөн
Мөнөөх л он жилүүд дуулж эхэллээ”* (Чинийхээ)
*“Ширхэг ширхгээр цас эргэлдэж
Гадаа үдэш ирсэн байна
Шинэ он чамд яарах юм
Ганц ч алга даа...
Энэ цагт гэж хүлээсэн
Амьдрал минь ирээгүй байна*

*Алдсан бүхнээ олчхоод
Араас чинь очмоор санагдаж байна” (Шинэ он)
“Чи-
Салинд савлах эзгүй дүүжин мэт
Зүрх сэтгэлийг үлээх
Санаан зоргоор тийм нэг зөөлхөн салхи”*

Өдгөө ч шүлэг найргийн хөг тасраагүй үргэлжлэн буйд сэтгэлийн баяр эснэнэ. Алс аавын нутгаа зүүдэлж, санаа алдах шиг болоход гэгээн гунигаараа гоёж, намар хаврын гэгэлгэн өдрүүдээс шүлгийн мөр түүж явна. Оюутан цаг, залуу насны эрчимт хүчээр эмзэг элбэгхэн бодлын хөндүүр, аясхан хөх талын зэрэглээ шиг гоёхон, аавын харц шиг ухаарлын шүлгүүдийг бичдгийн учир энэ бол дахин давтагдахгүй агшин. Иймээс, нэгэн цагт багш анд Д. Мөнхтөр, оюутан шавь Б. Лхагвасүрэнгийнхээ хамтран гаргасан “Цаг мөрний эрэгт...” номын оршилд С. Энхбаяр багш “*Нэгэн цагт бид залуу явлаа...*” (4.3) гэж омог бардам тунхагласан байдаг.

НОМ ЗҮЙ:

1. Баасандорж Ц. Гүн алс. УБ, 2014
2. Галбаатар Д. Монголын орчин үеийн уран зохиолын онол түүхийн зангилаа асуудлууд. Улаанбаатар, 2001 “Соёмбо принтинг” ХХК
3. Зүс бүгэг андууд. Улаангом, 1991
4. Мөнхтөр Д., Лхагвасүрэн Б. Цаг мөрний эрэгт, Алс аавын нутаг, Ховд, 1988
5. Энхбаяр Д. Салхинд савлах эзгүй дүйжин мэт шүлгүүд. УБ, 2012

ӨРНӨ ДАХИНЫ ПОСТ-МОДЕРН ХҮҮРНЭЛИЙН
ТАЛААРХ БОДРОЛ

Ю.Төмөржсин (ӨМНШУА, Утга зохиол судлах газар, профессор)
Б.Мөнхбаяр (Соёл эрдэм дээд сургууль, ШУА, ХЗХ)

Агуулгын товч: Өгүүлэлд дэлхийн утга зохиол, гадаадын утга зохиол, өрнийн уран зохиол, модерн, пост-модерн ... зэргийн талаарх ерөнхий үнэлэлт дүгнэлтээ авч үзсэн байна.

Түлхүүр үг: дэлхийн утга зохиол, гадаадын утга зохиол, өрнийн уран зохиол, модерн, пост-модерн

Уран зохиол гэдэг бол эрт эдүгээг, дотоод гадаадыг багтаасан өргөн дэлгэр агуулахуунтай ухагдахуун. Цаг үе, нийгмийн хөгжил, уншигчдын үзэл санааны чөлөөт байдал, техник технологийн дэвшил, орчин үеийн сэтгэлгээний өөрчлөлт, хурд, өдөр бүрий шинэчлэгдэж байгаа тоон технологийн шинэ шинэ гарцууд ... энэ бүх байдлыг дагалдан утга зохиол нь их л нарийн ширийн салаа салбартай болсон байна. Бид бол тэдгээр нарийн ширийн салаа салбаруудын доторх орчин үеийн монгол уран зохиолын чиглэлээр бага, сага судлал хийдэг болохоор өрнөдийн уран зохиол, тэр тусмаа пост модерн чиглэлийн туурвилын талаар гүн системтэй бичиж чадахгүй магад. Бас нэг хэлэх зүйл нь өрнөдийн хүүрнэл зохиолын түүхэн төлөв гэдэг бол зах хязгаар, хүрээ хөвөө нь харагдамгүй том сэдэв, том асуудал юм байна. Энэ асуудлыг авч үзэхийн тулд, бид нэгэн тодорхой харааг сонгож, тэрхүү сонгосон харааныхаа үүднээс өрнөдийн хүүрнэл зохиолын түүхийг үнэлж, улмаар үүндээ тулгуурлан ХХ зууны тавь жараад оны үеэс өрнө дахинд бий болсон пост модерн хүүрнэл зохиол гэж авч үзлээ. Өөрөөр хэлбэл пост модерн гэх туурвил зүйн сэтгэлгээний арга барил дээрээс өрнө дахины хүүрнэл зохиолын хөгжлийг эргэж харсан маягаар авч үзжээ гэсэн үг болно.

I. Пост модерн хүүрнэл зохиол гэж чухам ямархуу төрхтэй зохиол вэ?

“- Чи, Italo Calvino-ийн “If on a Winter's Night a Traveller” (1979) хэмээх нэгэн шинэ романыг уншихад бэлэн боллоо. Амхийж аваад анхаарлаа номдоо хандуулна уу. Дэл сул бодлуудаа үлдэн хаяж, дэлхийг хүртэл мартаж орхи. Хаалгаа битгий онгойлго, хажуу өрөөнийхөн телевиз пижигнүүлээд байх юм. “-Үгүй ер, би телевиз үзэхгүй гэж байхад!” гэж тэдэнд даруйхан хэл!, Хаихир!, Муусайн дамшгууд чинь чихгүй толгойлоод байх юм. “-Ном уншиж байна шүү, Би! Бүү үймүүлээч!”. Тэд шуугьж бужигнаад чиний дууг эс дуулсан байж мэднэ. Чи чанга дуугаар “-Би Italo Calvino-ийн шинэ романыг унших гэж байна!” гэж загнаад үзээрэй. Хэрвээ чи орилж хаихирах дургүй юм бол дугуй байсан ч бололгүй дээ. Харин нөгөө өрөөнийхөн чиний дэргэд ирж саад хийхгүй байгаасай”

Италийн нэрт зохиолч Italo Calvino-ийн *“If on a Winter's Night a Traveller”* (1979) роман ийн эхэлж байна. Хэрэв уламжлалт хүүрнэл зохиол, роман туужууд ул мөрийг аль чадахаар баллаж, үнэн бодитой маягийн сэрэл, мэдрэмжийг уншигчдад олгохоор мэрийдэг бол, Italo Calvino –ийн хүүрнэл ийм биш. Харин ч бүр энэхүү зохиол маань хий сэтгэмж, эвлүүлж товхисон зүйл гэдгээ ахин, дахин илэрхийлээд байдаг. Уламжлалт роман туужууд нь зохиол эхлээ л үйл явдлыг үүсгэж, зохиолын баатар ирдэг байх ёстой атал энэ роман тийм биш, уншигчтай яриа, хөөрөө дэлгэж байна. Роман бүхэлдээ зохиогч - уншигч ба зохиолын баатар (*үнэндээ зохиолын баатар ч байхгүй*)-ын ярилцаа, мэтгэлцээ, дуулалцаа болж гүйцжээ. Энэ байдал бүр даамжирч *уншигч –зохиогч –зохиолын баатар* гурав байр байраа солиход хүрч байна. Романд бичсэнчлэн *Нэгэн эрэгтэй уншигч, Italo Calvino –ийн “If on a Winter's Night a Traveller” (1979) гэх зохиолыг уншиж байтал, буруу хэвлэсэн нь мэдэгдэж гэнэ. Ингээд тэрхүү эрэгтэй уншигч, уг номыг худалдсан номын дэлгүүртээ очоод сольсон төдийгүй, өөр нэгэн эмэгтэй уншигчтай танилцаж байна.* Ингэж роман, ашгүй нэг юм, нэгэн шинэ өгүүлэмжтэй болж эхэлсэн ч удалгүй больж, тэгснээ дахин солигдож, ингэсээр харилцан холбоогүй гэмээр олон өгүүлэмжийн нийлэмж болж байна. Зохиолын өгүүлэмжийг албаар нийлүүлсэн маягийн юм болсон болохоор, туйлбартай өгүүлэмж үйл явдал гэж байхгүй, бүгд цуцлагдаж байна. Өнөө бидний утга зохиолын талаарх уламжлалт танилт, томъёолол, ойлголтын шижим огт алга. *“Өндөр нуруутай өөдөн хар үстэй бүсгүй юм билээ тэр. Гол шиг биеийг нь чимсэн мэнгэ цөөнгүй. Хөхөн дээр нь нэг, гэдэс дээр нь нэг, өвдөг дээр нь нэг, шагай дээр нь нэг, хондлой дээр нь нэг, хүзүүн дээр нь нэг бий. Эдгээр мэнгэ бүр биеийн зүүн хэсэгт нь оргосон болохоор дээш доош нягтлан ажваас нэгэн мөрд жагссан нь мэдэгдэнэ.”*

Америкийн пост модерн зохиолч Donald Barthelme-ийн *“Snow White”* (1967) хэмээх алдартай зохиол бас өвөрмөц байна. Ах дүү Гриммийн үлгэрт анх бичигдэж, дэлхий даяар тархан дэлгэрсэн цасан цагаан гүнжийг бид сайн мэддэг. Гоо үзэсгэлэн, эцэн сэргэлэн, цасан цагаан гүнж саад харш, хорлол заналыг даван туулсны эцэст амар жаргасан яруу сайхан үлгэрийг Donald Barthelme дахин туурвижээ. Ингэхдээ хар бор амьдралын дунд цасан цагаан гүнжийг татан оруулж, бие махбодын нууц ба шуналыг нь илчлэн, долоон одой хүнтэй бас өдий төдий битүүлэг харьцаатай гэхчлэн бичсэн юм байна. Тэгээд бас зохиолын дундуур *“Энэхүү үлгэр хир зэрэг байна? Таны мэддэг, боддог, таньдаг цасан цагаан гүнжээс ямар ялгаатай байна? Өгүүлэмжийн дундуур миний дураар чалчсан дэмий зүйл хэт олон болчихов уу?”* гэж уншигчдаас асууж байна. Тэгэхээр, *“Ерээд оны нуралтаас хойш олон жил уншсан уран зохиолынхоо баатруудын хойноос гунигтайхан ширтсээр хоцорлоо. Наян жилийн өмнө ч бидний ахмад үе шинэ урсгалыг ингэж л угтсан. Тэд хожмын бидэнд маш ойрхон танил болсон “Гологдсон хүүхэн” зохиолыг ч тухайн үед зохиол гэж ойлгохгүй байснаа дурссан байдаг. Бид ч ялгаагүй өнөөгийн шинэ юмстай ингэж л учирсан.”*⁸⁴ болохоор ийм маягийн хүүрнэл зохиол, роман туужийг уншаад бид өөрийн эрхгүй: *“Хүүрнэл зохиол, роман туужийг ингэж*

⁸⁴ Ч.Дагвадорж “XX зууны монгол уран зохиолын үүсэл, хөгжлийн явц, хэтийн төлөвийн онцлог зарим асуудалд”, Э.Пүрэвжав, Б.Мөнхбаяр “XX зууны монголын уран зохиол судлалын дээж бичиг”, УБ, 2007, 190-р тал

бичих болчихсон юм уу? Ингэж бичээд болох юм уу? Бидний уншаад дадчихсан өгүүллэг, тууж, романаас яагаад ийм их ялгаатай байна вэ? Одоогийн хүүрнэл зохиолууд яагаад ийм болчихсон юм бэ? Ингэж бичих нь зөв үү? Ийм юмыг чинь унших хүн байна гэж үү? Уншисаны нэмэр байна уу? Ингэж бичээд ямар хэрэгтэй юм бэ? гэж олон асуулт гарч ирэх нь магад. Эдгээр асуултад хариулахын өмнө бид өрнө дахины хүүрнэл зохиолын үүсэл хөгжлийн тухай дөхөмхөн эргэцүүлж үзэх нь зүй. Үүнд:

Нэгд: Өрнө дахины хүүрнэл зохиолын нэрийдэл нь олон удаа хувирсан байдалтай байдаг юм байна. Англи, Франц, Итали, Герман, Испани зэрэг өрнөдийн хэлний хүүрнэл зохиолын нэрийдэл өдий төдий зөрөөтэй байх юм. Өөрөөр хэлбэл ухагдахуунаа тогтооход баримталсан шалгуурууд нь бидний ойлголтоос төдийгүй өөр хоорондоо зөрүүтэй байдаг шиг учраас тийнхүү ялгаатай болсон ажээ. Гэтэл бид өгүүллэг, тууж, романыг нийтэд нь “Хүүрнэл зохиол” гэж нэрлэдэг бөгөөд энэ үг манай судлалд орж ирсэн нь ач холбогдолтой, хэрэглэхэд их оновчтой, дөхөм болсон юм байна. Өөрөөр хэлбэл бүгдийг хамарч заасан ерөнхий нэрийдэл болохын зэрэгцээ бас үргэлжилсэн үгийн зохиол гэсэн зохиолын хэлбэрийг илтгэх чадамжтай. Гэтэл өрнөдөд бидний энэ хэлдэг “Хүүрнэл зохиол” гэдэг нэр томъёотой тохиролцох ухагдахуун гэвэл жаахан асуудалтай байж мэдэх юм.

Эхлээд “Story” гэж нэрлэж байсан энэ нэр томъёо өдгөө ч бас “сонсогч, уншигчдын сонирхлыг татах, хөгжсөөх, сургах зорилгоор зохиол, шүлэгт бичсэн үнэн эсвэл зохиомол өгүүллэг; үлгэр. Зохиомол үлгэр, романаас богино бөгөөд нарийн боловсруулалт багатай”⁸⁵ гэсэн утгаар ойлгож, хэрэглэдэг юм байна. Энэ ойлголтод тулгуурласан “Short story” гэсэн төрөл гарч ирсэн ба “The Oxford Dictionary of Literary Terms” –д үүнийг: “богино өгүүллэг тодорхой урттай, гэхдээ хэтэрхий богино хэмжээний зохиомол зохиол заримдаа роман болон, роман хэлбэрээр дангаар нь боть болгон хэвлэсэн байдаг. Богино өгүүллэг нь ихэвчлэн нэг үйл явдалд төвлөрдөг. Зөвхөн нэг эсвэл хоёр дүртэй. Романы тогтвортой байдлаас илүү дүрийг эдийн засгийн байр байдлын талаас, нийгмийн гарал үүслийн талаас нь үзүүлдэг. Үүнтэй төстэй “fables”, “lais”, “folktales”, “parables” зэрэг илүү эртний маягийн зохиомол хэлбэрүүд байдаг. Францад “conte” гэж нэрлэдэг. Богино өгүүллэг нь 19-20-р зууны эхэн үед, ялангуяа АНУ-д сэтгүүлд цэцэглэн хөгжсөн”⁸⁶

Тэгтэл тухайн үес түүхэн үйл хэрэг явдал, өгүүлэмж томоохон байр суурийг эзэлж байсан болохоор бас “History” гэдэг ч байжээ. Энэ нь “тухайн цаг үетэй нь уялдуулан “түүхэн” гэж хүлээн зөвшөөрөгдсөн үйл хэрэг явдлын талаар өгүүлэх”⁸⁷-ийг хэлэх ба “сэдвийн хувьд нийтийн болон хувийн үйл явдлын аль алиныг нь хамарсан хандлагатай, өнгөрсөн үеийн бодит дүр эсвэл хувь заяа нь холбоотой дүрийг зохион бүтээсэн бодит үйл явдлуудтай, ...

⁸⁵ <https://www.dictionary.com/browse/story>

⁸⁶ Chris Baldick “The Oxford Dictionary of Literary Terms”, p. 421-422

⁸⁷ Peter Childs and Roger Fowler The Routledge Dictionary of Literary Terms. Based on A Dictionary of Modern Critical Terms, edited by Roger Fowler, This edition published 2006 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN p.120

томоохон хэмжээний нийгмийн өөрчлөлт [Шотландын овгийг устгах, шинэ газар суурьшсан хүмүүсийн нөлөөлөл, газар ба тэдний уугуул иргэдтэй зөрчилдөх Америкчууд]-ийг болон нийгмийн зүгээс үзүүлж байсан юм уу эсвэл хэн нэгнээс үзүүлж ирсэн янз бүрийн цохилтын дарамтуудыг үзүүлсэн, өргөн хүрээний харилцан үйлчлэлтэй хувь хүний тэмцэл, нийгмийн хүчнүүдийг үзүүлсэн бүтээл”⁸⁸ байдаг байна.

Тэгтэл Edgar Allan Poe өөрийн үүсгэсэн, хачин сонин мөртөө маш богино эрчимлэг адал явдалт, авангард маягийн зохиолоо “Tale”⁸⁹ гэдэг нэрээр нэрлэж байв. Үүний дотор тагнан мөрдөлтийн гэгдэх зохиолууд нь ч багтаж байв.

Үүний дараа өргөн дэлгэрсэн нэр бол “Novel” ажээ. Өдгөө өрнөдийн уран зохиолд хамгийн идэвхтэй хэрэглэгдэж байгаа ба энэ нэр томъёогоор илэрхийлдэг утга нь 19-р зууны үеэс тогтворжлоо гэдэг. Өнөө бидний хэрэглэдэг, бидний ойлгодог “роман” гэдэг нэр томъёог англи хэлээр энэ нэр томъёогоор нэрлэдэг юм байна. Харин үүнийг испани, герман, франц, орос хэлний утга зохиолын орчинд “Roman (ce)” гэсэн нэр томъёогоор, тодруулбал зохиолд нь гарч буй гайхалтай сонин сайхан өгүүлэмж, үйл хэрэг явдлаар нь нэрлэж байна гэсэн үг. Манайхны хэрэглэж буй “Роман” гэдэг нэр томъёо бараг л эндээс үндэстэй, ирэлтэй юм байна.

Харин орчин үеэс нааш олон хэрэглэгдэх болсон “Fiction” гэдэг нэр томъёо нь уран сэтгэмжийн, зөгнөлт маягийн зохиол гэсэн утгатай юм байна. Үнэхээр болж өнгөрсөн явдал учир юм уу, эсвэл тиймэрхүү үнэн бодит явдлын тусгал биш, уран санаа, сэтгэмжээр зохиосон, үргэлжилсэн үгийн зохиолыг хэлдэг юм байна.

Ийнхүү “Хүүрнэл зохиол” гэвэл үнэн бодит хэргийн тэмдэглэл ч байж болно, бас уран сэтгэмжийн зөгнөлт маягийн зохиол ч байж болно гэж ойлгож болох юм байна. “Fiction” нь уран сэтгэмж, уран сэтгэлгээний гэсэн утгатай нэр томъёо бол “Nonfiction” нь “Fiction”-ийхээ эсрэг чиглэсэн баримтат маягийн туурвил зүйн сэтгэлгээний бүтээл болж байна.

Хоёрт: Ийм арвин нэр томъёо гарсан нь өрнө дахины хүүрнэл зохиолын үүсэл хөгжилтэй шууд холбоотой ажээ. Ер нь өрнө дахины хүүрнэлийг дээшээ өгсүүлээд эртний Грек хүртэл мөрдөж болно гэж үздэг билээ. Тухайлбал, Homer [Хомерийн туульс], Hesiod [Хесоид]-ын “Works and Days”, “Dactylite od Ida” [“Ажил ба цаг хугацаа”, “Бурхдын цагиг”] найраглал, бас Эртний Грекийн Sophocles [Софокл], Aeschylus [Эсхил], Euripides [Еврипид] зэрэг алдарт хүмүүсийн зохиол бүтээл хүртэл мөрдөж болно,

⁸⁸ Peter Childs and Roger Fowler The Routledge Dictionary of Literary Terms. Based on A Dictionary of Modern Critical Terms, edited by Roger Fowler, This edition published 2006 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN p.120

⁸⁹ Утгаа “Tale” нь “Үлгэр” гэсэн утгатай нэр томъёо юм. Гэхдээ бичгийн зохиолын онолын хүрээнд жаахан өвөрмөц утга илтгэдэг. Энэ нь “*зохиомол эсвэл үнэн, аман уламжлалтай холбоотой гэмээр шүлгээр, хүүрнэлээр бичсэн харьцангуй энгийн маягийн өгүүлэмж юм. “Tale”-д ихэвчлэн ямар нэг зүйл эсвэл хэн нэгэн чамин, гайхалтай, тэр ч байтугай ер бусын зүйл дээр анхаарлаа төвлөрүүлдэг хачирхалтай үйл явдлыг өгүүлдэг.*” <https://www.dictionary.com/browse/> The Bedford Glossary of Critical and Literary Terms.

тэндээс хамгийн анхны, уугуул төрх, уламжлалыг нь олж харж болно гэж үздэг юм байна.

Гуравт: Дундад зууны үед, өрнөдөд үргэлжилсэн үгийн маягийн эртний хүүрнэл зохиол нэг их хөгжин дэлгэрч, сэргэн мандалт гэх үеийн эхнээс аваад хүүрнэл зохиолын нэр нь мандаж, энэ нь өнөөгийн ойлголтоор бол мундаг амжилтад хүрсэн юм байна. Сэргэн мандалтын эхэн үедээ Giovanni Boccaccio [Жиованни Боккаччо] –ийн “The Decameron” [Арван өдрийн тэмдэглэл], сүүлийн үедээ Испанийн Miguel de Cervantes [М.Д.Сервантес]-ийн “Don Quixote” [“Дон Кихот”] нь машид алдаршсан хэвээр, өнөө хэр сонгодог бүтээлийн байр эзлэн саатсаар байна. Үүний дараа нь соён гэгээрүүлэх үзлийн үеийн Францын гэгээрүүлэх хөдөлгөөнтэй шууд хамаатай, Jean-Jacques Rousseau [Ж.Ж.Руссо] тэргүүтэй соён гэгээрүүлэх үзлийн хүүрнэл зохиол нэг үе их дэлгэрсэн бол, залгаад романтизмын үзэл санаа хүчтэй гарч ирэхэд романтик маягийн хүүрнэл, реалист хүүрнэл зохиолууд гэж гарч ирсэн юм байна.

Ингэж нэг нэгнээ залгамжлан үргэлжилж, тэр хэрээр туурвил зүйн сэтгэлгээ шинэчлэгдэн баяжаар явсаар 18-р зуунтай золгоход сая өрнөдийн бичгийн хүүрнэл зохиолын гол хэв маяг төлөвшин тогтворжсон юм байна. Бүр тодруулбал өрнө дахины жинхэнэ бичгийн хүүрнэл зохиол нь XVIII зууны эхний үед өөрийн үндсэн хэв маяг, төлөвлөө олсон гэж эрдэм шинжилгээнийхэн үздэг юм байна. Тэгэхээр энэ бол орчин үеийн сэтгэлгээ бүхий бичгийн хүүрнэл зохиол нь XVIII үед бий болсон гэж үздэг гэсэн үг болно. XVIII зууны эхэнд Daniel Defoe [Даниэл Дефо]-гийн “Robinson Crusoe” (1719) [“Робинзон Крузо”, 1719] Jonathan Swift [Жонатан Свифт]-ийн “Gulliver’s Travels” (1726) [“Гулливерийн аялал” 1726] зэрэг маш алдартай зохиолууд гарч эхэлжээ. Эндээс эхлэн өрнө дахины хүүрнэл зохиол жинхэнэ хөгжил мандлын замдаа гарчээ.

XIX зуунд, *“Өрнө дахины хүүрнэл зохиол, ялангуяа роман бичлэгийн төрөл зүйлийг оргилдоо хүрлээ”* гэж их олон хүмүүс үзэх болсон байна. *“Хүүрнэл зохиолын бичлэг, туурвил зүйн сонгодог хэлбэр загварыг нэгэнт үүдэн тогтоочихсон болохоор өрнө дахины хүүрнэл зохиол үүнээс цааш хөгжих шаардлагагүй болсон - хамгийн охь сайн хүүрнэл зохиол энэ үед туурвигдсан”* гэсэн үзэл санаа нэлээд газар авч, дэлгэрчээ. Өнөөдөр манайд утга зохиолын боловсрол олгож байгаа их дээд сургуулийн орчинд, ерөнхий боловсролын хүрээнд ч “унших, судлах ёстой” гэж чухалчлан үздэг гадаадын нэрт бүтээлийн олонх нь XIX зууны өрнөдийн хүүрнэл зохиол байх. Учир нь тэр үеийн уншиж, судлах ёстой гэгдсэн тэдгээр бүтээлүүд нь үнэхээр нэр нидэртээ тэнцсэн, дэлхийн сонгодог бүтээл, алдарт бүтээл, агуу их бүтээлүүд мөн. Тухайлбал, Европ, Америкийн уран зохиолд томоохон нөлөө үзүүлсэн, английн Walter Scott [Вальтер Скотт], Английн алдарт реалист хүүрнэл зохиолч Jane Austen [Жейн Аустин], Английн шүүмжлэлт реализмын хамгийн том төлөөлөгч бөгөөд нийгмийн сэдэвт олон романаараа дэлхийд алдаршсан Charles Dickens [Чарльз Диккенс], Английн зохиолч, яруу найрагч, сэтгүүлч, орчуулагч, Викторийн эриний тэргүүлэгч зохиолчдын нэг George Eliot [Ж.Элиот], Английн зохиолч, яруу найрагч, романтизмын төлөөлөгч Tomas Hardy [Томас Харди], Америк-Британийн зохиолч бөгөөд утга

зохиолын реализм ба утга зохиолын модернизмын хоорондох шилжилтийн гол дүр, англи хэлний хамгийн агуу зохиолчдын нэг гэж үздэг Henry James [Хенри Жеймс], 19-р зууны Францын зохиолч “Le Rouge et le Noir” (“Улааныхан ба харынхан”, 1830) зэрэг романаараа алдаршсан, баатруудынхаа сэтгэл зүйд хурц дүн шинжилгээ хийдгээрээ өндөр үнэлэгддэг, реализмын шилдэг төлөөлөгч Stendhal [Стендаль], Францын зохиолч, жүжгийн зохиолч, Наполеоны дараах Францын амьдралын дүр төрхийг төгс харуулсан гэгддэг, “La Comédie humaine” (“Инээмтгий хүн”) романаараа ихэд алдаршсан Honoré de Balzac [Оноре де Бальзак], Францын нэрт яруу найрагч, цаг үеийнхээ эгзэгтэй асуудлыг тусгасан жүжгийн ба хүүрнэл зохиолуудаараа Францын уран зохиолыг шинэ дээд шатанд гаргасан гэгдэгч Victor Hugo [Виктор Хюго], францын алдарт зохиолч, “Монте Кристо гүн”, “Шадар гурван цэрэг”, “Хорин жилийн хойно” болон “Арван жилийн дараа” зэрэг түүхэн хүүрнэлт зохиолуудаараа алдаршсан Alexandre Dumas [Александр Дюма], амьдралынхаа туршид Европ дахь хамгийн алдартай зохиолчдын нэг байсан 70 гаруй романыхаа хажуугаар үлгэр, жүжиг, улс төрийн зохиол зэрэг 50 гаруй боть төрөл бүрийн бүтээл туурвисан George Sand [Жорж Санд], Америкийн, алдарт “Moby-Dick” (1851), (“Цагаан халим” 1851)-г бичсэн Herman Melville [Херман Мелвилл] зэрэг олон их зохиолчдыг дурдаж болно. Бас XIX зууны Оросын утга зохиолд бидний сайн мэддэг И.С.Тургенев, Н.Г.Чернышевский, Ф.М.Достоевский, Л.Н.Толстой, Н.А.Некрасов зэрэг аваргачууд бий.

Чингэхээрээ XIX зуун бол хүүрнэл зохиолын ноён оргил, сүндэрлэн боссон хөшөө дурсгал гэж хүмүүс хүндэтгэл бишрэлээ илэрхийдэг юм байна. Цаашлаад XX зууны зарим алдартай хүмүүс ч “XX зууны уран зохиол нь XIX зуунд хүрэхгүй, XIX зуунд л их зохиолчид гарч ирсэн, XX зуунд тэдгээр аваргуудтай мөр зэрэгцмээр том зохиолч байхгүй” гэж илэн далангүй хэлсэн юм байна. Тиймээрээ ч “XIX зуунтай алхаа нийлүүлж амьсгаа нэгдсэн хүүрнэл зохиол маань, зууны бүрүүн шаргал туяанд хучигдмагц, өндөрлөсөн, төгссөн, эцэслэсэн байна. Яагаад гэвэл хүүрнэл зохиол нэгэнт хамгийн төгөлдөр сайхан хэлбэрээ олж төлөвшсөн, цааш хөгжих хэрэггүй болсон, хожмын зохиолчид XIX зууны агуу ихчүүдийг үлгэр дуурайл, уламжлалаа болгон даган мөрдөөд шүтэн бишрээд, тэр загвар дотор бичээд л болоо, хамгийн охь сайн хүүрнэл зохиол ингэж л төрдөг учиртай, сонгодог загварыг хувиргах шаардлага огт хэрэггүй” гэсэн үзэл санаагаа дэвшүүлдэг ажээ.

Энд хэлж буй “сонгодог загвар” гэдэг бол, зохиолд хамгаас амьдлаг, дүрслэг өгүүлэмж, үйл хэрэг явдлын талаар ахуй амьдралд оршдогтой төстэй шинжээр дүрслэн бичиж, уншигчийн анхаарлыг татдаг байх хэрэгтэй, өгүүлэмж, хэрэг явдлынх нь эхлэл, өрнөл, оргил, төгсгөл нь тод, хоорондоо уялдаа, авцалдаатай, тодорхой байх ёстой, зохиолын төгсгөлд үйл хэрэг явдлыг сайтар шийдвэрлэсэн байх ёстой. Амьд сэрүүн, идэвхтэй хүний дүрийг босгож гаргах хэрэгтэй, хүний дүр дотор нийгмийн зөрчил, дотоод сэтгэлийн зөрчил мөргөлдөөнийг агуулж, хэв шинж, зан төрхийг суулгаж өгсөн байх хэрэгтэй, бүхий л зохиол нь зохиогчийн хүнлэг энэрэнгүй үзэл, нийгмийн сайн сайхны төлөө гэсэн үзэл, ухамсрыг ямар нэгэн хэзээгээр илэрхийлсэн байх ёстой гэсэн загвар юм. Энэ бүхний эцэст XIX зууны хүүрнэл зохиолын

сонгодог хэлбэр, ялангуяа сонгодог реалист сэтгэлгээний хэв маяг гэдэг зүйл бүрэлдэн тогтносон юм байна.

Тэгвэл монголын орчин үеийн уран зохиолын анхны гараанд, өрнө дахины XIX зууны хүүрнэл зохиолын сонгодог хэлбэр болсон өрнөдийн реализм орж ирсэн ч, түүнээс хүчтэйгээр нэвтрүүлсэн Зөвлөлтийн уран зохиол, социалист реализм нь гол баримтлал болж байв. Манай утга зохиол социалист реализмын аргыг уран бүтээлийн цорын ганц, зүй ёсны зохион бүтээх арга болгосоор урт хугацааг өнгөрүүлсэн байна. Өнөө цагийн зарим зохиол бүтээлийг харахад, тэр нөлөө өнөө хэр, одоо болтол арилаагүй л байна.

Марксист үзэл санааны том төлөөлөгч Энгельсийн хэлсэн гэдэг *“Нарийн ширийн зүйлс нь үнэн бодитой байх, ялангуяа хэв шинжит орчин тойрон дотор хэв шинжит хүний дүрийг бүтээх хэрэгтэй”* хэмээх энэ алдарт эшлэлийг бид олон жилийн туршид өөр өөрийнхөөрөө ойлгож, улмаар хатуу хүтүүгээр номлож, нийтлэг шинжийг хэт ихээр чухалчилсаар иржээ. Тэгвэл хэв шинж гэж юуг хэлж байна вэ? гэвэл, *“нийтлэг”* мөртөө *“энэ нэг”* байдаг, нэгэн зөрчилт нэгдэл юм. Тэгвэл *“хэв шинжит орчин дотор хэв шинжит хүний дүрийг бүтээх гэдэг нь юуг хэлж байна вэ?”* гэвэл, нийтлэг байх хэрэгтэй ажээ. Өөрөөр хэлбэл нэг хүний дүр бүтээлтэд цаг үеийг хамарсан, нийгэм ахуйг хамарсан, олон хүнийг хамарсан байх хэрэгтэй гэнэ. Нөгөө талаар, *“энэ нэг”* байх гэдэг нь амьд бодитой нэг хүн босож ирсэн байх хэрэгтэй гэсэн шаардлага. Энэ бүхнээ товчлоод хэлбэл, *гагц хүний дүр дээр олон хүний үйл явдал, нийгэм, цаг үеийн ээдрээ будилааныг багшируулан дүрсэлж үзүүлнэ* гэсэн үг. Гэтэл нийтлэг шинж гэдэг нь дээр шатнаас урьдаар тогтоочихсон бэлэн өгөгдсөн зүйл үү? Эсвэл хувь хүний үүдэн бүтээлт, илэрхийллийн үр дүн үү? *“Энэ нэг хүн”* нь тийм хүнд нүсэр, тийм аугаа том, тийм их ирээдүйн эрмэлзэлтэй нийтлэг шинжийг *“туранхай”*, *“нүцгэн”* мөрөн дээрээ үүрч даах болов уу?

Зохион туурвих нь нийтлэг шинжээс үүсэх үү? Эсхүл өвөрмөц онцгой амьд бодитой *“энэ нэг”* хүнээс үүсэх үү? Нийтлэг шинж ба *“энэ нэг”* хоёрын харьцааг хэрхэн хэмжин тогтоож, нэгэн зүйлийн дотор хэм найрлагыг нь хэрхэн яаж алдаагүй зөв, сайн тэнцүүлэх вэ? Иймэрхүү асуудлууд нь зохиолч уран бүтээлчдийн сэрж олох эсэхээс үл хамааран, нууц унууль болон тогтож, үүндээ олон *“зохиолч”*, *“уран бүтээлч”* гэгдсэн нөхдийг, удаа дараалан ойчуулсаар ирсэн бөлгөө.

XIX зууны сонгодог реализмын *“өв хөрөнгө”* ийнхүү бидэнд ихэд *“хувиргагдсан”* хэлбэрээр гүн баттайгаар уламжлагдаж, дээр нь олон жилийн турш тун гүнзгий, нэлээн ноцтойгоор нөлөөлсөөр иржээ. Өнөөдөр ч гэсэн манай зарим зохиолч, судлаач, шүүмжлэгчдийн мөрдөн дагадаг, өнөд хувиршгүй зарчим, үлгэрлэн дуурайх хэв загвар нь болсоор байна. Гэтэл уран зохиол гэдэг *“энэ нэг юм”*, нэг байрандаа л хөдөлшгүй зогсоод байдаг, хэвшсэн нэгэн хэлбэрт л сэтгэл ханаад байдаг юм биш болохоор, XIX зууны сүүл үеийн өрнөдийн хүүрнэл зохиолын орчинд эсэргүүцлийн зориг санаатай, урван тэрслэх ухамсартай хүмүүс гарч ирээд, XIX зууны үеийн өнөө мундаг сонгодог реализмын загварыг няцааж, шүүмжилж, зарим талаар бүр сөхөөж эхэлсэн байна.

Английн зохиолч, XX зууны хамгийн чухал модернист зохиолчдын нэг гэж тооцогддог, уран зохиолыг ухамсрын урсгалыг өгүүлэх хэрэгсэл болгон ашиглахад анхдагч болсон гэгдэгч Adeline Virginia Woolf [Аделин Виржиниа Вольф] тухайн үеийн Английн утга зохиолын тавцан дээр гийж агсан, 34 тууж, 7 боть богино өгүүллэг бичсэн Enoch Arnold Bennett [Энох Арнольд Беннетт], 1932 оны Нобелийн шагнал хүртсэн нэрт зохиолч John Galsworthy [Жонн Галсворти], шуугиан тарьдаг мөрдөгч, гангстер, адал явдалт, шинжлэх ухааны уран зөгнөлт зохиол, жүжиг, өгүүллэг бичдэг зохиолч Richard Horatio Edgar Wallace [Эдгэр Уоллос] зэрэг алдартай гурван хүүрнэл зохиолчийн номыг уншаад “*Ямар ч ололтгүй, “ийм хүүрнэлийг бичих хэрэгтэй гэж үү? Ийм номын, ийм зохиолд давуу тал гэж байна уу?*” гэж сэжиглэхэд хүрдэг гээд “*Энэ гурван зохиолч эд бодис ба махбодыг эрхэмлэж, оюун санааг огооров. Тэдэнд итгэл тавих, тэднээс эрмэлзэл хүлээх хэрэггүй. Английн хүүрнэл зохиол хэдий чинээ эрт нэгэн өдөр тэднээс хагацан салж, алс хол одмоожин (чингээд элс манханд хөл тавьсан ч хамаагүй) сая өөрийн оюун сүнсээ аварч чадна*” гэж хэлсэн байна. Сонгодог реалист хэв маягийн туурвил зүйн арга, зохион бүтээх зарчмыг Adeline Virginia Woolf: “*харгис хэрцгий хаан эзэн мэт*” гэж хайр найргүй, хурцаар шүүмжилсэн байдаг. Оросын футуристууд 1912 оны үед: “*Утга зохиолын хөлөг онгоц дээрээс А.С.Пушкин, Ф.Достоевский, Л.Н.Толстой нарыг далай руу түлхэн унагаана. Тэгээд өндөр асар дээр зогсоод, тэдгээр том зохиолчдын жижгэрч байгааг харахад сэтгэл бахтай байна ... Би дахиад “Толстой, Достоевский, Пушкинийг хая” гэж санал болгосон. Маяковский “-Орчин үеийн усан онгоцноос” гэж нэмж хэлэв. Хэн нэгэн “-Чамайг бас усан онгоцноос хаях”. Маяковский: “Үүнийг хаяхын тулд тэд тэнд байсан юм шиг, үгүй, чи үүнийг хөлөг онгоцноос хаях хэрэгтэй ...”⁹⁰*” гэж ярьцгааж гэнэ. Хэт реалист үзлийг, реализмын бас нэгэн хувилбар гэж боддог байж магадгүй. Харин зүүд, хий бодол, далд ухамсар буюу авто туурвилыг эрхэмлэдэг хэт реализм бол уламжлалт реализмыг эсэргүүцэж гарч ирсэн магадгүй л юм. Хэт реалист үзлийг үүдэгчдийн нэг, францын зохиолчийн André Robert Breton [Роберт Бретон]: “*Реализм ер нь миний эгдүүг хүргээд байна, ядуу нүцгэн, дөхөм хялбар, хямд гүехний төлөөний нэр болоод тэр. Иймээс биеэ үзүүргүй тоосон хөөрхийлөлтэй хүмүүс сая тийм зүйлийг бичдэг*” гэжээ. Ийм маягийн эсэргүүцэл, унтууцал, гоо сайхны тунхаг маягтай “сэц” гэмээр зүйл нэн олон. Ингээд эд нар өөр нэг зүйлийн хүүрнэл зохиолын туурвил зүйн сэтгэлгээний арга замыг эрсэн юм байна. Тэр нь юу вэ гэвэл, пост модернизм хүүрнэл байж.

Franz Kafka [Франц Кафка], Adeline Virginia Woolf [Аделин Виржиниа Вольф], Marcel Proust [Марсел Пруст], James Joyce [Жеймс Жойс], William Faulkner [Уильям Фолкнер] нар бол пост модерн хүүрнэл зохиолын бараг л аваргууд болж гарч ирсэн бололтой юм. Гэхдээ бид пост модерн гэдэг нэр томьёо дээр хянуур хандах ёстой гэж бодож байна. Энэ нэр томьёо бол нэлээд их тойм маягийн, ерөнхий нэрийдэл бололтой. Яагаад гэхээр пост модерн

⁹⁰ Русский футуризм 2000 — Русский футуризм: Теория. Практика. Критика. Воспоминания / Сост. В.Н. Терехина, А.П. Зименков. М.: ИМЛИ РАН, Наследие, 2000. стр. 376-377

маягийн сэтгэлгээ нь хүүрнэл зохиолд бодлын урсгал бас экспрессионизм, дадаизм, экзистенциализм болон хэт реалист үзэл санааны олон урсгал чиглэлд тархаж тогтсон байдаг.

Пост модерн хүүрнэл нь, ямар учраас уламжлалт хүүрнэл туурвил зүйтэй эсрэгцэж, сэтгэлгээний ондоо замыг эрэлхийлсэн бэ? гэвэл, хамгийн сонгодог гэгддэг тэр XIX зууны хүүрнэл зохиолууд нь үнэн бодит зүйлд анхаарлаа илүү хандуулж, энэ хэрээрээ гадаад ертөнцийг тэр чигээр нь тусгах, үнэмшилтэй болтол нь дүрслэхийн төлөө хөөцөлддөг байж. Тиймээс Ф.Энгельс *“О.Д.Бальзадын зохиолоос олж сурсан зүйл маань, тухайн үеийн бүх түүхч, эдийн засагч, социологич, нийгэм судлаачийн бүтээлээс хавьгүй их өгөөжтэй юм”* гэж хэлсэн байх. Энгельсийн хэлсэн энэ үгийн гол санаа нь Бальзадын тухай мундаг үнэлэлт мөн боловч, Бальзадын танин мэдэхүй гэх үү, эсвэл түүний уран бүтээлийнх нь үр өгөөж нь үү, алин боловч маш их нөлөөлтэй гэдгийг харуулж байгаа биш гэж үү. Пост модерн хүүрнэл зохиолын үүрэг нь хийсвэр ертөнцийг тусгах явдал биш, харин ч бодит ертөнцийн жинхэнэ мөн чанар, бодит оршихуй, ертөнцийн цөмд байгаа тэрхүү хамгийн гүнзгий зүйлийг уудалж үзүүлэхэд оршино гэж үзсэн байна.

Ертөнц эгнэгт хуумгай, хүний амьдрал ч тааварлашгүй, зарим үед утга агуулгатай байхад, өөр нэгэн тохиолдолд утга агуулгагүй, нэг үе уруудаж, эмгэнэн цөхөрч, оюун санааны хямралд тэнчүүрэн тэлчилж байтал, нэг үе эсрэгээрээ сэргэн мандаж, дэвшин цэцэглэдэг. Тэгвэл пост модернчүүд *“Бальзак шиг, нийгмийг бүрэн эзэмдсэн баатар болж авирлах юун хэрэг”* гэж үздэг.

Пост модерн хүүрнэлүүд нь хүний үзэл ухамсар, ялангуяа далд ухамсарт илүү сонирхолтой, хувь хүний ганцаардмал байдал, ямар ч авралгүй болсон дэлхий ертөнц дээрх учрал тавиланд санаа тавьсан, өргөн далай дээр холбилзох өнчин сал мэт оюун санааны ертөнцөд цөмөрч оржээ. Иймэрхүү оюун санаа, сэтгэл зүйн орчин нь “Бодлын урсгал” гэдэг зүйлийг гаргаж ирсэн юм байна. Бодлын урсгалын хүүрнэл зохиол бол гүн давхарга, гүн танилт, гүн ухамсар, тодруулбал далд ухамсар буюу эзгүй ухамсрын бус гэмээр ажиллагааны тухай, логикийн бус, оюунч бус, хэлбэрт нь дүрслэхийг оролддог ажээ. Гүн суугдал, хий бодол, андуу сэрэл, зүүд зэргийг оруулж, дотоод сэтгэл, чөлөөт холбон бодолт, цаг орныг монтажлан оюун санааны гоо сайхныг зураглан илэрхийлнэ. XX зууны дунд үе ирэхэд, өрнөдийн пост модерн хүүрнэл нь, нэгэнт *“Үдшийн наран өрнө уулнаа ташчихсан”* байжээ. Өөр нэг зүйлийн дуу хоолой юм уу, ондоо нэгэн зүйлийн хүүрнэл зохиолын эрэлхийлэл, тодроод гарч ирсэн юм байна. Энэ нь бас л пост модерн хүүрнэлээ шүүмжилж, сөхөөж, эсэргүүцэж гарч ирж. Жишээ нь, Францын “Шинэ хүүрнэл” –ийн төлөөлөгч Роб Греллагийн хэрэв, монгол хэлээр орчуулахад “Шинэ хүүрнэл зохиолын төлөөнөө” гэж буумаар эсээ түүвэрт байгаа “Цагаас хоцорсон хэдэн ухагдахуун”-д, хүүрнэл зохиолын доторх хүний дүр, өгүүлэмж, оролцоо (*Сартрын экзистенциализмыг голлодог*), хэлбэр агуулга зэргийг цаг үеэсээ маш их хоцорсон, нэгэнт үеэ өнгөрүүлсэн ухагдахуун гэж хурцаар шүүмжилсэн байна. Тэгээд нөхөр “Ирээдүйн хүүрнэл зохиолын замнам”-ын талаар өөрийнхөө “шинэ” төсөөллөө хэлэхдээ “лав Бальзак шиг биш”, бас энэ яриад байгаа пост модерн маягийн хүүрнэлээс ч

ондоо замаар замнах хэрэгтэй” гэжээ. Бас Америкын зохиолч Жонн Базын 1967 онд бичсэн, монгол хэлээр орчуулвал үнэхээр ингэж бууж магадгүй, “Хатаж ширгэсэн уран зохиол” гэдэг шүүмж нь пост модерн үзлийн тунхаг гэгджээ. Энэ шүүмжид “асуудлын зангилаа нь бид Жозе болон Кафка-г хэрхэн өвлөн залгамжлах вэ гэдэгт биш, харин Жозе, Кафка нарын залгамжлагчид гэгч нөхөд өнөө нэгэнтээ үйлсийнхээ бууралдаа байгааг бид олж харлаа” гэж пост модернчүүдийн “хэлбэр загвар” нь утга зохиолын боломжийг ширгээсэн гэж шүүмжилжээ. Тэрээр Samuel Beckett, В.Набоков нарын оролдлогыг сайшааж, ялангуяа Аргентины зохиолч Jorge Luis Borges [Х.Л.Борхес]-ын “нягт нарийн ургуулан бодол, агуу гярхай харц, шүлэглэл хүчин чадал ба төгс сайхан уран сайхны чадвар”-г бахдан өгүүлсэн байна.

Гэтэл яагаад ч юм, пост модерн хүүрнэл зохиол яагаад мухар гудамжинд орчихов оо? Яагаад пост модернчүүд нийгэм нийтэд ад үзэгдэх болов? Үүнд олон зүйлийн шалтгаан байгаа болов уу. Тухайлбал:

Нэгд, пост модерн хүүрнэлчид “реализм буюу ахуй”-д байр сууриа алдсан боловч хувь хүний оюун санаа ухаарлын гүн бодрол, танилт ба эцэс туйлын утга агуулга гэдэгт итгэдэг юм байна. Ингээд зохиол дотроо өнгөн маягийн учир явдлын цаана бас л гүн давхаргын бүтэц буюу яг гол цөм [root] өгүүлэмж, үйл хэрэг явдлыг нууцалж, бэлгэдэж, шившиж, ёстой л бидэн шиг тарнидаж тавьдаг юм байна. Гэтэл пост модерн орчинд өнөө мундаг бодит байдал нь мөхөж, зохиогчид нь ч бас сөнөж, өнөө мундаг гүн бүтэц нь задарч, аливаа бат бэх гэж байсан зүйлс нь үнэндээ бүгд сүйрч гүйцжээ. Босоо цогц, гүн бүтэц, эцэс туйлын үнэн гэдэг зүйл нь адлагдаж, ёстой л инээдэм шиг завхарч, хэрэв ижил гараан дээрээс ... гэсэн “гэнэн бодол”-оор бүхнийг зэрэгцүүлэн өрж, энэ өрсөн эхийн гадна юу ч үл оршино гэж үзэх болжээ.

Хоёрт, Пост модерн хүүрнэл нь ерөнхийдөө урам авьяас, мэдлэг мэдрэмж гүн, жаахан тийм нэг, ангид маягийн хүмүүсийн, ерөнхийдөө нийгэмд “элит” гэж хүлээн зөвшөөрөгдсөн тиймэрхүү бүлгийн хүмүүсийн оршихуйн нэгэн илэрхийлэл, тэр тусмаа эрхэмсэг маягийн илэрхийлэл нь юм байна. James Joyce [Жеймс Жойс], William Faulkner [Уильям Фолкнер] нарын хэтэрхий гэмээр туршиц нь пост модерн сэтгэлгээний дүрслэх арга барил, хэв маягийн илэрхийлэх боломжийг дуустал хэрэглэж, хүүрнэл зохиолын текстийг хатуу битүү, харш саад, төвөг будилаан, гэнэн зоримог, бэрх бартааны бараг л туйлд хүргэсэн болохоор, энгийн уншигчид амтархан үзэх байтугай дурдан хэлэхээс ч төвөгшөөх болсон нэг тал байдаг. Пост модерн үзэл цагийн урсгалын, дэлгэрмэл зүйлсийг гадуурхах биш, харин түүнээр хүүрнэл зохиол туурвилын нэгэн эрч буюу шинэ ургацаа болгодог юм. Пост модернчүүд нь хэн хүн, аливаа бүхэнд нээлттэй хандаж, цаг ямагт дуурайх, эсгэх зүйх наах, өөрчлөн бичихэд бэлхэн байдаг.

Гуравт, Хагас зууны эрэл хайлт ба үймээн шуугианыг өнгөрөөгөөд пост модернизмын түүхэн байр суурь олон нийтэд хүлээн зөвшөөрөгдсөн байна. Гэсэн ч үзэл санааны зориг санаагаа аажмаар алдаж эхлэх болжээ.

Тэгвэл пост модерн үзэл санааны “post” [пост] гэдэг нь ямар утга санаа илэрхийлж байна вэ? Пост модерн үзэл санаа нь модерн үзэл санааг өвлөн залгамжилсан мөртөө бас цуцлан нураасан талтай байх гэж бодож байна. “Модерн” ба “Пост модерн” хоёрын харьцаа маш нарийн зааг шугам, хил

хязгаар нь балархай ажээ. Нөгөө талаар энэ асуудлаар өрнийн философичид, онолчид ч өнөө хэр хараахан санал нэгдээгүй л байсаар. Америкын утга зохиолын онолч Ihab Hassan жараад оноос эхлэн пост модерн үзлийн хүүрнэлийг анхааран судалж, энэ хоёр үзэл санааны ялгааг: Хэлбэр: (холболдсон, битүүмжилсэн)/ Хэлбэрийн эсрэг (хагарч тасарсан, нээлттэй), Орон зай/ оролцох зорилгот/ Тоглоом, төвлөх/ тархах, заагдахуун/ Хүүрнэл (төв түүх)/ Хүүрнэлийн эсрэг (сул шастир), Сурвалж (шалтгаан)/, метафизик/ хошигнол гэх мэтчилэн 32 үзүүлэлтээр харьцуулан тодорхойлсон байна. Тэгээд пост модерн үзлийн үндсэн онцлогийг тогтворт бус шинж (задрах хүсэл хандлага буюу бүдэг балархай, сарнил, задрал, төвөөс зах руу шилжих, дүрс хувирах, олон ургалч, дур тааваараа байх шинж зэрэг багтана) ба дотоод шинж (оюун сэтгэл, семиотик маягийн дохио тэмдгийг хэрэглэж, өөрийгөө цогцлоох чадвартай байх) гэж үзсэн байна.

Өрнөдийн материалист Fredric Jameson 1985 онд Бээжин их сургуульд ирж, илтгэл хийгээд пост модерн үзлийг БНХАУ-д дэлгэрүүлжээ. Тэрээр хөрөнгөт ёсны соёлын хөгжлийг гурван шатанд ангилж үзсэн юм байна: Нэгдүгээр шат нь, улсын хөрөнгөт ёсны шат үе. Энэ цаг үе нь бараг Маркс “Капитал”-аа бичиж байсан тэрхүү цаг үеийг хэлж байгаа аж. Өрнөдийн хөрөнгөт ёс, хөрөнгийн хуримтлууллаар мандал бадралаа олж байсан тэр цаг үеийг хэлж байна. Реализмын утга урлаг энэ шатанд ихэд дэлгэрч. Хоёрдугаар шат нь, эзэрхэг түрэмгийтний хөрөнгөт ёсны цаг үеийг хэлж байна. Энэ үед Англи, Герман хүчтэй гарч ирсэн юм байна. Пост модерн утга зохиол энэ цаг үетэй таарч байна. Гуравдугаар шат нь, дэлхийн II дайны дараах хөрөнгөт ёсыг хэлж байна. Энэ шатны гол онцлог бол хожуу үеийн хөрөнгөт ёс, эсхүл олон улс, үндэстэн дамнасан хөрөнгөт ёс боллоо. Энэ нь хорьдугаар зууны тавь жараад оноос нааших үетэй таарч байна. Энэхүү үе бол цоо шинэ онцлогтой, өмнөх хоёр үеэсээ үндсээрээ ялгаатай гэжээ.

Пост модерн үзэл санааны тодорхой бэлгэ тэмдэг болсон хүүрнэл зохиол нь, түүний үүслийнх нь нэгэн тунхаг байсан юм. Үүнд, Аргентины зохиолч Х.Л.Борхес эн тэргүүнд дурдагддаг байна. Энэ хүн пост модерн үзлийн олон зүйлийн арга барил, туршлагыг бүтээн цогцлооход чухал хувь нэмэр оруулсан юм. Жишээ нь, хүүрнэл, хий сэтгэмж, номын шүүмж, эшлэл, зориуд дуурайх зэрэг олон арга барил түүний зохиолд байдаг. Латин америкийн Г.Маркес тэргүүтэй зохиолчид түүний зохиолоос сэрэлт авч пост модернчүүдийн эгнээнд орсноор өөрийн баттай байр сууриа эзэлсэн юм байна.

Пост модерн үзлийн ойлголт дахь ахуй, хүний дүр, үйл явдал нь уламжлалт реалист хүүрнэлээс ямар ялгаатай байна вэ? Өөрөөр хэлбэл ахуй гэдгийг реализмд, модернизмд, пост модернизмд өөр өөрөөр ойлгодог юм байна.

Реализмын үүднээс ахуй нь цул бодит ахуй, тэр дотор хүний сэтгэлгээг оруулахгүй бол нэн сайн, тэр хэвээр нь илэрхийлж дүрсэлж үзүүлбэл нэн сайн гэж үздэг юм байна. Тэгвэл пост модернизмын ойлгож байгаа ахуй нь ухамсар, оюун санаа, оюунлаг бус сэтгэлийн хөдөлгөөн, ялангуяа далд ухамсар юм байна. Хийсвэр далдаар оршиж байгаа тэдгээр зүйлс гарч ирэхгүй юм бол, зөвхөн боломжит оршихуй төдий буюу оршихгүйтэй адилхан болно.

Хүн түүнийг сэрж, мэдэрч, ойлгож таньж байж сая ахуй болж чадна. Чингэхээрээ оюун санааны ахуй бол цорын гагц ахуй, тэр бол сая хамгийн гүн ахуй, хамгийн үнэн ахуй гэж үздэг юм байна. Тиймээс модерн үзэл бол ер нь хийсвэр ертөнцийг ний нуугүй зураглахыг хичээдэг юм байна. Хүний бодол сэтгэл дотор бодит ахуй яаж хувиран гажин тонгорон тусаж байвал, тэгж л буулган бичнэ. Ахуй гэдэг гагцхан зүйл байх биш, олон зүйл байна, тэр мөртөө цөм хувь хүний онцлогтой, хувь хүний өнгө будаг байхгүй бол ахуй байхгүй гэж үздэг юм байна. Ийм болохоор пост модерн хүүрнэл зохиолын дотор, ахуй нь олон янзтай, бодитой биетэй, хийсвэр, оюун санааны, үнэн учир хэрэг явдлын, сонин мэдээний, шинжлэх ухаан зөгнөл, хий бодол, уран сэтгэмжийн ... янз бүрийн ахуй байдаг байна. Бас зохиогчийн, дүрийн, болзолт ертөнцийн ахуй ... гэх мэтийн олон давхарга байна. Тэгэхээрээ ахуй бол олон тийшээ салан бутарч явсан, нэг л зүйл дотор хэд хэдэн ахуйг үзүүлдэг, хоорондоо нэг их холбоогүй, эсвэл зөрчилтэй юм уу солбицдог ахуйг гаргаж үзүүлдэг болсон байна.

Хүүрнэл зохиолын ахуй нь хүний дүртэйгээ холбоотой. Уламжлалт реалист бүтээлийн хүний дүр бол зан чанаржсан хүн байдаг. Зарим тохиолдолд хүний ахуйгаасаа хэтрээд, хүслэнчилсэн хүн, баатар, бурхан болсон байдаг. Эргэцүүлэн бодохул Ч.Диккенсийн “Дэвид Коперфильд” роман доторх хүмүүс хичнээн гэнэн хөөрхөн, шулуун цайлган, хайрыг татсан байдаг билээ. Шарлот Бронтегийн “Жейн Эйр” гэдэг роман доторх гол баатар нь ч хүслэнчилсэн эмэгтэйн дүр юм байна. Хэдийгээр гарал нь эгэл, хөдөөний маягийн боловч биеэ даах хурц ухамсартай, өөрийн мэдэл бодолтой, хүний мөс чанар, хүн чанарын гэрэл гялбаа татуулсан дүр болжээ. Хүний тухай иймэрхүү ариусал нь XIX зууны сүүлийн үед болоход өөрчлөгдөж эхэлсэн байна. Хүнд тийм өндөр эрхэмсэг хүн чанар үнэхээр байна уу? Хүн өөрийгөө бурханлаг хэмжүүрээр хэмжиж байх хэрэгтэй гэж үү? зэрэг эргэцүүлэл гараад эхэлжээ. Ингээд модерн, пост модерн маягийн сэтгэлгээ гарч ирж, хүний мөс чанар, хүний гүн давхаргын үзэл ухамсар, оюуны санааны ертөнц, оюун санааны дүр зураг зэргийг чухалчилж эхлэв. Энэ дүр нь уншигч бүрд ойлгогдох албагүйг тунхаглаж, тиймээс хүнийг ахуйн хүн хэвээр нь, зарим үед мөр сүүдэр төдий, тэмдэг төдий бичих болсон байна. Зохиолын баатартаа нэр өгөхөөс ч залхуурах болсон байна. “А,В,С”, “1,2,3” буюу “чи”, “би”, “тэр” гэж нэрлэдэг. Хүн нь тодорхой зан чанартай гэж байхгүй, дураараа хувирч болдог, хойно өмнөө авцалдаагүй байж болдог, тэмдгийн хувиар илрээд доороо замхарчихдаг, явж суух нь мэдэгдэхгүй, мөр сураг нь тодорхойгүй, албин чөтгөр мэт болсон байна. Пост модерн үзлийн хүн бол ахуйгаас зааг шугамаа ялгасан, ахуйтай тийм их харьцаагүй, ойлгогдошгүй, тогтворт чанаргүй, мөн чанар ч байхгүй, хүн байна үгүй юу гэдгийг зөвхөн уншигч л шийддэг, уншигч зохиолд оролцоод үнэхээр байна гэвэл байна, үгүй гэвэл үгүй, тийм хэмжээнд хүрсэн юм байна. Энэ нь пост модерн үзэл дотор хүний тухай итгэл найдвар нэгэнт байхгүй болжээ гэдгийг харуулж, хүн ертөнцийг өөрчилнө, ертөнцийг аварна гэдэг итгэл нэгэнт оршихгүй болжээ.

Реалист хүүрнэлд, заавал анхаарлыг татсан үйл хэрэг явдал гэж байх хэрэгтэй байдаг. Энэ нь ахуйг, нийгмийг хэвээр нь мэт үнэн бодит сэрэгдэл өгдөг өгүүлэмж, үйл явдлаар уншигчдыг татахыг боддог гэсэн үг билээ.

Тэгвэл пост модерн хүүрнэл үйл явдал гэдгийг чухалчлах биш ерөөс шалтгаан үр дүнгээр гинжин холбоост орсон үйл явдлаас зайлсхийдаг ажээ. Пост модерн хүүрнэл доторх үйл явдал бол заримдаа яг байхгүй юм уу, эсвэл ийрэг сийрэг, заримдаа бүр илүү их таамаглахын аргагүй байгаа нь үйл явдал шийдвэрлэх элемент биш болсон гэдгийг харуулж байна.

Пост модерн хүүрнэлийн энэ шинжийг судлаачид “metafiction” гэж томъёолоод, “metafiction” гэдэг нь уламжлалт хүүрнэл зохиолын далдлаад байдаг хүүрнэлийн ажиллагааг илчлэн үзүүлж, хүүрнэл зохиолын дотроо яг сайхан бичиж байгаа энэхүү хүүрнэлээ хэнэг ч үгүй шүүмжлэн хэлэлцэх хэлбэр гэж тодорхойлжээ. Өгүүллийн эхэнд жишээ болгон дурдсан Italo Calvino-ийн “If on a Winter's Night a Traveller” (1979) нь үнэхээр хүүрнэл зохиолын тухай хүүрнэл зохиол байж, хүүрнэлийг бичиж байх, шүүмжилж байх ба уншиж байх явц ялгагдахгүй болсон юм байна.

Metafiction арга барил нь пост модерн хүүрнэл зохиолд түгээмэл хэрэглэгддэг юм байна. Английн зохиолч John Fowles [Жон Фоулесс]-ын “The French Lieutenant’s Woman” гэдэг роман байдаг юм байна. Романы 12-р бүлгийн төгсгөлд *“Чарли гэдэг чинь хэн бэ, тэр аль нэг харанхуй булангаас гарч ирсэн байх”* гэж зохиолын дүрийн тухай асуулт гаргаж ирж. Тэгээд дараагийн бүлэг эхэлмэгц, зохиогч өөрөө шууд гарч ирээд *“-Би мэдэхгүй. Миний яриад байгаа энэ явдал бол уран таамаглал. Миний бүтээсэн эдгээр хүний дүр тархинаас минь гадна ерөөс оршиж байгаагүй”* гэж хариулдаг юм байна. Ямар учраас пост модерн хүүрнэлчид metafiction арга барилд дуртай байна вэ? Хэрэв уламжлалт реалист хүүрнэл зохиол бол тэдний итгэж байгаа ахуйтай харгалзан тохиролцоно, тэр ахуйг тусган илэрхийлсэн, дүрсэлсэн гэдэг юм байна. Үр нөлөөтэй гэж үздэг юм байна. Пост модерн хүүрнэл зохиолын зохиолчид тэрхүү үр нөлөө бол зөвхөн хий дэмий сэрэгдэл мөн гэж үзүүлэхийн тулд metafiction хэрэглэдэг бололтой. *“Миний энэ бичиж байгаа бол хий сэтгэмжээс төрсөн явдал юм”* гээд шууд дүрсэлнэ. Бодит ахуйтай огт холбоогүй, эхнээсээ дуустал бүр худал гэдгийг шулуухан хэлнэ. Ингэвэл уншиж байгаа хүмүүс бас санаа амарчихна.

Metafiction-ээс гадна пост модерн сэтгэлгээнд чухал туурвил зүйн арга бол “дуурайхуй” (“parody”) буюу хошигнол (“irony”), зүйж наах (pastiche) гурав юм. “Цасан цагаан гүнж” романыг дуурайхуйн аргаар бичсэн юм байна. “Цасан цагаан гүнж” гэдэг хүүхдийн домгийн дүрүүдийн харьцаа ба үйл явдлыг дуурайн бүтээж. Ингэхдээ хүүхдийн домгийг эртний хааны хээнцэр ордон ба зүүдэн ой тайгаас нь одоогийн Америкийн хотод шилжүүлэн авчирч, арилжаа худалдаа, машин тэрэг, хар тамхи татах зэргээр өгүүлэмжийн ар үзэгдэл болгожээ. Хар бор ажилд гаршсан цас цагаан гүнж угийн эрхэмсэг гүнжийн өнгө галбираа бүр мөсөн алджээ. Гүнж нь ч тэр, хан хөвгүүн Паул ч тэр, долоон одой хүн ч тэр бүр үхээнц аминцар болсон байна.

Дуурайх нь олон зүйлийн арга маягийн байж болно. Жишээ нь шууд дуурайхдаа ар үзэгдлийг нь солих, үүссэн цагийг солих, эсвэл шууд цуцалж нурааж, дахиж бичнэ, ондоо янзаар бичнэ. “Цасан цагаан гүнж”-г уул эхийг нь цуцалж нурааж бичжээ. Анхны өгүүлэмж буюу уул зохиолын үйл явдлын авцалдааг нь тасална, угсарсан эргэ шургийг нь мулталж хаяна, тэгээд дунд нь зохиолч гарч ирээд шүүмжлэн өгүүлэх зэрэг олон олон арга байна. Дуурайж

байсаар уул зохиолоос огт өөр “харилцан текст” бий болдог байна. Уул зохиолыг сайн мэддэг уншигч энэ зохиолыг уншвал тэсгэлгүй инээд нь хүрнэ, уур уцаар нь ч хүрнэ. Хошигнол нь өнгөн давхаргын утга ба дотоод агуулахууны тэлэлтээс ирнэ.

Зүйж наах (pastiche) бол пост модерн хүүрнэлд бас түгээмэл хэрэглэгддэг арга юм байна. Пост модерн хүүрнэл зохиол байн, байсаар харилцан огт холбоогүй олон зүйлийн учир, жишээ нь түүх, уламжлал, одоо үеийн яриа, зохиолын өнгөрүүлж байгаа явдал зэрэг зүйлсийг шууд л авчраад нийлүүлээд тавьчихна, эсвэл хоорондоо холбоогүй явдлуудыг албаар нийлүүлж тавьдаг байна. Ингэж зүйж наасны дараа, уулын тэрхүү “ахуй гагцхан зүйл байдаг, үнэн ёс гагцхан зүйл байдаг” гэх итгэлд сүйрлийн шинжтэй цохилт болдог юм байна. Юу болгон бүр олон зүйлийн боломжтой, олон зүйлийн хариулттай, алийг нь ч гэсэн үгүйсгэж болохгүй, алийг нь ч гэсэн анхааралдаа авууштай, энэ нь биш бол тэр нь байх ёстой гэдэг тийм итгэл байж болохгүй, энэ нь ч мөн, тэр нь ч бас мөн байж болно, түүнээс цааш гуравдугаар, дөрөвдүгээр.....N дүгэр хүртэл олон зүйлийн боломж бүр байна. Үүгээр дамжаад олон зүйлийн утга гарч ирдэг юм байна. Пост модерн хүүрнэл зохиол дотор нэгдэлтэй ертөнц гэдэг юм задарсан гэдгийг үүнээс харж болно. Гол төвтэй, нэгдэлтэй нэг л бүтэцтэй тийм ертөнц нэгэнт задарчээ. Аливаа бүхэн бүр саланги бутархай болсон юм байна, чингэхлээрээ тэдгээр зүйл бол нэг л доороо уусаж нийлдэггүй, хэлтэрхий хэвээрээ байгаад л байна. Хэлтэрхийг авчраад зүйж наагаад (зүйж наах нь бас дурын хэлбэртэй, их эвлэгээр, урлагаар зүйж наасан зүйл бас биш, дурын шинжтэй зүйж наадаг юм байна) шинэ үр нөлөө гаргах гэж хөөцөлддөг байна.

Иймэрхүү маягийн пост модерн сэтгэлгээ бүхий хүүрнэлүүд нь бидэнтэй холбоотой юу, үгүй юу гэдэг сонирхолтой байж болох юм. Пост модерн үзэл бол улс дамнасан, үндэстэн дамнасан хөрөнгөт ёсны цаг үе буюу пост аж үйлдвэрийн цаг үетэй хамт үүссэн, дээд давхаргын соёлын үзэгдэл юм байна. Тэгэхээр, пост модерн үзэл гэдэг бидэнтэй чухам холбоотой үгүй юу?, Үүнийг бид унших хэрэгтэй юу?, Сурах хэрэгтэй юу?, Ашиглах лавлах хэрэгтэй юу? гэдэг дээр, манай монгол уран зохиолынхон ч үүнийг анхааралдаа авах хэрэгтэй гэж бодож байна. Үнэндээ ч пост модерн үзэл манай монгол уран зохиолд аль эртнээс өдий төдий нөлөөлсөөр ирсэн юм байна. Ерээд оны эхний үеийн болон Г.Аюурзана, Б.Галсансүх нарын туршилтууд нэлээд амжилтад хүрснийг онцлон тэмдэглэж байна. Гэхдээ л бид “Монголын орчин үеийн зарим нэг яруу найрагчдын бүтээлд буй модернизмын бүтвэрүүд нь монгол яруу найраг дахь шинэлэг чанарыг нотолж чадахгүй байх гэж бодож байна”⁹¹ хэмээх сануулгыг ямагт анхаарч ажиллаж байх ёстой гэж үзнэ.

⁹¹ Л.К.Герасимович “Монгол бол миний хайртай орон, хоёр дахь эх орон минь билээ” УБ, 2013, 324-р тал

ОРЧУУЛГА ЗҮЙ

“БАШЁГИЙН УРАН ЗОХИОЛ” БУЮУ ХАЙКУГИЙН ТУХАЙ

Ц.Цолмон

(БНХАУ, Өвөр Монголын багшийн их сургууль,
доктор, профессор)

Резюме: В данной статье рассматриваются художественные особенности поэзий “Хайку” ведущего японского поэта Мацуо Басё, признанные “чудом” в мировом литературном наследии как “Литература Басё”. Поэзия хайку Мацуо Басё стала не только уникальной формой японской литературы, но и символом восточной литературы.

Ключевые слова: Мацуо Басё, Японская литература, Литература Басё, Хайку мира, Талисман Хайку.

Нэг.

Мацуо Башё (1644-1694) хэмээх даянд алдаршсан аварга хайкучны бүтээлийг орчуулан монгол уншигчдын гэгээн мэлмийд хүргэх боллоо. Японы уран зохиолын оройн чимэг болсон хайкугийн гайхамшигт уран бүтээлчийн тухай ярихад юуны урьд эртний японы уран зохиолын улбаанаас шинжлэх нь зүйтэй болов уу гэж бодож байна.

Японы уран зохиолын түүхийн урт урсгалын адил бус үе шатанд шүлэг нь өвөрмөц хөгжлөө олсон байдаг. Японы эртний уран зохиол нь Нарийн үе (710-794), Хэй аны үе (794-1185), Камакурагийн үе (1186-1599), Эвдогийн үе (1600-1868) гэх хэдэн шат үеийг судлан хөгжжээ. Жишээлбэл, “Кожики товчоон”, “Япон бичмэл товчоон” зэрэг бол японы хамгийн эртний уран зохиолын үнэт сурвалж бичиг болно. “Кожики товчоон” нь японы гарвалын домог, баатрын домог, эзэн хааны тэмдэглэл гэх гурван бүлгээр бүрэлдсэн байдаг.

Хэй аны үе (794-1185) бол эртний япон уран зохиолд язгууртны уран зохиол ид хөгжсөн түүхэн цаг хугацаа болно. “Генжийн домог” нь Хэй аны язгууртны цаг үе гэгддэг Фүживара Мичинага (966-1028)-ийн үед бичигдсэн эзэнт төрийн үлгэр домог байж, японы үлгэр домгийн оргил хэмээдэг. “Генжийн домог” нь үлгэр домгийн суурь дээр үнэн ахуй дэх хүмүүсийн бодол сэтгэлгээг нарийлаг дүрслэх зэрэг талаар өвөрмөц шинжээ бүрдүүлж, орчин үеийн сэтгэл зүйн туужид дөхсөн гэж эрдэмтэд үздэг. 54 боть бүхий энэ том бүтээл дал гаруй жилийг сундлан зохиогджээ. Энэ үеэс Вака хэмээх шүлгийн тиг хөгжлөө олов. “Манюу түүвэр” /万葉集/ хэмээх вакагийн түүвэр бол эртний шүлгийн алдартай бүтээл болно. Энэ үед хоёр буюу олон хүн вакаг хамтаар уянгалах хэлбэрэл бий болж, “Райнга” /өлгөө шүлэг/ буюу “Райнку” бий болж, Эвдогийн үед райнгийн эхний мөр нь “5-н үе, 7-н үе, 5-н үе” гэх айзмын хэмнэлтэй байж, үнийг “эхний бадаг” /発句/ гэж нэрлэдэг байв. Үүнээс хайку улирчээ. Даруй вака /和歌/ -райга /連歌/ -хайки райга /俳諧連歌/

-хайку /俳句/ гэх замаар улиран хувирч ирсэн байна. Жинхэнэ хайкугийн бий болсон тухай 14-р зуун, 15-р зуун гэх мэт өөр өөр үзэлт байдаг.

Мацумуту Хейв-Аки “Өнөөдрийн “хайку” хэмээгдэж бий шүлгийн хэлбэр бүрэлдсэн цаг хугацааг Мурумачийн эхэн үе буюу 14-р зууны дун үе хүртэл мөрдөж болно. Хайкугийн эх улбаа болох “хайки” хэмээх хэлбэр 1356 оны оршилтой “Цүкүба түүвэр”-д илэрч байдаг”⁹² гэж үзсэн байна.

Харин “Дэлхийн хайкугийн нийгэмлэг”-ийн дарга, нэрт орчин үеийн хайкуч Нацуеш Баянбээр “японы домогт хамгийн гайхалтай баатар бол Сүсэнү у болон Ямату Такеру юм. Хоёулаа богино шүлэг уянгалдаг. Богино шүлэг нь хоёр баатрын домог болон үлгэртэй нь холилдож байдаг. Тэр тусмаа Ямату Такеруг Цүкүбагийн зам, даруй хайкугийн зам үүдсэн гэж үзэж болно. 8-р зуунд найруулсан “Кужики товчоон”-д Ямату Такеру доорх хайкугийн оор хэвийг уянгалжээ”⁹³ хэмээн шүлгээр⁹⁴ нь жишээлэн өгүүлж, шинэ үзэлт дурдсанаар үзвэл хайкугийн түүх нэн урт болно. Энэ үзэлт нь хайкугийн оор хэвийг хайснаараа шинэ хязгаарыг илрүүлсэн ач холбогдолтой юм. Гэхдээ хайку нь Мацуо Башёгийн үед жинхэнэ дүр төрхөө бүрэлдүүлэн өөр түүхэн цаг хугацааг туулан хөгжиж өнөөдөр японы уран зохиолын өвөрмөц хэлбэр, тэрчлэн дорнодахины уран зохиолын нэгэн сор болж, дэлхийн уран зохиолын өв санд гайхамшиг болон гялалзсаар байна.

Мацуо Башё, Кубаяши Исса, Юса Бүсун нарыг хайкугийн гурван аварга хэмээн үнэлдэг.

Хоёр.

Өрнө дахинд 17-р зууны эхэн буюу 1603 онд японы хайкуг анх танилцуулсан тухай тэмдэглэл бий.⁹⁵ Гэхдээ Веллем Геургэ Астон (1841-1911) нарын танилцуулгаас жинхэнэ эхэлсэн гэж эрдэмтэд үздэг.⁹⁶ “Кучиудээр Лафувкадио Эверэний судлагчийн хувиар нэг жил японд байхдаа хайкуд бахтай болсон халуун сэтгэлээ өвөрлөсөөр улсдаа харьжээ. 1905 онд Франц хэлээр хэвлүүлсэн хамгийн анхны хайку шүлгийн түүвэр /урсгалыг дагаад Au fil de laeau/-ийн гурван зохиогчийн нэг /нөгөө хоёр зохиогч нь А. Фаоре, А. Понкин- эшлэгч/ юм.”⁹⁷

⁹² □1□松岡秀明 『ローカル、グローバル、そして…俳句への文化人類学的アプローチをめぐる』、『世界俳句』2007、70頁

⁹³ 夏石番矢 『世界俳句の未来』、『世界俳句』2008・第4号、72頁

⁹⁴ □新治筑波を過ぎて幾夜か寝つる □ 夏石番矢 『世界俳句の未来』、『世界俳句』2008・第4号、73頁。□

⁹⁵ 前田志保 『西洋俳句紹介前史—十九世紀西洋の日本文学関連文献における詩歌観』、『比較文学研究』、2000年、35頁

⁹⁶ チェンバレンは、一九〇二年に“ Basho and the Japanese poetical epigram”, Transactions of the Asiatic Society of Japan, vol. XXX part II の中で芭蕉や蕉門十哲、蕪村などの句を数多く翻訳している。これは Japanese Poetry (1910: London) に編纂される。

⁹⁷ ジャン・アントニーニ (フランス) 『フランス語園の俳句』 (湊 圭史訳) 『世界俳句』2007、87頁

товч танилцуулж “Японы хайку шүлгийг үүсгэн бүтээгч нь Японы яруу найрагч Башё билээ. Японы яруу найргийн түүхэнд “Башёгийн сургууль” буюу өөрийн барилыг дагаагч олон яруу найрагч төрүүлсэн энэ хүн 1644-1694 оны хооронд амьдарч байжээ. Башё хайку хэлбэрийн яруу найргийн мэргэжлийн багш байсан бөгөөд японы яруу найрагт хайку хэлбэрийн шүлгийг цэцэглэлтийн дээд шатанд гаргажээ. Тиймээс Мацуо Башё гэдэг нэр бараг Японы яруу найраг гэсэнтэй адил ойлгогдох болж түүний “Хуучин цөөрөм” гэдэг хайку гарсан цагаасаа эхлэн японы яруу найргийн “үлгэр жишээ шүлэг” болжээ” гэж Мацуо Башёгийн хайку шүлгийн үүдэлт, нөлөө, хувь нэмэр, байр суурь, хайку шүлгийнх нь ач холбогдол зэргийг ч оноцтой хураангуйлсан нь Башёгийн тухай монгол хүний хамгийн анхны үнэлгээ болно. Үүнээс хойш Мацуо Башёгийн хайкугийн орчуулга, судлал монгол улс ба өвөр монголд алдаг оног явагдсаар байгаа билээ.

Мацуо Башёгийн хайкугийн гоо сайхны ертөнц Зэн буддизмын үзэл санаа, ертөнцийг үзэх үзлийн нөлөөг хүртсэн бясалгахуй шинжтэй бөгөөд “бодис “би”-гийн нийтгэл”-ийн онцлогтой байдаг. “Башёгийн хайкугийн зориг санааг бэлгэдэх үгэнд “хувиршгүй хувиралт” гэж байдаг. Энэ ертөнц тасралтгүй хувирдаг хувирамтгай боловч хувиршгүй мөн чанартай зүйл ч байдаг. Энэ нь даруй Башёгийн зорьдог ертөнцийн үзэлт, байгалийн үзэлт, бигийн харилцаан дундаас хайку төрүүлдэг зориг санаа болно”¹⁰⁸. Даруй Башё байгалийн үзэгдэлд дотоод сэтгэлээрээ уусаж, богино мөрт гоо сайхны ертөнцийг цогцлон гүн ухааны үзэл санаагаа уусгадаг.

“Хуучин цөөрөмд

Мэлхий үсрэн орохуй

Усны анир”

Энд гарч бий он удсан, хуучирсан, нам жим, тогтонгуй ертөнцийн имиж болох “Хуучин цөөрөм”-ийн үзэгдэл бодисын цаана нь буюу үл үзэгдэх аниргүйд сэтгэлийн ахуй буй. Даруй мэлхийн хөдөлгөөн /хараан сэрэл/ ба “усны анир” /сонорын сэрэл/-ын уусалцлаар санаа ахуй бүтээсэн нь сэтгэлийн ахуй буюу зэлүүд нам орчныг тодруулж усны тунгалаг дуун нь сонорт мөнх үлдэнэ. Энэ нь “бодис болон бодлыг нэгтгэхүй” сэтгэлийн хязгаар юм.

Башё адил бус сэрэл буюу хоёр зүйлийн үзэгдэл бодисын харшуулж буюу сөргүүлэн дүрсэлж санаа ахуй бүтээдэг. Энэ нь сэрэлжүүлэл-дүржүүлэлд санаагаа уусгах, яруу эрхэмсгийг цогцлох арга юм. Дээрх жишээ дэх тогтуун оршихуй ба усны анир хоёр нь даруй үүний жишээ болно.

“Хөвөлзөн бутралдах

Хүйс хүйс шаргал цэцэгс

Хүрхрээгийн дуунд бүжнэ” Энд шаргал цэцгийн хурц өнгө ба хүрхрээгийн дуун нь хараа, сонорын сэрлийг уусган байгалийн гайхамшигт үзэгдэлд санаагаа нэрсэн байна.

Японыг аялан тойрсон Башё адил бус үзэмжтэй газраар аялан янз бүрийн хүмүүстэй уулзсан учралаа тэмдэглэн яруу эрхэмсгийн дотор үнэнч сэтгэлээ шингээсэн байдаг. Найз нар, шавь нартаа зориулсан, амрагтаа бичсэн

¹⁰⁸ 鈴木比佐雄『「物我一致」による多様性・多文化の世界観』、第10回世界俳句大会』、2019年九月14日。

эсвэл хүмүүний амьдралын үзэгдэл учралаар сэдэвлэсэн хайкуд нь амь насны, ганцаардлын, уйтгарын гэх мэт сэтгэлгийн олон өнгийг уусгасан байдаг нь түүний амь насны тухай гүн ухааны үзэл санааг харуулж байдаг.

“Оны бошгон дээр цувралдах

Өвсөн нөмрөгтдөд

Үлэмж ухаантан ч яваа”

Нэрээн эгэл хүмүүсийн дотор ухаан билигт хүмүүс байдаг. Өнгөн талаас учир явдлыг хайнга нуталж хэрхэн болох аж.

“Торгоны заяа гэж битгий гуниарай

Тоостын намар

Дотно хайр чинь санагдана” хэмээн амрагтаа бичсэн хайку нь хүний амьдралын эрээн бараан дунд хайр л гэрэлтэж байдгийг учирласан юм.

Башёгийн “Алс нутгийн зөрөг”-г аяллын хайку зонхилно. Тиймээс түүнийг аяллын хайкуч гэж болмоор санагддаг. Амь насны аялал нь ч хайкугийн аялал байсан юм. Нацүиши Банья хайкугийн оор хэвийн тухай өөрийн үзэлтээ ярихын дагуу “энэхүү оор хэвийг энэ баатар Яамату Такару алсын аялал дундаа зүүн японоор айлчлан зохиосон”¹⁰⁹ хэмээн аялал хайку хоёрыг холбож шинжилсэн нь ч сонирхолтой ажиглалт юм. Зөвхөн Башё биш, олон хайкучид аялан явж хайку бичдэг аж. Нацүиши Банья мөн Мацуо Башёгийн хойд японоор аялж бичсэн

“Догшин далайд бараадах

Саду арлын дээгүүр

Тэнгэрийн оёдол хөндөлдөнө” гэх алдарт хайкугаар жишээлсэн байдаг. Энэ бол шөнийн тогшин далайд сүмэлзэх арал ба дээгүүр цайрах тэнгэрийн заадлыг холбон бичиж орчлонгийн орон зайн гайхамшигийг цогцолсон содон хайку юм.

“Хайкугийн сахиус” Мацуо Башёгийн бүтээлийг орчуулахад зөвхөн япон хэлний боловсрол байгаад болох юм биш гэдгийг орчуулгаа эхлүүлэхээс өмнө бид хоёр ч тод мэдэж байсан. Гэхдээ “Уул үзээгүй мод тулж, Ус үзээгүй гутал тайлаагүй”, “Хунд хэмээн бүү цөх, өргөвөөс дааюу” хэмээн зориг шийдсэн билээ. Нээрээ ч бодсоноос гарсангүй. Орчуулгын явцад Башёгийн тухай төдийгүй Японы түүх соёл, газаргүй, амьтан ургамал, Японы эртний уран зохиол, хайкугийн тухай нарийн мэдлэг шаардагдаж билээ.

Өөрсдийнхөө хэрээр хянуур ажиллан зүтгэсний дүнд өнөөдөр үзгийн жолоо татах боллоо. Шүлгийг орчуулж болдоггүй хэмээн хүмүүс ярьсаар бөгөөд орчуулсаар ч яваа билээ. Тэр тусмаа “Хайкуг орчуулж нэн ч болохгүй” гэж хэлмээр санагдсан ч уран сайхны ертөнцөд нь урамшин хөтлөгдсөөр л яваад ирлээ. Аварга хайкучийн шүлгийн шаргаамал хэллэг, содон сэтгэмж, гайхамшигт урлаг, гүн санааг болохын дотор алдагдуулахгүйг хичээхийн дагуу эх монгол хэлэндээ чадахын чинээгээрээ өгөөжтэй буулгахаар чармайсан юм. Харин сонгодог хайкугийн “5-7-5” гэх 17 үеийн чанга зарчим дагуу монголчлох боломж байхгүй учир гурван мөрөөр шатлан орчуулснаа энд тодорхойлъё.

¹⁰⁹ □ 夏石番矢 『世界俳句の未来』、 『世界俳句』 2008・第4号、72頁

**ӨӨДРӨГ ИТГЭЛ ШҮЛГИЙН ОРЧУУЛГА, ТҮҮНИЙ ХҮНИЙ
ХӨГЖИЛД НӨЛӨӨЛӨХ БАЙДАЛ**

Ц.Цогзолмаа

*(ШУТИС, Хэрэглээний шинжлэх ухааны сургууль,
Математикийн тэнхим. Доктор (Ph.D))*

Агуулгын товч: Орчин үеийн сэтгэл судлалын шинжлэх ухааны олон эрдэмтэн судлаачдын хувь хүний хөгжлийн сайн бүтээлүүд гарах болсон эх сурвалж нь Кристиан Да Ларсоны зохиол бүтээлүүдтэй холбоотой байдаг. Түүний хамгийн алдартай бүтээлийн нэг болох “Өөдрөг итгэл” шүлэг нь хүнд эерэг сэтгэлгээ, бодлыг нээж өгдөг 12 аргыг заадаг нэг ёсны “Гарын авлага” юм. Олон хүн энэ шүлгийг цээжлэн, өдөр бүр сонсож урам зориг авдаг ба олон нийтийн цахим хуудаснуудад батламж бясалгал хэлбэрээр тавигдсан, тэр хэрээрээ хандалт ихтэй байдаг. Энэ алдартай шүлгийг орчуулан, хувь хүний хөгжилд нөлөөлж байгаа байдал болон ач холбогдлыг нь тайлбарлан бичлээ. Хэдийгээр заримдаа өөдрөг үзлийг бодит байдлыг үл тоомсорлодог гэсэн шүүмжлэл байдаг. Гэвч шүлгийн утга санаа буюу философи утгаас нь тунгаан судалж үзвэл хүн эерэг бодол, үйлдлээр дадлагажин өөдрөг бодолтой болж амьдралаа сайжруулах юм.

Түлхүүр үг: сэтгэл судлал, хувь хүний хөгжил, далд ухамсар

Удиртгал: Шүлгийн зохиогчийн тухай

Норвеги гаралтай Кристиан Да Ларсон 1874 онд АНУ-ын Айова мужид төрсөн. 1901 онд 27 настайдаа эерэг сэтгэлгээний тухай анхны “Мөнхийн хөгжил дэвшил” сэтгүүлийг эрхлэн гаргажээ. Сэтгэл судлалын шинжлэх ухааны хувь хүний хөгжлийн талаарх 40 гаруй философийн ном бичсэн байна. Түүний бүтээлүүд нь Америкийн шинэ сэтгэлгээний удирдагч, зохиолч, илтгэгч багш гэж алдаршжээ. 1912 онд Кристиан Д.Ларсон “Дотоод хүчээ хэрхэн ашиглах вэ” гэсэн номоо хэвлүүлсэн байна. Номд эерэг сэтгэлгээний хүч, түүнийг хэрхэн ашиглаж амжилтад хүрэх [1] талаар заасан байдаг. Зохиогч далд ухамсрын хүчээр асуудлыг хэрхэн илүү сайнаар өөрчлөх, хүслийн хүч, зоригийг хөгжүүлэх, төсөөлөх, дотоод хүчээ ашиглах талаар бичсэн. Номын зааварчилгаа болгож бичсэн “The Optimist Creed” буюу “Өөдрөг Итгэл” шүлгийг монгол хэлээр орчуулъя. Энэ шүлгээс олон хүн өөдрөг үзлийн санаа авдаг, олон сайхан уран бүтээл туурвисаар байна.

Энэ шүлгийг эмнэлэгт өвчтөнийг эдгээх, багийн спортод дасгалжуулагчид тамирчдаа урамшуулах зорилгоор ... гэх зэргээр олон газар ашигладаг. Бас манай дэлхий даяар явагдаж байгаа хувь хүний хөгжлийн чиглэлийн сургалтад энэ шүлгийг батламж үг, бясалгал [3] хэлбэрээр хэрэглэсээр байна.

“Өөдрөг итгэл” шүлгийн монгол хэлний орчуулга:

Шүлгийн бүтэц: “Өөдрөг Итгэл” шүлэг нь хүнд хэрхэн өөдрөг бодол, итгэл үнэмшлийг бий болгох зорилготойгоор үйлдлүүдийг яаж хийх тухай удирдан чиглүүлдэг 12 бадаг өгүүлбэр юм. Бадаг бүрийн өмнө “Promise Yourself” буюу “Өөртөө та амла” гэж оюун ухаандаа буюу далд ухамсартаа хандах хэлсэн бүтэцтэй юм. Шүлгийн уг эхийг үзвэл:

Promise Yourself

To be so strong that nothing can disturb your peace of mind.
To talk health, happiness, and prosperity to every person you meet.
To make all your friends feel that there is something worthwhile in them.
To look at the sunny side of everything and make your optimism come true.
To think only of the best, to work only for the best and to expect only the best.
To be just as enthusiastic about the success of others as you are about your own.
To forget the mistakes of the past and press on to the greater achievements of the future.
To wear a cheerful expression at all times and give a smile to
every living creature you meet.
To give so much time to improving yourself that you have no time to criticize others.
To be too large for worry, too noble for anger, too strong for fear,
and too happy to permit the presence of trouble.
To think well of yourself and to proclaim this fact to the world, not in loud word,
but in great deeds.
To live in the faith that the whole world is on your side, so long as you are true
to the best that is in you.

ийм бөгөөд “*Та өөртөө амла*” гэж захирах хүсэх төлөвтэй хэлсэн өгүүлбэрийг “Өөртөө би амлая” гэж хувиргасан нь монгол хэлний танин мэдэхүүд илүү нийцтэй болгох, ятгалгын бясалгалын далд ухамсарт нөлөөлөх байдлыг харгалзсан хэрэг болно.

1. I promise myself to be so strong that nothing can disturb my peace of mind
Сэтгэлийн амгаланд минь юунд ч саад болохооргүй хүчирхэг байхаа өөртөө би амлая
2. I promise myself to talk health, happiness, and prosperity to every person I meet.
Уулзах хүнтэйгээ эрүүл энх, аз жаргал, хөгжил дэвшлийн талаар ярилцахаа өөртөө би амлая
3. I promise myself to make all my friends feel that there is something worthwhile in them
Найзуудынхаа үнэн цэнийг өөрсдөд нь мэдрүүлж харилцахаа өөртөө би амлая
4. I promise myself to look at the sunny side of everything and make my optimism come true.
Өөдрөг сэтгэлээ тэтгэх юм бүхний гэгээтэй талыг харна гэж өөртөө би амлая.
5. I promise myself to think only the best, to work only for the best, and to expect only the best.
Зөвхөн сайныг хүлээж, сайхан болгохоор ажиллан, сайныг бодно гэж өөртөө би амлая
6. I promise myself to be just as enthusiastic about the success of others as you are about your own.

- Бусдын амжилтыг өөрийн юм шиг урамшин баярлана гэж өөртөө би амлая*
7. I promise myself to forget the mistakes of the past and press on to the greater achievements of the future
Өнгөрсний алдааг уучлан ирээдүйн их үйлсдээ тэмүүлэхээ өөртөө би амлая
8. I promise myself to wear a cheerful countenance at all times and give every living creature you meet a smile
Амьд оршинол бүрд үргэлж инээмсэглэл бэлэглэн баясгалантай уулзана гэж өөртөө би амлая
9. I promise myself to give so much time to the improvement of yourself that you have no time to criticize others
Бусдыг шүүмжлэх завгүйгээр өөрийгөө хөгжүүлэх завтай байна гэж өөртөө би амлая
10. I promise myself to be too large for worry, too noble for anger, too strong for fear, and too happy to permit the presence of trouble
Бэрхийээлд жарсалтай, айдаст хүчирхэг, бухимдалд ихэмсэг, зовнилд уужуу байна гэж өөртөө би амлая
11. I promise myself to think well of yourself and to proclaim this fact to the world, not in loud words but great deeds
Өөрийгөө сайрхан тунхаглаад байхгүй харин их үйлсийг даруухан өрнүүнэ гэж өөртөө би амлая
12. I promise myself to live in faith that the whole world is on your side so long as you are true to the best that is in you
Өөрийн хүч чадалдаа найдаж ертөнц миний талд байхаар зөв амьдарна гэж өөртөө би амлая

Ийм утга санаа агуулга бүхий, өдөр бүр батламж үг хэлбэрээр уншиж, сонгож цээжлэх давтан хэлэх боломж бүхий, өөрийгөө зоригжуулж, өөрөөсөө итгэл олж авахад хүнийг чиглүүлсэн сайхан шүлэг билээ.

Шүлгийн хүний хөгжилд нөлөөлөх байдал

Хүн зорилгодоо хүрэхийн тулд хүний ойлгох, далд ухамсраа ашиглах, ухамсарлах дотоод хүчийг хэрэглэх сурах 12 бадаг шүлгээр зааварчилгаа өгч байгаа юм. Хүн яаж эерэг сэтгэлгээтэй байх, аз жаргалыг бусдад түгээх ямар үйлдэл хийх тухай заажээ. Хүний хөгжилд нөлөөлөх өөдрөг итгэл, эерэг сэтгэлгээгээр амьдралд хандах, ирээдүйдээ итгэлтэй зорьсон амжилтдаа хүрэх 12 ятгалаг өгүүлбэрийг утгыг тайлбарлавал:

1. *Ямар ч нөхцөлд аливаа асуудлыг тайвнаар хүлээн авах сэтгэлийн тэнхээтэй байх хэрэгтэй. Яг л бурхан Будда шиг аливаад тайван хандаж сурах төсөөллийг өгч байна. Хүн өөрийн дотоод амар амгаланг минь туршиж, шалгаж байгаа олон туршилтаудын нэг нь байна гэж асуудалд хандаж сурах гэсэн утга.*
2. *Уулзах хүмүүстэй эерэг сэдвээр яриа өрнүүлж байх нь өөдрөг итгэлийг бий болгох ач тустай.*
3. *Найз нөхдийнхөө сайн талыг урамиуулан дэмжихээ илэрхийлэх, чин сэтгэлээсээ магтаж байхад эв найрамдлын сайхан орчин бүрдүүлэх юм.*
4. *Амьдралын үйл явдлын гэгээтэй талыг харна гэдэг нь сэтгэлийн шаналал, зовлон зүдүүр, сорилт бэрхийг байлаа ч сургамжтай байдлыг илрүүлж бодит*

ээрэг бодолтой болно. Бэрхиээл, бүтэлгүйтлээс юу сурч болохыг эрэлхийлнэ гэсэн үг юм.

5. Сайхан зүйл бодож, ажлаа чанартай хийж, эерэг үр дүнд хүрэхээр тэмүүлэх хандлагатай байна гэдэг нь амьдралдаа зорилго, чиглэлтэй байх эерэг бодолтой болно гэсэн үг юм. Зөвхөн хамгийн сайн сайхны төлөө ажиллах нь шударга, тууштай, анхаарлаа төвлөрүүлэхийг шаарддаг.
6. Урам зоригоо амжилтай яваа бусдаас олж авч баярлаж сурах хэрэгтэй. Энэ нь өөрийн амжилтад урамших байгаатай яг адилхан зүйл юм.
7. Асуудлыг шийдэхэд алдаа гарвал би энэ аргаар хийж болохгүй мэдэж авлаа гээд ирээдүйн төлөвлөсөн ажлаа хийх хэрэгтэй. Өнгөрснөөс сургамжийг аваад цаашидаа илүү аз жаргалтай байхын тулд өөрт тустай, үнэ цэнтэй хүсэл эрмэлзэл рүү тэмүүлэх болно гэдгээ шийдээрэй!
8. Инээмсэглэсэн дүр төрхтэй харилцаж байх нь бусдад итгэл төрүүлнэ гэсэн санаа юм.
9. Бусадтай хэрэлдэх, бусдыг шүүмжлэн дэмийн зүйлд цаг хугацаагаа алдахгүй өөрийгөө хөгжүүлэх дэвшилтэй ажилдаа цаг зориулах дадалтай болгоно.
10. Одоо хийж байгаа зүйл чинь саад, бэрхиээл учирч байгаа түүнийг хүлээн зөвшөөрч, айдас байвал Тийм ээ, бид бүгд санаа зовж, айж, уурлаж, эдгээр сэтгэл хөдлөлүүд бүгд хүчинтэй байдаг. Энэхүү амлалт нь бидэнд юу хийхэд тусалдаг вэ гэвэл эдгээр сэтгэл хөдлөлийг ухамсар, үнэнээр ялгаж, шалгаж, даван туулах явдал юм.
11. Та бусдад өөрийн чаддаг зүйлээ мөн хэн болохоо зарлаад байх шаардлагагүй харин ажил үйлсээ сайн сайхан болгохоор тэмүүлэн хийж байхад ертөнц таныг урамшуулах болно.
12. Ертөнц бүхэлдээ миний талд байхаар зөв, шударга амьдарна гэж өөртөө би амлаж сурна.

Хүн амьдралдаа идэвхтэй, хүртэх ёстой амьдрал, ажил мэргэжлийн амжилтыг бий болгох үйлдлүүдийг дадлагажуулан “өнөөдөр өчигдрөөс илүү сайхан байх болно, маргааш ч илүү дээр байх болно” гэдэгт итгэх өөдрөг үзэлтэй болно.

Шүлгийн өгүүлбэрийн бүтэц

Англи хэлний гол өгүүлбэр (main clause) ба туслах өгүүлбэрээс (subordinate clause) бүтсэн, нэг өгүүлбэр нь нөгөөгөөсөө хамааралтай бүтэцтэй өгүүлбэрийг хавсарсан нийлмэл өгүүлбэр гэнэ. Гол өгүүлбэр нь мэдээж утга төгөлдөр байх бол туслах өгүүлбэр нь дангаараа бүрэн төгс утга илэрхийлж чадахгүй. Шүлгийн өгүүлбэрийн бүтэц нь зорилго заасан туслах өгүүлбэрүүдтэй хавсарсан нийлмэл өгүүлбэр юм. Гол өгүүлбэр /ГӨ/ нь “өөртөө би амлая”, зорилго заасан үгээр “to” холбоостой үйл үгээр эхлэж байгаа зорилго заасан туслах өгүүлбэртэй /ЗЗГӨ/ юм. Орчуулахдаа эхлээд ЗЗТӨ-ийн дараа нь ГӨ-ийг гэсэн дараалалтай байдаг. Жишээ нь: дөрөвдүгээр өгүүлбэрийн бүтэц бол гол өгүүлбэр “өөртөө би амлая” нь “I promise myself” яах гэж асуултыг тодруулах зорилго заасан үг “to”, хоёрдугаар туслах өгүүлбэр “өөдрөг сэтгэлээ тэтгэхээ” нь “make my optimism come true.” болно. Зэрэгцээ утгатайг илтгэх холоос үг мөн “and”, нэгдүгээр туслах өгүүлбэр “юм бүхний гэгээтэй талыг харж” гэдэг нь “look at the sunny side of everything” юм. Ингээд утга санааг тодотгох хоёрдугаар, нэгдүгээр гишүүн

өгүүлбэрүүдийг орчуулангаа гол гишүүн өгүүлбэрээ байрлуулан орчуулснаар “Өөдрөг сэтгэлээ тэтгэх юм бүхний гэгээтэй талыг харна гэж өөртөө би амлая” гэсэн бүтэн өгүүлбэр үүсгэнэ. Энд “to look at the sunny side of everything” гэдгийг “бүх юмны нарлаг талыг харах гэж” махчлан орчуулж болохгүй. Учир нь ойлгогдохгүй болно. Хоёрдугаар гишүүн өгүүлбэр “and make my optimism come true” гэдгийг “мөн миний өөдрөг үзлийг зөв болгох” гэж үгчлэн орчуулах нь утга монгол хүнд ойлгогдохооргүй гарч байгаа учраас оруулагчийн уран яруу хэллэг хэрэгтэй гэдгийн харуулж байна.

Дүгнэлт

Энэ шүлгээр хүний өөдрөг итгэл үнэмшлийг 1. Сэтгэлээ амар амгалан байлгах, 2. Эерэг хандлага ярих, 3. Нөхдөө дэмжиж байх, 4. Аливааг эерэг талаас нь харах, 5. Ажил үйлээ хийх, 6. Урамшин баярлах, 7. Өнгөрснөөс суралцан, одоодоо төвлөрөх, 8. Талархах, 9. Цаг хугацаагаа өөрийгөө хөгжүүлэхдээ зарцуулах, 10. Бэрхшээлийг шийдэх ухааныг олох, 11. Бусдад өөрийгөө илчлэхээр амьдрах нь утга учиргүйг мэдэх, 12. Өөрийнхөө хүчинд итгэн зөв амьдрах гэсэн дадлагаар өдөр бүр хичээллэж байхыг заажээ. Өөдрөг үзэл бол хүний хамгийн чухал зан чанар юм. Учир нь бидэнд нөхцөл байдлаа сайжруулж, маргаашийн сайн сайханд найдах боломжийг олгодог. Эерэг сэтгэлгээний хүчээ хөгжүүлснээр таны амьдралд эерэг энерги, эдгэрэлт, итгэл найдвар, аз жаргалыг авчрах болно.

НОМ ЗҮЙ:

- [1] Christian D. Larson, Your Forces and How to Use Them, 1922, ebook, <https://drive.google.com/file/d/1OcQhGYQehIB99NGmlyR7Q4VFm8E9EXer/view>
- [2] Ruling Principal in Man, Your Forces & How To Use Them by Christian D. Larson, Audio Book <https://www.youtube.com/watch?v=EoSKM5wo9p0&list=PLEjx8yr2eteTglnqoSGvtQ3BJsLYUA157>
- [3] Affirmation Transformation, Law of Attraction Poetry, I promise myself - Christian D Larson, <https://www.youtube.com/watch?v=HMsv4vq9aBI>
- [4] Энгийн, Нийлмэл, Хавсарсан, Холимог нийлмэл өгүүлбэрүүдийн ялгаа, <https://www.youtube.com/watch?v=FPncILrW6sk>

МЭДЭЭЛЛИЙН ТЕХНОЛОГИ

ХҮНИЙ БИЕИЙН ИДЭВХТЭЙ ХӨДӨЛГӨӨНИЙ ТӨРЛИЙГ
ТАНИХ АСУУДАЛД

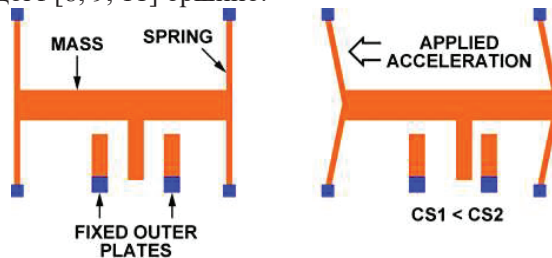
*Н. Чулуунбаатар (МА),
Д.Эрдэнэчимэг доктор (Ph.D), дэд профессор
(Соёл Эрдэм Дээд Сургууль,
Мэдээллийн Технологийн тэнхим)*

Агуулгын товч: Инерцлэг хэмжилтийн систем MEMS - Micro Electro-Mechanical System болох 3-хэмжээст акселерометр, 3-хэмжээст магнитометр, 3-хэмжээст гирископыг хэрэглэн аливаа биетийн хөдөлгөөнийг таних талаар олон судалгааны ажлууд хийгдсээр байна. Эдгээр судалгааны ажлын үр дүнг голчлон эрүүл мэндийн салбарт тухайлбал, нүдний эвэрлэгийн муруйлтыг хэмжих, зүрхний болон сонсголын аппаратад суурилуулан өвчтөний биеийн байдалд тааруулан аппаратын хурдыг тохируулах, өвчтөний тэргэнцрийг удирдах зэрэг оношилгоо, эмчилгээнд ашиглаж байна. Энэхүү өгүүлэлд ганцхан 3D MEMS мэдрэгчийг хэрэглэн хүний биеийн хөдөлгөөний төрөл, түүний хурд, чиглэлийг тодорхойлоход чиглэсэн дохио боловсруулалтын асуудлууд болон бодит хугацаанд хөдөлгөөнийг төрлийг мэдээлэхэд ашигласан техник, программ хангамжийн шийдлүүдийг танилцуулах болно.

Түлхүүр үг: MEMS, шугаман хурд, хөдөлгөөний идэвхи, утасгүй дамжуулалт

Удиртгал

MEMS нь цахиур дээр суурилсан маш жижиг мембран элементүүдийн механик үйлчлэлээс цахилгаан параметр нь өөрчлөгдөх механик-электроникийн бүрдэл бүхий мэдрэгч систем юм. MEMS акселерометрийн ажиллагаа нь Зураг 1-д үзүүлснээр мэдрэгч хөдлөхөд их биетэй уян холбоосоор бэхэлсэн m масстай бие шилжихэд хөдөлгөөнгүй хоёр ялтастай үүсгэх түүний C_{S1} , C_{S2} багтаамжууд өөрчлөгдсөнөөр мэдрэгчийн гаралтын хүчдэл өөрчлөгддөгт [8, 9, 11] оршино.

Зураг 1. Акселерометрийн бүтэц

Ямар нэг биетийн хөдөлгөөний шилжилт, эргэлтийн хэмжээг тодорхойлох зорилгоор MEMS-ийг ашигласан судалгааны ажлууд их байдаг.

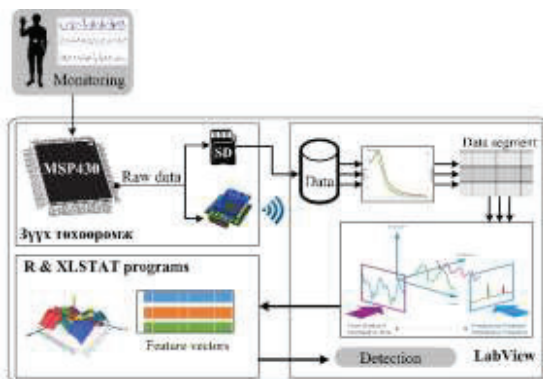
Эдгээр ажлуудад гар утасны мэдрэгчийг ашигласан судалгааны ажил нэлээд хувийг эзэлнэ. Жишээ нь гар утсыг халаасалсан тохиолдолд хүний хөдөлгөөнгүй зогсох, алхах, шогших, шатаар өгсөх болон уруудах гэсэн 5 идэвхтэй хөдөлгөөний төрлийг тодорхойлохдоо 20Гц давтамжтайгаар хэмжилт хийж, хэмжилтийн утгаа сек, сек-ээр багцлан тэдгээр багц өгөгдлүүдийн абсолют дундаж утга, стандарт хазайлт, хамгийн их болон бага утгууд дээр статистик анализ хийн шатаар өгсөх уруудахаас бусад хөдөлгөөнийг 90.6-96.9%-ийн үзүүлэлтэйгээр таньсан байдаг [7].

Shimmer мэдрэгч бүхий модулийг баруун-зүүн бугалга, цээж, баруун-зүүн шилбэний гадна тал гэсэн 5 байрлалд байрлуулсан $\pm 4g$ мэдрэмжтэй хийсэн хэмжилтүүдийн хугацааны болон давтамжийн 135 вектор утгуудад анализ хийх замаар алхах хөдөлгөөнийг 99%-ээс дээш үзүүлэлттэй таньсан [13]. Үүнээс өөрөөр гуя, бүсэлхий, шагай, цээж зэрэгт байрлуулсан 9ш МТх инерцлэг мэдрэгч бүхий модулийн өгөгдөл дээр машин сургалтын аргыг ашиглан 12 төрлийн хөдөлгөөнийг таних туршилт хийсэн нь 50.41-97.09%-ийн үр дүн гаргасан [5] гэсэн олон судалгааны ажлын үр дүнг дурьдаж болно. Хүний идэвхтэй хөдөлгөөний хурд нь түүний өндөр, жин, нас, газар нутаг, гадаргуу, ачаалал, соёл, хүчин чармайлт, биеийн тамирын зэрэг олон хүчин зүйлсээс шалтгаалдаг. Хүний алхах дундаж хурд нь 3.32-4.7 км/ц, гүйх дундаж хурд нь 37 км/ц [12, 14, 16] ба дэлхийн хамгийн хурдан тамирчин Usain Bolt-ийн дундаж хурд 10.44м/с хурдтай байдаг [14].

Дээрх судалгааны ажлуудаас онцлог байхаар зөвхөн ганц MMA7361 мэдрэгч модуль ашиглан хүний идэвхтэй хөдөлгөөний төрлийг таних чиглэлээр хийж буй судалгааны ажлын үр дүнгээ танилцуулж энд байна.

1. Системийн ерөнхий бүтэц

Хөдөлгөөн танилтын системийг Зураг 2-т үзүүлсэн бүтцээр зохион байгууллаа.

Зураг 2. MMA7361 бүтэц

- MMA 7361 3D акселерометр, MSP430 МК, SD карт болон утасгүй дамжуулалтын чип бүхий зүүдэг төхөөрөмжийг хүний цээжин хэсэгт байрлуулан идэвхтэй хөдөлгөөний үеийн хурдатгалыг хэмжинэ.

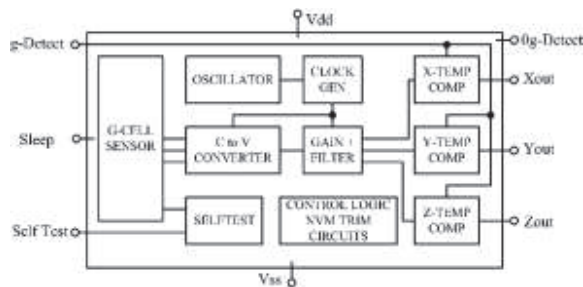
- Хэмжилтийн өгөгдлүүдийг SD картанд эсвэл бодит хугацаанд утасгүй дамжуулалт ашиглан компьютерын цуваа портоор хадгална.
- Түүхий өгөгдлүүд дээр Labview програмчлал ашиглан боловсруулалт хийнэ. Энд шүүлт, багцлалт, багцалсан дохионы хугацааны, давтамжийн параметрүүдийг Фурьегийн хуиргалт, кинематикийн томъёо, онол ашиглан тооцоолон гаргана.
- Тэдгээр параметрүүдийн утгаар хөдөлгөөний төрөл илрүүлэх судалгааг R болон XLSTAT програмуудыг ашиглан статистик шинжилгээний аналитик, график аргуудыг хослуулан гүйцэтгэв.
- Судалгааны үр дүнгээс боловсруулалтыг LabView програм дээр хийхээр програмчлан үр дүнгээ шалгасан.

Дээрх процессын хоёр дахь шат буюу MEMS-ийн дохиог хүлээн авч санах ойд хадгалах, утасгүйгээр дамжуулалт хийх зорилгоор MSP430 микроконтроллэрийг TinyOS үйлдлийн систем ашиглаж NesC програмчлалын хэлний тусламжтайгаар програмчлан, хөгжүүлсэн. Энд

- Мастер ВТ төхөөрөмжтэй холбогдоно.
- Мастер төхөөрөмжөөс эхлэх команд ирнэ.
- Аналог тоон хувиргуур (ADC) ашиглан мэдрэгчүүдийн өгөгдлийг хувиргана.
- Бүх мэдээллийг 20 мсек давталттай дамжуулалт хийж санах ойд хадгална.
- Мастер төхөөрөмжөөс зогсох команд ирнэ.
- Хадгалсан мэдээллийг компьютерт хийж унших үйлдлийг хийнэ.

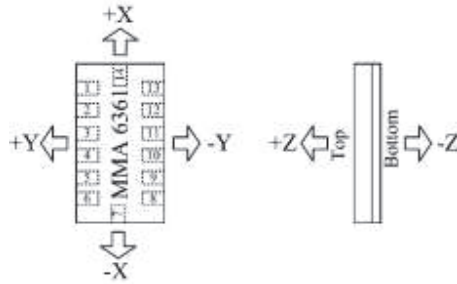
Дохионы урьдчилсан боловсруулалт

MMA7361 нь $\pm 1.5g$, $\pm 6g$ –ээр x , y , z тэнхлэгийн шугаман хурдатгалыг хэмждэг Зураг 3-т үзүүлсэн бүтэцтэй [10, 11] .

Зураг 3. MMA7361 бүтэц

Мэдрэгчийг хэвлий хэсэгт байрлуулахад x , y , z тэнхлэгүүд Зураг 4-т үзүүлсэн байрлалд харгалзана.

Зураг 4. Мэдрэгчийн байрлалд харгалзах тэнхлэгийн чиглэлүүд

Иймд урагш-хойш чиглэлд x , баруун-зүүн чиглэлд y , дээш-доош чиглэлд z тэнхлэгийн угта өөрчлөгдөх бөгөөд тэнхлэг бүрийн анхны угта хүснэгт 1-д үзүүлснээр байна.

Хүснэгт 1. Тэнхлэг бүрийн анхны угта

Тэнхлэг	Тоон угта
x	+1
y	0
z	-1

1.5g гэдэг нь 14.715 м/с^2 бөгөөд 51.2Гц давтамжтайгаар хэмжилт хийснээр

$(1.5 \times 9.81) \times \left(\frac{1}{51.2}\right) = 0.287 \text{ м/с}$ болох тул $\pm 1.5g$ -ээр хурдатгал хэмжихэд хүний хөдөлгөөнийг таньж чадах ба уг мэдрэгчийн гаралтын хүчдэлийн угта $-1g$ -ээс $+1g$ -ийн хооронд 800мВ зөрүүтэй байна [14]. Үүнийг мэдрэгчийн мэдрэмж (Томъёо 1) гэдэг.

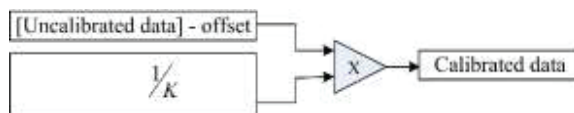
$$\text{Мэдрэмж} = \frac{\Delta V_{out}}{\Delta g} = \frac{V_{out,+1g} - V_{out,-1g}}{2g} = 0.8 \text{ V/g} \quad (1)$$

Мэдрэгчийн утгыг микроконтроллёр болон компьютер дээр боловсруулалт хийхийн тулд 12 битийн тоон дохио болгон хувиргасан ба хувиргалтын утгыг Хүснэгт 2-д үзүүлэв.

Хүснэгт 2. Хурдатгалын тоон дохионы угта

Хурдатгал	Тоон угта
+1g	2448
0g	2014 (offset)
-1g	1648

Мэдрэгчийн өгөгдлийг боловсруулалтанд зориулан MMA7361-ийн мэдрэмж, хэмжилтийн алдаа, тоон дохионы хувиргалтын алхам зургийг тооцоолон Зураг 5-д үзүүлснээр засварласан [3, 4].

Зураг 5. Акселерометрийн тоон дохионы засварлалт

Мэдрэгч нь маш их мэдрэмжтэй тул боловсруулалт хийхийн өмнө түүхий дохиог шүүх шаардлагатай бөгөөд хүний мөчний хөдөлгөөний хурд, бусад судлаачдын ажлын үр дүнг үндэслэн шүүрийн нэвтрүүлэх давтамжийн хязгаарыг 1.35Гц-ээр сонгосон. Аналог шүүрийн төрлийг сонгохдоо дохионы төрөл, хэрэгцээ, шаардлагыг үндэслэн тооцоо хийж, түүнээ туршилтуудаар баталгаажуулснаар акселерометрийн дохиог Баттервордын хоёрдугаар эрэмбийн нам давтамжийн шүүрээр шүүсэн.

2. Хөдөлгөөний төрөл, идэвхийг илрүүлэх дохио боловсруулалт

Хөдөлгөөний төрлийг тогтоохын тулд хугацааны болон давтамжийн шинжилгээг дараах байдлаар гүйцэтгэв.

а) **Хугацааны параметруудийн шинжилгээ:** 19.51 мсек-ийн тасалдалтай хэмжсэн, гурван тэнхлэгийн шугаман хурдатгалын дохионоос дараах параметруудийг тодорхойлов. Үүнд:

- Тэнхлэг бүрийн утгаас бүрэн хурдатгалын векторын модуль, чиглэлийг Томъёо 2-оор тодорхойлсон [1, 2].

$$\begin{aligned} \vec{a} &= \vec{a}_x + \vec{a}_y + \vec{a}_z; \\ a &= \sqrt{a_x^2 + a_y^2 + a_z^2}; \\ \cos(\angle a_x, a) &= a_x/a; \\ \cos(\angle a_y, a) &= a_y/a; \\ \cos(\angle a_z, a) &= a_z/a \end{aligned} \quad (2)$$

Энд: a_x, a_y, a_z – огторгуйн \vec{a} хурдатгалын

векторын x, y, z тэнхлэгийн проекцууд

a – векторын урт буюу хурдатгалын тоон

утга,

$\cos(\angle a_x, a)$ - \vec{a} векторын x тэнхлэгтэй

үүсгэсэн өнцөг буюу векторын чиглэл

- Хүний хөдөлгөөн нь жигд биш хөдөлгөөн тул дээрх хурдатгалаас шугаман хурдыг Томъёо 3-аар, тэнхлэг бүрт туулсан шилжилтийг Томъёо 4-өөр тооцоолсон.

$$v = v_0 + a_{xyz}t \quad (3)$$

$$s = s_0 + v_0t + \frac{1}{2}a_{xyz}t^2 \quad (4)$$

Энд, s_0, v_0 – шилжилт болон хурдны анхны

утгууд, t – хугацаа

t – хэмжилт хоорондын хугацаа 51мсек

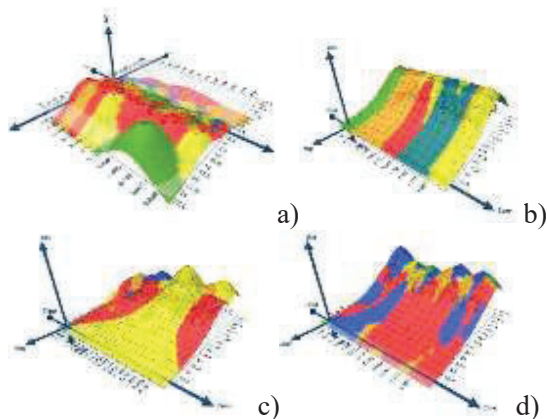
- Хурдатгалын нэгэн адил хурд, шилжилтийн векторын модуль, чиглэлийг тооцоолсон.
- Тэнхлэг бүрийн хоёр хэмжилтийн хооронд векторуудын чиглэлийн өөрчлөлтийг олсон.
- Хүний идэвхтэй хөдөлгөөний хурдаас хамааран 1 сек буюу 50 хэмжилтийн утгыг нэг багц болгон, багц бүрийн статистик параметр болох дундаж утга, дундаж квадрат хазайлт, итгэх зурвас зэргийг тодорхойлсон.

Алхах, гүйх, шатаар өгсөх болон уруудах дөрвөн идэвхтэй хөдөлгөөний хурдатгал, хурд, шилжилтийн векторын модулийг Хүснэгт 3-т харуулав.

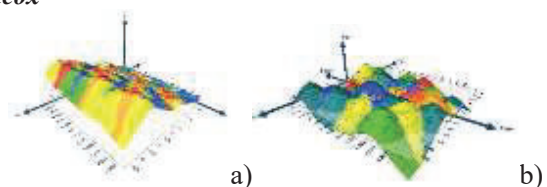
Хүснэгт 3. Хэмжилтээр олсон хурдатгал, хурд, шилжилтийн утга

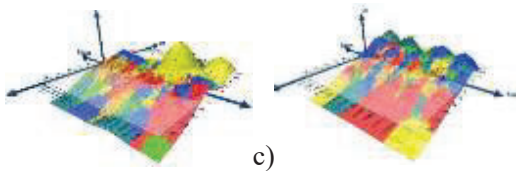
Хөдөлгөөний төрөл	Хурдатгал [м/с ²]	Хурд [м/с]	Шилжилт [м]
Алхах	10.03	4.88	1.77
Гүйх	15.39	5.49	1.93
Шатаар өгсөх	10.84	5.21	1.87
Шатаар уруудах	10.33	4.84	1.75

Зураг 6-аас Зураг 10-т x , z тэнхлэгийн хугацаанаас хамаарсан хурдатгалын өөрчлөлт, хурд ба шилжилтийн векторын модуль, чиглэлийг харьцуулан харуулав. Энд x – хугацаа, y – z тэнхлэгийн, z – x тэнхлэгийн харгалзах утгууд болно.

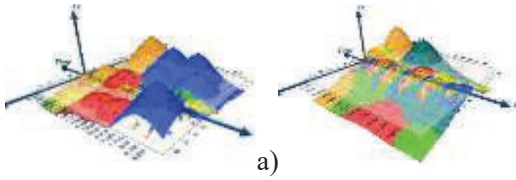

Зураг 6. Хурдатгалын өөрчлөлт a) алхах b) гүйх c) шатаар уруудах d) шатаар өгсөх

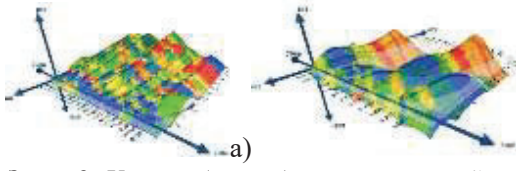

Зураг 7. Хурдны векторын модуль a) алхах b) гүйх c) шатаар уруудах d) шатаар өгсөх

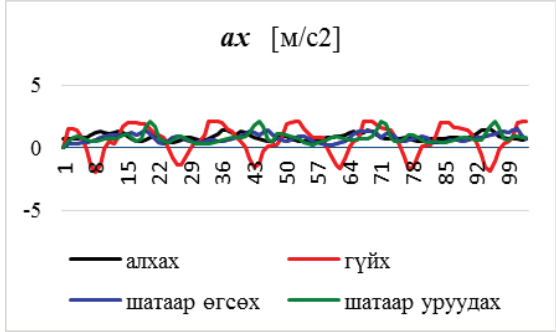
Зураг 8. Шилжилтийн векторын модуль a) шатаар уруудах b) шатаар өгсөх

Зураг 9. Хэвтээ болон босоо тэнхлэгтэй шилжилтийн векторын үүсгэх өнцөг a) шатаар уруудах b) шатаар өгсөх

Зураг 10. Босоо тэнхлэгтэй шилжилтийн векторын үүсгэх өнцөг

Зураг 11. Босоо тэнхлэг дагуух хурдатгал

Хөдөлгөөнийг илрүүлэхийн тулд дээрх хэмжилт, тооцооны үр дүн бүхий 30 параметрээс сонголт хийхдээ параметруудийн хоорондох корреляци хамаарлыг тооцоолсон. Үүний үр дүнд баруун, зүүн тийш эргэлт хийхгүйгээр

чигээрээ алхах, гүйх, өгсөх ба уруудах хөдөлгөөнд у тэнхлэгийн утга нөлөө багатай гарсан ба үүнийг Зураг 11-ээс ч харж болно.

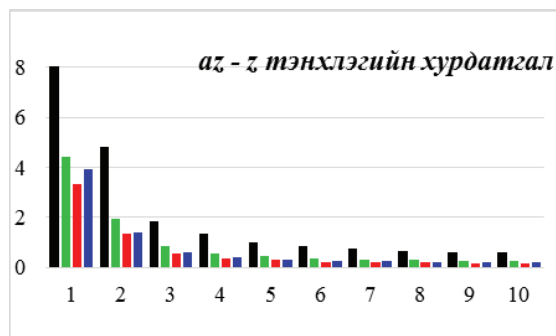
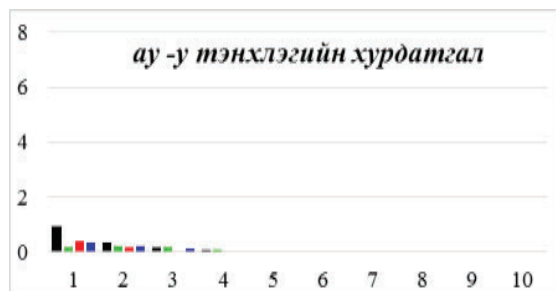
а) Давтамжийн параметруудийн шинжилгээ

Давтамжийн шинжилгээ хийхийн тулд Томъёо 5-аар тодорхойлогдох Фурьегийн хувиргалт хийсэн.

$$X_p(n) = \frac{1}{N} \sum_{k=0}^{N-1} \left(\frac{2\pi}{N} k \right) e^{j2\pi kn/N} \quad (5)$$

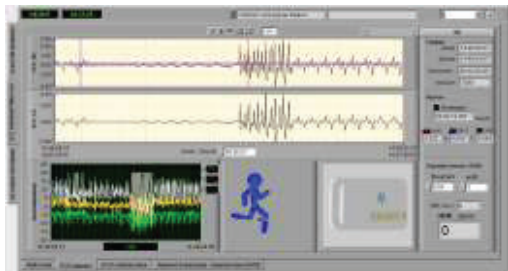
Энд, $n = 20$ сонгосон.

Гурван тэнхлэгийн шугаман хурдатгалын дохионы давтамжийн агууламжийг Зураг 11-д үзүүлэв.

Зураг 12. хуз тэнхлэгийн шугаман хурдатгал бүхий дохионы давтамжийн агууламж (хөдөлгөөний төрөл бүрээр)

Дээрх тооцоо, боловсруулалтын үр дүнг туршилтаар баталгаажуулсан ба үр дүнгээс Зураг 12-д үзүүлсэн ажиллагааны горим бүхий LabView програмчлал бүхий хэрэглэгчийн интерфэйсийг хийснээр ЗЦБ-ийг бодит хугацааны хөдөлгөөний төрөлтэй холбон харах боломжтой болсон.

Зураг 13. Туршилтын үр дүнг харуулсан LabView програмчлал

Дүгнэлт

1. MEMS мэдрэгчийн дохионы боловсруулалт, Tiny OS үйлдлийн системийн бүтэц, програмчлал; статистикийн шинжилгээ хийхэд зориулсан R болон XLSTAT програм; компьютер дээр дохионы боловсруулалт хийх, төхөөрөмжтэй сериал болон утасгүй интерфэйсээр холбогдон өгөгдөл дамжуулах, хэрэглэгчийн интерфэйс үүсгэх зориулалттай график програмчлал бүхий LabView програм; MSP 430 хөгжүүлэлтийн модулийг бий болгосон.
2. Бидний судалгааны үр дүнд эрүүл мэндийн чиглэлээр ECG-ний дохиог бодит хугацаа дахь хөдөлгөөний төрөлтэй холбон оношилгоо, эмчилгээнд ашиглаж болно.
3. Цаашид хөдөлгөөний хэмнэл буюу хурдац удаашрал, хөдөлгөөн хоорондын шилжилтийг тодорхойлохын тулд дохионы динамик боловсруулалтыг хийх мөн машин сургалтын аргыг хэрэглэх шаардлагатай.

НОМ ЗҮЙ:

Монгол хэлээр хэвлэгдсэн зохиол бүтээл:

1. Амартүвшин. Т, Эрдэнэчимэг. Д, Чулуунбаатар. Н, Энхзул. Д, “Эрүүл мэндийн хяналтын зүүдэг төхөөрөмж зохион бүтээх асуудал”, Харилцаа холбоо, Мэдээллийн технологийн өнөө ба ирээдүй-2017, х-226. 2017.03.31
2. Амартүвшин. Т, Эрдэнэчимэг. Д, Чулуунбаатар. Н, Энхбаатар. Т, Энхзул. Д, “SHIMMERTM утасгүй мэдрэгч платформ ашигласан өдөр тутмын эрүүл мэндийн төхөөрөмжийн дохионы боловсруулалт”, ММТ, ЭШХ. Х105-109.
3. Энхзул. Д, Чулуунбаатар. Н, Эрдэнэчимэг. Д, Амартүвшин. Т, “Хүний зүрхний цахилгаан бичлэг болон хөдөлгөөний төрөл танилтын дохио боловсруулалтын судалгаа”, ШУТИС-ын магистрант, докторантын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл -2017, х-383, 8/213.

Гадаад хэлээр хэвлэгдсэн зохиол бүтээл:

1. Amartuvshin. T, Erdenechimeg. D, Chuluunbaatar. N, Enkhbaatar. T and Enkhzul. D, “*Preprocessing techniques for daily healthcare device using SHIMMERTM wireless sensor platform*”, in Proceeding of The 11th International Forum on Strategic Technology, Vol11, p 558-562, 2016.
2. Ferhat Attal et al, “Physical Human Activity Recognition Using Wearable Sensors”, in Journal of Sensor MDPI, Vol15, Issue 12, 2015
3. Freescale Semiconductor, Technical Data, “MMA7361L”, Apr, 2008.
4. Jennifer R. Kwapicsz, Gary M. Weiss and Samuel A. Moore, “*Activity Recognition using Cell Phone Accelerometers*”, SensorKDD '10, July 25, 2010, Washington, DC, USA, ACM 978-1-4503-0224-1.
5. Matej Andrejašič and Igor Poberaj, “*MEMS accelerometers*”, Seminar of the University of Ljubljana Faculty for mathematics and physics Department of physics, March 2008.
6. Maxim Integrated Products, “*Accelerometer and Gyroscopes Sensors: Operation, Sensing and Applications*”, by Majid Dadafshar, 2014.
7. “*MSP430x16x, MSP430x161x Mixed Low power MCU*,” Datasheet.
8. Nescape Semiconductor, “*Implementing Auto-Zero Calibration Technique for Accelerometers*”, Application Note, AN3447, Rev 0, 03/2007.
9. Nick Carey, “*Establishing Pedestrian Walking Speeds*”, https://www.westernite.org/datacollectionfund/2005/psu_ped_summary.pdf
10. Przemysław Maziewski, Adam Kupryjanow, Katarzyna Kaszuba and Andrzej Czyżewski, “*Accelerometer signal pre-processing influence on human activity recognition*”, in Proceeding of the Signal Processing Algorithms, Architectures, Arrangements and Applications Conference, SPA 2009, 24-26 Sept 2009, Poznan, Poland. Available: IEEE Xplore, <http://www.ieee.org>. [Accessed: 07 July. 2011]
11. “*Study Compares Older and Younger Pedestrian Walking Speeds*”, Road Engineering Journal, <http://www.usroads.com/journals/p/rej/9710/re971001.html>, 1997.
12. Sonic Nirvana, “*MEMS Accelerometers as Acoustic Pickups in Musical Instruments*”, <https://www.sensorsmag.com/embedded/sonic-nirvana-mems-accelerometers-as-acoustic-pickups-musical-instruments>, Jun 1, 2009.
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Usain_Bolt

СҮЛЖЭЭНИЙ УРСГАЛААС СЭЖИГТЭЙ IP ХАЯГУУДЫГ
ТОДОРХОЙЛСОН НЬ

Э.Мөнхцэцэг, Б.Мөнхжаргал

*(Үндэсний Батлан Хамгаалах Их Сургууль,
Аюулгүй байдлын дээд сургууль)*

Б.Дэнсмаа, Д.Бямбадорж

(ШУТИС, Мэдээлэл, Холбоо Технологийн Сургууль,

Мэдээллийн

Сүлжээ

Аюулгүй

Байдлын

Салбар)

Агуулгын товч: Судалгааны ажилд Фэйспүүк болон Твиттерээр дамжиж байгаа хөнөөлтэй пакет дээр анализ хийж, хөнөөл учруулах халдлага, дайралтыг илрүүлэхийн тулд Wireshark болон Zenmap программын тусламжтайгаар дүн шинжилгээ хийж, шинээр гарч байгаа халдлагуудыг илрүүлэх болно. Туршилтын ажлыг виртуал машин дээр дотоод сүлжээ нь tree топологиор холбогдсон 60 компьютерын сүлжээний өгөгдлийн урсгалыг менежменттэй свич ашиглан тухайн сүлжээгээр дамжиж байгаа өгөгдлийг Wireshark программын тусламжтайгаар гурван сарын хугацаанд пакетуудыг цуглуулж дүн шинжилгээ хийсэн. Фэйспүүк болон Твиттер хандах үед тогтмол нэг IP хаяг болон сэжиг бүхий IP хаягуудыг www.virustotal.com сайтын тусламжтайгаар шалгаж үзэхэд хөнөөлтэй код агуулсан сайт болон вирусгүй болохыг тодорхойлсон. Тухайн сайт болон вирусийг нарийн судалж үзэхэд DoS төрлийн Neptune халдлага болохыг тодорхойлсон нь энэхүү өгүүлэгийн онцлог тал нь юм.

Түлхүүр үг: *Wireshark, DoS attack, SYN-Flood*

Удиртгал

Мэдээлэл технологийн салбарт хурдацтай хөгжихийн хирээр мэдээллийн аюулгүй байдлыг хангах нь нэн тэргүүний асуудал болоод байна. Иймд мэдээллийг дамжуулж байгаа компьютерын сүлжээний хамгаалалт, хяналт зайлшгүй шаардлагатай бөгөөд антивирус, галт хана гэх мэт хамгаалалтын программ хангамжийн тусламжтайгаар хамгаалах аргууд байдаг ч бүрэн дүүрэн хамгаалах боломжгүй. Гарцын рутер нь байгууллагын мэдээллийн аюулгүй байдлын үйл ажиллагаанд ихээхэн эрсдэл учруулдаг. Рутерын эмзэг байдал дээр судалгаа хийснээр байгууллагын сүлжээ [2] эмзэг байдал, аюул заналхийллээр эрсдэлийн үнэлгээг статик болон динамик дүн шинжилгээний харьцуулсан үнэлгээ гаргасан. Уг судалгааг явуулахын тулд үндсэн таван алхмаар гүйцэтгэдэг.

1. Төлөвлөлт болон тойм судалгаа
2. Тандалт хийх
3. Нэвтрэх эрх олж авах
4. Хандалтыг хадгалах
5. WAF ийн үндсэн тохиргон дээр дүн шинжилгээ хийх

гэсэн дарааллаар гүйцэтгэнэ. Энэхүү судалгааны ажилд рутерын эмзэг байдлын судалгааг Wireshark[3], Zenmap[4-7] хэрэгслээр дүн шинжилгээ хийснээр халдлага хэрхэн өртөж байгаа болон хост хэрхэн яаж хор хөнөөл учруулж байгааг тодорхойлох болно.

Судалгааны аргачлал

Монгол Улсад түгээмэл хэрэглэж байгаа Mikro-Tik рутерын нийтлэг алдаа байгаа эсэхийг шалгаж үзэхийн тулд тусгайлан бэлдсэн компьютер дээр тусгаарлагдсан тусгай хяналттай, тодорхой хамгаалалттай орчин бүрдүүлсэн. Хяналттай тусгаарлагдсан орчин бүрдүүлсний дараа үйлдлийн системийн эхний төлөвийн мэдээллийг цуглуулж доорх программуудыг хэрэглэн сүлжээний урсгал дээр анализ хийж гүйцэтгэдэг. Энэ ажлаар дотоод сүлжээний хэвийн болон халдлагатай пакет дээр дүн шинжилгээ хийсэн. Туршилтыг явуулахдаа 17 процессортой 4 гига рамтай компьютер дээр VMware программыг ашиглан виртуал орчинд Windows 7 үйлдлийн систем суулгаж үүсгэсэн. Виртуал орчинд үйлдлийн системийн регистрийн мэдээллийг Regshot программаар цуглуулсны дараа Дотоод сүлжээний төхөөрөмжүүдийн портын мэдээлэл сүлжээнд холбогдсон компьютерын бүртгэлийг Zenmap программын тусламжтай тодорхойлсон. Wireshark 2.0.1 программаар сүлжээгээр дамжиж байгаа пакетууд дээр дүн шинжилгээ хийсэн.

Wireshark программаар сүлжээний өгөгдлийн урсгалаас халдлагыг илрүүлэхдээ дотоод сүлжээний рутер эсвэл хостын түвшний пакетуудын мэдээлэл дээр тулгуурлан сэжигтэй пакетуудын дата дамжуулалт болон хүлээн авсан протокол дээр анализ хийсний үр дүнд IP 159.148.147.239 хаягийг тодорхойлсон. Уг IP 159.148.147.239 хаягийг www.virustotal.com сайтад upload хийснээр дараах үр дүн гарсан. Forum.mikrotik.com сайтад дараах хөнөөлт программ ачааллаж байгааг тодорхойлсон. Үүнд:

- AutoViewer.exe
- Router Scan 2.60 Beta Portable by Stas'M.7z
- Simple Traffic Bot.exe

Дээрх хөнөөлт программууд Forum.mikrotik.com сайтаас дуудаж ачаалгаснаар хөнөөлт программ нь хохирогч компьютер уруу халдах боломжтойг www.virustotal.com сайтаар тодорхойлсон.

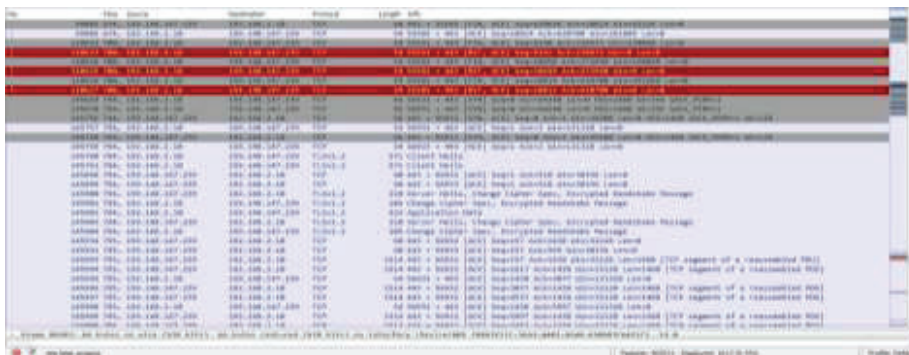
IP 159.148.147.239 хаягийг нарийн судлахын тулд Forum.mikrotik.com сайтыг виртуал машин дээр ачаалгаж хост болон дотоод сүлжээнд хэрхэн нөлөөлж байгааг Regshot болон Wireshark программын тусламжтай дүн шинжилгээ хийснийг зураг 2-3 дугаар зурагт үзүүлсэн.

Source IP	Destination IP	Port	Protocol	Details
192.168.1.10	159.148.147.239	80	TCP	Standard query request 0x1234 > 0.0.0.0.0.0.0
192.168.1.10	159.148.147.239	80	TCP	Standard query request 0x1234 > Forum.mikrotik.com
192.168.1.10	159.148.147.239	80	TCP	Standard query request 0x1234 > Forum.mikrotik.com
192.168.1.10	159.148.147.239	80	TCP	Standard query request 0x1234 > Forum.mikrotik.com & Forum.mikrotik.com & 220.246.48.120
192.168.1.10	159.148.147.239	80	TCP	Standard query request 0x1234 > Forum.mikrotik.com & 220.246.48.120

Зураг 1. Forum.mikrotik.com сайтыг дуудаж ачааллаж байгаа байдал.

Зураг 2 болон 3 зургийн хувьд Denial of Service төрлийн ACK flooding attack, Middle attack төрлийн халдлага болохыг тодорхойлсон. Уг халдлага нь их хэмжээний ACK илгээж TCP протоколыг унагааснаар хэрэглэгчийн үндсэн мэдээлэл нууц үгийг дундаас нь чагнах хостын үйл ажиллагааг удаашруулж системд гажуудал үүсгэж интернэт холболт тасалдуулж байгааг тодорхойлсон.

Зураг 2. IP 159.148.147.239 хаягаар халдлага хийсэн байдал

Физик машин дээр суурилсан виртуал үйлдлийн системийн регистрийн мэдээллийг урьдчилан Regshot программаар цуглуулсны дараах халдварлагдаагүй үеийн регистрийн мэдээлэл болон халдварлагдсан үеийн регистртэй мэдээлэлтэй харьцуулсан үр дүнгийн шинжилгээ дээр хостын үйлдлийн системийн регистрт хэрхэн өөрчлөлт орсныг хүснэгт №1 үзүүлэв.

Хүснэгт 1. Регистрт өөрчлөлт оруулсан хэсгүүд.

Windows registry	DoS attack
HKLM\Software\Microsoft	
HKLM\System\ControlSet001\Control\	
HKLM\Hardware\	
HKLM\System\CurrentControlset\Services\	
HKLM\Software\Microsoft\Cryptography\	
HKLM\Software\Microsoft\Windows NT\CurrentVersion\	
HKU\S-1-5-21-602162358-492894223-299502267-500\Software\Microsoft\Windows\Current Version\Run	X
HKLM\SOFTWARE\Microsoft\DirectDra w\MostRecentApplication	

Дүгнэлт:

Бид судалгааны ажлын хүрээнд Forum.mikrotik.com сайт дээр дүн шинжилгээ хийсэн. Уг сайтыг нарийн судалж үзэхэд хөнөөлт программ агуулж

байгааг тодорхойлсноор Монгол Улсад түгээмэл хэрэглэж байгаа Micro-Tik рутер нь байгууллагын сүлжээг эрсдэлд оруулснаар хэрэглэгчийн үндсэн мэдээллийг дундаас чагнах сүлжээ доголдуулах аюул заналхийлэл агуулж байна. Иймд манай улс уруу чиглэсэн халдлага дайралтын ихэнх нь гарцын рутер уруу чиглэсэн байна. Цаашид энэхүү судалгааны ажлыг DDoS төрлийн халдлагатай харьцуулан нарийвчлан судлах шаардлагатай.

REFERENCES:

- [1] Robert Mitchell, Ing-Ray Chen, A survey of intrusion detection techniques for cyber-physical systems, April 2014, ACM Computing Surveys Volume 46 Issue 4
- [2] "About," Wireshark. [Online]. Available: <http://www.wireshark.org/about.html>. [Accessed: 18-Apr-2014][The History and Future of Nmap](#). Nmap.org. Retrieved on 2013-02-01.
- [3] [The History and Future of Nmap](#). nmap.org. Retrieved 2008-05-14.
- [4] "[Matrix mixes life and hacking](#)". [BBC News](#). 2003-05-19. Retrieved 2009-01-14.
- [5] [Nmap Scripting Engine](#). Nmap.org. Retrieved on 2013-02-01
- [6] [Tanenbaum, Andrew S.](#) (2003-03-17). Computer Networks (Fourth ed.). Prentice Hall.[ISBN 0-13-066102-3](#).
- [7] http://en.wikipedia.org/wiki/Windows_Registry
- [8] <http://kb.chemtable.com/ru/windows-registry-main-keys.htm#hkcu>
- [9] https://en.wikipedia.org/wiki/Man-in-the-middle_attack

**БАЙГУУЛЛАГЫН ДОТООД СҮЛЖЭЭН ДЭХ ХӨНӨӨЛТ
ПРОГРАММЫГ ИЛРҮҮЛЭХ НЬ**

Б.Дэнсмаа

(Соёл эрдэм дээд сургууль,
Мэдээллийн технологийн тэнхим, доктор (Ph.D) дэд профессор)

Д.Бямбадорж

(Соёл эрдэм дээд сургууль,
Мэдээллийн технологийн тэнхим, доктор (Ph.D))

Агуулгын товч: Судалгааны ажлын хүрээнд халдлага илрүүлэх системийн хөгжүүлэл хийсэн бөгөөд тухайн систем нь тухайн хост дээр хяналт хийх бөгөөд гажилтын (Anomaly) аргаар илрүүлэлтийн аргачлал ашиглан хостод халдварлагдсан хөнөөлт программ болон сүлжээгээр дамжиж байгаа халдлага дайралтыг тодорхойлох зорилгоор загвар программыг хийсэн.

Түлхүүр үг: Wireshark, DoS attack, SYN-Flood

Удиртгал

Компьютерын дотоод сүлжээнд холбогдсон хостуудад суулгасан лицензгүй программ хангамжийн хор хөнөөлөөс улбаалан сүлжээний ачааллыг нэмэгдүүлж интернэтийн хурдыг багасгах хор хөнөөлтэйгөөс гадна, сүлжээний тоног төхөөрөмжүүдийн үйл ажиллагааг доголдуулдаг. Хөнөөлтэй программ нь компьютерт нэгэнт халдварлагдсан тохиолдолд программд агуулагдаж байгаа хор хөнөөл учруулах зорилготой кодын зааврын дагуу үйл ажиллагаа хийдэг [1]. Иймд нэгэнд халдварлагдсан хост сүлжээ болон системийн үйл ажиллагаа доголдох бүрийд администратууд сүлжээгээр дамжиж байгаа өгөгдөл болон төхөөрөмжийн аюулгүй байдлыг сайжруулах зорилгоор янз бүрийн аргачлал ашигласнаар эргээд сүлжээний ачааллыг нэмэгдүүлэх, интернэт хурдыг багасгах эрсдэлтэй байдаг[2]. Дээрх хүчин зүйлс нь тухайн байгууллагын сүлжээгээр дамжин сүлжээнд холбогдсон хостууд халдлагад өртөх аюултай байдаг. Уг судалгааны ажил нь үндсэн хоёр хэсгээс бүрдэж байгаа. Үүнд:

- “Одон орон геофизик” хүрээлэнгийн компьютерын дотоод сүлжээгээр дамжиж байгаа өгөгдлийг хуулбарлан авч цуглуулж анализ хийх
- Тухайн байгууллагын хостуудад халдлага илрүүлэх программыг суулгаж туршиж үзсэн. Энэхүү хоёр туршилтын аргачлалаа хооронд нь харьцуулснаар халдлагын танилт хэр үр дүнтэй болохыг тодорхойлох юм.

Халдлага илрүүлэх системийн хөгжүүлэлт

Судалгаанд ашиглагдаж байгаа программаа бичихдээ C# программын хэл болон libscap санг ашиглан сүлжээгээр дамжиж байгаа өгөгдлийг цуглуулснаар доод түвшний сүлжээний хяналт хийх боломж олгодог сан юм.

Цуглуулсан өгөгдөл халдлага болон хөнөөлт программыг илрүүлэхдээ үйлдлийн системийн WS2_32.DLL сангийн файлын Bind, Send, Recv, connect функцуудыг ашиглан халдлага илрүүлэх системийн хөгжүүлэлт хийсэн.

- Bind функц нь портын дотоод хаяг болон холбогдсон хаягийн жагсаалтуудыг [3] ашигладаг.

- Send функц нь алсын зайнаас холбогдсон хост уруу өгөгдөл илгээдэг. Хөнөөлт программ нь өгөгдөл илгээхдээ алсын зайнаас команд болон сервер төхөөрөмжүүдийг [3] ихэвчлэн ашигладаг.

- Recv функц нь алсын зайнаас холбогдсон хостоос өгөгдөл хүлээн авдаг. Хөнөөлт программ нь өгөгдөл илгээхдээ алсын зайнаас команд болон сервер төхөөрөмжүүдийг [3] ихэвчлэн ашигладаг.

- Connect функц нь алсын зайнаас холболт хийхэд хэрэглэдэг. Хөнөөлт программ нь доод түвшний командын кодоор сервер болон удирдлагыг ихэвчлэн [3] ашигладаг.

Судалгааны арга зүй

Халдлага илрүүлэх системийг сүлжээнд суурилсан болон хостод суурилсан гэж үндсэн хэсгээс бүрдэх бөгөөд халдага дайралтыг илрүүлэхдээ синатюраар илрүүлэх болон гажилтаар илрүүлэх гэсэн үндсэн техникт [4] тулгуурлаж илрүүлдэг. Синатюрд тулгуурласан халдлага илрүүлэлдэх систем нь санд хадгалагдсан халдлагын халдлагын сигнатюрд сүлжээний урсгалтай [5] харьцуулалт хийх замаар илрүүлдэг. Гажилтаар (Anomaly) нь илрүүлэх [6] техник нь шинээр гарч байгаа халдлагуудыг боломжтой бөгөөд синатюраар илрүүлэх техникээс давуу талтай. Сүүлийн үед гажилтаар илрүүлэх техникт өгөгдөл олборлох техник болон сурдаг машиныг хэрэглэх судалгаа эрчимтэй хийгдэж байгаа үр дүн нь практикт нэвтэрч хэрэглээ [7] болоогүй байна.

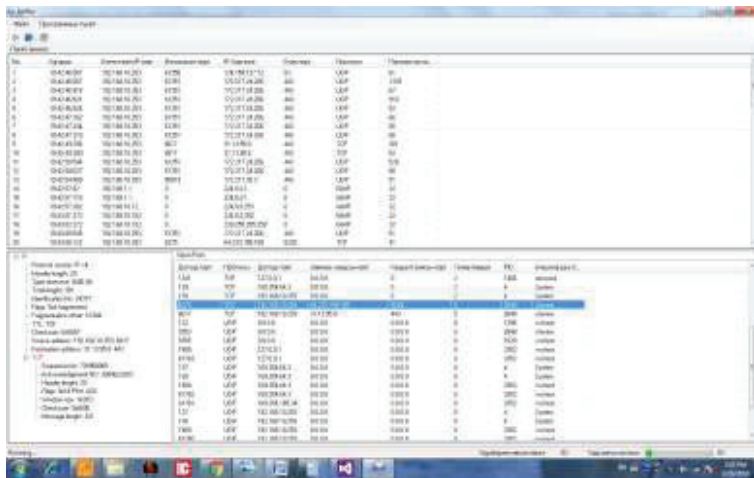
Судалгааны объект: Уг ажлын хүрээнд “Одон орон геофизик” хүрээлэнгийн компьютерын дотоод сүлжээний өгөгдлийг WireShark хэрэгслээр хуулбарлан авч цуглуулахдаа acer брэндийн CPU Core 2 Duo 2.0Ghz, RAM 4 GB, 1Gbps сүлжээний карт бүхий физик машин дээр виндоус 7 үйлдлийн систем суулгасан нөүтбүүкээр түүврийн аргаар сүлжээнд идэвхтэй байгаа ажилчдын 52 компьютер дээр анализ хийсэн. Мөн түүнчлэн 20 компьютерт халдлага илрүүлэх программ суулган туршилт хийсэн. Нийт 52 компьютерын сүлжээний өгөгдөл болон 20 компьютер суулгасан халдлага илрүүлэх системийн өгөгдөлтэй харьцуулалт хийсэн. Халдлага илрүүлэх системийн туршилтын эхний ажил бол туршилтад ашиглах онцлог шинж болон өмнөх судалгааны ажлууд дээр тулгуурлан дараах протоколуудыг сонгосон. Үүнд:

- Холболтын хугацаа
- Протокол
- Порт / төрөл
- Илгээгч болон хүлээн авагч
- Сүлжээний урсгалыг цуглуулах;
- Тодорхой порт, протокол, хаяг дээр шүүлт хийх;

- Пакетийн урсгалыг дүрэмтэй тулгах;
- Сэжигтэй пакетуудын лог мэдээллийг бичих гэсэн мэдээллийг ашигласан.

Туршилтын үр дүн

Систем ачаалсны дараа сүлжээгээр дамжиж байгаа өгөгдлийг хуулбарлан авч порт, протокол эсвэл ачаалгаж байгаа программ дээр шүүлт хийх боломжтой. Шүүлт хийсэн пакетын өгөгдлийг системд оруулж ирсний дараа тухайн пакет дээр халдлага илрүүлэх процесс ажилласнаар халдлагын хэв шинжийг агуулсан байвал тухйан пакетыг халдлага гэж үзэж гаралтын модуль буюу лог файлд мэдээллийг бичнэ.

Зураг 1. Халдлага илрүүлж байгаа байдал

Дээрх халдлага илрүүлэх системийг урьдчилан туршиж үзсэний дараа тус программыг Одон орон геофизик” хүрээлэнгийн 20 компьютер суулгаж туршиж үзсэн. Туршилтын үр дүнг хүснэгт 1-д үзүүлэв.

Хүснэгт 1. Халдлага илрүүлэх программын илрүүлэлтийн үр дүн

№	Source	Destination	Protocol	Length	Info
1	192.168.100.139	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	230	Dropbox LAN sync discovery protocol
2	192.168.100.118	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	176	Dropbox LAN sync discovery protocol
3	192.168.100.57	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	308	Dropbox LAN sync discovery protocol
4	192.168.100.21	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	220	Dropbox LAN sync discovery protocol

5	192.168.100.66	255.255.255.255	UDP	82	58952-1947 len =40
6	192.168.100.42	255.255.255.255	UDP	82	50813-1947 len =40
7	192.168.100.35	255.255.255.255	UDP	82	55915-1947 len =40
8	192.168.100.67	255.255.255.255	UDP	82	60042-1947 len =40
9	192.168.100.58	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	223	Dropbox LAN sync discovery protocol
10	192.168.100.25	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	187	Dropbox LAN sync discovery protocol
11	192.168.100.32	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	211	Dropbox LAN sync discovery protocol
12	192.168.100.68	255.255.255.255	DB-LSP-DIS	200	Dropbox LAN sync discovery protocol
13	192.168.100.51	255.255.255.255	UDP	60	42859-3289 Len=15
14	192.168.100.23	74.125.204.189	TCP	60	google chrome
15	192.168.100.24	40.77.226.13	TCP	60	windows active
16	192.168.100.36	216.58.220.195	TCP	54	malware gen вирус
17	192.168.100.40	31.13.95.36 35.163.107.11 185.189.92.236	TCP TCP TCP	54 60 65	google chrome google chrome AVG анти вирусны программ
18	192.168.100.64	212.4.153.167	TCP	60	AVG анти вирусны программ
19	192.168.100.68	31.13.95.36 103.29.147.18	TCP TCP	65 66	google chrome Malware sait
20	192.168.10.214	212.4.153.166	TCP	602	AVG анти вирусны программ

Дээрх хүснэгт 1-д үзүүлсэн жагсаалтууд нь халдлага илрүүлэлдэх программын илрүүлсэн хөнөөлт программ болон бэктор вирусыг илрүүлсэн бөгөөд уг IP хаягийг WireShark хэрэгслээр хуулбарлан авсан өгөгдөлтэй харьцуулан үзсэний дараа IP хаягаа нарийн судлахын тулд www.virustotal.com сайтаар шалгаж үзсэн. Халдлага илрүүлэх алгоритм бусад халдлага илрүүлэх алгоритмуудаас давуу тал нь халдварлагдсан программ хангамжийг харуулдгаараа давуу талтай болсон.

Дүгнэлт

Энэхүү судалгааны ажлын хүрээнд “Одон орон геофизик” хүрээлэнгийн компьютерын дотоод сүлжээгээр дамжиж байгаа өгөгдлийг хуулбарлан авч цуглуулсан өгөгдлөө халдлага илрүүлэх системийн загвар программтай харьцуулж үзсэн. Туршилтын үр дүнд DoS, R2L, Middle attack, malware gen халдлагуудын танилтын хувь өндөр байсан тул дээрх

загвар программыг хөнөөлт программ илрүүлэх аргачлалыг сайжруулахдаа сүлжээгээр дамжиж байгаа сэжигтэй пакетуудыг өгөгдлийн санд хадгалах болон системийн ажиллах хүрээг өргөжүүлэх зэргээр хөгжүүлэх шаардлагатай гэж үзэж байна.

НОМ ЗҮЙ:

1. ММТ2015 Троян хөнөөлтэй программын шинжилгээ, Д.Бямбадорж, Б.Өсөхбаяр, Ж.Нямжав
2. ММТ2015 Хиймэл оюуны хэрэгсэл ашиглан сүлжээний урсгалыг шинжлэх, Н.Угтахбаяр
3. “Malware Analysis Challenge III” – Dean De Beer. 2007
4. ММТ2015 Сурдаг машинд суурилсан халдлага илрүүлэх систем, Б.Өсөхбаяр, Ж.Нямжав
5. Сигнатурт тулгуурласан сүлжээний халдлага илрүүлэх систем хөгжүүлэх нь, Ч. Эрдэнэбат ШУТИС, КТМС, КУСалбар
6. Robert Mitchell, Ing-Ray Chen A survey of intrusion detection techniques for cyber –physical system April 2014 ACM Computing Surveys Volume 46 Issue 4
7. Lee, W.,S.J. Stolfo, and K.W. Mok (1999a, 9-12 May) A Data mining framework for building intrusion detection models⁶ In Proc. Ogf the 1999 IEEE Symp. on Security and Privacy, Oakland, CA, pp. 120-132 IEEE Computer Society Presss.

СЕРВО ХӨДӨЛГҮҮРИЙН ТОХИРУУЛГАД ТААМАГЛАХ
КОНТРОЛЛЕР АШИГЛАХ НЬ

LIU LIANG SHAN

(МУИС, Улаанбаатар сургууль)

Агуулгын товч: Судалгааны ажлын ач холбогдол нь орчин үеийн автомат удирдлагын системд өргөнөөр судлагдаж буй таамаглах контроллэрыг авч үзсэнд оршино. Судалгааны ажлын объектын тухайд үйлдвэрлэл сургалт судалгааны орчинд шинэлэг зүйл биш бөгөөд зөвхөн таамаглах контроллэрыг уг объектод ашигласнаар гарах үр дүнд дүн шинжилгээ хийх зориулалтаар ашигласан.

Түлхүүр үг: тогтмол гүйдлийн мотор, автомат удирдлага, объект

Удиртгал

CE110 серво хөдөлгүүрийн хурд тохируулах тоног төхөөрөмж юм [1]. Уг тоног төхөөрөмж нь Англи улсын TQ компанид үйлдвэрлэгдсэн бөгөөд автомат удирдлагын онол, орчин үеийн автомат удирдлагын системийн судалгаа шинжилгээ хийх зориулалттайгаар Дулааны процессын автоматжуулалт мэргэжлийн баг хамт олон байгуулсан. CE110 Серво хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектын ажиллагааны тайлбар болон туршилтын аргаар объектын математик загварыг гарган авсан тухай 2-р бүлэгт дэлгэрэнгүй авч үзэх болно. Объектод хийгдсэн туршилтууд болон МАТЛАБ программ хангамж дээр загварчилсан системийн оролтын нэгж шаталсан үйлчлэлд хөдөлгүүрт өгч буй хүчдэл гаралтын хэмжигдэхүүнд түүний голын эргэлтийн хурд байх болно.

CE110 хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектын математик загварыг гарган авах мөн гарган авсан дамжуулалтын функцыг ашиглан орчин үеийн автомат удирдлагын систем ашиглан судалгаа хийсэн хэд хэдэн судалгааны ажлууд нийтлэгдсэн байна.

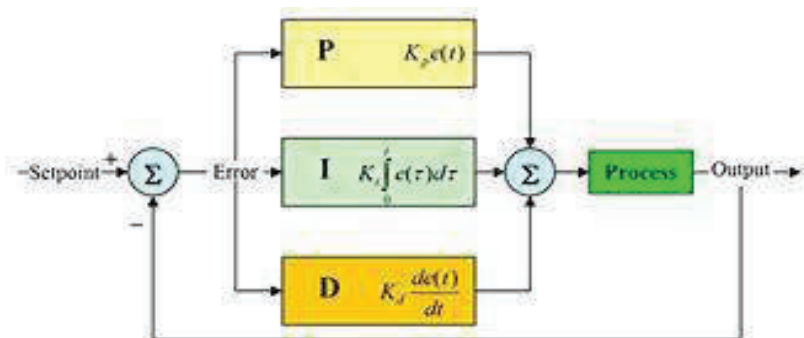
CE110 хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектын дамжуулалтын функцийг хувьсагчууд болох цахилгаан болон механик параметруудийг туршилтын аргаар тодорхойлж тохируулгын пропорциональ, интеграль, дифференциаль (ПИД) контроллер ашиглан түүний хурдыг удирдсан [2], салаалсан ПИД контроллер ашиглан зэрэгцээ холбогдсон CE110 хөдөлгүүрийн хурдны шилжилтийн тодорхойломжийн чанарын үзүүлэлтийг дээшлүүлсэн байна [3]. Фаззи контроллер ашиглан уг хөдөлгүүрийн хурд тохируулгын чанарын үзүүлэлтийг сайжруулж уламжлалт ПИД контроллертой харьцуулсан байна [4]. Мөн программчлагдсан логик контроллэрыг уламжлалт ПИД контроллэрын чанарын үзүүлэлттэй харьцуулсан судалгааны ажлууд тус тус хэвлэгдэн судлагджээ [5]. Эдгээр гадаадын судлаачдын судалгааны ажлуудаас гадна Дулааны процессын автоматжуулалт мэргэжлээр ахисан түвшний сургалтыг дүүргэсэн судлаачдын

бүтээлүүд өнгөрсөн хугацаанд хэвлэгдсэн [6], [7]. Дээрх судлагдсан өнөөгийн байдал болон хэвлэгдсэн судалгааны ажлын өгүүлүүдээс харахад серво хөдөлгүүрийн хурдыг таамаглах контроллёр ашиглан удирдсан судалгааны ажил одоогоор хийгдээгүй байна. Иймд CE110 серво хөдөлгүүрийн тохируулгад таамаглах контроллёр ашиглах харьцуулсан судалгааг хийх үндэслэл болж байна.

Ажлын зорилго, зорилтууд: Судалгааны ажлын зорилго нь судалгааны ажлын объект болох CE110 серво хөдөлгүүрийн гаралтын хэмжигдэхүүн болох хурдны шилжилтийн тодорхойломжид шууд үнэлгээ өгч тохируулгын чанарын үзүүлэлтийг уламжлалт ПИД контроллёрын үр дүнтэй харьцуулан судлахад оршино. Судалгааны ажлын зорилтыг дараах байдлаар тодорхойлов. Үүнд:

- Серво хөдөлгүүрийн дамжуулалтын функцыг автомат удирдлагын задгай системийн бүтцийн схемтэй янз бүрийн оролтын нэгж шаталсан үйлчлэлтэй үед туршилтын аргаар тодорхойлох
- Туршилтын аргаар гарган авсан дамжуулалтын функцийг ашиглан МАТЛАБ программ хангамжийн программын болон интерактив горимд CE110 хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектой системийн загварыг байгуулах
- Уламжлалт ПИД контроллёроор тохируулагдах автомат удирдлагын битүү системийн бүтэцтэй CE110 серво хөдөлгүүрийн хурд тохируулах системийг байгуулж загварчлалын үр дүн гарган авах
- Судалгааны ажлын шинэлэг тал болох таамаглах контроллёрыг судалж түүнийг хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектын бүтцийн схемд ашигласнаар гарах үр дүнд шууд үнэлгээ өгч уламжлалт ПИД контроллёрын үр дүнтэй харьцуулах.

Уламжлалт ПИД контроллёрын бүтэц: Орчин үеийн техникт автомат удирдлага ба төхөөрөмж нь маш олон хувилбартайгаар хэрэглэгдэх ба тэдгээр нь өөр хоорондоо физик үндэс ажиллагааны зарчим, схем, хийцээрээ ялгарна. Технологийн процессын хяналт удирдлагад ПИД контроллёрыг ихээхэн хэрэглэж байна. ПИД контроллёрын аргументэд Пропорциональ, Интеграл, Дифференциал гэсэн коэффициентууд объектод үйлчлэл үзүүлдэг.

Зураг 1 ПИД контроллёрын бүтцийн схем

Автомат удирдлагын чанарын үзүүлэлтийг илтгэх дөрвөн үзүүлэлт байдаг. Үүнд өгсөх хугацаа, хэт тохируулга, тогтворжиж эхэлсэн хугацаа, системийн алдаа зэрэг үзүүлэлтүүд ордог. Эдгээр үзүүлэлтэнд ПИД контроллэрийн коэффициентууд хэрхэн нөлөөлж байгааг Хүснэгт 2–д харуулав.

Хүснэгт 1. ПИД контроллэрын чанарын үзүүлэлт

ПИД–ийн коэффициент	Өгсөх хугацаа	Хэт тохируулга	Тогтворжиж эхэлсэн хугацаа	Алдаа
П	Буурна	Өснө	Бага өөрчлөгдөнө	Буурна
И	Буурна	Өснө	Өснө	Арилгах
Д	Бага өөрчлөгдөнө	Буурна	Буурна	Өөрчлөгдөхгүй

П контроллёр нь өгсөлтийн хугацааг бууруулах боловч хэзээ ч системийн алдааг арилгаж чадахгүй. И контроллер нь системийн алдааг арилгах боловч энэ нь түр зуурын арга хэмжээ. Д контроллёр нь системийн тогтворжилт, найдвартай ажиллагааг дээшлүүлдэг мөн хэт тохируулгыг багасгадаг сайн талтай. Удирдлагын үйлчилгээний сувгаар ПИД контроллёр нь:

$$U(t) = K_p e(t) + K_i \int_0^t e(t) dt + K_d \frac{de(t)}{dt} \quad (1)$$

K_p - пропорционал өсгөлтийн хөглөлтийн параметр

K_i -интегралын өсгөлтийн хөглөлтийн параметр

K_d -дифференциалын өсгөлтийн хөглөлтийн параметр

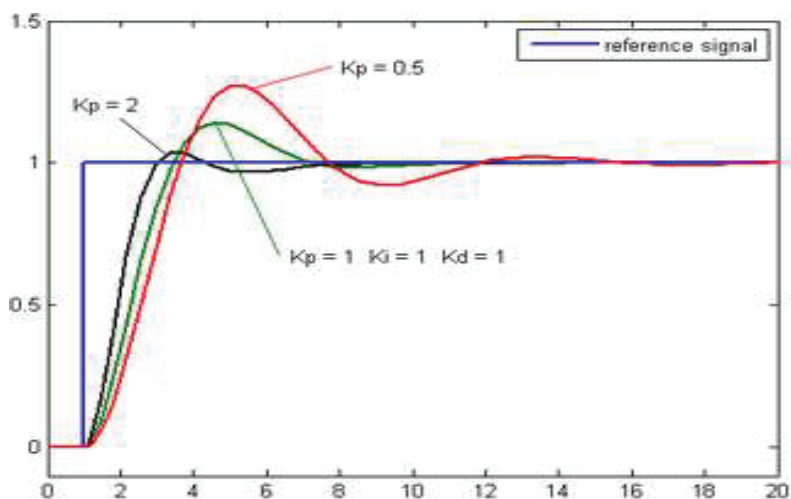
$e(t)$ -алдааны сигнал

t –хугацаа

Пропорциональ контроллёр: Пропорциональ контроллэрын удирдлагын сигнал нь алдааны сигналтай пропорциональ хамааралтай байна.. пропорционал өсгөлтийн хөглөлтийн параметр K_p тогтмолоор үржүүлснээр пропорциональ хариуг тохируулж болно.

$$P_{gap} = K_p e(t) \quad (2)$$

- P_{gap} :Пропорциональ контроллэрын удирдлагын сигнал
- K_p : пропорционал өсгөлтийн хөглөлтийн параметр
- e : Алдааны сигнал = $SP - PV$
- SP -Оролтын үйлчилгээ
- PV -Гаралтын хэмжигдэхүүн
- t : хугацаа

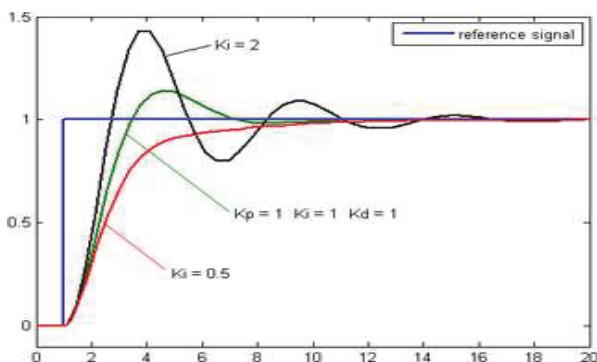

Зураг 2. Оролтын үйлчилгээ 5V үеийн шилжилтийн тодорхойломж

Интеграль контроллёр: Пропорциональ удирдлагын үед тогтворжсон горимд хэвийн алдаа гардаг гэж үзсэн. Харин интеграл удирлагын үед алдааны хэмжээсээс үл хамааран эерэг алдаа үүссэн үед удирлагын сигналыг нэмэгдүүлж, сөрөг алдаа үүссэн үед бууруулдаг. Иймд тогтворжсон горимын үед алдаа үргэлж байдаг.

$$I_{\text{gap}} = K_i \int_0^t e(t) d(t) \quad (3)$$

- I_{gap} : Интеграль контроллёрын удирдлагын үйлчилгээ
- K_i : интегралын өсгөлтийн хөглөлтийн параметр
- e : Алдааны сигнал = $SP - PV$
- SP - Оролтын үйлчилгээ
- PV - Гаралтын хэмжигдэхүүн
- t - Хугацаа

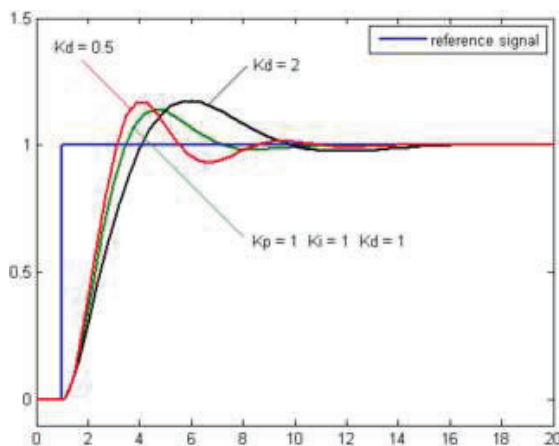

Зураг 3. Оролтын үйлчилгээ 5V-с 10V болон ихсэх үеийн шилжилтийн тодорхойломж

Дифференциаль контроллёр: Дифференциаль удирдлагын гол зорилго нь хаалттай системийн тогтворжилтыг сайжруулах юм. Оролтонд үйлчилгээ өгөхөд процессын динамик шинж чанараас хамаарч гаралтын утганд өөрчлөлт гарах хүртэл тодорхой хугацаа шаарддаг. Харин дифференциаль удирдлага ашигласнаар энэхүү хугацаа багасч автомат удирдлагын систем илүү хурдан болдог.

$$D_{zap} = K_d \frac{de(t)}{d(t)} \quad (4)$$

D_{zap} : Дифференциаль контроллёрын удирдлагын үйлчилгээ

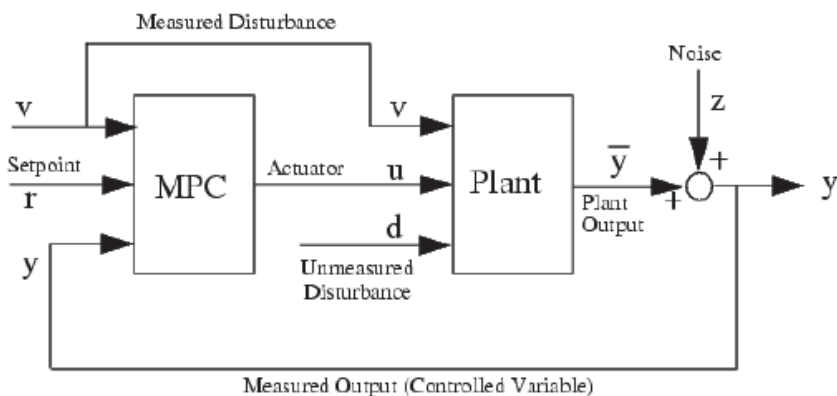
Зураг 4. Оролтын үйлчилгээ 10V-с 5V болон буурах үеийн шилжилтийн тодорхойломж

- K_d : Дифференциалын өсгөлтийн хөглөлтийн параметр
- e : Алдааны сигнал = $SP - PV$
- t : Хугацаа

Таамаглах контроллёр: Таамаглах контроллёр (Model Predictive Control) нь технологийн процессыг хянаж удирдах хамгийн сүүлийн үеийн тохируулгын арга юм [5]. Таамаглах контроллёрыг 1980-аад оноос хойш нефть боловсруулах болон химийн үйлдвэрлэлийн процессын салбарт ашиглагдаж байсан. Загвар урьдчилан таамаглах контроллёр (MPC) нь компьютерийн хяналтын алгоритм юм. Сүүлийн үед эрчим хүчний системийг тэнцвэржүүлэх болон цахилгаан электроникт хэрэглэгдэж байна. Таамаглах контроллёрыг автомат удирдлагын системийн динамик загварт тулгуурладаг бөгөөд ихэнхдээ системийг таних замаар олсон шугаман эмпирик загвар юм. Шугаман ба шугаман бус, үргэлжилсэн ба дискрет, нийлмэл болон хувиарлагдсан гэх мэт бүр төрлийн системүүдэд онолын хувьд таамаглах контроллёр нь бүрэн хэрэглэгдэх боломжтой. Таамаглах контроллёр нь автомат удирдлагын системийн ирээдүйн удирдлагын үйлчилгээг урьдчилан таамаглах болно. Хяналтын интервал бүрт таамаглах контроллёрын алгоритм нь дараах зүйлсийг оролддог:

Дарааллын тооцоог ашиглан ирээдүйд гарах үр дүнг оновчтой болгох ирээдүйд өөрчилсөн хувьсагчийн эхнийх нь оролтыг оновчтой болгохын тулд үйлдвэр рүү илгээх замаар таамаглах контроллёр загварыг хянаж удирддаг. Бүх тооцоо нь дараагийн тооцоонд давтагддаг. Химийн болон хүнсний үйлдвэрлэл гэх мэт янз бүрийн хэрэглээний салбар машинист, автомашины болон сансрын аппаратуудад тохиромжтой.

Таамаглах контроллёрын бүтцийн схем:

Зураг 5. MPC контроллёртой автомат тохируулгын бүтцийн схем

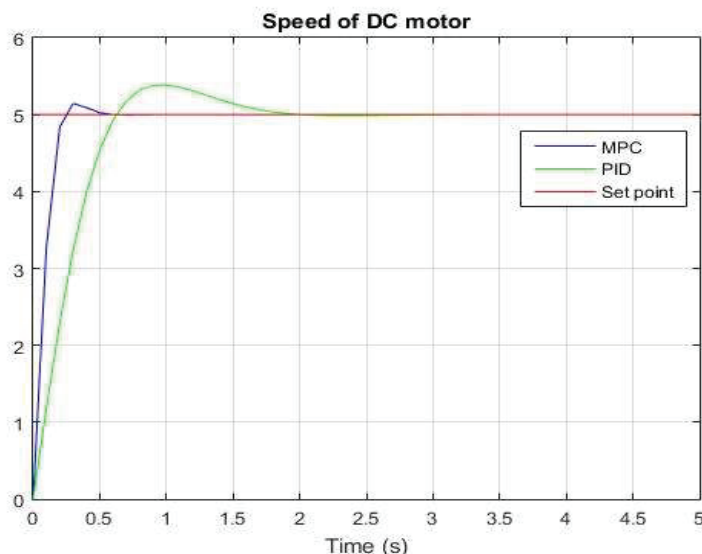
Зураг 5-д Таамаглах контроллёрын бүтцийн схемийг үзүүлэв. Үүнээс харахад уг контроллёрт гэдрэг холболт байдаггүйгээрээ бусад төрлийн тохируулгын аргуудаас эрс ялгардаг. Таамаглах контроллёр нь одоогийн хяналт удирдлагын системийн сигналуудын ирээдүйд гарах үр дүнг тодорхойлдог. Технологийн процессын үйл ажиллагааг тодорхойлох замаар өгөгдлөөс оролт ба гаралтын загварыг тодорхойлдог. Тиймээс бид системийн шинж чанар, гаралтыг урьдчилан зөв тодорхойлон цаашид системийг үр ашигтай удирдах шаардлагатай. Тогтвортой орон зайн загварчлалыг ашиглан мэдээллийг урьдчилан зөв таамаглаж технологийн процессын тогтвортой, найдвартай байдлыг үнэн зөв хангах боломжтой юм.

Үнэлгээний функц: Математик талаас нь авч үзвэл таамаглах контроллёр нь оновчлолын асуудал юм. Сонгодог даалгаврын утга дагах автомат удирдлагын хувьд таамаглах контроллёр нь төрөл бүрийн хязгаарлалтын олонлогт хамаарах дагах алдаа болон тохируулгын үр дүнгийн жингийн матрицтай квадрат хэлбэрээр бичигдэх үнэлгээний функцтэй байдаг. Үнэлгээний функц нь мөн эрчим хүч хэмнэх гэх мэт тохируулгын нөхцөлд өөр өөрөөр өөрчилж болдог. Таамаглах контроллёрын үнэлгээний функц нь векторын оновчтой утгуудыг зөв тодорхойлон, $(y(k), y(k+1), y(k+2), \dots, y(k+1))$ нөхцөлд хамгийн бага байх ба хяналт удирдлагын оролтын сигналуудын хугацааны зайц болох k зөв тодорхойлогдоно. Эцэст нь хяналт удирдлагын векторыг зөв тодорхойлсноор автомат удирдлагын системд ашигладаг.

Таамаглах контроллэрыг хөглөх:Таамаглах контроллэрыг хөглөхөд хялбар боловч ПИД контроллэртэй адил түүний хөглөлтийн параметруудийг оновчлох асуудал нь төвөгтэй. Таамаглах контроллэрыг системд ашиглах үед зардал буурч алдааны сигнал багасан мөн автомат тохируулгын системийн чанарын үзүүлэлт дээшилдэг. Matlab программ хангамжийн MPC хэрэгсэл нь төрөл бүрийн объектуудад шугаман MPC контроллэр ашиглан загварчлал хийх боломжтой хийгдсэн. Энэ хэрэгсэл нь объект болон түүнд нөлөөлөх цочир үйлчлэлийн сувгийг тусгах, олон тооны хязгаарлалтыг өгөх тооцоолол хийх боломжтой.

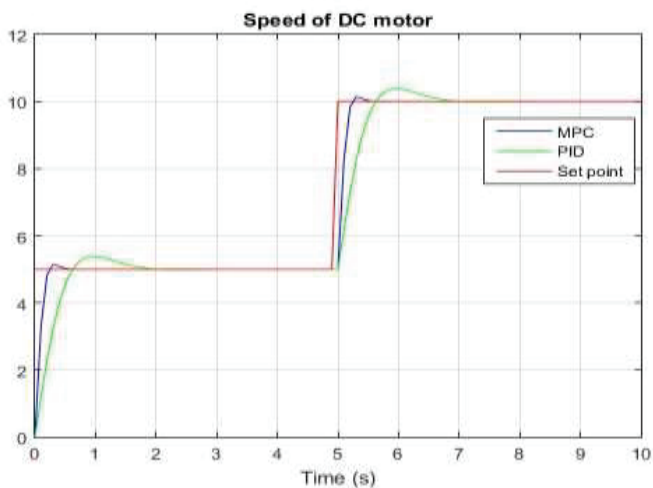
Туршилтын үр дүн:Туршилтын аргаар гарган авсан хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектын математик загварыг MATLAB программ хангамжийн m-file ба Simulink model дээр загварчилж дээрх хоёр контроллэруудыг харьцуулсан туршилт хийсэн. Хөдөлгүүрийн оролтонд $t=5c$ турш 5V-ийн даалгаврын утга өгч шилжилтийн тодорхойломж гарган авсныг Зураг 17-д харуулав.

Дараагийн шатанд 5V-ийн даалгаврын утгыг хөдөлгүүрийн оролтод өгч улмаар $t=5c$ болох үед даалгаврын утгыг 10V болгон өөрчлөх үеийн шилжилтийн тодорхойломжийг Зураг 6-д харуулав.

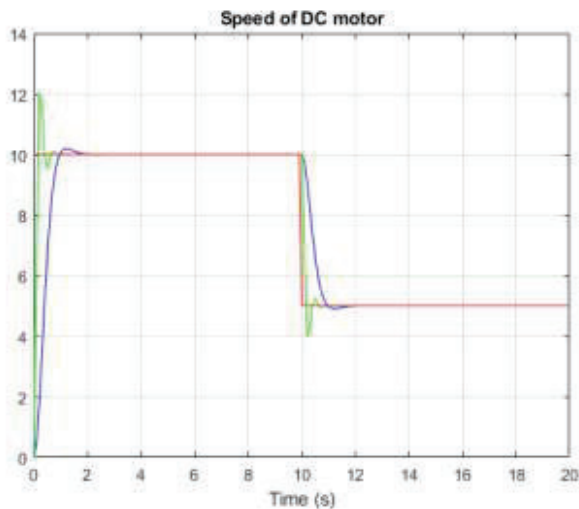

Зураг 6. Оролтын үйлчилгээ 5V үеийн шилжилтийн тодорхойломж (ПИД контроллэр – ногоон, MPC - улаан)

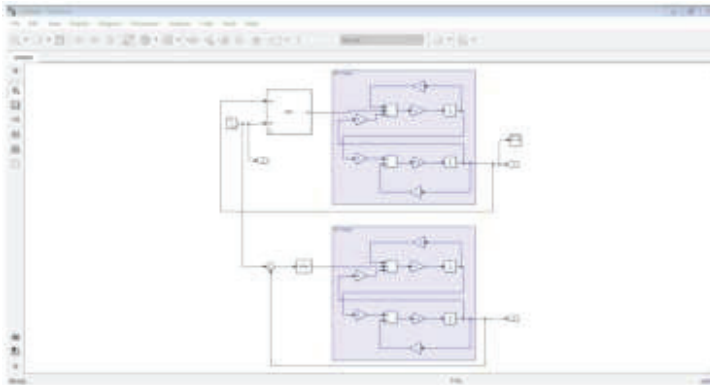
Сүүлийн шатанд оролтын үйлчилгээ 10V-оос 5V болгон буурах үеийн шилжилтийн тодорхойломжийг Зураг 18-д харуулав. Туршилтын дүнгээс харахад санал болгож буй контроллёр нь ПИД контроллёртой харьцуулахад хурдан тогтворжиж даалгаврын утгандаа хүрч байгаа нь харагдаж байна.

Зураг 7. Оролтын үйлчилгээ 5V-с 10V болон ихсэх үеийн шилжилтийн тодорхойломж (ПИД контроллёр – ногоон, MPC - улаан)

Зураг 8. Оролтын үйлчилгээ 10V-с 5V болон буурах үеийн шилжилтийн тодорхойломж (ПИД контроллёр – ногоон, MPC - улаан)

Зураг 9. Объектын шилжилтийн тодорхойломжийн бүтцийн схем (ПИД контроллёр болон MPC удирдлагатай)

Дүгнэлт

Энэхүү судалгааны объект болгож TecQuipment (TQ) компанийн CE110 хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектыг сонгон авсан. CE110 серво хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объект нь CE120 контроллёр, CE2000 программ хангамжийн тусламжтайгаар задгай системийн бүтцийн схемээр гаралтын хэмжигдэхүүн болох хурдны шилжилтийн тодорхойломжийг тодорхойлон туршилтын аргаар дамжуулалтын функцийг гарган авсан.

Туршилтын болон Математикийн аргаар гарган авсан дамжуулалтын функцийг ашиглан Матлаб программ хангамжийн симулинок модель дээр загварчлан харьцуулсан. Загварчлалын үр дүнд математикийн аргаар гарган авсан дамжуулалтын функцийн шилжилтийн тодорхойломж нь туршилтын аргаар гарган авсан шилжилтийн тодорхойломжоос хугацааны хувьд хожимдол багатай илүү сайн чанарын дохио байгаа хэдий ч энэ нь идеаль буюу гадны хүчин зүйлийн нөлөөлөлгүй үеийн сигнал юм. Туршилтын аргаар гарган авсан шилжилтийн тодорхойломжийг судалгааны ажлынхаа тооцоонд ашигласан.

ПИД контроллёр нь удирдлагын 3 хуулиар автомат удирлагын системийг удирддаг бөгөөд хөглөлтийн 3 параметртэй байна. Таамаглах контроллёр нь одоогийн хяналт удирдлагын системийн сигналуудын ирээдүйд гарах үр дүнг тодорхойлдог. Технологийн процессын үйл ажиллагааг тодорхойлох замаар өгөгдлөөс оролт ба гаралтын загварыг тодорхойлдог. Тиймээс системийн шинж чанар, гаралтыг урьдчилан зөв тодорхойлон цаашид системийг үр ашигтай удирдах шаардлагатай. Эдгээр удирдлага нь автомат удирдлагын системд хэрхэн нөлөөлж байгааг судалсан бөгөөд уламжлалт ПИД контроллёрроор тохируулагдах автомат удирдлагын битүү системийн бүтэцтэй CE110 серво хөдөлгүүрийн хурд тохируулах системийг байгуулж загварчлалын үр дүн гарган авсан. Сүүлийн шатанд хөдөлгүүрийн хурд тохируулах объектыг таамаглах контроллёр болон ПИД контроллёр ашиглан удирдлагын үйлчилгээ үзүүлж хоёр контроллэрийн чанарын үзүүлэлтийн

харьцуулсан судалгааг хийсэн. Туршилтын үр дүнгээс харахад санал болгож буй MPC контроллёр нь ПИД контроллёртой харьцуулахад өгсөх хугацаа бага, хэт тохируулга нам, тогтворжих хугацаа бага зэрэг чанарын үзүүлэлт сайн байсан.

НОМ ЗҮЙ:

1. Surajudeen Adewus, “Modeling and Parameter Identification of a DC Motor Using Constraint Optimization Technique” IOSR Journal of Mechanical and Civil Engineering (IOSR-JMCE) e-ISSN: 2278-1684,p-ISSN: 2320-334X, Volume 13, Issue 6 Ver. II (Nov. - Dec. 2016), pp.46-56
2. S. S. Saab, R. A. Kaed-Bey, “Parameter_identification_of_a_DC_motor;_an_experimental_approach” ICECS 2001. 8th IEEE International Conference on Electronics, Circuits and Systems (Cat. No.01EX483) Year: 2001, Volume: 2 pp.981-984
3. O-Shin Kwon; Seung-Hoe Choe; Hoon Heo “A study on the dual-servo system using improved cross-coupling control method” 2011 10th International Conference on Environment and Electrical Engineering, pp.1-4
4. Abdulrahman A.A.Emhemed, Rosbi Bin Mamat “Modelling and Simulation for Industrial DC Motor Using Intelligent Control” Procedia Engineering 41, 2012, pp.420- 425
5. Arief Syaichu-Rohman; Raphael Sirius “Model predictive control implementation on a programmable logic controller for DC motor speed control” Proceedings of the 2011 International Conference on Electrical Engineering and Informatics, pp.1-4
6. Ц. Эрдэнэцэцэг, Д. Үлэмж “Автомат удирдлагын онол, автоматжуулалтын хичээлийн лабораторын ажлын гарын авлага” Улаанбаатар хот, Монгол улс, 2010
7. N Sinha, C Dicenzo and B Szabados, Modeling of DC motors for control applications, IEEE Trans. Industrial Electronics and Control Instrumentation, 21, 1974, 84-88.
8. W. Lord and J. H. Hwang, DC servomotors modeling and parameter determination. IEEE Trans. Industrial Applications, 13, 1973, 234-243.
9. User Manual for TQ CE 110 Servo Trainer, (TecEquipment Ltd., Bonsall Street, Long Eaton, Nottingham NG10 2AN, England).

**НАРНЫ ТЭСРЭЛТ БОЛОН ТОЛБОНЫ ВЕЙВЛЕТ
АНАЛИЗЫН СУДАЛГАА**

*Б.Хос-Эрдэнэ, Д.Батмөнх, Б.Нямсүрэн
(ШУА ООГХ, Астрофизикийн салбар,)*

Агуулгын товч: Нарны тэсрэлт болон толбоны вейвлет анализыг хугацаанаасаа хамаарч хэрхэн өөрчлөгдөж байгааг судалсан. Нарны тэсрэлтийн өгөгдөл 2002 оны 2 сарын 12 – ноос 2016 оны 12 сарын 27 хооронд, нарны толбоны өгөгдөл 1877 оноос 1959 он хүртэл авч толбоны болон тэсрэлтийн үргэлжилсэн вейвлетийн мексик болон морлет анализ хийж 11 үет болон 53 үет графикийн гарган авсан, мөн вейвлетийг ашиглан вейвлетийн зураглал, график гарган авч хэрхэн өөрчлөгдөж байгаа талаар судалсан. Вейвлет функц нь жижиг давалгаа, долгион бөгөөд өгөгдлийн янз бүрийн давтамж бүрэлдэхүүнд дүн шинжилгээ хийж гаргадаг математик функц. 2002 оны 2 дугаар сарын 12 ноос 2016 оны 12 дугаар сарын 27 хүртэл нарны тэсрэлтийн эрчмийг мексик (малгай) хэлбэрийн 32 вейвлет анализ хийсэн. Нарны толбо болон нарны тэсрэлтын 11 жилийн үелэлтэй вейвлет анализийн хувьд толбоны графикаас харахад толбоны тоо нь хугацаанаас хамаараад 1885, 1886 онуудад ихсэж байгаад 1887 оноос эхлэн толбоны тоо багасаад 1957 оноос 1959 онуудад ихсэж байгааг харуулж байна.

Түлхүүр үг: нарны тэсрэлт, өгөгдлийн анализ, толбо

Удиртгал

Манай орны хувьд нарны судалгаа 1963 онд Хүрэл Тогоотын Одон орон судлах оргилд Коронограф дуранг суурилуулсанаар нарны судалгаа хийж [1] эхэлсэн. Өнгөрсөн хугацаанд нарны гадаргуу толбо, дөл, идэвхт муж, титэм зэргийн ажиглалт явуулж, тэдгээрт физик тайлбар өгөх, онолын тооцоо хийж харьцуулалт хийх зэрэг ажлуудыг гүйцэтгэсэн [1-3] юм. Нарны идэвхт үзэгдлүүдийг судлаж байсан боловч нарны тэсрэлтийн вейвлет анализ хийгдэж хийгдэж амжаагүй байна. Нарны тэсрэлт болон толбоны вейвлет анализыг хугацаанаасаа хамаарч хэрхэн өөрчлөгдөж байгааг [1-3] судалсан. Нарны тэсрэлтийн өгөгдөл 2002 оны 2 сарын 12 – ноос 2016 оны 12 сарын 27 хооронд, нарны толбоны өгөгдөл 1877 оноос 1959 он хүртэл авч толбоны болон тэсрэлтийн үргэлжилсэн вейвлетийн мексик болон морлет анализ хийж 11 үет болон 53 үет графикийн гарган авсан, мөн вейвлетийг ашиглан вейвлетийн зураглал, график гарган авч хэрхэн өөрчлөгдөж байгаа талаар судалсан [7-8] байдаг.

I. Онолын судалгаа

Нарны тэсрэлт: 1859 онд Кэррингтон, Ходжсон нар анх нарны гадаргуугийн жижиг хэсгийн тодроц гэнэт хоромхон зуур ихсэнийг цагаан

гэрэл дээр ажигласан нь хожим түүнийг тэсрэлт [1] гэж нэрлэсэн. Тэсрэлт нь нарны агаар мандлын бүх давхаргыг хамрана. Өнгөт мандлын спектрийн шугамуудын эрчим энэ үзэгдлийн үер эрс ихсэнэ. Үргэлжлэх хугацаа нь 5-10 минут байдаг. Тэсрэлтийн хүчин чадлыг түүний гаргаж буй рентген цацаргалтаар тодорхойлж Х-хүчтэй, М-дунд, С-сул гэсэн ангилалд [2] хуваадаг. Тэсрэлт нь ямар нэг байдлаар нарны агаар мандлын (нарны гэрэлт мандал, өнгөт мандал, титэм гэсэн) бүх үе давхаргыг хамарна. Наран дээрх тэсрэлт, нарны титэмээс масс шидэгдэл хоёр бол нарны идэвхжлийн хоорондоо заримдаа орон зайн хувьд үл хамааралтай, өөр өөр төрлийн үзэгдэл. Наран дээрх хүчтэй тэсрэлтээр ялгарах энерги нь $6 \cdot 10^{25}$ жоульд хүрч чадна. Энэ нь нэг секундэд нарнаас ялгардаг энергийн 1/6 орчим буюу тротиль эквивалент хэмжүүр хэмээр 160 тэрбум мегатонн гэсэн үг. Харьцуулалт нэг сая жил хэрэглэх цахилгаан эрчим хүч [3] болно.

Тэсрэлт нь өнгөт мандлын спектрийн шугамаар ихэвчлэн ажиглагддаг тул “өнгөт мандлын тэсрэлт” гэдэг нэр томъёог өргөн хэрэглэж иржээ. Нарны агаар мандал дахь тэсрэлт нь соронзон орны шугамууд дахин хуваарилагдах буюу нэвт нийлэх процессын үед титэмд үүсэж, харин өнгөт мандлын тэсрэлт нь титэмд чөлөөлөгдсөн тэрхүү энерги өнгөт мандлын да давхарга руу ороход ажиглагдаж байгаа үзэгдэл юм. Нарны тэсрэлтийг Х, М, С ангилдаг 2002 оноос өмнө С буюу сул тэсрэлттэй байсан учраас 2002 оноос 2016 он хүртэлх өгөгдлийн М-ээс дээш тэсрэлттэй нь авч судалгаа хийсэн. Энэхүү судалгааны ажил нь цаашдын ямарч судалгаанд дүн шинжилгээ хийх түгээмэл аргатай болж байгаараа ач холбогдолтой юм. Мөн нарны тэсрэлтийн болон толбоны 2002 оны 2 сарын 12 – ноос 2016 оны 12 сарын 27 хооронд, нарны толбоны 1877 оноос 1959 он хүртэл тоон утгууд хуримтлуулж спектр анализ хийхэд бэлэн болж өгч байна.

Нарны толбо: Галилей анх удаа дурангаар нарны толбыг ажиглаан юм. Толбо нь гэрэлт мандлаас 1500К орчим бага температуртай, хүчтэй соронзон оронтой, төвийн хар хэсгийн сүүдэр, түүнийг тойрсонорай цайвар бараан хэсгийг хагас сүүдэр гэнэ. Бүлгээрээ гарч ирнэ, ихэнх тохиолдолд хосоор үүснэ. Нарны эргэлтийн улмаас нарны захаас түрүүлж гарч ирсэнийг нь толгой, араас нь сүүл толбо [3] гэнэ. Бүлэг толбын хөгжлийн эцэст сүүл толбо хэдэн хэсэг болж устаж алга болох ба харин толгой хэсэг томорч зөв дугуй хэлбэртэй болдог. Ийм бүлгийг ганцаардмал туйлт гэнэ. Толбын тоо болон талбайн хэмжээ тодорхой давтамжтайгаар өөрчлөгдөж байдаг. Толбонууд нь гол төлөв бүлэг бүлгээр гарч ирэх ба нэг бүлэгт 100 орчим толбо байна. 10 гаруй толботой бүлэг харьцангуй ховор [5] тохиолдоно. Нарны толбууд хэдэн цагаас хэдэн сар хүртэл оршин тогтнох ба нарны гадаргуугаар нарны эргэлтийн дагуу шилжин хөдөлдөг. Энэ онцлогыг ажиглан, нарны эргэлтийг тооцоолох анхны хэмжилт нартай хамт эргэх толбонуудыг мөрдөх замаар хийгдсэн байдаг. Галилео энэ аргыг ашиглан нарны эргэлтийн үе 1 сар орчим гэсэн тооцоо хийж байв.

II. Судалгааны арга зүй:

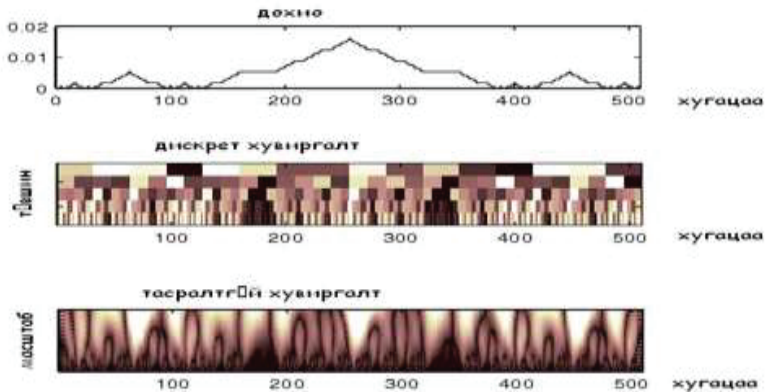
Энэхүү судалгааны ажилд нарны тэсрэлтийн өгөгдөл нь 2002 оны 2 сарын 12 – ноос 2016 оны 12 сарын 27 хооронд, нарны толбоны өгөгдөл 1877

оноос 1959 он хүртэл сонгон вейвлет анализ [7-8] хийсэн. Судалгааны ажилаа вейвлет арга вейвлет функц нь жижиг давалгаа, долгион бөгөөд өгөгдлийн янз бүрийн давтамж бүрэлдэхүүнд дүн шинжилгээ хийх боломж өгдөг математик функц. Долгионцор масштабтай гаргаж болох долгионцор үйл ажиллагаа юм. Долгионцор ямар нэгэн дохио авч масштабттай долгионцорын хувиргалт хийдэг. Үр дүнд нь өөрчлөх долгионцор өөр өөр түвшинд дохион дүрслэл юм. Вейвлет долгион дохио боловсруулаж ашигтай болгодог. Вейвлетийг урвуу, шилжилтийн, үржүүлж, нэгтгэх болон үл мэдэгдэх дохио долгионы мэдээлэл гарган авахад ашигладаг техник гэж нэрлэж болно. Вейвлетийг долгион боловсруулахад болон хайгуулын геофизикд 10 гаруй жил хэрэглэж ирсэн. Вейвлетийн хэлбэрүүдээс энэ судалгааны ажилдаа мексик (малгай) хэлбэрийн болон морлет хэлбэрийг сонгож авсан.

ВЕЙВЛЕТ ФУНКЦ: Вейвлет функц нь жижиг давалгаа, долгион бөгөөд өгөгдлийн янз бүрийн давтамж бүрэлдэхүүнд дүн шинжилгээ хийх боломж өгдөг математик функц. Вейвлет нь “Жижиг долгион” гэсэн утгатай Франц үг юм. Хэд хэдэн чиглэлээр хэрэглэж болдог. Вейвлет нь хугацаанаас хамаарсан давтамжийг богино долгион хэлбэрээр харуулж өгдөг график юмаа. Вейвлетийн ерөнхий томъёо:

$$Wf(s, u) = \langle f(t), \psi_{s,u} \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} f(t) \psi^*(t) dt = \int_{-\infty}^{\infty} f(t) \frac{1}{\sqrt{s}} \psi^* \left(\frac{t-u}{s} \right) dt \quad (1)$$

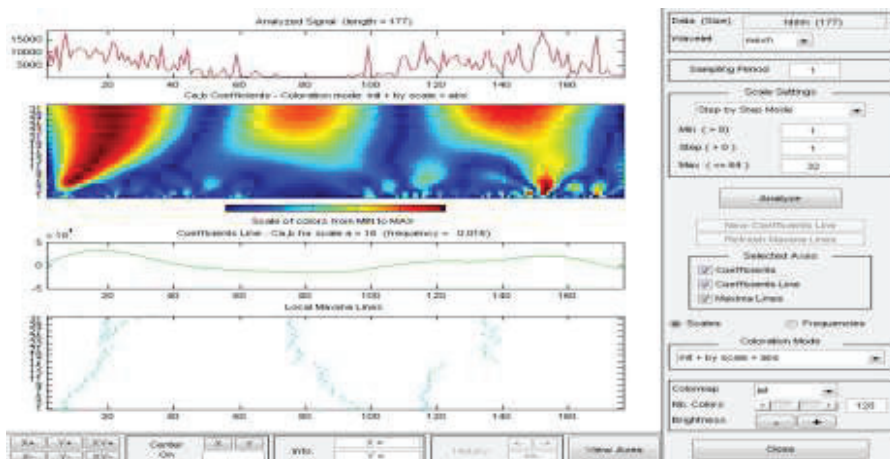
Долгионцор масштабтай гаргаж болох долгионцор үйл ажиллагаа юм. Долгионцор ямар нэгэн дохио авч масштабттай долгионцорын хувиргалт хийдэг. Үр дүнд нь өөрчлөх долгионцор өөр өөр түвшинд дохион дүрслэл юм. Вейвлет долгион дохио боловсруулаж ашигтай болгодог. Вейвлетийг урвуу, шилжилтийн, үржүүлж, нэгтгэх болон үл мэдэгдэх дохио долгионы мэдээлэл гарган авахад ашигладаг техник гэж нэрлэж болно. Вейвлетийг долгион боловсруулахад болон хайгуулын геофизикд 10 гаруй жил хэрэглэж ирсэн.

Зураг 1. Вейвлет хэлбэрүүд

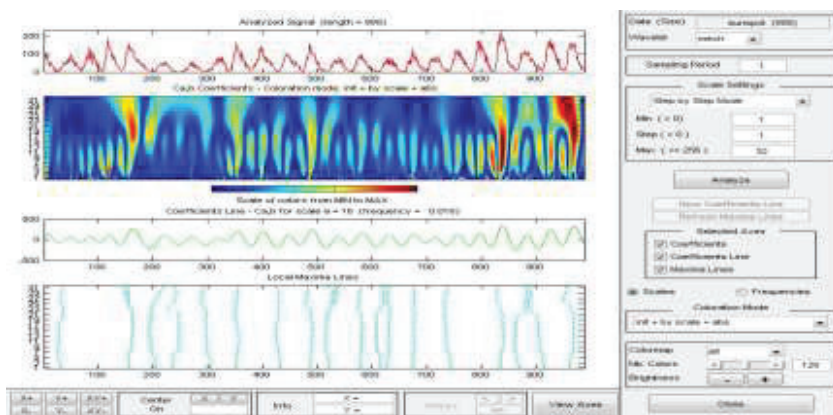
III. Судалгааны үр дүн:

Зураг 2-д үзүүлсэн анализ нь 2002 оны 2 дугаар сарын 12 ноос 2016 оны 12 дугаар сарын 27 хүртэл нарны тэсрэлтийн эрчмийг мексик хэлбэрийн 32 вейвлет анализ хийсэн.

Зураг 2. Нарны тэсрэлтийн мексик 32 Нарны толбоны вейвлет анализ

Зураг 3-д үзүүлсэн анализ нь 1877 оноос 1959 он хүртэлх нарны толбоны мексик хэлбэрийн 32 вейвлет анализ хийсэн.

Зураг 3. Нарны толбоны мексик 32 нарны толбоны вейвлет анализ

График 1-д үзүүлсэн график нь 1877 оноос 1959 он хүртэлх нарны толбоны мексик хэлбэрийн 32 вейвлет анализ хийж 11 үелэлтэй зүсэлт хийж нарны толбо нь 1887 онд толбо ихтэй, 1890 оноос толбо багатай 1907 оноос толбо ихсэж байгаад, 1913 оноос багасаж нэг хэмийн үргэлжилж байгаад 1955 оноос толбо ихтэй харагдаж байна.

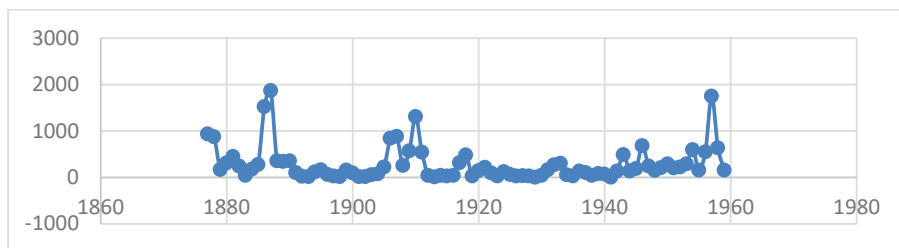

График 1. Нарны толбоны 11 үелэлтэй

График 2-д үзүүлсэн график нь 2002 оны 2 дугаар сарын 12 ноос 2016 оны 12 дугаар сарын 27 хүртэл нарны тэсрэлтийн эрчмийг мексик хэлбэрийн 32 вейвлет анализ хийж 11 үелэлтэй зүсэлт хийж нарны тэсрэлт нь 2002-2014 он эхлэн тэсрэлт ихсэж 2015, 2016 онуудад тэсрэлт багасаж байгааг харуулж байна.

График 2. Нарны тэсрэлтийн 11 үелэлтэй <http://www.thesis.lebedev.ru/>.

График 3-д үзүүлсэн график нь 1877 оноос 1959 он хүртэлх нарны толбоны мексик хэлбэрийн 32 вейвлет анализ хийж 53 үелэлтэй зүсэлт хийж гаргасан график. График 4-д үзүүлсэн график нь 2002 оны 2 дугаар сарын 12 ноос 2016 оны 12 дугаар сарын 27 хүртэл нарны тэсрэлтийн эрчмийг мексик 32 вейвлет анализ хийж 53 үелэлтэй зүсэлт хийж гаргасан график.

График 3. Нарны тэсрэлтийн 53 үелэлтэй

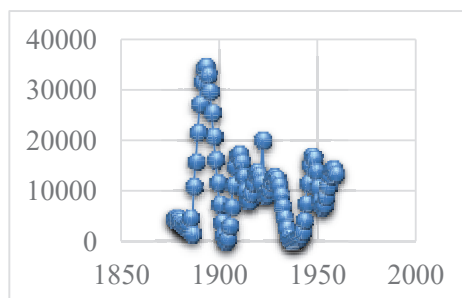

График 4. Нарны толбоны 53 үелэлтэй үелэлтэй

График 5-д үзүүлсэн график нь нарны хүчтэй тэсрэлтийн 2002-2016 он хүртэл өдөр бүр цаг цагаар нь ялгаж бичиж байгаад нэг өдөрт болсон цаг тутмын тэсрэлтийг өдөрлүү шилжүүлж гаргасан өдрийн нийлбэрээр гарсан график гар аргаар бодож туршилт хийсэн.

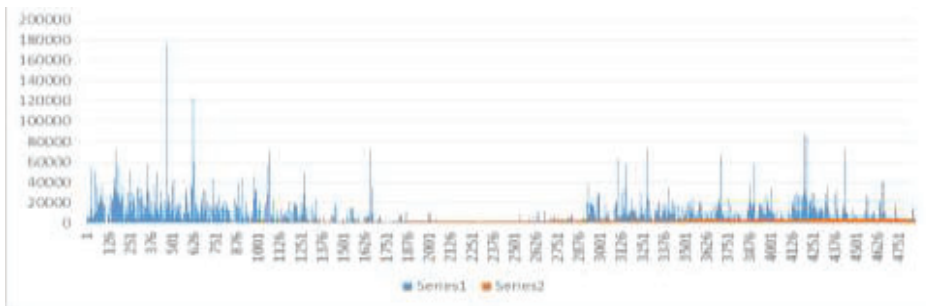

График 5. Нарны тэсрэлтийн 2002-2016 он хүртэл өдрийн нийлбэрээр гарсан график <http://www.tesis.lebedev.ru/>.

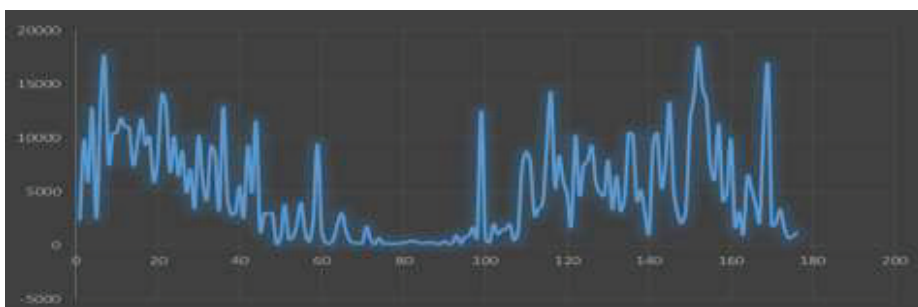
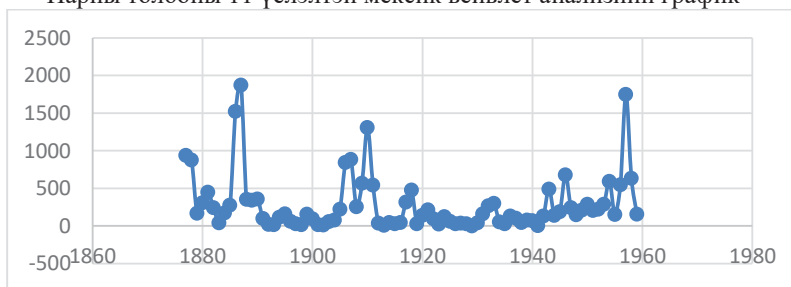

График 6. Нарны тэсрэлтийн 2002-2016 он хүртэл сарын дундажаар график <http://www.tesis.lebedev.ru/>

График 6-д үзүүлсэн график нь нарны хүчтэй тэсрэлтийн 2002-2016 он хүртэл өдөр бүр цаг цагаар нь ялгаж бичиж байгаад нэг өдөрт болсон цаг тутмын тэсрэлтийг өдөрлүү шилжүүлж нэг сард болсон өдөр тутмын тэсрэлтийг сар руу шилжүүлж гаргасан сарын дундажаар гарсан график гар аргаар бодож туршилт хийсэн.

Дүгнэлт: Энэхүү судалгааны ажилд нарны тэсрэлт болон толбоны өгөгдөл бэлдэж Үргэлжилсэн вейвлет функцууд нь мексик(малгай) болон морлет вейвлетийг ашиглаж вейвлет анализ хийж графикаар дүгнэсэн. Нарны толбоны матераил 1877 оноос 1959 он хүртэл, нарны тэсрэлтийн материал 2002 оны 2 сарын 12 –оос 2016 оны 12 сарын 27 хүртэл эдгээр материалуудыг ашиглаж вейвлет анализийн тооцоог хийсэн.

Нарны толбоны 11 үелэлтэй мексик вейвлет анализийн график

Нарны толбо болон нарны тэсрэлтын 11 жилийн үелэлтэй вейвлет анализийн хувьд толбоны графикаас харахад толбоны тоо нь хугацаанаас хамаараад 1885, 1886 онуудад ихсэж байгаад 1887 оноос эхлэн толбоны тоо багасаад 1957 оноос 1959 онуудад ихсэж байгааг харуулж байна.

Нарны тэсрэлтийн 11 үелэлтэй мексик вейвлет анализийн график

Тэсрэлтийн графикаас харахад нар дээр тэсрэлт нь хугацаанаас хамаараад 2002 оноос 2008 он хүртэл нарны тэсрэлтийн балла М-1,7 2010 оны балла М-2,1 2015, 2016 оны балла М-2,5 2012 оны балла М-2,8 2013 оны балла М-2,9 2011 оны балла М-3,5 2014 оны балла М-3,6 хүчтэй их тэсрэлттэй байсан бөгөөд 2002, 2010 он хүртэл нар дээр тэсрэлтүүд ихсэж байсан боловч 2011, 2014 онуудад хамгийн хүчтэй тэсрэлттэй байсан 2014 оноос хойш тэсрэлт багассан боловч нэг хэмийн үргэлжилж байгаад 2016 онд тэсрэлт ихсэж байгааг харуулж байна.

НОМ ЗҮЙ:

1. Д.Баасанжав, Астрономийн цаглабар, 2015 но хуудас 84
2. Д.Баасанжав, Д.Лхагвасүрэн, Г.Даваахүү, Н.Тунгалаг, С.Санжжав, Астрономи, 2016 он хуудас 164-178
3. Ч.Лхагважав, Нарны дөл дахь Гелийн гэрэлтэлт, 2011 он хуудас 23-26
4. Ж.Баасандорж, Инженерийн математик-1, Улаанбаатар, 1997 он хуудас 175-178
5. Д.Батмөнх Нар, Нарны аймаг 2017 он хуудас 23-32
6. Ц.Содов, С.Гандулам, Физик-Одон орон, 2002 он хуудас 14
7. 2008 оны ООГХ Астрофизикийн салбарын тайлан. Нар идэвхт үзэгдлүүдийн талаар мэдээлэл
8. 2011-2013 онуудын ООГХ Астрофизикийн салбарын тайлан. Нарны толбоны мэдээлэл

ХАВСРАЛТ:

Нарны толбоны 11 үелэлтэй вейвлетийн 1877-1959 хоорондох өгөгдөл

Он	Үечлэлийн тоо угта
1877	936.652
1878	876.055

Он	Үечлэлийн тоо угта
1921	211.376
1922	94.297

1879	168.098
1880	306.397
1881	447.468
1882	240.424
1883	39.205
1884	172.004
1885	274.294
1886	1521.829
1887	1869.914
1888	351.62
1889	339.063
1890	356.97
1891	99.471
1892	19.917
1893	15.996
1894	114.521
1895	159.685
1896	59.263
1897	27.067
1898	14.971
1899	156.747
1900	94.262
1901	14.494
1902	12.429
1903	57.655
1904	77.026
1905	221.925
1906	842.749
1907	883.593
1908	253.47
1909	567
1910	1308.883
1911	541.945
1912	38.282
1913	8.04
1914	42.778
1915	26.515
1916	42.666
1917	315.864
1918	478.066
1919	28.816
1920	139.317

1923	25.233
1924	120.765
1925	61.626
1926	27.869
1927	36.458
1928	28.388
1929	0.419
1930	40.579
1931	158.396
1932	267.678
1933	299.497
1934	53.767
1935	26.399
1936	132.492
1937	103.13
1938	43.305
1939	78.418
1940	71.024
1941	2.45
1942	132.081
1943	488.636
1944	137.038
1945	189.52
1946	677.808
1947	242.783
1948	146.245
1949	208.9
1950	286.155
1951	203.387
1952	222.79
1953	285.483
1954	592.633
1955	152.066
1956	545.943
1957	1748.644
1958	633.687
1959	155.583

ДОМАЙН СЕРВЕРИЙН ЭРСДЭЛ, БУУРУУЛАХ АРГА ЗАМ

Ү.Эрдэнэсүвд

*(Соёл Эрдэм дээд сургууль,
Мэдээллийн технологийн тэнхим,
докторант)*

Агуулгын товч: Монгол Улсад мэдээлэл, сүлжээний технологийг хэд хэдэн салбар нэгжүүд өргөн ашигладаг. Нийгэм дэхь тогтвортой байдал, иргэдийн эрх, эрх чөлөө, хууль журам, төрийн үнэт зүйлийг бүрэн бүтэн байдлыг хадгалах нь мэдээллийн аюулгүй байдлыг хангах, хамгаалахтай холбоотой асуудлын нэг юм. Улсын хэмжээнд мэдээллийн аюулгүй байдлыг хангах бүтэцтэй болгох, төрийн байгууллагын мэдээллийн системийн программ хангамж, тоног төхөөрөмжийг лицензлүүлэх, мэдээллийг ангилах, тодорхойлох, үнэлэх талаар холбогдох хууль, журамд тусгах, одоогийн батлагдсан байгаа мэдээллийн аюулгүй байдлын стандартыг мөрдүүлэх зэрэг ажлыг гүйцэтгэхийг заасан ч хамаарлын шинжилгээ хийсэн судалгааны ажил одоогийн байдлаар байхгүй байна. Иймд домайн серверийн аюулгүй байдлын эрсдэл, аюул заналхийлэл болон Монгол улсад мөрдөж байгаа хууль⁵, дүрэм, журам, стандарт дээр хамтарсан суурь судалгаа хийгдээгүй. Энэхүү судалгааны ажлаар сүлжээгээр дамжиж байгаа халдлага довтолгооноос хамааран ямар хор хохирол учирлаж болох талаас нь хууль, стандарт, дүрэм, журамтай⁶ хэрхэн хамаарах талаар судлахын тулд домайн серверийн эрсдэл⁷, бууруулах арга замыг томъёолсон.

Түлхүүр үг: кибер халдлага, веб, хамгаалалт

Удиртгал: Домайн нэрийг ихэвчлэн веб сайт, имэйл үйлчилгээ гэх мэт интернетээр дамжуулан үзүүлж буй үйлчилгээг тодорхойлоход ашигладаг. Домайн нэрийг янз бүрийн сүлжээний нөхцөл байдал болон программын тусгай нэршил, хаяглалтын зорилгоор ашигладаг. Ерөнхийдөө домайн нэр нь сүлжээний домайн эсвэл Интернетэд нэвтрэхэд ашигладаг хувийн компьютер, сервер компьютер гэх мэт Интернет протокол (IP) нөөцийг тодорхойлдог. Домайн нэрний чухал үүрэг бол тоон хаягтай интернетийн нөөцөд амархан танигдах, цээжлэх боломжтой нэрээр хангах явдал юм. Домайн нэр нь Домайн нэрийн Системийн дүрэм, журмын дагуу үүсдэг.

Домайн серверийн үндсэн ойлголт: Домайн нэрийн систем (DNS) нь Интернет эсвэл бусад интернет протокол (IP) сүлжээн дэх компьютер, үйлчилгээ болон бусад эх сурвалжуудад зориулсан шаталсан, тархсан нэрлэх систем юм. Энэ нь янз бүрийн мэдээллийг холбогдох нэгж бүрт хуваарилагдсан домайн нэртэй холбодог. Хамгийн гол нь энэ нь үндсэн сүлжээний протокол бүхий компьютерийн үйлчилгээ, төхөөрөмжүүдийн байршлыг тогтоох, тодорхойлоход шаардлагатай, тоон IP хаяг руу амархан цээжилсэн домайн нэрийг хөрвүүлдэг. Домайн нэрийн систем нь 1985 оноос

хойш интернетийн үйл ажиллагааны чухал бүрэлдэхүүн хэсэг байсаар ирсэн. Домайн нэрийн систем нь домайн бүрт эрх мэдэл бүхий нэрийн серверүүдийг томилох замаар домайн нэр өгөх, тэдгээр нэрийг интернетийн эх сурвалжид буулгах үүргийг шилжүүлдэг. Сүлжээний администраторууд өөр нэрийн серверт хувиарлагдсан нэрийн зайн дэд домайнуудын эрх мэдлийг шилжүүлж болно. Энэхүү механизм нь хувиарлагдсан, алдааг тэсвэрлэх, үйлчилгээг үзүүлдэг бөгөөд нэг том мэдээллийн төвөөс зайлсхийх зорилготой. Домайн нэрийн систем нь мэдээллийн сангийн үйлчилгээний үндсэн функцийг мөн тодорхойлдог. Энэ нь Интернет протоколын багцын нэг хэсэг болох DNS-д ашиглагдаж буй өгөгдлийн бүтэц, мэдээллийн солилцооны нарийвчилсан тодорхойлолт болох DNS протоколыг тодорхойлдог. Интернет нь домайн нэрийн шатлал ба IP хаягийн орон зай гэсэн хоёр үндсэн нэрийн орон зайг хадгалдаг. Домайн нэрийн систем нь домайн нэрийн шатлалыг хадгалж, түүний болон хаягийн зай хоорондын орчуулгын үйлчилгээг үзүүлдэг. Интернет нэрийн серверүүд болон харилцааны протокол нь Домайн нэрийн системийг хэрэгжүүлдэг. DNS нэрийн сервер нь DNS бичлэгүүдийг хадгалдаг сервер бөгөөд өгөгдлийн сангийнхаа эсрэг агуулгад хариулт өгдөг. DNS мэдээллийн санд хадгалагдаж буй хамгийн түгээмэл төрлийн бичлэгүүд нь эрх мэдлийг эхлүүлэх (SOA), IP хаяг (A ба AAAA), SMTP мэйл солилцогч (MX), нэрийн сервер (NS), урвуу DNS хайлт хийх заагч (PTR), домэйн нэрийн бусад нэр (CNAME) юм. Хэдийгээр ерөнхий зориулалтын өгөгдлийн сан байхаар төлөвлөөгүй ч DNS нь DNSSEC бичлэг гэх мэт автомат хайлт, эсвэл хариуцлагатай хүний (RP) бүртгэл зэрэг хүний асуулгад зориулсан бусад төрлийн өгөгдлийн бүртгэлийг хадгалах зорилгоор цаг хугацааны явцад өргөжсөн. Ерөнхий зориулалтын мэдээллийн сангийн хувьд DNS нь бодит цагийн хар нүхний жагсаалтыг (RBL) хадгалах замаар хүсээгүй имэйл (спам)-тай тэмцэхэд ашиглагдаж байна. DNS мэдээллийн сан нь уламжлалт ёсоор бүтэцлэгдсэн текст файл, бүсийн файлд хадгалагддаг боловч бусад мэдээллийн сангийн системүүд түгээмэл байдаг. Домайн нэрийн систем нь анх хэрэглэгчийн датаграмын протоколыг (UDP), IP дамжуулалт болгон ашигладаг байсан. Найдвартай байдал, аюулгүй байдал, нууцлалын асуудал нь дамжуулах хяналтын портокол (TCP) болон бусад олон протоколын боловсруулалтыг бий болгосон.

Хэрэглэгчид website.com домайн нэрийг хөтөч дээрээ бичихэд DNS шийдүүлэгч (үйлдлийн систем дэх программ) нь тоон IP хаяг эсвэл website.com-ыг хайдаг. Энэ нь:

- DNS шийдүүлэгч нь өөрийн локал кэш дэх IP хаягийг хайдаг.
- Хэрэв DNS шийдүүлэгч кэш дэх хаягийг олохгүй бол DNS серверээс асуудаг.
- DNS серверүүдийн рекурсив шинж чанар нь зөв IP хаягтай DNS серверийг хайж олохын тулд бие биенээсээ асууж, домайн нэрийн каноник зураглалыг IP хаягаар нь хадгалдаг эрх бүхий DNS серверийг олох боломжийг олгодог.
- Шийдвэрлэгч нь IP хаягийг олсны дараа хүсэлт гаргасан программ руу буцааж, цаашид ашиглах хаягийг кэш болгодог.

DNS эмзэг сул байдал: DNS нь өдөр тутмын амьдралд маш их ач холбогдолтой болохыг онцлон харуулсан мэдэгдэл бөгөөд энэ нь сүлжээний аюулгүй байдлын хамгийн том бүтэлгүйтэл юм. DNS-тэй холбоотой хамгийн том сорилт бол үүнийг хаах боломжгүй, хянахад маш хэцүү бөгөөд аюулгүй байдал нь нэн тэргүүний асуудал биш байсан эрин үед хөгжүүлэгдэж, хакеруудын дуртай нөхцөл байдлыг бий болгодог. Хэрэглэгчид хэзээ нэгэн цагт интернетэд холбогдох шаардлагатай болдог тул DNS нь блокчейн орон зайд бэрхшээлтэй тулгардаг. Хэдэн жилийн өмнө My Ether Wallet дээр DNS хулгайлагдсанаас эхлээд Pancake Swap болон Cream Finance-д сүүлийн үеийнх хүртэл DNS-ийн сул талуудтай холбоотойгоор хөрөнгө оруулагчдын олон тэрбум долларын криптовалют алга болж, тоо томшгүй олон хэрэглэгчид өдөр бүр шинэ аюул заналхийлэлд өртөж байна.

Домайн нэрийн бүртгэл: Домайн нэрийг ашиглах эрхийг Интернэтийн нэр, дугаарын системд хяналт тавих үүрэгтэй Интернэтийн нэр, дугаарын корпораци (ICANN) эсвэл OpenNIC зэрэг бусад байгууллагуудаар итгэмжлэгдсэн домайн нэр бүртгэгчид олгодог. ICANN-ээс гадна дээд түвшний домайн (TLD) бүрийг бүртгэлийн газар ажиллуулдаг захиргааны байгууллага техникийн хувьд засварлаж, үйлчилгээ үзүүлдэг. Бүртгэл нь өөрийн эрх мэдэл бүхий бүс дэх нэрсийн мэдээллийн санг ажиллуулах үүрэгтэй боловч энэ нэр томъёог ихэвчлэн TLD-д ашигладаг. Бүртгүүлэгч нь домайн бүртгүүлэх хүсэлт гаргасан хүн эсвэл байгууллага юм. Бүртгэл нь домайн нэр бүртгэгч бүрээс бүртгэлийн мэдээллийг хүлээн авч, холбогдох бүсэд нэр өгөх эрх бүхий (итгэмжлэгдсэн) бөгөөд WHOIS протоколыг ашиглан мэдээллийг нийтэлдэг.

DNS халдлага: DNS бол харилцааны үндсэн хэлбэр юм. Энэ нь хэрэглэгчийн оруулсан домаинуудыг авч IP хаягтай тааруулдаг. DNS халдлага нь хортой үйл ажиллагаа явуулахын тулд энэ механизмыг ашигладаг. Жишээ нь: DNS туннел хийх техник нь аюул заналхийлэгчдэд сүлжээний холболтыг алдагдуулж, зорилтот сервер рүү алсаас хандах боломжийг олгодог. DNS халдлагын бусад хэлбэрүүд нь аюул заналхийлэгчдэд серверүүдийг устгах, өгөгдөл хулгайлах, хэрэглэгчдийг залилан мэхлэх сайт руу хөтөлж, түгээсэн үйлчилгээ (DDoS) халдлага хийх боломжийг олгодог.

- DNS Tunneling- DNS туннел хийх нь DNS асуулга болон хариулт доторх бусад программууд эсвэл протоколуудын өгөгдлийг кодлох явдал юм. Энэ нь ихэвчлэн DNS серверийг авч, халдагчид алсын сервер болон програмуудыг удирдах боломжийг олгодог өгөгдлийн ачааллыг агуулдаг. DNS туннел хийх нь ихэвчлэн эвдэрсэн системийн гадаад сүлжээний холболтод тулгуурладаг бөгөөд энэ нь сүлжээнд нэвтрэх боломжтой дотоод DNS сервер рүү нэвтрэх боломжийг олгодог. Энэ нь мөн сервер болон домайныг хянах шаардлагатай бөгөөд энэ нь өгөгдлийн ачааллыг гүйцэтгэх боломжтой программуудыг гүйцэтгэх, түүнчлэн сервер талын туннел хийх эрх бүхий серверийн үүрэг гүйцэтгэдэг.

- DNS Amplification-DNS өсгөлт (олшруулах) халдлага нь зорилтот сервер дээр DDoS буюу Distributed Denial of Service-ийг гүйцэтгэдэг. Энэ нь зорилтот DNS хариултын урсгалыг дарахын тулд нийтэд нээлттэй DNS серверүүдийг ашиглах явдал юм.

- Ихэвчлэн халдлага нь аюул заналхийлэгч нь DNS хайх хүсэлтийг нээлттэй DNS сервер рүү илгээж, эх хаягийг зорилтот хаяг болгохын тулд хууран мэхлэх замаар эхэлдэг. DNS сервер нь DNS бичлэгийн хариуг буцааж өгсний дараа энэ нь халдагчийн удирддаг шинэ зорилт руу дамждаг.

- DNS Flood Attack-үерийн халдлага нь хэрэглэгчийн датаграмын протокол (UDP) үер хийх DNS протоколыг ашиглах явдал юм. Аюул заналхийлэгчид хүчинтэй (гэхдээ хуурамч) DNS хүсэлтийн пакетуудыг маш өндөр пакетийн хурдаар байрлуулж, дараа нь эх сурвалжийн IP хаягуудын асар том бүлэг үүсгэдэг.

- Хүсэлтүүд хүчинтэй харагдаж байгаа тул зорилтот DNS серверүүд бүх хүсэлтэд хариу өгч эхэлдэг. Дараа нь DNS сервер асар их хэмжээний хүсэлтэд дарагдаж болзошгүй. DNS халдлага нь сүлжээний асар их нөөц шаарддаг бөгөөд энэ нь зорилтот DNS дэд бүтцийг офлайн болтол нь ядраахад хүргэдэг. Үүний үр дүнд зорилтот хүний интернетийн хандалт мөн буурдаг.

- DNS Spoofing-DNS хууран мэхлэлт буюу DNS кэшийн хордлого нь өөрчилсөн DNS бүртгэлийг ашиглан зорьсон газраа дуурайлган онлайн траффийг залилан мэхэлсэн сайт руу чиглүүлдэг. Хэрэглэгчид залилан мэхлэх газарт хүрмэгц тэд өөрсдийн данс руугаа нэвтрэхийг хүсэх болно.

- Мэдээллийг оруулсны дараа тэд заналхийлсэн этгээдэд нэврэх эрх, хуурамч нэвтрэх маягт руу оруулсан аливаа нууц мэдээллийг хулгайлах боломжийг олгодог. Нэмж дурдахад эдгээр хортой вебсайтуудыг эцсийн хэрэглэгчдийн компьютер дээр вирус эсвэл өт суулгахад ашигладаг бөгөөд энэ нь аюул заналхийлэгчийг машин болон түүний хадгалдаг аливаа өгөгдөлд удаан хугацаагаар нэвтрэх боломжийг олгодог.

- NXDOMAIN Attack-DNS NXDOMAIN үерийн DDoS халдлага нь хүчингүй эсвэл байхгүй бичлэгийн хүсэлтийг их хэмжээгээр ашиглан DNS серверийг дарахыг оролддог. Эдгээр халдлагуудыг ихэвчлэн DNS эрх бүхий серверийг асуухад нөөцийнхөө ихэнхийг (эсвэл бүгдийг) ашигладаг DNS прокси сервер хариуцдаг. Энэ нь DNS эрх бүхий сервер болон DNS прокси сервер хоёулаа муу хүсэлтийг шийдвэрлэхэд бүх цагаа зарцуулдаг. Үүний үр дүнд хууль ёсны хүсэлтэд хариу өгөх хугацаа бүр мөсөн зогсох хүртэл удааширдаг.

Имэйл хаягийг хууран мэхлэх-хууран мэхлэх и-мэйл хаягууд илгээгч

Хакерууд DNS-ийг хэрхэн ашигладаг: Энэ системийн асуудал нь хэрэв хакер шийдвэрлэгчээс буруу IP хаягийг буцааж мэдээллэх арга олж чадвал нэг веб хаяг руу орохыг оролдсон хүн бүр хуурамч хаяг руу илгээгдэх бөгөөд энэ нь хэрэглэгчдэд ямар ч ойлгомжтой арга байхгүй. Ямар нэг зүйл буруу байгааг илрүүлэх. Үүний нэгэн адил, имэйлийг буруу очих газар руу хүргэх гэх мэт. Гол асуудал нь DNS серверийн тохиргооны нэг хэсэг юм. “DNS серверүүд мартагдах хандлагатай байдаг бөгөөд тэдгээрийг анхдагч тохригоо нь аюулгүй байх албагүй” гэж SANS хүрээлэнгийн ажилтан, Дун-ийн аюулгүй байдлын захирал Крис Брентон анхааруулав. DNS-ийн аюулгүй байдлыг хангахын тулд

тохиргоо болон бусад өөрчлөлүүдийг авч үзэхээсээ өмнө DNS-д халдаж болох зарим арга замыг авч үзье.

Кэшийн хордлого: Кэшийн хордлого нь домайн нэрийн системийн нэг хэсэг болох серверийн кэш уруу худал мэдээлэл оруулах явдал юм. Үүнийг хийх ердийн арга бол мэдээллийн хүсэлтэд хуурамч эх сурвалжийн IP хаяг бүхий хуурамч “хариу” илгээх явдал юм. Хэрэв асуусан серверээс жинхэнэ хариу ирэхээс өмнө хуурамч хариу ирвэл хуурамч хариултыг кэш болгож болзошгүй. Ийм маягаар кэшийг худал мэдээллээр хордуулсны дараа дараагийн мэдээллийн хүсэлтэд мэдээллийн хугацаа дуусах хүртэл энэ худал мэдээллээр хариулах болно. Гиймээс хэрэв компанийн шийдвэрлэгч хордсон бол орон нутгийн хэрэглэгчид хордсон мэдээллийг хүлээн авах болно. Хэрэв ISP-ийн шийдүүлэгч эсвэл нийтийн шийдүүлэгч хордвол үр нөлөө нь илүү өргөн тархах болно. Кэш хэр удаан хордсон хэвээр байна вэ? DNS мэдээлэл нь амьдрах хугацаатай (TTL) холбоотой байдаг бөгөөд энэ нь хугацаа нь дуусахаас өмнө хүчинтэй байх бөгөөд эрх бүхий серверээс дахин татаж авах шаардлагатай хугацаа юм. DNS мэдээллийн TTL-ийг домайн нэрийн эзэмшигч зааж өгч болох боловч үүнийг зөв хийх нь тэнцвэржүүлэх сайн үйлдэл юм. Хэрэв үүнийг удаан хугацаагаар тохируулсан бол домайн эзэмшигчийн хийсэн аливаа өөрчлөлт нь Интернэтээр цацагдахад удаан хугацаа шаардагдана, учир нь хуучин, хуучирсан мэдээлэл нь хугацаа нь дуусахаас өмнө шийдэгчийн кэшэд удаан хугацаагаар үлдэх болно. Гэхдээ үүнийг богино хугацаанд тохируулсан бол хакерын хийсэн аливаа хортой өөрчлөлт нь илүү хурдан тархах бөгөөд ингэснээр хортой өөрчлөлтийг илрүүлэхээс өмнө хүчин төгөлдөр болох магадлал өндөр болно. (Онолын хувьд, кэшийг хордуулж чадсан хакер нь удаан хугацааны үр нөлөө үзүүлэхийн тулд хортой бичлэгийнхээ TTL-ийг долоо хоног, сараар тохируулж болно, гэхдээ ихэнх DNS программ хангамжид хамгийн их TTL байдаг. BIND тохиолдолд долоо хоног, эсвэл Microsoft DNS-ийн хувьд 24 цаг.)

DNS серверүүдийг эвдэж байна. DNS-ийг эвдэх илүү үр дүнтэй арга бол эрх бүхий нэрийн серверийн мэдээллийг өөрчлөх явдал юм. Үүнийг серверийн үйлдлийн систем эсвэл DNS программ хангамжийн засварлагдаагүй сул талыг ашиглах замаар серверийг эвдэх замаар хийж болно. Илүү хялбар арга бол 2013 онд Сирийн цахим арми (SEA) хэмээх хакерын бүлэглэлийн ашиглаж байсан аргачлалыг ашиглан Нью-Йорк Таймс сонины бүртгэлийг интернетээс хассан.

Энэ техник нь дараах байдалтай байна: Нэрийн серверийг байгууллага дотооддоо эсвэл домайн нэр эзэмшигчийн өмнөөс домайн нэр бүртгэгч гэх мэт гуравдагч этгээд ажиллуулж болно. Аль ч тохиолдолд түүнд агуулагдах домайн нэрийн бүртгэлийг үе үе өөрчлөх эсвэл шинэчлэх шаардлагатай болно. Үүнийг хийхийн тулд администратор нэвтэрч өөрчлөлт, шинэчлэлт хийх шаардлагатай. Гиймээс хэрвээ хакер нэвтрэх эрхэд нэвтэрч чадвал (магадгүй энгийн нийгмийн инженерчлэл эсвэл фишинг и-мэйл халдлага) тэд DNS бүртгэлийг өөрчилж, жинхэнэ веб серверийг өөрөө хакердсан мэт үр дүнтэй траффикийг өөрийн сайт руу чиглүүлж чадна.

DNS үйлчилгээг үгүйсгэх: Магадгүй хакерууд компанийн DNS серверүүдийг эвдэх хамгийн хялбар арга бол DDoSing буюу цагийн турш

түрээслэх боломжтой ботнет ашиглан серверүүдийн эсрэг DDoS халдлага хийх явдал юм. Дун гэх мэт томоохон удирдлагатай үйлчилгээ үзүүлэгчийг DDoSing хийх нь амаргүй (2016 оны 10-р сард болсон үйл явдлаас харахад боломжгүй зүйл биш ч) гэхдээ DDoS халдлагын эрсдэлийг бууруулах арга хэмжээ аваагүй л бол ихэнх корпорацийн DNS серверүүдийг DDoSing хийх нь ихэнх хакеруудын хувьд өчүүхэн зүйл байж болох юм.

Домайн серверт дүн шинжилгээ хийсэн байдал: Гадаадын хакерын бүлэглэлүүд манай улсын төрийн байгууллагын мэдээллийн сан уруу веб сайтаар дамжин удаа дараалан халдах болсонтой холбогдуулан аймгуудын веб сайтуудад Zenmap хэрэгсэл болон OWASP тестийн тусламжтайгаар дүн шинжилгээ хийж үзсэн. Үүнийг 2.1 дугаар хүснэгтэд харуулснаар нээлттэй 21, 80 портуудаараа халдлага хийгдэх боломжтой, нийтлэг эмзэг байдал ба эрсдэлийн алдаа (Common Vulnerabilities and Exposures (CVE))-уудын кодууд илэрснийг 1 дугаар хүснэгтэд харуулав.

1 дугаар хүснэгт

Аймгуудын веб хуудас дээр илэрсэн эмзэг байдлыг судалгаа

№	Тест хийсэн веб хуудас	Порт	CVSS оноо	CVE код	Халдлагын хэлбэр
1	www.██████████.gov.mn	21 80 443	5.0 9.3 5.0 5.0	CVE-2011-1002 CVE-2010-1938 CVE-2007-6750	Зайнаас тандалт хийх болон веб хуудсыг удаашруулах
2	www.██████████r.gov.mn	21	5.0 9.3	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх
3	www.██████████.gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх
4	www.bulgan.gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх
5	www.govi-altai.gov.mn	27 80 465	5.0 9.3 5.0 9.3	CVE-2011-1002 CVE-2010-1938 CVE-2007-6750 CVE-2010-4344	Зайнаас тандалт хийх болон веб хуудсыг удаашруулах
6	www.govisumber.gov.mn	80	5.0 5.0 7.5	CVE-2011-1002 CVE-2007-6750 CVE-2014-3704	Зайнаас тандалт хийх болон веб хуудсыг удаашруулах SQL тарилга
7	www.██████████.gov.mn	443	5.0 5.0	CVE-2011-1002 CVE-2005-3299	Зайнаас тандалт хийх
8	www.██████████.gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх

9	www.dundgovi.gov.mn	330 6	5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх SQL нь халдлагад өртөх магадлалтай
10	www. gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх
11	www.selenge.gov.mn	27 80 443	5.0 9.3 7.5 5.0	CVE-2011-1002 CVE-2010-1938 CVE-2014-3704 CVE-2007-6750	Зайнаас тандалт хийх болон веб хуудсыг удаашруулах
12	www.sukhbaatar.mn	80	5.0 5.0	CVE-2011-1002 CVE-2007-6750	Зайнаас тандалт хийх болон веб хуудсыг удаашруулах
13	www.uvs.gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх
14	www.uvurkhangai.gov.mn	587	5.0 9.3	CVE-2011-1002 CVE-2010-4344	Зайнаас тандалт хийх
15	www.khovd.gov.mn	80	5.0	CVE-2007-6750	Веб хуудсыг удаашруулах
16	www.khovsgol.gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх
17	www.omnogovi.gov.mn	80	5.0	CVE-2007-6750	Веб хуудсыг удаашруулах
18	www. gov.mn		5.0	CVE-2011-1002	Зайнаас тандалт хийх

CVE-2011-1002 алдааны код нь 5353 портоор UDP дамжуулсан IPv4, IPv6 хаяглалтаар дамжиж ирсэн DNS серверийг алсын зайнаас (гаднаас) олон дахин давталттайгаар халдлага хийх боломжийг хакеруудад олгодог. Энэ нь CVE-2010-2244 кодыг буруу зассанаас үүссэн болохыг тодорхойлсон. Энэхүү алдаа нь 18 аймаг дээр үүссэн байгаа нь веб хөгжүүлэгч нар нээлттэй эхийн код ашиглах, худалдаж авах зэрэгтээ нийтлэг алдаа гаргадагтай холбоотой. Тухайн эх кодыг өөрсдийн болгож засдаггүй, алдаатай кодуудыг тэр чигээр нь авдаг, хамгаалалт хийдэггүй зэрэг дутагдал нь вебийн эмзэг байдлыг үүсгэснээр мэдээллийн аюулгүй байдлын эрсдэл үүсэх боломжийг олгосон.

Домайн серверт тулгарч буй эрсдэлийн шинжилгээний үр дүн: Кибер халдлага нь компаниудад болон хувь хүмүүст тулгардаг хамгийн том эрсдэлүүдийн нэг болоод байна. Бүр тодруулбал, домайн нэр рүү халдлага нь өмнөхөөсөө хамаагүй том аюул болж байна. Эдгээр аюул заналхийлэл нь нэр хүнд муудах, мэдээлэл хулгайлах, санхүүгийн алдагдалд орох зэрэг томоохон үр дагаварт хүргэдэг. Efficient IT and IDC-ийн 2019 оны Global DNS тайланд байгууллагууд 2018 онтой харьцуулахад Домайн нэрийн системийн (DNS) халдлага дунджаар 34%-иар өссөн байна. Нөхцөл байдлыг улам дордуулж байгаа зүйл бол ялагч домайн нэрийг олох эсвэл санахад хялбар бөгөөд таны

бизнесийн зорилгыг тусгах нь тийм ч амар ажил биш юм. Аюулгүй байдлын зөрчил болон DNS халдлагын өндөр эрсдэлийг нэмбэл бүх зүйл улам л төвөгтэй болно.

Домайн нэрийг хулгайлах аргачлал: Домайн нэрийг хулгайлах нь таны домайн нэрийг хулгайлсан гэж хэлж болох сонирхолтой арга юм. Хакер нь өөрийн зорилготой домайн бүртгэгчийн дансны дэлгэрэнгүй мэдээлэлд нэвтрэхийг оролддог бөгөөд энэ нь түүнд зөвшөөрөлгүй өөрчлөлт, шилжүүлэх хийх боломжийг олгоно. Үүнд DNS нэрийн серверүүдийг өөрчлөх, шинэ домайн статусыг тохируулах, домайн нэрийг шилжүүлэх зэрэг ордог. Олон жилийн туршид хэд хэдэн хакерууд алдартай сайтуудын DNS-ийг удирдаж, дансанд нь янз бүрийн өөрчлөлт хийж амжилтанд хүрсэн. Интернет нь DNS-ийн чадамжгүйгээр ажиллах боломжгүй тул урьдчилан сэргийлэх, засах арга хэмжээг хурдан авах нь цорын ганц гарц буюу арга юм. Домайн хулгайлагдсаны улмаас учирсан хохирлыг арилгах нь маш хэцүү, боломжгүй юм бол бүр ч төвөгтэй болгодог. Энэ нь бизнесийн нэр, халдлагад өртөх, өндөр зардалд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг тооцдоггүй. Халдлага нь таны домайн нэрийг хулгайлах олон арга зам байдаг. Мэдэхгүй байгаа хүмүүсийн хувьд DNS бол онлайн үйл ажиллагааны ул мөр үлдээдэг интернетийн үндсэн механизм бөгөөд таны хийж чадахгүй зүйл юм. DNS алдагдсан гэж нэрлэгддэг аюулгүй байдлын доголдол гарсан тохиолдолд таны DNS хүсэлтүүд ISP DNS серверүүдэд ил болж, хакеруудад зөвшөөрөлгүй хандах боломжийг олгоно. Хүмүүс мөн нийгмийн инженерийн халдлага, хуурамч фишинг хуудас, таны компьютерт орон нутгийн keylogger суулгаснаар хакеруудад бүх нууц мэдээллийг илгээдэг.

Домайн нэрээ кибер халдлагаас хамгаалах аргууд: Домайн нэрээ бүртгүүлэх боломжийг олгодог хэд хэдэн төрлийн домайн бүртгэгчид байдаг. Зарим нь хямд, зарим нь илүү үнэтэй. Гэсэн хэдий ч үнэ нь зөвхөн нөлөөлөх хүчин зүйл байх ёсгүй, учир нь энэ нь таны бизнесийн аюулгүй байдлын асуудал юм. Үүний оронд таны домайн нэрний аюулгүй байдлыг нэмэгдүүлэх нэмэлт болон нэмэлт функцуудыг хайж олох хэрэгтэй байдаг. Жишээ нь: 24/7 техникийн дэмжлэг, үр ашигтай DNS менежмент.

Хүчтэй нууц үг хэрэглэж, үе үе солих: Хүчтэй нууц үг нь үсэг, тоо, тэмдэгээс бүрдсэн нарийн төвөгтэй цуврал байх албагүй, гэхдээ та толь бичигт суурилсан үг, тэмдэглэлт өдөр, төрсөн өдөр, нийтлэг нэр гэх мэтийг ашиглахаас зайлсхийх хэрэгтэй. Ер нь 72-90 хоног тутамд нууц үгээ солих хэрэгтэй. Гэхдээ шинэ нууц үг маань мөн адил хүчтэй байх хэрэгтэй.

Хамгаалалтын ерөнхий түвшинг нэмэгдүүлэх: Хоёр хүчин зүйлийн баталгаажуулалт, домайн түгжих, WHOIS хамгаалалт зэрэг тодорхой функцуудыг идэвхжүүлснээр домайны хамгаалалтын түвшинг нэмэгдүүлэх боломжтой.

✓ Хоёр хүчин зүйлийн баталгаажуулалтыг идэвхжүүлж байна.

Та өөрийн бүх онлайн дансанд хоёр хүчин зүйлийн баталгаажуулалтыг идэвхжүүлэх хэрэгтэй. Баталгаажуулалтын хоёр дахь давхрага нь хэн нэгэн таны хэрэглэгчийн нэр, нууц үг рүү нэвтрэхийг оролдвол домайн нэрээ хянах чадвараа алдахаас хамгаалах болно.

✓ WHOIS хамгаалалтыг идэвхжүүлж байна.

Ерөнхийдөө хүмүүс домайн авах сонирхолтой эсвэл бүртгүүлсэн эсэхийг мэдэхийг хүсч байвал WHOIS мэдээллийн сан руу хандаж, домайн нэр эзэмшигчтэй холбоо барих эсвэл өмчлөлийг тодруулахад хялбар болгодог. Үүний зэрэгцээ таны гэрийн хаяг, оршин суугаа улс, холбоо барих дугаар цахим шуудан зэрэг интернэтэд илрэх хувийн мэдээллийн хэмжээг хязгаарлахын тулд WHOIS хамгаалалтаа идэвхжүүлсэн байх нь чухал юм. Энэ нь ялангуяа нийгмийн инженерийн халдлагаас урьдчилан сэргийлэхэд тустай.

✓ Дوماйн түгжээг идэвхжүүлж байна.

Бүх домайн бүртгэгчдээс санал болгож буй домайн түгжих нь таныг өөр бүртгэгч рүү зөвшөөрөлгүй домайн нэр шилжүүлэхээс сэргийлэх боломжийг олгодог аюулгүй байдлыг сайжруулах функц юм.

1. Фишинг эсвэл залилан и-мэйлийг анхаарч байгаарай.

Фишинг болон луйврын имэйлийг ихэвчлэн итгэмжлэгдсэн илгээгчийн имэйл хаяг эсвэл домайн нэрийг хуурамчаар илгээдэг. Жишээ нь: энэ имэйлийг ICANN-ээс ирж байгаа мэт харагдуулахын тулд халдагчид support@icann.org гэх мэт имэйлийг ашиглаж болно. Хэрэв та хэрэглэгчийн нэр, нууц үгээ хүссэн эсвэл өөр хуудас руу чиглүүлэхийг хүссэн имэйлийг олж харвал холбоос дээр дарахыг хүсч байвал үүнийг улаан туг гэж үзнэ. Ийм тохиолдолд албан ёсны веб хуудаснаас өөрийн домайн бүртгэгчтэй холбогдож эсвэл техникийн дэмжлэгтэй холбогдож энэ нь фишинг халдлага мөн эсэхийг тодорхойлоход тусална.

2. **Domain Vault** ашиглан өөрийн домайныг хамгаалаарай.

Domain Vault нь Namecheap-ийн өнөөг хүртэл хамгийн хүчирхэг домайн хамгаалалтыг санал болгож байна. Энэ нь бүртгэлийн түгжээг хүн болон машины баталгаажуулалттай хослуулснаар домайн хулгайлахыг бараг боломжгүй болгох зорилготой юм. Хэн нэгэн таны домайныг хакердах нь бараг боломжгүй байх болно. Байгууллагынхаа хүмүүсийг цахим шуудан жинхэнэ эсэхийг шалгах арга барилд сургахаас гадна SPF болон DMARC синтаксийг ашиглан дэд домайн болон баталгаажуулаагүй домаинуудын алдааг зааж өгч болно.

VPN ба мэдээлэл алдагдсан: VPN авах нь мэдээлэл алдагдахаас сэргийлж чадах эсэх: Виртуал хувийн сүлжээ (VPN) авах нь DNS алдагдлыг илрүүлэх эсвэл урьдчилан сэргийлэх болгоомжтой арга хэмжээ юм. VPN нь таны төхөөрөмжийн траффик Интернетэд холбогдсон бусад төхөөрөмж рүү шилжих үед шифрлэлтийн давхарга нэмдэг болохыг та харж байна. Үүний үр дүнд таны хувийн мэдээлэл, ялангуяа таны IP хаяг нууцлагдсан болно.

DNS алдагдахаас сэргийлэхийн тулд VPN-ээс хайх онцлог шинж чанарууд

Дараах нь DNS алдагдахаас сэргийлж чадах сайн VPN-д хайх ёстой хоёр чухал шинж чанар юм.

Шифрлэлт ба протокол: Таны хэрэгцээнд хамгийн сайн тохирох VPN-г олохын тулд зах зээлийг судал. Ялангуяа DNS алдагдсан тохиолдолд хамгийн сайн шифрлэлтийг санал болгодог VPN үйлчилгээ үзүүлэгчдийг хайж олох нь дээр. Бүртгэл нээхээсээ өмнө үйлчилгээний нууцлалын бодлогыг угцнших ёстой байдаг. Бүртгэлийг дэмждэггүй веб сайтуудад нь таны хувийн нууцыг хамгаалахад тустай.

Үнэгүй VPN үйлчилгээг ашиглахаас зайлсхий: Үнэгүй VPN үйлчилгээний хамгийн том асуудал бол тэдгээр нь ихэвчлэн улаан бөгөөд найдваргүй байдаг. Хэрэв компани энэ үйлчилгээг үнэ төлбөргүй санал болгож байгаа бол мөнгө зарцуулдаг VPN үйлчилгээтэй адил нууцлал, аюулгүй байдлыг хангахгүй байж магадгүй юм. Шийдвэр гаргахаасаа өмнө үнэгүй туршилтыг сонгон VPN-г туршиж үзэх боломжтой байдаг.

VPN нь баталгаатай шийдэл биш хэвээр байна: Хэдийгээр VPN нь аливаа зүйлийг шифрлэгдсэн, нууцлахын тулд нэмэлт хамгаалалтын давхаргыг хангадаг ч бүрэн баталгаатай хамгаалалтыг санал болгодоггүй. Таны IP хаягийн нууцлалыг алдагдуулж болзошгүй дахин холболт алдагдах магадлал байсаар байгаа тул та VPN-ээ тогтмол туршиж үзэх нь жхаалаг хэрэг юм. Хамгаалалтаа сайжруулахын тулд та суулгасан DNS алдагдуулах функц бүхий VPN-г ашиглаж, DNS алдагдалыг шалгах тест хийх хэрэгтэй. Мөн DNS алдагдсан тохиолдолд дэмжлэгийг агуулсан VPN хяналтын программ хангамжийг ашиглах зөвлөж байна. Хэд хэдэн мэргэжилтнүүд хоёр IP протоколыг хооронд нь харилцах боломжийг олгодог Windows-д суурилсан технологи болох Teredo-г идэвхгүй болгохыг зөвлөж байна. Энэхүү харилцаа холбоо нь DNS алдагдал үүсгэж болзошгүй тул үүнийг нэг удаа, бүр мөсөн идэвхгүй болгосноор эрсдэлийг арилгах болно.

Дүгнэлт:

Домайн нэрийг хамгаалах нь маш чухал юм. Хандалтаа алдах нь бизнес буурах, үйлчлүүлэгчидтэй холбоо тогтоох, SEO зэрэглэл буурах зэрэг хэд хэдэн үр дагаварт хүргэж болзошгүй. Өөрөөр хэлбэл, энэ нь бүрэн сүйрэлд хүргэх магадлалтай. Гэхдээ өөрийн бизнесийн нууцлал, аюулгүй байдлыг баталгаажуулах шаардлагатай арга хэмжээг авбал таны брендийг аюулгүй байлгаж, домайн хулгайлах магадлалыг эрс бууруулж чадна.

Нууцлал ба хянах асуудал: Анх нийтийн, шаталсан, тархсан, их хэмжээний кэштэй мэдээллийн сан хэлбэрээр бүтээгдсэн DNS протокол нь нууцлалын хяналтгүй байдаг. Хэрэглэгчийн асуулга болон нэрийн серверийн хариултыг шифрлэгдээгүй илгээж байгаа бөгөөд энэ нь сүлжээний пакет илрүүлэх, DNS хулгайлах, DNS кэшийг хордуулах, дундаас нь халдлага хийх боломжийг олгодог. Энэхүү дутагдлыг кибэр гэмт хэрэгтнүүд болон сүлжээний операторууд маркетингийн зорилгоор, олзлогдсон порталууд дээр хэрэглэгчийн баталгаажуулалт, цензурын зорилгоор ихэвчлэн ашигладаг. Агуулга хүргэх сүлжээний ашиг тусын тулд DNS асуулгад (RFC7871) үйлчлүүлэгчийн IP мэдээллийн түвшинг нэмэгдүүлэх саналууд нь хэрэглэгчийн нууцлалыг улам бүр илчилдэг.

DNS-тэй холбоотой нууцлалын асуудлыг шийдвэрлэхэд ашигладаг үндсэн аргууд

- ✓ DNS нарийвчлалыг VPN оператор руу шилжүүлж, хэрэглэгчийн урсгалыг орон нутгийн ISP-ээс нуудаг VPN-үүд

- ✓ Уламжлалт DNS нарийвчлалыг үл мэдэгдэх .onion домайнаар сольсон Тог нь сонгины чиглүүлэгчийн эсрэг хяналтын ард нэрийн нарийвчлал болон хэрэглэгчийн урсгалыг хоёуланг нь нуудаг.

✓ Бодит DNS-ийн нягтралыг гуравдагч талын үйлчилгээ үзүүлэгч рүү шилжүүлдэг прокси болон нийтийн DNS серверүүд нь ихэвчлэн хүсэлт бүртгэх, DNS түвшний зар сурталчилгаа, порнограцыг хориглох зэрэг нэмэлт функцуудыг бага эсвэл огт хийхгүй байхыг амладаг.

✓ Нийтийн DNS серверүүдийг уламжлалт DNS протокол ашиглан асууж болох бөгөөд энэ тохиолдолд тэдгээр нь орон нутгийн хяналтаас хамгаалахгүй, эсвэл HTTPS дээрх DNS, TLS болон DNSCrypt дээрх DNS зэрэг хамгаалалтыг хангадаггүй.

✓ Дотоод сүлжээний операторын DNS шалгалтаас урьдчилан сэргийлэх шийдлүүд нь корпорацийн сүлжээний аюулгүй байдлын бодлого, интернетийн цензурыг зогсоож байна гэж шүүмжилдэг.

НОМ ЗҮЙ

1. Wu, Hao; Dang, Xianglei; Wang, Lidong; He, Longtao (2016). "Information fusion-based method for distributed domain name system cache poisoning attack detection and identification". IET Information Security. 10 (1): 37–44. doi:10.1049/iet-ifs.2014.0386. ISSN 1751-8717. S2CID 45091791.
2. Lyon, Bruce (2016). Fundamental Techniques. In Popov G, Lyon BK, Hollcraft B (eds.). Risk Assessment: A Practical Guide to Assessing Operational Risks: John Wiley & Sons
3. "Commerce Department to Work with ICANN and VeriSign to Enhance the Security and Stability of the Internet's Domain Name and Addressing System" (Press release). National Institute of Standards and Technology. 3 June 2009.
4. Bowen, Jonathan P.; Stavridou, Victoria (July 1993). "Safety-critical systems, formal methods and standards". Software Engineering Journal. IEE/BCS. 8 (4): 189–209. doi:10.1049/sej.1993.0025. S2CID 9756364.
5. Монгол Улсын үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал батлах тухай 3.6 заалт
6. Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем: Legalinfo.mn.
7. DNSSEC Deployment Initiative Newsletter - Volume 1, Number 2 Archived November 22, 2007, at the Wayback Machine, June 2006
8. Д.Бямбадорж, Байгууллагын нууц мэдээллийг халдлагаас хамгаалах нь. In MMT2020 эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл Улаанбаатар, 2020, p. 63.
9. Wu, Hao; Dang, Xianglei; Wang, Lidong; He, Longtao (2016). "Information fusion-based method for distributed domain name system cache poisoning attack detection and identification". IET Information Security. 10 (1): 37–44. doi:10.1049/iet-ifs.2014.0386. ISSN 1751-8717. S2CID 45091791.
10. RFC 781, Internet Protocol - DARPA Internet Program Protocol Specification, Information Sciences Institute, J. Postel (Ed.), The Internet Society (September 1981).
11. J. Dilley, B. Maggs, J. Parikh, H. Prokop, R. Sitaraman, and B. Weihl. "Globally Distributed Content Delivery, IEEE Internet Computing, September/October 2002, pp. 50- 58" (PDF). Archived (PDF) from the original on 2015-04-17.
12. Paul Mockapetris (November 1987). "Name space specifications and terminology". Domain Names - Domain Concepts and Facilities. IETF. sec. 3.1. doi:10.17487/RFC1034. RFC 1034. Retrieved 17 December 2015.

13. Paul Mockapetris (November 1987). "How the database is divided into zones". Domain Names. IETF.sec. 4.2. doi:10.17487/RFC1034. RFC 1034. Retrieved 17 December 2015.
14. Lindsay, David (2007). International Domain Name Law: ICANN and the UDRP. BloomsburyPublishing. p. 8. ISBN 978-1-84113-584-7.
15. Mockapetris, Paul (November 1987). Domain Names-Domain Concepts and Facilities. IETF. doi:10.17487/RFC1034. Информационные риски.-Студопедия.
16. J.T.Harmening, Security management systems Elsevier Inc., 2013
17. A.Caballero, Information Security Essentials for IT Managers: Protecting Mission-CriticalSystems
18. Byambadorj.D, Usukhbayar.B and Nyamjav.J, A Malware Analysis Using Static and DynamicTechniques, Network engineering V 2015, pp. 50-68

ХУДГИЙН АВТОМАТЖУУЛАХ ТӨХӨӨРӨМЖ

С. Галбадрах, Л.Бүддорж

(Соёл Эрдэм Дээд Сургууль,

Мэдээллийн технологийн тэнхимийн

IV ангийн оюутан)

Агуулгын товч: Худгийн автоматжуулах төхөөрөмж монгол улсад байдаг боловч амьдрал дээр газар тариалан, фермийн аж ахуй эрхэлдэг хөдөө орон нутгийн хүмүүс үнэ өртгөөс хамааран түгээмэл хэрэглэж чадахгүй байна. Тиймээс энэ судалгааны ажлаар худгийн автоматжуулах төхөөрөмжийг хэрхэн өртөг багатайгаар, праграмчлал ороогүй гар аргаар бүтээснээрээ шинэлэг юм.

Түлхүүр үгс: танк, автоматжуулах төхөөрөмж,

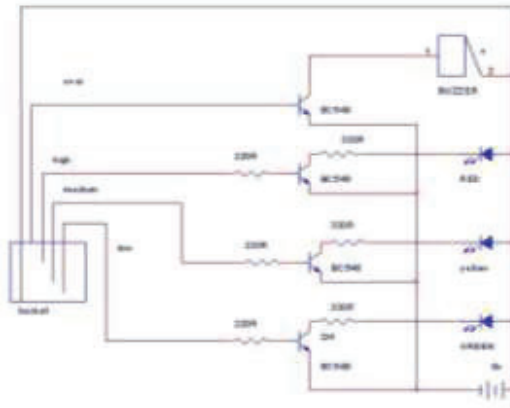
І.Оршил

Худгийн автоматжуулах төхөөрөмж нь 12V-ын мотор [1], насос [2], ус хуримтлуулах танк [3], релей [4], транзистор , 2.2кОм эсэргүүцэл, диод гэрэл [1], [4], [5] юм. Эдгээрээс худгийн автоматжуулах төхөөрөмжийг харах юм. Энэ технологи нь хөдөө аж ахуй болон мал аж ахуй эрхэлдэг хүмүүсийн хөдөлмөрийг хөнгөвчлөх, олон талын давуу талтай. Хэдий тийм боловч ус хөлдсөн үед мэдрэх муу бөгөөд нэрмэл усыг мэдэрдэггүй сул талтай.

Худаг автоматжуулах төхөөрөмжийг сайжруулсан шинэ төхөөрөмжүүд судалгаа байдаг боловч хэрэглэгч авч хэрэглэхэд үнийн таатай нөхцөлийг бүрдүүлэх талаас нь хийсэн арга алга байна. Иймд гадаадын төхөөрөмжтэй харьцуулан үнэ хэрхэн хямд байхаас гадна хүнд хэрхэн ашигтай талаас нь судлах зорилготой юм.

1. Худгийн автоматжуулах төхөөрөмжийн ажиллах зарчим:

Диод, эсэргүүцэл, дуут дохио, транзисторыг ашиглана. Дуугаруулагч, дуут дохионы ердийн хэрэглээ нь дохиоллын төхөөрөмж, цаг хугацаа, товчлуур гэх мэт хэрэглэгчийн оролтыг баталгаажуулдаг. Транзистор гэдэг нь цахим дохиолол, цахилгааны хүчийг өсгөх эсвэл өөрчлөхөд ашигладаг хагас дамжуулагч төхөөрөмж юм. Танк нь худгаас гарсан усыг хуримтлуулах хэмжээг мэдэрч ус дүүрэх үед автоматаар зогсож, ус багасах үед автоматаар усаа дүүргэх журмаар ажиллана.

Зураг 1. Мэдрэгчтэй танкны бүтэц

Зураг 1-д үзүүлснээр улаан, шар, ногоон өнгийн диодууд байрлана. Эдгээр диодууд нь усны төвшин ямар байгааг асаж харуулах ба ногоон гэрэл диод асах үед танкны усны түвшин 25% , шар үед 50%, улаан үед 75%-ийн дүүргэлтэй байгааг илэрхийлнэ. Харин дүүрсэн үед Buzzer буюу дуут дохио дугарна. Өөрөөр хэлбэл мотор тэжээлээс салснаар насосыг ус татахгүй болно. Харин улаан, шар, ногоон өнгийн гэрэлэн диод асах үед насос асаалтай байж ус татаж танк дүүргэнэ. Энэхүү Зураг 1-д үзүүлснээр электроникийн диод, эсэргүүцэл, транзистортой бүхий схемийг үзгүүлсэн. Энд BC548- транзистр (transistor), 330R- эсэргүүцэл (resistor), red, yellow, green,- улаан, шар, ногоон, диод гэрлүүд, buzzer- дуут дохио, 9v- тэжээл хэрэглэсэн.

2. Худгийн автоматжуулах төхөөрөмж (Макет)-ийн эдийн засгийн тооцоо:

Худгийн автоматжуулах төхөөрөмжийг хийхийн тулд макет хийж тохижуулсан. Макет нь бодит байдлаас 300 дахин бага бөгөөд 50x40x30 харьцаатай байна. Макетны материал зайрмагийн мод, PVC хавтан, модны үртэс, өнгө будгууд орсон. Материалын зардал нь PVC хавтан-5000 төгрөг, зайрмагийн мод-4500 төгрөг, будаг-12000 төгрөг бусад жижиг материалууд-8000 төгрөг болох байсан. Төхөөрөмжийн хувьд s9015 транзистор 2ш- 1000 төгрөг, реле-3500 төгрөг, мотор ус дамжуулах хоолой- 5000төгрөг, 2.2кОм эсэргүүцэл 3ш- 150 төгрөг, 1N4007 diode- 150 төгрөг, болсон. Төхөөрөмжийн нийт өртөг 9800 төгрөг гарсан. Макет төхөөрөмжтэйгөө нийлээд 39800 төгрөг болсон.

Дүгнэлт

Энэ бүтээлийг цааш нь хөгжүүлж, дэлгэрүүлэх бүрэн боломжтой бөгөөд цаашлаад газар тариалангийн усалгааны системтэй холбох юм. Мөн жижиг хүлэмжтэй хүмүүст зориулж хүлэмжид нь чийгшил мэдэрдэг төхөөрөмж хийж автоматаар чийгшлээ мэдэрч хүлэмжээ усалдаг болгоно.

НОМ ЗҮЙ:

- [1] Б.Бат-Отгон, *Электроникийн үндэс*, II. Улаанбаатар, 2008.
- [2] Г. М. Т.Амартүвшин, Д.Энхзул, *Тоон электроник*. ШУТИС-ын хэвлэлийн газар, 2017.
- [3] R. Firoozian, “Electrical DC Servo Motors,” 2014, pp. 65–90.
- [4] Г. . Халзаа,Д, Баярсайхан.Г, *Электроникийн үндэс*. Улаанбаатар, 1998.
- [5] Бат-Отгон.Б, *Электроникийн үндэс*, II. 2013.
- [6] S. S. Saab and R. A. Kaed-Bey, “Parameter identification of a DC motor: an experimental approach,” in *ICECS 2001. 8th IEEE International Conference on Electronics, Circuits and Systems (Cat. No.01EX483)*, vol. 2, pp. 981–984.
- [7] R. Firoozian, *Servo motors and industrial control theory*. .

МЕНЕЖМЕНТ СУДЛАЛ

МОНГОЛ ХҮМҮҮСИЙН АЖИЛЛАЖ БУЙ ЯПОН КОМПАНИ ДАХЬ
ХҮНИЙ НӨӨЦИЙН МЕНЕЖМЕНТИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДЛЫГ
СУДЛАХ СУДАЛГААНЫ АЖИЛ

(Текки ХХК-н бүтцэд хамаарах комметментийн асуулга дээр үндэслэсэн
судалгааны ажилыг голчилов)

論文要旨

現代経営研究科 修士	モンゴル 文化教育大学・非常勤教師 氏 名 GANBAT MUNKHSARUUL
論 題	モンゴル人が働く日本企業における人材マネジメントの在り方を調査する研究 —株式会社鉄軌の組織コミットメントに関するアンケート調査を中心に—
<p>研究目的：現在、モンゴル人を多数雇用している企業、株式会社鉄軌の人材マネジメントの在り方を明確にすることが大きな狙いである。そして、株式会社鉄軌の企業内に働く多くのモンゴル人から良い評価をされている鉄軌の人材マネジメントを研究するにあたって、モンゴル人の組織に対するコミットメントやモンゴル人を雇用する際にとるべき人材マネジメントを株式会社鉄軌の例を通じて明らかにすることが目的である。</p> <p>研究方法：分析手法としてまず、株式会社鉄軌の代表取締役社長と取締役員からのインタビューに基づき、株式会社鉄軌で実地している12施策について当社のモンゴル人従業員からアンケート調査を行い、数値を作成した。それに加えて満足度の11質問項目、Mowdayらの15質問項目とAllenらの18質問項目によってアンケート調査を行った。アンケートによって得られた数値を用い、以下の分析を行った。</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. 満足度に対して主成分分析を行い、分析結果から第1主成分を抽出し、主に満足度を満たすインデクスを作成した。 2. Mowdayらに対して主成分分析を行い、第1主成分を抽出し、組織コミットメントを表すインデクスを作成した。 3. Allenらの愛着的、存続的、規範的を先行研究と同様に分けてそれぞれ主成分分析を行い、各々の指標を作成した。 <p>以上の3つのインデクスと12施策の回答との相関を分析し、如何なる関連性が生じているのかについて検討した。分析方法として、関西大学の教授である清水裕士の作成した統計ソフトHADを利用する。</p> <p>研究結果：満足度と株式会社鉄軌の導入している12施策のうち8つの施策は正の関係している。同様に組織コミットメントの尺度であるマウデイらと12施策も8つが正の関係している。以上の2つの相関分析に負の関係しているのは施策7と9である。従って、広範な社会化や教育の実地と企業内の情報の透明性の向上に関して従業員は認知できていない、それともモン</p>	

ゴル人従業員にはあまり興味のある話ではないと思われる。アレンらの3次元と12施策の相関分析に関しては存続や規範と比べて愛着的コミットメントに施策の多くが正の関係しているため株式会社鉄軌の導入や企画はモンゴル人にあっていると考えられる。

はじめに

モンゴル国に会社員の多くが月曜日の朝起きて後4回だけ起きれば休みという考え方で仕事に行く様子が常識のように見える。その考え方に疑問を持ち、企業の成長には従業員がやる気を持たなければいけないと考えていた。モンゴルでは一つの会社に長く就労するというのに対して特別な価値を見出す人はほぼ存在しない。そのため人材は常に流動的であり、モンゴル日本人材開発センターで開催されている人材管理セミナーに参加しているモンゴルの企業の経営者はほぼ100%が人材の定着率が上がらないことを課題として挙げている。モンゴル人は仕事に対して流動的になった原因として生活費と給料のバランス崩れが挙げられる。2020年の一ヶ月生活費用（表1）として平均1,519,398トゥグルグ（おおよそ6万775円）である。

モンゴル家計の平均諸費

MONTHLY AVERAGE EXPENDITURE PER HOUSEHOLD						
Statistical indicator	2015	2016	2017	2018	2019	2020
National average	₮ 1,064,808	₮ 966,197	₮ 1,092,384	₮ 1,240,731	₮ 1,416,640	₮ 1,519,398

出典：モンゴル統計のホームページ

生活費用に対して一ヶ月の給料（表2）は2020年に1,220,600トゥグルグ（おおよそ4万824円）になっている。

モンゴル従業員の平均収入

MONTHLY AVERAGE WAGES AND SALARIES							
by Divisions	Sex	2015	2016	2017	2018	2019	2020
National average	Total	808	861.9	944.5	1002.9	1124.3	1220.6

出典：モンゴル統計のホームページ

以上の原因で給料に不満足を生じている様子が見られる。よって人々は仕事に対して流動的になり、もっと稼ぐためにもっと高い給料の仕事を探し続け、単発なアルバイトや副業などを選んだり、海外へ稼げに行ったりすることから組織に留まらなくなる原因の一つになっている。上述した従業員の行動に反応した企業側も従業員よりお金のことを優先する様子が見

られる。従ってモンゴル企業が長く続けないのも当たり前だと考えられる。そこで自分は100年以上続く企業のうち、世界の半数が日本にあることを知り、日本の経営に興味をもち、留学することにした。そしてモンゴル人を多数雇っている株式会社鉄軌で非正社員をしながら、感心したことは「モンゴル人でもお金の面をだけを見ず仕事へ喜んで行く」「仕事の思いが社長のよう」ということだった。そして本研究ではモンゴル人を多数雇用している株式会社鉄軌の人材マネジメントの在り方を研究することが目的である。本研究で挙げられる株式会社鉄軌（テッキ）を選んだ理由として2008年に鉄道整備をメインとして設立し、2014年からモンゴル人を雇用し始めた。2014年当時に10人以下の零細企業だったがモンゴル人を雇用してから現在60人を超える中小企業になった。それに現在、東京メトロ線を中心に活躍し、資本金が設立当時400万円から現在4000万円まで伸ばすことができた。株式会社鉄軌の企業内に働く多くのモンゴル人から良い評価をされている鉄軌の人材マネジメントを研究するにあたって、モンゴル人の組織に対するコミットメントやモンゴル人を雇用する際にとるべき人材マネジメントのモデルを株式会社鉄軌の例を通じて明らかにすることが目的である。鉄軌で行った実証研究の満足度によるとモンゴル人正社員や非正社員は企業側が導入している施策に対して好む結果に至っていることからモンゴル人に適切な人材マネジメントが行われていると言えるのである。

分析のフレームワーク先行研究

ハイコミットメント・モデルを構成する具体的なHRM施策

ハイコミットメント・モデルとは一体どのようなモデルなのかという問題に対して、研究者それぞれの用いる構成施策は異なっている。それは企業が採用する施策の数によっても異なる。また、同一名称の施策であっても、それぞれのHRM施策群全体もしくは経営活動全体のなかで、その位置づけが変化するため、その施策の意味合いや役割・機能が異なる可能性も指摘されている。（Lepak et al., 2006; 竹内, 2011）HPWPに含まれる固有施策についてのコンセンサスがほとんどないという状態である。（平野, 2012 ; Sun et al., 2007; 竹内, 2011）

経営者の目標は企業利益である。そのため、経営者が企業のために自発的に行動することは自然である。しかし、従業員の場合、経営者の目標と一致していなければ自発的な行動を期待することは難しいであろう。従って、経営者の目標が従業員にもしっかり伝わっていなければ経営者の目標を達成することは難しい。また、経営者は自身の戦略を実施するにあたって一つ一つの数多くある現場を処理し、確認することは当然難しい。すなわち、ハイコミットメント型HRMの経営が必須となる。では如何にして経営者と従業員の目標を一致させるのか。

ハイコミットメントHRM理論による会社が求めている従業員の努力の三つの次元では

1. 従業員は、組織の利益を深く理解した上で、組織の最善の利益のために働く。

2. 特に従業員は柔軟である、彼らはこれが組織の利益になれば通常の仕事とは別の割り当てを喜んで引き受ける。

3. 社員は、手と頭を使って仕事をする。つまり自分の（相当な）判断力で何をすべきかを判断し、先読みし、そのために必要なアイデアや情報を提供することで、組織の改善に貢献している。

ハイコミットメントHRMの手段について、Baron&Kreps（1974）によれば、構成要素は一種類のプラクティスの配列だけではない。また、組織によって選択する施策は多様化している。Baron&Krepsは13施策を以下の通りに示している。

12施策の詳細

	施策	詳細
1	雇用保障	労働者は、不作為または委託の重大な過失がある場合を除き、解雇されることはない。
2	平均的な価値観	ヒエラルキーの異なるレベルの労働者間の区別は積極的に軽視される。全員が一つの大きなチームの一員である。
3	自己管理チームとチーム生産	自己管理型のチームとチームの生産性の重視
4	職務拡大と充実	仕事の拡大と充実
5	価値ある報酬	効率賃金と優れた福利厚生
6	会社・チームユニットの業績	チーム、ユニット、または全社的なパフォーマンスに基づくインセンティブ報酬
7	広範な社会化や教育の実地	クロストレーニングを含めた広範な社員の社会化・育成
8	幅広いジョブローテーションの実地	豊富なジョブローテーション
9	企業内における情報の透明性の向上	企業のあらゆる側面に関する情報をオープンにする

10	階層を問わないオープンなコミュニケーション機会の確保	すべてのレベルの従業員がアイデアを提供することが許され、期待されている。これに関連して、また、階層的な区別を軽視することで、フラット化されたヒエラルキーが見られる。
11	理念やミッションに沿った強い文化の醸成	平等主義的なチームワークの強い文化、しばしば欠陥ゼロや組織の使命や "ビジョン " のような、ある種の超大義的な目標に焦点を当てている。
12	心理的なオーナー	文化的適合性を重視した広範囲な職務プライド

出典：Baron & Kreps (1990)

施策の13目は所有権に関する象徴的にも金銭的にも所有権を重視することを意味するが株式会社鉄軌では所有権を代表取締役社長一人が所有し、株数を分けることに対してまだ実地されてない。

研究モデルの検討

アンケート調査実施にあたって

本研究では、日本企業の人材マネジメントに対するモンゴル人の組織コミットメントを測定するため、調査対象者として、株式会社鉄軌におけるモンゴル人の正社員や非正規社員従業員を選出し、組織コミットメントについてのアンケートを行った。調査は2021年6月22日から7月12日の間に実施した。2021年6月の時点で株式会社鉄軌のモンゴル人従業員は38名だったがアンケート調査の回答は36である。回収された36名分の回答はすべて有効と判断した。回答者についてみると株式会社鉄軌は鉄道整備の会社であるため36名全員が男性である。そして、平均年齢24.5歳、平均入社年数2.9年、来日したから平均4.2年経っていた。

分析手法として組織コミットメントに関する多くの研究で活用されてきたMowday, Steers & Porter (1979) におけるOrganizational Commitment Questionnaire (OCQ) の15項目を従業員の組織に対するコミットメントを明らかにする質問として用いることにした。

Mowday et al. (1974) の尺度には、項目の中に組織のための積極的な意欲や、組織への残留意図が含まれるため、パフォーマンスや離退職と関係するのは当然であるという批判もある。こうした問題を背景に、近年、組織コミットメントを多次元的にとらえる傾向が強まっている。そして現在注目が高まり、最もよく利用されるのが、Allen & Meyer (1990) の18項目である。

そして本研究では従業員のコミットメント要素を明らかにするためAllen & Meyerにおける組織コミットメントの心理的状態の愛着的 (affective) 、

存続的 (continuance)、規範的 (normative) という3つの要素の組み合わせを用いることにした。以上の2つの尺度によって株式会社鉄軌に対するモンゴル人従業員のコミットメントが明確になると考えられる。

そして職務満足感、組織コミットメントやジョブインボルブメントなど、コミットメントとの冗長性が問題とされることが多い。Brooke, Russell & Price (1988) はこれら3つの概念の相違を次のように述べている。職務満足とジョブインボルブメントはどちらも個人がたずさわる仕事に関するものであるが、職務満足は情緒状態であり、ジョブインボルブメントは認知に関連している点で異なる。組織コミットメントは仕事そのものではなく組織全体に焦点をあてている点で職務満足、ジョブインボルブメントとは区別される。よって本研究で組織のもとから従業員の情緒状態を明らかにするためにジョブインボルブメントではなく満足度を測定することにした。

職務満足の尺度として田尾 (1997) における12項目を用いることにした。最後に株式会社鉄軌の人材マネジメントを明確にするため代表取締役社長と取締役員からインタビューを行ったところBaron & Kreps (1974) におけるハイコミットメントHRMの手段である13施策のうち、12施策を用いていることが明らかになった。そして株式会社鉄軌のモンゴル人従業員から12施策に対する認識を明らかにするため、インタビューから作成した12施策に関する24項目を用いることにした。

分析手法

分析手法としてまず、株式会社鉄軌の代表取締役社長と取締役員からのインタビューに基づき、株式会社鉄軌で実地している12施策について当社のモンゴル人従業員からアンケート調査を行い、数値を作成した。それに加えて満足度の11質問項目、Mowdayらの15質問項目とAllenらの18質問項目によってアンケート調査を行った。アンケートによって得られた数値を用い、以下の分析を行った。

4. 満足度に対して主成分分析を行い、分析結果から第1主成分を抽出し、主に満足度を満たすインデックスを作成した。
5. Mowdayらに対して主成分分析を行い、第1主成分を抽出し、組織コミットメントを表すインデックスを作成した。
6. Allenらの愛着的、存続的、規範的を先行研究と同様に分けてそれぞれ主成分分析を行い、各々の指標を作成した。

以上の3つのインデックスと12施策の回答との相関を分析し、如何なる関連性が生じているのかについて検討した。分析方法として、関西大学の教授である清水裕士の作成した統計ソフトHADを利用する。

推計結果 12施策

まず、12施策に関するアンケート調査のデータの相関分析は以下の通りに相関数が多いため主成分分析の結果に大部分の情報が集約されると思われる。

12施策におけるデータの相関分析

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10	Q11	Q12
Q1	1.000											
Q2	.524 **	1.000										
Q3	.613 **	.505 **	1.000									
Q4	.265	.196	.302 *	1.000								
Q5	.289 *	.303 *	.212	.153	1.000							
Q6	.346 *	.487 **	.543 **	.500 **	.383 *	1.000						
Q7	.112	.175	.366 *	.238	.247	.593 **	1.000					
Q8	.387 *	.334 *	.560 **	.097	-.074	.305 *	.358 *	1.000				
Q9	.191	.401 *	.357 *	.053	.015	.424 *	.548 **	.206	1.000			
Q10	.613 **	.584 **	.425 **	.225	.424 **	.428 **	.399 *	.437 **	.442 **	1.000		
Q11	.676 **	.670 **	.547 **	.212	.179	.161	.037	.470 **	.104	.520 **	1.000	
Q12	.569 **	.532 **	.690 **	.334 *	.140	.510 **	.245	.500 **	.249	.383 *	.610 **	1.000

** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$

満足度

満足度に関してはまず、11質問項目のデータの相関分析を行った結果、相関数が多いため、主成分分析の結果に大部分の情報が集約されると思われる。

満足度におけるデータの分析

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10	Q11
Q1	1.000										
Q2	.405 *	1.000									
Q3	.060	.179	1.000								
Q4	.054	.080	.539 **	1.000							
Q5	.037	.055	.149	.446 **	1.000						
Q6	.170	.251	.530 **	.159	.289 *	1.000					
Q7	.170	.251	.241	.591 **	.110	.303 *	1.000				
Q8	.081	.120	.321 *	.528 **	.265	.365 *	.558 **	1.000			
Q9	.044	.144	.440 **	.511 **	-.040	.228	.483 **	.219	1.000		
Q10	.227	.284 *	-.024	.078	-.138	.054	.112	.196	.294 *	1.000	
Q11	.210	.312 *	.354 *	.742 **	.353 *	.384 *	.694 **	.717 **	.370 *	.202	1.000

** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$

次に、満足度に固有1以上、回転なしで主成分分析を行った。分析結果では「仕事全体を通じて」は0.882、「職場の上司」は0.810であった。よって第1主成分では仕事に対する満足が示されていると見なす。分析結果をアンケート調査の回答と比較してみたところ、第2主成分以上は総合的な満足度を表す回答として見出されていないと判断した。

満足度における主成分分析

項目	Factor1	Factor2	Factor3	Factor4
仕事全体を通じて	.882	-.038	.015	-.291
職場の上司	.810	-.315	-.182	-.128
能力の発揮	.764	.028	-.219	-.210
知識や技術の習得	.738	-.128	-.005	-.294
休暇を生かすこと	.592	.109	-.549	.342
仕事の出来具合	.559	.004	.428	.476
休暇の多さ	.256	.649	-.305	-.136
地位やポスト	.382	.630	.327	.058
給料（ボーナス含む）	.265	.625	.396	-.098
勤務体制	.388	-.438	.551	-.239
職場の仲間	.614	-.175	.042	.652
因子寄与	4.033	1.560	1.228	1.089

結果から見て取れるように第1主成分の因子寄与が4.033であるため大部分の情報が集約されていると思われる。そして次の分析では第1主成分のみを使用することにした。

そして、満足度と12施策との相関分析を行ったところ、施策1（雇用保障）、施策2（平等主義の価値観や規範の形成）、施策11（理念やミッションに沿った強い文化の醸成）は0.01以下の関係であった。続いて施策3（自己管理チームとチーム生産）、施策8（幅広いジョブローテーションの実地）、施策10（階層を問わないオープンなコミュニケーション機会の確保）、施策12（心理的なオーナー）は0.05以下、施策4（職務拡大と職務充実）は0.1以下の関係を示していた。残りの施策5（価値ある報酬、）、施策6（全社チーム、ユニットの業績）、施策7（広範な社会化や教育の実地）、施策9（企業内の情報の透明性の向上）と満足との関係は見られなかった。

満足度と12施策との相関分析

	満足度
施策1	.528 **
施策2	.656 **
施策3	.359 *
施策4	.301 +
施策5	.209
施策6	.248
施策7	-.049
施策8	.348 *
施策9	.153
施策10	.403 *
施策11	.575 **
施策12	.364 *

** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$

よって満足度分析の結果として株式会社鉄軌の価値ある報酬、全社チーム、ユニットの業績、広範な社会化や教育の実地という施策をもって認知させる必要があると考えられる。

組織コミットメント

Mowday, Steers & Porter (1979) の組織コミットメント (OCQ) 尺度に関しては、まず主成分分析の情報集約を確認するために15質問のデータ同士の相関分析を行った。

表 1 Mowday, Steers & Porterの組織コミットメント (OCQ) におけるデータの相関分析

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Q10	Q11	Q12	Q13	Q14	Q15
Q1	1.000														
Q2	.148	1.000													
Q3	-.192	-.479 ^{**}	1.000												
Q4	.209	.488 ^{**}	-.223	1.000											
Q5	.128	.539 ^{**}	-.579 ^{**}	.551 ^{**}	1.000										
Q6	.235	.082	-.145	.557 ^{**}	.234	1.000									
Q7	-.082	-.582 ^{**}	.251	-.499 ^{**}	-.557 ^{**}	-.279 ⁺	1.000								
Q8	.411 ⁺	.081	-.180	.438 ^{**}	.210	.327 ⁺	-.120	1.000							
Q9	.044	-.541 ^{**}	.111	-.310 ⁺	-.207	-.049	.594 ^{**}	-.144	1.000						
Q10	.262	.720 ^{**}	-.332 ⁺	.564 ^{**}	.535 ^{**}	.038	-.470 ^{**}	.060	-.252	1.000					
Q11	-.120	-.489 ^{**}	.033	-.889 ^{**}	-.467 ^{**}	-.435 ^{**}	.471 ^{**}	-.329 ⁺	.353 ⁺	-.623 ⁺	1.000				
Q12	-.014	-.450 ^{**}	.196	-.355 ^{**}	-.429 ^{**}	-.165	.343 ⁺	-.242	.281 ⁺	-.259	.285 ⁺	1.000			
Q13	.330 ⁺	-.003	-.075	.231	.123	.340 ⁺	-.093	.388 ⁺	.102	.057	-.235	-.362 ⁺	1.000		
Q14	.154	.753 ^{**}	-.372 ⁺	.597 ^{**}	.626 ^{**}	.141	-.551 ^{**}	-.031	-.298 ⁺	.917 ^{**}	-.609 ^{**}	-.359 ⁺	.033	1.000	
Q15	-.300 ⁺	-.025	.131	.033	-.022	-.161	.000	-.188	-.075	-.095	.021	-.076	-.154	-.106	1.000

^{**} $p < .01$, ⁺ $p < .05$, ^{*} $p < .10$

主成分を確認するためにアンケート調査の回答と比較したところ、第2主成分以上の結果は尺度の意味合いに沿ってないと判断したため、次の分析では第1主成分のみを使用することにした。次にMowdayらの組織コミットメントで得られたデータと12施策との相関分析を行った。分析結果として0.01以下の関係しているのは施策1、施策2、施策10、施策11の4つの施策であった。

表 2 Mowday, Steers & Porterの組織コミットメントと12施策との相関分析

よって株式会社鉄軌のモンゴル人従業員にとって雇用保障、平等主義の価値観や規範の形成、階層を問わないオープンなコミュニケーション機会の確保、理念やミッションに沿った強い文化の醸成が組織にコミットメントするメッセージに関係していると思われる。施策3（自己管理チームとチーム生産）、施策5（価値ある報酬）、施策12（心理的なオーナー）の場合0.05以下という数値を示している。施策4（職務拡大と職務充実）、施策7（広範

MOWDAY組織 コミットメント	
施策1	.561 ^{**}
施策2	.838 ^{**}
施策3	.361 ⁺
施策4	.247
施策5	.414 ⁺
施策6	.310 ⁺
施策7	.137
施策8	.182
施策9	.175
施策10	.561 ^{**}
施策11	.700 ^{**}
施策12	.405 ⁺

^{**} $p < .01$, ⁺ $p < .05$, ^{*} $p < .10$

な社会化や教育の実地)、施策8(幅広いジョブローテーションの実地)、施策9(企業の情報の透明性の向上)という点では企業の取り込み方や導入方法によって組織コミットメントに繋がっていないと考えられる。

4.4 Allen & Meyer (1990) における組織コミットメントの3次元

上述した組織コミットメントの中で株式会社鉄軌のモンゴル人従業員が一体どの風にコミットメントしているかを明確にするためAllenらの3次元を元に主成分分析を行った。まず、主成分分析を確認するためにAllenらの質問に相関分析を行った。

表 3 Allen & Meyerにおける愛着的コミットメントのデータの相関分析

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6
Q1	1.000					
Q2	.598 **	1.000				
Q3	-.538 **	-.655 **	1.000			
Q4	-.478 **	-.686 **	.794 **	1.000		
Q5	-.395 *	-.658 **	.481 **	.619 **	1.000	
Q6	.434 **	.669 **	-.441 **	-.590 **	-.604 **	1.000

** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$

表(14)は愛着的コミットメントであり、相関数は大部分を示しているため情報は十分に集約されていると思われる。

表 4 Allen & Meyerにおける存続的コミットメントのデータの相関分析

	Q7	Q8	Q9	Q10	Q11	Q12
表	Q7	1.000				
	Q8	-.161	1.000			
	Q9	.157	.082	1.000		
	Q10	.054	-.066	.805 **	1.000	
	Q11	-.102	.186	.432 **	.579 **	1.000
	Q12	.106	.209	.494 **	.535 **	.844 **

** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$

(15)は存続的コミットメントであり、相関数が多いため主成分分析の結果に大部分の情報が集約されると思われる。

項目	Factor1	共通性
この組織の問題は、自分自身の問題のように感じられる	-.888	.789
この組織に感情的な愛着は感じていない	.871	.758
この組織への帰属意識はあまり感じない	.815	.664
自分の所属する組織では、家族の一員のように感じられない	.778	.606
この組織は私にとって大きな意味を持っている	-.772	.596
私は、この組織で残りのキャリアを過ごすことができたら、とても幸せだ	-.699	.488
因子寄与	3.902	

表 5 Allen & Meyerにおける規範的コミットメントのデータの相関分析

表(16)は規範的コミットメントであり、相関数が多いため主成分分析の結果に大部分の情報が集約されると思われる。

	Q13	Q14	Q15	Q16	Q17	Q18
Q13	1.000					
Q14	-.610 **	1.000				
Q15	-.583 **	.710 **	1.000			
Q16	-.203	.340 *	.197	1.000		
Q17	-.454 **	.590 **	.536 **	.385 *	1.000	
Q18	.028	.101	-.121	.378 *	.232	1.000

** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$

そしてAllenらにおける3次元のコミットメントに対して3つずつ主成分分析を行った。まず、愛着的要素

に主成分分析を行ったところ、1つの因子が集約され、因子寄与は3.902であった。

表6 Allen&Meyerにおける愛着的コミットメントの主成分分析

よって、12施策との相関分析には第1主成分を使用する。

表7 Allen&Meyerにおける存続的コミットメントの主成分分析

表(18)は存続的要素であり、2つの因子が集約された。第1主成分の因子寄与は2.873であるため情報が十分に吸収されていると思われる。よって相関分析では第1主成分のみ使用する。

項目	Factor1	Factor2	共通性
この組織をやめることによるいくつかのマイナスの影響の一つは、利用可能な代替手段が少ないことだ	.862	.145	.764
この組織をやめることを考えるには、自分には選択肢が少なすぎると思う	.850	-.253	.787
もし、この組織に自分を捧げていなかったら、他の場所で働くことを考えるかもしれない	.850	.268	.794
今、組織をやめようと思ったら、私の生活の多くが乱されてしまう	.803	-.263	.715
今、この組織を離れたくても利点が多いため、なかなか離れられない	.179	.728	.563
今、私が組織にとどまることは、希望と同時に必要なことである	.079	-.709	.509
因子寄与	2.873	1.259	

表8 Allen&Meyerにおける規範的コミットメントの主成分分析

表(19)は規範的要素であり、2つの因子が集約された。第1主成分の因子寄与は2.935であるため、情報が十分に吸収されていると思われる。よって相関分析では第1主成分のみを使用する。

項目	Factor1	Factor2	共通性
たとえ自分に有利な条件であっても、今の会社を辞めるのはおかしと思う	.879	-.102	.783
今、会社をやめるのは罪悪感がある	.813	-.363	.792
私は今、自分の組織を離れることはないだろう。なぜならその組織の人々に対する義務感があるからだ	.795	.158	.657
現在の会社に残る義務はないと思う	-.760	.277	.654
私は自分の組織に多大な恩義がある	.179	.859	.770
この組織は私の忠誠心に値する	.511	.617	.641
因子寄与	2.935	1.362	

次に、上述した3次元の要素と12施策との相関分析を行った。

表9 Allen&Meyerの3次元と12施策との相関分析

	愛着的要素	存続的要素	規範的要素
施策 1	-.666**	-.011	.256
施策 2	-.741**	-.151	.538**
施策 3	-.550**	.145	.309 ⁺
施策 4	-.222	.116	.312 ⁺
施策 5	-.099	-.458**	-.167
施策 6	-.264	-.305 ⁺	.054
施策 7	-.125	-.240	.031
施策 8	-.450**	.036	.314 ⁺
施策 9	-.248	-.293 ⁺	.292 ⁺
施策 10	-.592**	-.372 [*]	.122
施策 11	-.884**	.075	.526**
施策 12	-.656**	.095	.391 [*]
** $p < .01$, * $p < .05$, + $p < .10$			

3次元に対してどれにも全く当てはまらない施策は施策7（広範な社会化や教育の実地）である。規範的コミットメントに関しては施策2（平等主義の価値観や規範の形成）、施策11（理念やミッションに沿った強い文化の醸成）が0.01以下であるため、

株式会社鉄軌の文化や平等主義はモンゴル人従業員に「この会社に残るのが当たり前」というメッセージになっていると考えられる。存続的コミットメントに影響している施策は少ないと見られるが、施策5（価値ある報酬）、施策10（階層を問わないオープンなコミュニケーション機会の確保）の影響で従業員の中で株式会社鉄軌の報酬やコミュニケーションという面で存続的コミットメントするメッセージになっていることが分かった。施策のより多くが愛着的コミットメントに当てはまるのがハイコミットメントHRMの望ましい結果と思われる。

結果

Pfeffer（1995）によるとHigh commitment HRMモデルの理論を通じて従業員の組織コミットメントを高めるための手段としての施策は、必ずしもすべての施策を同時に導入する必要はなく、どの程度多くの施策を導入しているのかが重要となる。よってBaron&Krepsが作成した13施策のうち株式会社鉄軌では12施策を使用して、モンゴル人従業員に対してマネジメントをしている。しかし、施策の導入方法や文化的な特徴によって手段としての施策は必ず組織コミットメントを高めるとは限らない。では株式会社鉄軌の場合、取り行っている施策は以下の通り従業員に組織コミットメントを高める手段となっている。

表 10 12施策との相関分析のまとめ

	**p < .01	*p < .05	+ p < .10	負の関係
満足度と12施策	1, 2, 11	3, 8, 10, 12	4	5, 6, 7, 9
マウデイらと12施策	1, 2, 10, 11	3, 5, 12	6	4, 7, 8, 9
アレン3次元と12施策 愛着的コミットメント	1, 2, 3, 8, 10, 11, 12	—	—	4, 5, 6, 7, 9
存続的コミットメント	5	10	6, 9	1, 2, 3, 4, 7, 8, 11, 12
規範的コミットメント	2, 11	12	3, 4, 8, 9	1, 5, 6, 7, 10

まとめから見て取れるように施策1（雇用保障）、施策2（平等主義の価値観や規範の形成）、施策3（自己管理チームとチーム生産）、施策10（階層を問わないオープンなコミュニケーション機会の確保）、施策11（理念やミッションに沿った強い文化の醸成）、施策12（心理的なオーナー）、は従業員の満足度やMowdayら、そしてAllenらの尺度に0.05以下の相関をしている。よってこれらの施策はモンゴル人従業員に対して組織に高いコミットメントをする手段となっていると考えられる。では株式会社鉄軌は一体どの風にこれらの施策を手段として取り行っているか見てみよう。

施策1（雇用保障）の場合、株式会社鉄軌の取締役員の意見は「解雇はよっぽどな理由はない限りは法律上も解雇はそう簡単にやれるものじゃないです。それに現実でもそんなに解雇などをしていない。まず、線路に関わる仕事をしているので電車のお客さんの安全を守る仕事になるので、線路に入れるのは危ないと思った人にはそれ以上の勤務はさせられないので解雇することを取る仕方なくなります」と述べている。

施策2の場合代表取締役社長の意見は「うちの会社は年功序列ではなく実力主義、結果主義で動いている。頑張っている人にはそれなりに報酬を受ける。そしてうちの仕事は技術の仕事だから速く技術を覚えてもらったほうが会社も良くなる。そのために競争心をあおるためにランク付けをした。一切好き嫌いでランク付けをしていない」と述べている。

施策3の場合、取締役員の意見は「自分（取締役員）からも作業の手順などを考えてするように言っているので、従業員の考えを尊重して、そこに安全が伴わなければその考えを許可できないのは当然なこと。良ければその考え通りにやらせる場合もあります。言われたことだけやっていたら安全というほどすべてを一から十まで全部説明してそれを理解してもらうことが不可能なので、そこは従業員が一番安全な方法を考えてやってもらうという形になっています。その考えが正しいかどうかをこっちで判断して注意するところに注意して作業を進めています」と述べている。

施策10の場合、代表取締役社長の意見は「自分（代表取締役社長）だけではなく、正社員と非正社員の間にもコミュニケーションを良く取りなさいと言っている。現場へ行く時間で仕事の話じゃなくても色々なニュースだとかで会話をするのが大事。たくさんの非正社員の中から自分をアピールして、話をかけることで仕事中でも話しやすくなるし、責任者の見通し

があれば言えるようになる。それが事故から防ぐ一番の対策とと思っている。他にもバービーキューやサッカーなどの色々のパターンを作りコミュニケーションをもっと取ることを大事にしている」と述べている。

施策11の場合、取締役員の意見は「時間内に工事を完成させる仕事などで、中途半端はできないのまず、その日のノルマを必ず達成しなきゃいけないというビジョンとあと株式会社鉄軌ならではの、技術もっての品質です。高い品質で仕事を終わらせるというのを目標にやっています。時間の短縮などで一般のサラリーマンのできない鉄軌のプロ集団ならではやり方を引き続き継続する。そしてアルバイトといえとも線路に入ったら技術者の一人になるので、素人だからできないというのも受け付けしないことにしています」と述べている。

施策12の場合、取締役の意見は「親型であれ、作業員であれやった人が作ったという感は達成感になるのでそれは必要だと思いますし、みんなで作り上げたというチームの達成感が強く見られます。自分さえよければいいだと思っているだとしてもやっぱりチームで苦勞して作るものだから作業終了した後に喜びなどが良く見られます」と述べている。

株式会社鉄軌の代表二人の取り行っている以上の施策は結果からも見て取れるように組織コミットメントを高めるための手段となっていると考えられる。ではこれらの施策のうちどれが愛着的コミットメントや存続的コミットメント、規範的コミットメントに影響しているかを見てみよう。西脇（2008）によるとHRMのコミットメントモデルは組織との一体感を表す「愛着的コミットメン（Mowday et al., 1982）」が重要である。規範的および存続的コミットメントはコミットメントモデルの評価に含まれていない。資金などの外的報酬に依存せず、従業員の組織に対する一体感、忠誠心、満足を高めることで自発的貢献意欲や残留欲求を引き出すことが重要である。よって株式会社鉄軌のモンゴル人従業員は施策1, 2, 3, 8, 10, 11, 12には愛着的コミットメントしているが、施策5（価値ある報酬）、施策10（階層を問わないオープンなコミュニケーション機会の確保）には0.05以下の影響で存続的コミットメントしている。施策5の場合、代表取締役社長の意見は「A、B、C、Dというランクに沿った評価リストがある。そのリストで日本語話せるかどうか、現場で率先して仕事をやっているかどうかで点数をして、全部評価に出てきてランクをつける」と述べている。したがってモンゴル人従業員は「新入社員の時から積み重ねてきたランクを失いたくない」という気持ちの影響で転職すれば手放すものが大きいと考えていると思われる。施策10の場合には愛着的コミットメントに0.01以下の関係しているが、存続的コミットメントに0.05以下の関係している。上述した通り階層を問わないオープンなコミュニケーションは他社と比べて優れていると感じているため失えば損すると考えていると思われる。

規範的コミットメントの場合、施策2、11、12は0.05以下の関係しているのは愛着的コミットメントと同じだった。それは、株式会社鉄軌の平等主

義の価値観や規範の形成や理念やミッションに沿った強い文化、心理的なオーナーによってモンゴル人従業員は「この会社に残るのが義務、ここで働くのは当然だ」と考えていると思われる。

参考文献

- ・ 澤邊紀生、飛田努（2009）「中小企業における組織文化とマネジメントコントロールの関係についての実証研究」、『日本政策金融公庫論集』第3号、pp.73-93
- ・ 徐毅菁（2014）「日本的人材マネジメント方式が従業員の組織コミットメントに及ぼす影響」、『立教ビジネスレビュー』第7号、pp.54-61
- ・ 松田幸弘、田中健吾（2013）「海外進出企業の成功と失敗を規定する経営戦略と組織、人材マネジメントに関する分析」、『大阪経大論集』第64巻第1号、pp.93-102
- ・ Porter, L. W., Steers, R. M., Mowday, R. T., & Boulian, P. V. (1974) "Organizational commitment, job satisfaction, and turnover among psychiatric technicians", *Journal of Applied Psychology*, 59(5), pp.603-609
- ・ アストリッド・フェルメール、ベン・ウェンティンク（嘉村賢州、吉原史郎（訳））(2020)『自主経営組織のはじめ方』英治出版
- ・ 王英燕（2017）『組織コミットメント再考』文眞堂
- ・ 金井壽宏・高橋潔（2004）『組織行動の考え方』東洋経済新報社
- ・ 柴田悟一、中橋國藏（2001）『経営管理の理論と実際』東京経済情報出版
- ・ 田尾雅夫（1997）『会社人間の研究：組織コミットメントの理論と実際』京都大学学術出版会
- ・ デニス・オーガン、フィリップ・ポザコフ、スコット・マッケンジー（上田泰（訳））（2007）『組織市民行動』白桃書房
- ・ 服部泰宏（2013）『日本企業の心理的契約』白桃書房
- ・ 服部泰宏（2020）『組織行動論の考え方・使い方』有斐閣
- ・ 古澤照幸、張英莉、村田和博、平野賢哉（2018）『中国企業組織における権威勾配と文化特有行動』東京図書出版
- ・ James N. Baron, David M. Kreps (1999), "Strategic Human Resources", John Wiley & Sons, Inc.

**ХУВЬ ХҮНИЙ ХӨГЖИЛД ОЮУНЫ ХӨРӨНГӨ ОРУУЛАЛТ
ЧУХАЛ БОЛОХ НЬ**

Ш. Гантуяа

*(ҮБХИС-ийн АБДС-ийн ЭЗМТ-ийн
профессор, доктор (Ph.D))*

Г. Одмаа

(ҮБХИС-ийн АБДС-ийн ЭЗМТ-ийн багш, докторант)

Агуулгын товч: Улс орны нийгэм, эдийн засгийн тогтвортой хөгжлийн гол тулгуур нь хувь хүний хөгжил, хувь хүний хөгжлийг дэмжих оюуны хөрөнгө оруулалт нь нэн чухал байна. Монгол Улсын Их Хурал (УИХ)-ын 2008 оны 12 дугаар тогтоолоор Мянганы хөгжлийн зорилгод суурилсан үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын тэргүүлэх чиглэлийн хүрээнд хүн бүрийг эрүүл саруул аж төрөх, урт наслах, амар тайван байх, түүх соёлоо хүндлэх, бүтээлчээр ажиллах, байнга суралцах нь хувь хүний хөгжил, оюуны хөрөнгө оруулалттай шууд холбоотой байдаг гэж үзсэн. Дээрх бүгдээс үзэхэд хүний хөгжлийг дэмжсэн оюуны хөрөнгө оруулалтын нэгдсэн бодлогоор хэрхэн дэмжих асуудлыг судлан шинжлэх зайлшгүй эрэлт хэрэгцээ нэгэнт бий болжээ. Энэхүү судалгааны ажил нь боловсрол бол байгаль нийгмийн ямар ч системийн хөгжлийн түлхүүр юм. Боловсрол бол Монгол Улсын тусгаар тогтнол аюулгүй байдлын баталгаа юм. Тогтвортой хөгжлийн боловсрол нь соёлын ялгавартай байдлыг хүндэтгэх, байгаль экологийн тэнцвэртэй байдлыг хангах, нийгмийн шударга ёсыг хангах, эдийн засгийн хувьд амьдрах чадвартай байх, мэдлэг мэдээлэлтэйгээр шийдвэр гаргах эрх олгох явдал юм. Тиймээс эдийн засгийн бие даасан байдлаа хангаж хөгжих, байгальд ээлтэй, хүний аюулгүй, амгалан амьдрах боломжийг бүрдүүлсэн тогтвортой хөгжлийн загварыг бий болгох нь эдийн засгийн аюулгүй байдлыг хангах үндсэн нөхцөл мөн. Энэхүү судалгааны ажил нь боловсролын салбарт оюуны хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, эрдэм шинжилгээ, судалгаа инновацын ажилд зарцуулж буй зардлыг нэмэгдүүлэх, хувь хүний хөгжлийг дээшлүүлэх, гадаадын улс орнуудын судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын жишигт хүргэх, шинжлэх ухааны шинжилгээ, судалгаа, инновацыг стратегийн ач холбогдолтой салбаруудад төвлөрүүлж, эдийн засгийн бүтээмж, өрсөлдөх чадавхыг нэмэгдүүлнэ. Судалгааны ажлын үр дүнд манай орны хувьд хувь хүний хөгжил, оюуны хөрөнгө оруулалт, тэр дундаа боловсролын салбартаа оруулсан хөрөнгө оруулалт ямар төвшинд байгааг олон улсын жишээ судалгаатай харьцуулан, Үндэсний батлан хамгаалах их сургуулийн эрдэм шинжилгээ, инновацын ажилтан мэргэжилтнүүдээс тандалт судалгаа авч, шинжилгээ хийсэн болно.

Түлхүүр үг: Хувь хүн, хөгжил, оюун, хөрөнгө оруулалт

Удиртгал

Хувь хүний хөгжил ба оюуны хөрөнгө оруулалтын харилцан хамаарлын мөн чанарыг гаргах судалгааны хувьд *нэгд*, хувь хүний хөгжлийн онолын томъёолол, мөн чанарыг судлах, *хоёрт*, оюуны хөрөнгө оруулалт,

хөрөнгө оруулалтын онолын томъёолол, мөн чанарыг судлах, *гуравт*, тэдгээрийн онолын суурь ойлголтод үндэслэн үндэсний ашиг сонирхол, тогтвортой хөгжил, хөрөнгө оруулалт гурвын харилцан шүтэлцээний зүй тогтолд тулгуурлан хамаарлыг нь тодорхойлох логик дараалал бүхий арга зүйг баримталлаа. Ийм арга зүй нь аливаа асуудлыг шийдвэрлэхэд юуны өмнө гүнзгий судалсан, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй ойлголтын суурь бааз шаардлагатай бөгөөд ийм шаардлага онолын үндэслэлтэй тодорхойлолт л аливаа асуудалд харилцан ойлголцол болон нэгдсэн хандлага бий болгож чаддагтай болон өнөө үед “аюулгүй байдал” гэсэн хамгийн ерөнхий суурь ойлголтын талаар янз бүрийн томъёолол тохиолдож, энэ нь үндэсний аюулгүй байдал гэдэг ойлголтын аппаратыг бий болгож мөрдөхөд зарим талаар сөрөг үр дагавар авчирч байгаатай холбоотой юм.

Онолын судалгаа

Үндэсний аюулгүй байдлын онолын томъёолол, мөн чанар.

Аюулгүй байдлын хамгийн ерөнхий ойлголт олон үйл явцад хэрэглэгддэг бөгөөд аюулгүй байдлын зөвхөн тодорхой тохиолдолд байдаг онцгой шинжийг тусгахын зэрэгцээ төрөл бүрийн салбарт энэ ойлголтыг ашиглах боломжийг агуулж байдаг.

Судалгаанаас үзэхэд аюулгүй байдлын хамгийн ерөнхий ойлголт гурван төлөв байдлыг илэрхийлж байна. Үүнд:

1. Аюул заналаас ангид, өөрөөр хэлбэл аюул занал байхгүй байдал;
2. Хамгаалагдсан байдал;
3. Хөгжлийн нөхцөл.

Иймд аюулгүй байдлын ерөнхий онолын үүднээс “аюулгүй байдал-олон улсын, улс үндэстний, хамт олны, түүгээр ч барахгүй **хувь хүний** хэмжээнд түгээмэл хэрэглэгддэг ажил, амьдралын амгалан тайван орчин нөхцөлийн тухай ерөнхий ойлголт” гэсэн тодорхойлолттой санал нийлж болох бөгөөд ийм нөхцөл хангагдсан түвшингөөр аюулгүй байдлын түвшин тодорхойлогдоно гэж үзэх хэрэгтэй юм. Үндэсний аюулгүй байдлын энэ онолын ойлголтоос түүний систем болон түүнийг хангах үйл ажиллагааны системийг дараах математик бичлэгүүдээр илэрхийлж болно.¹¹⁰

Үндэсний аюулгүй байдлын систем:

$$\Sigma S_{yab}: \{ \{S_d\}, \{S_g\} \}, \quad (1.1)$$

Энд,

ΣS_{yab} - Үндэсний аюулгүй байдлын систем;

$\{S_d\}$ - Дотоод аюулгүй байдлын систем/үндэсний аюулгүй байдлын системийн

дэд систем/;

¹¹⁰ О.Үржин. Үндэсний аюулгүй байдлын онолын зарим асуудал. Монгол Улсын аюулгүй байдал: онол, арга зүй, орчны шинжилгээ. Эрдэм шинжилгээний өгүүллийн эмхэтгэл. БХЭШХ., УБ., 2019, 216 х., х. 25-35”.

$\{S_g\}$ - Гадаад аюулгүй байдлын систем /үндэсний аюулгүй байдлын системийн

дэд систем/;

$\{\{S_d\}, \{S_g\}\}$ -Дотоод болон гадаад аюулгүй байдлын системүүд, тэдгээрийн

хоорондын хамаарлыг тооцсон үр дүнгийн төлөв байдлын цогц.

Үндэсний аюулгүй байдлыг хангах үйл ажиллагааны систем:

$$\Sigma S_{Yabx}: F \left(\left\{ \{X_{S_d}\}, \{X_{S_g}\}, \{X_{S_d, S_g}\} \right\} \right), \quad (1.2)$$

Энд,

ΣS_{Yabx} - Үндэсний аюулгүй байдлыг хангах систем;

$\{X_{S_d}\}$ - Дотоод аюулгүй байдлыг хангах системийг бүрдүүлэгч элементүүдийн

харилцан хамаарлын цогц;

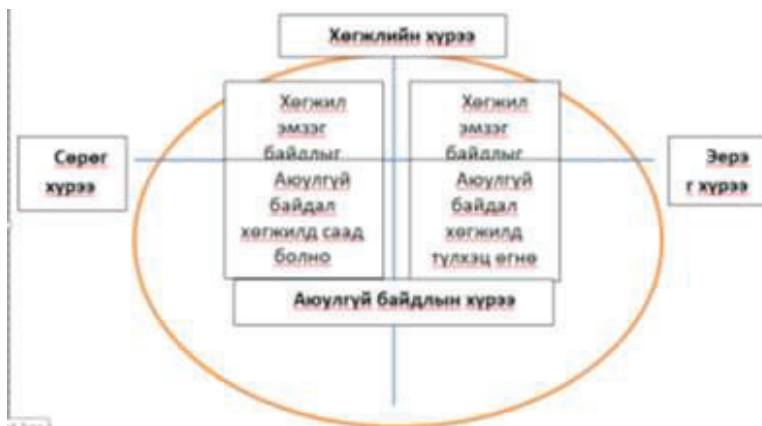
$\{X_{S_g}\}$ - Гадаад аюулгүй байдлыг хангах системийг бүрдүүлэгч элементүүдийн

харилцан хамаарлын цогц;

$\{X_{S_d, S_g}\}$ - Дотоод, гадаад аюулгүй байдлыг хангах системүүдийн хоорондын

харилцан хамаарлын цогц;

$F \left(\left\{ \{X_{S_d}\}, \{X_{S_g}\}, \{X_{S_d, S_g}\} \right\} \right)$ - Үндэсний аюулгүй байдлыг хангах системийн дотоод ба гадаад аюулгүй байдлыг хангах системийн элементүүд хоорондын болон хоёр системийн хоорондын харилцан хамаарлыг тооцох үйл ажиллагааны цогцын үр дүнгийн функц. Иймд үндэсний аюулгүй байдлыг хангах системийн хувьд аюулгүй байдал ба хөгжлийн хоорондын уялдаа холбооны үндсэн агуулгыг мэдэж байх шаардлагатай юм. Тэдгээрийн уялдаа холбооны ерөнхий ойлголтыг 1.1 дүгээр зураг дээр үзүүлээ.

1 дүгээр зураг. Аюулгүй байдал ба хөгжлийн уялдаа холбоо, хамаарал

Зургаас дараах үндсэн агуулгыг харж болно. Үүнд:

1. Аливаа системийн аюулгүй байдал алдагдах нь хөгжлийн хөтөлбөрт саад болдог бөгөөд олон арван жилийн хөгжил, түүний санаачилгыг сулруулдаг.
2. Аливаа системийн аюулгүй байдал алдагдсаны дараа хөгжлийн хөтөлбөрүүдийг санаачлах ач холбогдол бүхий боломж нээгддэг.
3. Хөгжлийн хөтөлбөрүүд нь тодорхой хүрээний аюултай байдлыг даах, эрсдэлийг өөртөө хүлээн авах мэдрэмжийг нэмэгдүүлэх боломжтой.
4. Хөгжлийн хөтөлбөрийг аюултай байдал ба түүний үр дагаврыг бууруулахад чиглүүлэн боловсруулах бүх талын боломж бий.
5. Боловсрол бол байгаль нийгмийн ямар ч системийн хөгжлийн түлхүүр юм.
6. Боловсрол бол Монгол Улсын тусгаар тогтнол аюулгүй байдлын баталгаа юм.
7. Тогтвортой хөгжлийн боловсрол нь соёлын ялгавартай байдлыг хүндэтгэх.
8. Байгаль экологийн тэнцвэртэй байдлыг хангах.
9. Нийгмийн шударга ёсыг хангах.
10. Эдийн засгийн хувьд амьдрах чадвартай байх.
11. Мэдлэг мэдээлэлтэйгээр шийдвэр гаргах эрх олгох явдал юм.

Оюуны хөрөнгө оруулалт гэдэг нь хүний оюун санаанд боловсорсон шинэ мэдлэг, шинэ санааг бүтээл болгож эдийн засгийн эргэлтэнд оруулах хөдөлгөгч хүч юм. Эндээс хувь хүний хөгжил ба оюуны хөрөнгө оруулалтын логик уялдаа холбоон дээр тулгуурлан хувь хүний хөгжлийг хангахад чиглэсэн хөгжлийн хөтөлбөрүүдэд тэдгээрээс үүдэлтэй саадыг арилгах, эрсдэлийг бууруулах, боломжийг ашиглах, нэмэгдүүлэх тооцоо бүхий бодлого баримтлах замаар улс орны тогтвортой хөгжлийг хангахад тодорхой хувь нэмэр оруулах боломж байгааг харж болох байна. Ийм бодлогын үр дүн хөрөнгө оруулалтын бодлогын оновчтой байдлаас ихээхэн хамаарна.

Хөрөнгө оруулалтын онолын томъёолол, мөн чанар.

Хөрөнгө оруулалтын талаар хэд хэдэн чиглэлээр өгсөн тодорхойлолт байна. Тухайлбал, ерөнхий утгаар нь “Хөрөнгө оруулалт гэдэг бол ашиг олох болон өөр ашигтай үр дүнд хүрэх зорилго бүхий бусад үйл ажиллагаа, үйлдвэрийн газарт үйлдвэрлэл эрхлэгчээс нийлүүлж байгаа мөнгөн хөрөнгө, үнэт цаас, бусад хөрөнгө түүний дотроос мөнгөн үнэлгээгээр илэрхийлэгдэх хөрөнгийн эрх, бусад эрх зэргийг хэлнэ”¹¹¹ гэж, зах зээлийн эдийн засагт хөрөнгө оруулалт гэдэг нь “investment” буюу ашиг, орлого олох эсвэл өөр тааламжтай үр дүнд хүрэх зорилгоор пүүс компанид оруулж байгаа мөнгөн хөрөнгө, үнэт цаас, бусад хөрөнгө, түүний дотроос мөнгөн үнэлгээгээр илэрхийлэгдэх хөрөнгийн эрх зэрэг үйлдвэрлэл эрхлэгчийн үйл ажиллагааг

¹¹¹ "Об инвестиционной деятельности в Российской федерации, осуществляемой в форме капитальных вложений" Федеральный закон от 25.02.99 №39-ФЗ. Нормативные акты для бухгалтера-1999 №7. с-88

ойлгож болно” гэж, Ц.Аюурзана “Хөрөнгө оруулалт бол хөгжлийн түлхүүр юм. Үйлдвэрлэл үйлчилгээний үр ашгийг дээшлүүлж, хүнд хүрэх өгөөжийг нэмэгдүүлэх замаар ашиг орлогыг өсгөх зорилгоор урьдчилан оруулж байгаа хөрөнгө капиталыг хөрөнгө оруулалт гэнэ. Энэ нь зөвхөн мөнгөн хөрөнгө төдийгүй хувь оролцоо, хувьцаа ба бусад үнэт цаас, шинэ технологи, машин тоног төхөөрөмж, лиценз, зээл, бусад эд хөрөнгө, түүнчлэн эд хөрөнгө эзэмших эрх, оюуны өмч хөрөнгө байж болно”¹¹² гэж, мөн түүнчлэн Харвардын их сургуулийн Бизнесийн удирдлагын сургуулийн доктор Эрик Хелферт “Хөрөнгө оруулалт бол аливаа бизнесийн хөдөлгөгч хүч юм.

Эдгээр тодорхойлолтоос дараах дүгнэлтүүд хийх боломж харагдаж байна:

- Хөрөнгө оруулалтын зорилго нь ашиг олох болон бусад ашигтай /тааламжтай/ үр дүнд хүрэхэд оршиж байна. Эндээс хөрөнгө оруулалтын зорилго нь зөвхөн ашиг олоход бус бас өөр ашигтай, тааламжтай үр дүнд хүрэхэд чиглэгдэхийг харуулж байна.

- Оруулж буй хөрөнгө нь мөнгөн хөрөнгө, үнэт цаас, бусад хөрөнгө, түүний дотроос мөнгөн үнэлгээгээр илэрхийлэгдэх хөрөнгийн эрх зэрэг байх бөгөөд *хөгжлийн* тодорхой зорилго, тооцох үр дүнд чиглэн зарцуулагдах байх ёстой байна.

Судалгаанаас үзэхэд зөвхөн нэг тодорхой зорилгыг агуулсан, өөрөөр хэлбэл ашиг олох эсвэл өөр ашигтай, тааламжтай үр дүнд хүрэхэд чиглэсэн зорилго бүхий хөрөнгө оруулалтын талаар өгөгдсөн тодорхойлолт бас байна. Тухайлбал, “Хөрөнгө оруулалт гэдэг бол мөнгийг ашиглаж ашиг орлого олохыг хэлнэ”¹¹³ гэж эдийн засгийн ашиг сонирхлыг илэрхийлсэн, мөн **“Оюуны хөрөнгө оруулалт нь сургалт, судалгаа, туршилт, шинжлэх ухааны зохион бүтээл, лиценз зэрэгт хөрөнгө оруулахыг хэлнэ”** гэж нийгмийн хөгжлийн таатай үр дүнд хүрэхэд чиглэсэн тодорхойлолт байна.

Хувь хүний хөгжил ба оюуны хөрөнгө оруулалт.

Хөгжлийг зөвхөн эдийн засгийн өсөлтөөр хэмждэг байсан уламжлалт хандлага өөрчлөгдсөнийг бид мэдэж байгаа. Нийгмийн тогтолцооны бүх шатны байгууллага, хандлага, бодлогын түвшинд хувь хүний хөгжил рүү чиглэсэн хөдөлгөөн нь хөгжил юм. НҮБ-ийн 2007 оны хүний хөгжлийн илтгэлд: Хөгжил гэдэг нь байгаль болон хүний нийгэм дэх нэг чанараас нөгөөд, хуучнаас шинэд шилжих өөрчлөлт хөдөлгөөнийг хэлдэг. Хөгжлийн зорилго бол хувь хүний амьдралын чанарын өөрчлөлт гэж тэмдэглэсэн байдаг. Тиймээс хөгжил нь хувь хүний хөгжлөөс шууд хамааралтай байна. Иймд хүнийн хөгжлийн судлаач, эрдэмтэн Стевен Р. Кови хувь “Хувь хүний хөгжил” бүтээлдээ: Хүн амьдралдаа өөрчлөлт шинэчлэл, ахиц дэвшлийг гарган өндөр бүтээмжтэй болохын тулд хэрхэх ёстойг өөрийн судалгаагаар томъёолсон байна. Үүнд: Хүн өөрөө өөрийгөө хэрхэн сайжруулж хөгжүүлэх, өрөөл бусдад хэрхэн хандах, зорилготой, өндөр бүтээмжтэй амьдрахын тулд ямар чанаруудыг хэвшмэл болгох талаар системийн хандлагаар судалсан байна. Системийн хандлагаар судалж үзэхэд дараах долоон дадлыг

¹¹² Ц.Аюурзана “Санхүүгийн менежмент”, УБ, 2007 он, 127-р тал

¹¹³The World Book Encyclopedia

амьдралдаа өдөр тутам хэрэгжүүлсэнээр хувь хүний хөгжил тодорхойлогддог гэж үзсэн байна. Үүнд:

1. Pro active – санаачлагатай байх
2. Start imagining, the end – төгсгөлийг нь төсөөлж эхэл
3. The most important at the beginning – хамгийн чухлыг хамгийн эхэнд нь
4. Win win – хамтдаа хож
5. First undersand then be understood – эхлээд ойлго, дараа нь ойлгогд
6. Join forces – хүчээ нэгтгэ
7. Sharpen yourself – өөрийгөө хурцал

Зураг 2: Pro active байх., Стефен Р.Кови

Зураг 3: Sharpen yourself., Стефен Р.Кови

Хувь хүний төдийгүй байгууллагын өндөр бүтээмжийг бий болгохын тулд дээрх долоон дадлыг ухаалгаар, бас тэнцвэртэйгээр хөгжүүлж байх нь хувь хөгжилд чухал гэж үзсэн. Хувьсан өөрчлөгдөж буй нийгмийн энэ цаг үед хувь хүний хөгжилд тулгамдаж байгаа асуудлуудыг шийдвэрлэхийн тулд Стефен Р.Ковигийн өндөр бүтээмжтэй хүмүүсийн 7 дадлыг орхигдуулвал бусаддаа сөргөөр нөлөөлж, хувь хүний хөгжил дэвшлийг хойш татах хүч болон хувирна гэж үзсэн байна. Тиймээс бид эдгээр дадлуудаа тэнцвэртэйгээр хөгжүүлэх шаардлагатай байна.

Зураг 4: Тогтвортой хөгжил, Sustainable development

Тогтвортой хөгжлийн талаар нэгэн ижил утга агуулгыг илэрхийлсэн хэд хэдэн тодорхойлолт байна. Тухайлбал, *нэгд*, тогтвортой хөгжил нь байгаль, нийгмийн аль ч төвшний ямар ч төвөгтэй системийн хөгжлийг хангахдаа түүнийг аюулгүй байдлыг хадгалж, өнөөгийн болон хойч үеийнхээ “амьдралын чанар”-ыг хэвийн төвшинд байлгах үйл явц; *хоёрт*, тогтвортой хөгжил гэдэг нь ирээдүй хойч үеийнхээ хэрэгцээгээ хангах боломжийг алдагдуулахгүйгээр өнөөдрийн хэрэгцээг хангахыг хэлнэ¹¹⁴; *гуравт*,... тухайн үеийнхээ эрэлт, хэрэгцээг хангахын дээр ирээдүйн залгамж үеийнхэнд эрэлт хэрэгцээгээ хангахад нь аливаа дарамт учруулахааргүй тийм хөгжлийг тогтвортой хөгжил гэнэ¹¹⁵.

Энэ системлэг ойлголтын хүрээнд дэлхийн хамтын нийгэмлэгээс хэрэгжүүлсэн аюулгүй байдал ба хөгжлийн харилцан уялдааны

¹¹⁴ Бидний хамтын ирээдүй, Хүрээлэн буй орчин ба Хөгжлийн даян дэлхийн комиссын тайлан, 1987.

¹¹⁵ Брутландын Комиссын 1987 оны тайлан.

зохицуулалтыг нөхцөлдүүлсэн синергетикийн үйл явцын хоёр тодорхой баримтын жишээ бол нэгд, “эрсдэлгүй амьдрах” гэсэн бүтэцгүй оролдлогоос татгалзаж “эрсдэлтэй зохицож амьдарч сурах” асуудал дэвшигдэж, үр дүнд нь аюулгүй байдлыг хангах систем дэх эрсдэлийг ойлгох, эрсдэлийг бууруулах удирдлагын параметрийг өөрчлөх замаар тогтвортой хөгжлийг хангах хэрэгцээ, шаардлага бий болсон; Тогтвортой хөгжлийн гурвалжин загвар нь аюулгүй байдлын үүднээс *нийгмийн хөгжил, эдийн засгийн хөгжил, экосистемийг хадгалах* гэсэн гурван асуудлыг нэг нь нөгөөгөө золиослохгүй байхаар харилцан хамааралд нь зохицуулах чухал шийдэл юм. Эндээс хөрөнгө оруулалт нь эдийн засгийн өсөлт, нийгмийн хөгжил, хүрээлэн буй орчны тэнцвэрийг алдагдуулахгүйгээр тааламжтай үр дүнд хүргэсэн үр өгөөж өгч байвал үндэсний аюулгүй байдалд тодорхой хувь нэмэр оруулж байна гэсэн үг.

Судалгааны хэсэг

Боловсрол бол хүн төрөлхтний амьдарч байгаа ертөнцийг өөрчлөх, түүнд гарч буй өөрчлөлт, шинэчлэлд дасан зохицох талаарх хүч чармайлтын гол үндэс, тогтвортой хөгжлийн зорилтыг хэрэгжүүлэх нийтлэг хандлагыг олж тогтоох гол түлхүүр нь болсон.

Монгол Улсын төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого /2014-2024/ -д “Боловсрол нь иргэн бүрийн насан туршийн амьдралын чанарыг дэмжин баталгаажуулах, улс орны нийгэм, эдийн засаг, шинжлэх ухаан технологийн хөгжлийн түлхүүр хүчин зүйл, үндэсний тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлын баталгаа хэмээн үзэж, Монгол Улсын төрөөс боловсролыг нийгмийн тэргүүлэх салбар болгон хөгжүүлнэ.” гэж заасан байдаг. Боловсролыг тэргүүлэх салбар болгон хөгжүүлэхийн учир холбогдол нь түүнийг “... улс орны нийгэм, эдийн засаг, шинжлэх ухаан технологийн хөгжлийн түлхүүр хүчин зүйл, үндэсний тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлын баталгаа...” болгоход оршиж буй нь харагдаж байгаа бөгөөд НҮБ-аас тодорхойлсон тогтвортой хөгжлийн боловсролын эцсийн хүлээгдэж буй үр дүнг илэрхийлж байна. Ер нь бид нэг талаас, манай улсын хөрөнгө оруулалтын үр дүнг **“боловсрол хөгжлийн түлхүүр болж чадаж байна уу?”**, **“боловсрол үндэсний тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлын баталгаа болж чадаж байна уу?”** гэсэн асуултад хариулт өгөх зорилгоор Монгол улсын хөрөнгө оруулалтын салбараар гаргасан үзүүлэлтэнд шинжилгээ хийж, Монгол улсын нэгдсэн төсвийн нийт зардалд боловсролын зардлын эзлэх хувийг тооцож, Олон улсын судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын зардлын ДНБ-д эзлэх хувийг тогтоож, Монгол Улсын патент, лицензийн тоо, Монгол улсын ДНБ-д эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажлын эзлэх хувийг тооцож, Үндэсний батлан хамгаалах их сургуулийн эрдэм шинжилгээ, инновацийн үр дүнг тус тус судалж, үр дүнг нэгтгэн дүгнэсэн болно. Үүнд:

Нэгд. Хөрөнгө оруулалтыг салбараар гаргасан үзүүлэлтийн шинжилгээ

Салбар	2017	2018	2019	2020	2019	2020%
					2018	2019
Бүгд	10 784.6	13 463.8	16 300.7	17 162.3	124.8	105.3
Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас барилт	95.5	124.6	114.8	67.8	92.1	59.1
Уул уурхай, олборлох	4 954.2	6 191.9	8 486.3	7 285.2	137.1	85.8
Боловсруулах үйлдвэрлэл	193.5	1 120.8	580.0	395.4	51.8	68.2
Цахилгаан, хий, ус хангамж	597.5	970.1	525.6	1 096.4	54.2	208.6
Барилга	945.2	1 036.0	1 046.5	989.2	101.0	94.5
Бөөний болон жижиглэн худалдаа	863.7	682.7	908.8	1 001.4	133.1	110.2
Тээвэр, агуулахын үйл ажиллагаа	217.7	281.7	522.8	316.5	185.6	60.5
Зочид буудал, байр, сууц болон нийтийн хоолны үйлчилгээ	75.9	66.0	54.1	30.8	81.9	57.0
Мэдээлэл, холбоо	184.5	257.3	296.3	249.9	115.1	84.3
Санхүү, даатгалын үйл ажиллагаа	642.2	561.8	745.6	460.1	132.7	61.7
Үл хөдлөх хөрөнгийн үйл ажиллагаа	52.1	87.9	51.7	39.7	58.8	76.9
Төрийн удирдлага	1 073.5	915.2	1 295.8	1 634.8	141.6	126.2
Боловсрол	192.9	333.7	749.4	409.6	224.6	54.7
Эрүүл мэнд	423.0	226.8	200.8	1 518.4	88.5	756.2
Үйлчилгээний бусад үйл ажиллагаа	273.2	607.2	722.2	1 667.2	118.9	230.8

1 хүснэгт. Хөрөнгө оруулалт, салбараар, тэрбум төгрөг

Хөрөнгө оруулалтыг салбараар гаргасан үзүүлэлтийн үр дүнд төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлогод заасанчлан аливаа системийн хөгжлийн түлхүүр, үндэсний аюулгүй байдлын баталгаа болсон боловсролд оруулах хөрөнгө оруулалт 2020 онд 2019 оныхоос 54.7 хувиар буурсан байгаа нь боловсролыг хүний хөгжлийг дээшлүүлэхэд чиглүүлэх үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалын бодлогын хэрэгжилтэд тодорхой хүндрэлийг үүсгэсэн бөгөөд цаашид ч үүсгэх магадлалтай байна.

Хоёрт . Монгол улсын нэгдсэн төсвийн нийт зардалд боловсролын зардал

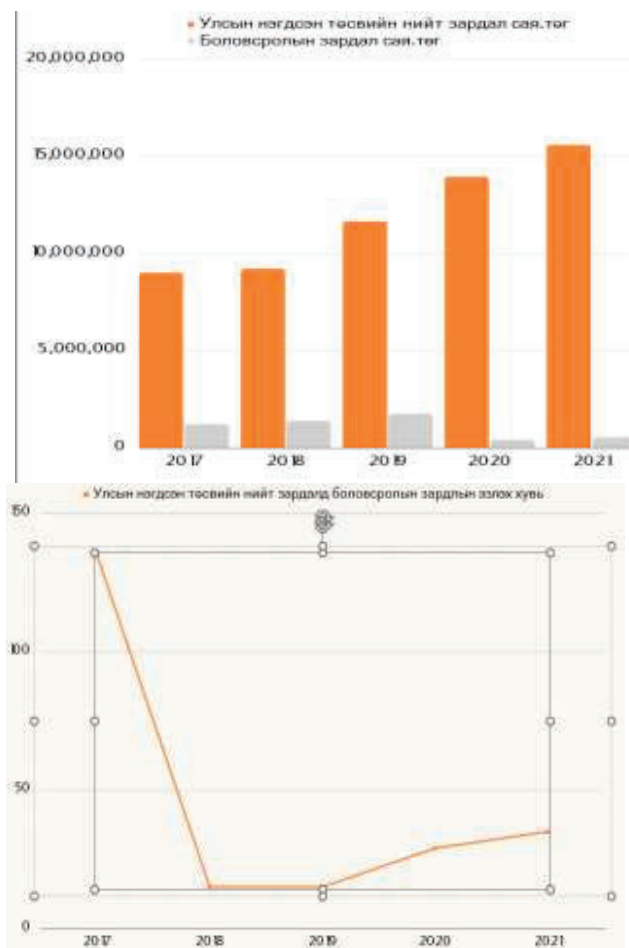

График 1, 2 Улсын нэгдсэн төсвийн нийт зардалд боловсролын зардлын эзлэх хувь

Судалгааны үр дүнгээс харахад бүх шатны сургуульд суралцагчид 2021-2022 оны хичээлийн жилд 7.3 хувь нэмэгдсэн байна. 1000 хүнд ногдох их дээд сургууль, коллежид суралцагчид 2021-2022 оны хичээлийн жилд 5.1 хувиар буурсан байна. Шинжлэх ухааны байгууллага 2021 онд 69 хувь болж, 2017 оноос 15 хувиар, ажиллагчид 7072 болж 56 хувиар тус тус нэмэгдсэн байна. Монгол улсын нэгдсэн төсвийн нийт зардалд боловсролын зардлын эзлэх хувь 3.5 хувь байна. Мөн нэг хүнд ногдох боловсролын зардал 162.800 төг байна.

Гуравт. Олон улсын судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын зардлын
ДНБ-д эзлэх хувь,
(топ -10 улсаар, 2020)

Олон улсын судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын зардлын ДНБ-д эзлэх хувийг улсаар авч үзэхэд Өмнөд Солонгос улс 4.35 %, Израйл улс 4.04 %, Япон улс 3.5%, Финланд 3.5 %, Швед 3.28 %, Дани улс 3.0 %, Австри улс 2.98 %, Швейцарь улс 2.97 %, АНУ 2.84 %, Герман улс 2.84 % тус тус эрэмбэлэгдсэн бол Монгол улс 0.13 хувийг эзэлсэн байна. Доорх графикаар харуулсан болно.

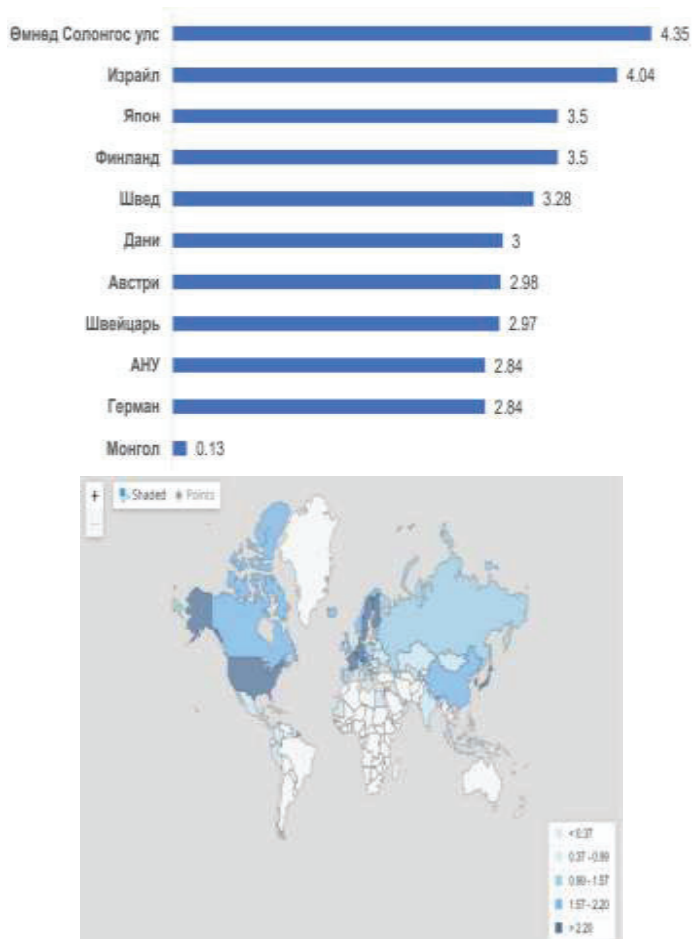

График 3, 4 Олон улсын судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын зардал
Дөрөв. Монгол Улсын патент, лицензийн тоо, ДНБ-эзлэх хувь

Монгол Улсын оюуны хөрөнгө оруулалтын бүрэлдэхүүн болох бүртгэгдсэн ба үйлдвэрлэлд нэвтэрсэн патент, лицензийн тоо, ДНБ-д эзлэх

судалгаа, шинжилгээ, туршилтын ажилд (R&D) зарцуулж байгаа хөрөнгийн хувийн жин, 1000 хүнд ногдох эрдэмтдийн тоонд шинжилгээ хийлээ.

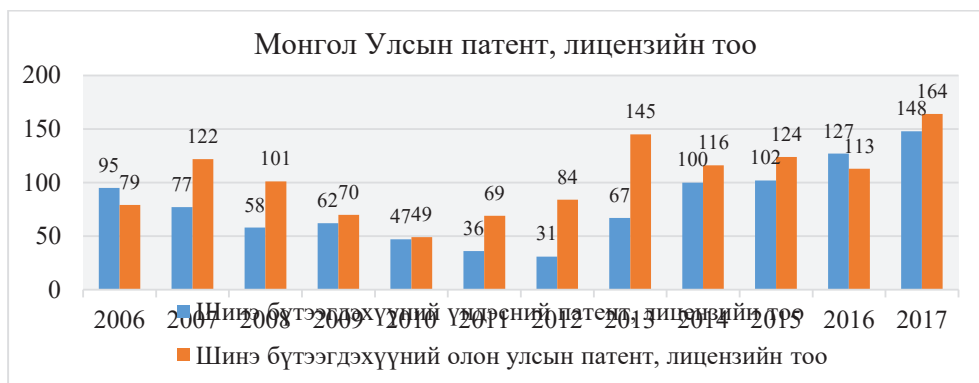

График 5. Монгол Улсын патент, лицензийн тоо

Эх сурвалж: Боловсрол шинжлэх ухааны яамны шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн сангийн тайлан. 2017он.¹¹⁶

Графикаас харахад Монгол Улсад жилд дунджаар 200 шинэ бүтээлийн патент, лиценз бүртгэгдэж байгаа нь тийм ч чамлахаар тоо биш юм. Харин 2008-2010 онуудад патент, лицензийн тоо буурч байснаа сүүлийн 4 жилд патент, нэмэгдэх хандлагатай байна. Тухайлбал, 2006 онд нийт 174 патент, лиценз бүртгэгдсэн бол 2017 онд 312 болж нэмэгдсэн байна. “Онлайн мэдээллийн сан”-д 1975-2020 оны хооронд бүртгэгдсэн 4301 судалгаа боловсруулалтын ажлын үр дүн байгаагаас шинэ бүтээлийн патент 349 байна. Эдгээр 349 патентаас 28 нь буюу 8 хувь нь үйлдвэрлэлд ашиглагдсан байна.

Эндээс харахад Монгол Улсад тийм ч цөөн биш патент, лиценз бүртгэгдсэн ч гэсэн эдгээр патент, лиценз үйлдвэрлэлд ашигласан, тэдгээрийн эдийн засгийн эргэлтэд оруулсан тухай мэдээлэл хомс байна. Энэ нь шинэлэг санаа, арга технологийг хүлээн авах үйлдвэрүүд байхгүйтэй холбоотой гэж үзэж байна. Түүнчлэн ДНБ-д эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажилд зарцуулж байгаа зардлыг тооцож үзэхэд 2012 онд 0,07 хувьтай байсан бол сүүлийн жилүүдэд тогтмол буурч байна. Энэ нь гадаад зах зээл дээр манай улсын экспортын бараа, түүхий эдийн үнэ унаснаас шалтгаалан дотоод эдийн засгийн нөхцөл байдал муудсан, эрх баригчид шинжлэх ухааны судалгааны ажлын ач холбогдол, эдийн засгийн хөгжилд гүйцэтгэх үүрэг ролийг бага ойлгож байгаатай холбоотой гэж үзэж байна. Мөн үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлалын “аюулгүй байдал, гадаад бодлогын салбарын эрдэм шинжилгээ, судалгааны байгууллагын чадавхыг бэхжүүлж, төрийн бодлого боловсруулахад тэдний оролцоог нэмэгдүүлэх” зорилт хэрэгжихгүй байгаатай холбоотой байна.

¹¹⁶ Боловсрол шинжлэх ухааны яамны шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн сангийн тайлан. 2017он.

Тав. Монгол улсын ДНБ-д эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажлын эзлэх хувийн жин

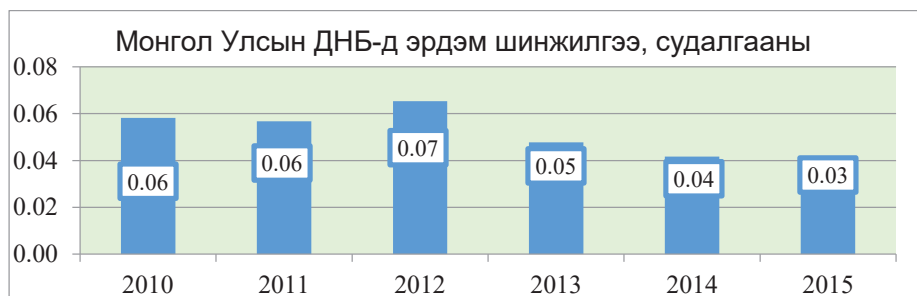

График 6. . Монгол улсын ДНБ-д эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажлын эзлэх хувийн жин

Эх сурвалж: Боловсрол шинжлэх ухааны яамны шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн сангийн тайлан. 2015.¹¹⁷

Графикаас харахад Монгол Улсад судалгаа, шинжилгээ, туршилтын ажилд (R&D) зарцуулж байгаа хөрөнгийн ДНБ-д эзлэх хувийн жин 0,039 хувь болж, энэ нь цаашид буурах хандлагатай байгаа нь тус улсын төр, засгийн газраас судалгаа, шинжилгээ, туршилтын ажилд (R&D) ямар ч ач холбогдол өгөхгүй байгааг нотолж байна. Шинжлэх ухаан, технологийн салбарын санхүүжилт сүүлийн 5 жил огт нэмэгдээгүй, судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын санхүүжилтийн ажлын 12-15 тэрбум орчим, дунджаар 1 судалгаанд 19.8 сая төгрөг ногдож байгаа нь салбарын судалгаа шинжилгээний ажлын үр дүн, чанарт сөргөөр нөлөөлж байгаа юм.¹¹⁸ Ийм тохиолдолд тус улсад эдийн засгийн тогтвортой хөгжил, оюуны хөрөнгө оруулалтын үр дүнгийн талаар баримт дурдах боломжгүй юм.

Монгол Улсын хувьд Шинжлэх ухаан технологийн сангаас 1993 оноос хойш нийт 4200 гаран төсөлд 176 гаруй тэрбум төгрөгийн санхүүжилт олгосон байгаа бөгөөд эдгээр төслүүдийн үр дүнгээс 674 судалгааны үр дүн үйлдвэрлэлд нэвтрэн, цаашид амьдралд нэвтэрсэн байна¹¹⁹. Чингэхдээ л бид ДНБ-д эзлэх судалгаа, шинжилгээ, туршилтын ажилд зарцуулж байгаа хөрөнгийн зардлыг тооцож чадаж байгаа ч тэдгээр нь улс орны эдийн засгийн ялангуяа аж үйлдвэрт технологийн хөгжилд ямар хувь нэмэр оруулж байгааг тооцох боломжгүй байна. Ийм байдлыг залруулахад гүйцэтгэх засаглалын зүгээс цаашид гүйцэтгэгч болон хэрэглэгч хоёр талын хамтарсан судалгааны төсөлд санхүүжилт олгохоор төлөвлөж, өөрөөр хэлбэл эрдэм шинжилгээ судалгааны үр дүнг авч ашиглах хэрэглэгч нь маш тодорхой байхаар тооцож байгаа нь ач холбогдолтой байх болно.

¹¹⁷ Боловсрол шинжлэх ухааны яамны шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн сангийн тайлан. 2015.

¹¹⁸ Л.Энх-Амгалан. Уламжлал, шинэчлэлийг хослуулсан шинэчлэл хамгийн сайн шинэчлэл байдаг. Шинжлэх ухаан – 21. Сэтгүүл. 2021.11. №18 10-12 х.

¹¹⁹ <https://ww.stf.mn/>

Зургаа. Үндэсний батлан хамгаалах их сургуулийн багш, судлаачдын эрдэм шинжилгээ, инновацийн бүтээл

Үндэсний батлан хамгаалах их сургуулийн эрдэм шинжилгээ, инновацийн ажилтан мэргэжилтнүүдээс тандалт судалгаа авахад 2021-2022 оны байдлаар ЭШХ-д нийт 50 илтгэл, үүнээс ОУЭШХ-д 18, Улс салбарын ЭШХ-д 32, Нийтлүүлсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлэлд нийт 46, үүнээс гадаад 3, дотоодод 43 илтгэл тус тус хэвлэгдсэн байна.

График 7. ҮБХИС-ийн эрдэм шинжилгээний хуралд хэлэлцүүлсэн илтгэл
Эх сурвалж: Судлаачийн тооцоолол

Сургууль	Хэлэлцүүлсэн илтгэл		Нийтлүүлсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлэл	
	Олон улсын	Улс, салбарын	Гадаадад	Дотоодод
БХУА	4	1	-	7
ЦНДС	-	8	-	14
АБДС	10	12	2	12
ЦХПК	-	1	-	-
ГХСТ	1	5	-	4
БХМСҮТ	-	4	-	4
ЭШИХ	3	1	1	2
Нийт	18	32	3	43

График 8. ҮБХИС-ийн эрдэм шинжилгээний өгүүлэл нийтлүүлсэн байдал
Эх сурвалж: Судлаачийн тооцоолол

Дүгнэлт

Хувь хүний хөгжил, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоож, хүний эрх, үнэт зүйлийг дээдлэсэн нийгмийн үнэт зүйл болох хувь хүний хүний хөгжил, оюуны хөрөнгө оруулалтыг дэмжих онол арга зүйн судалгаан дээр тулгуурлан, хувь хүний хөгжил оюуны хөрөнгө оруулалтын хамаарлыг судлах арга замыг тодорхойлох зорилго тавьж шийдвэрлэлээ.

Хөрөнгө оруулалт нь эдийн засгийн өсөлт, нийгмийн хөгжил, хүрээлэн буй орчны тэнцвэрийг алдагдуулахгүйгээр тааламжтай үр дүнд хүргэсэн хөгжлийн үр өгөөж өгч байвал үндэсний ашиг сонирхолд нийцэж, үндэсний

аюулгүй байдалд тодорхой хувь нэмэр оруулна гэж үзсэн. Үндэсний аюулгүй байдал болон улс орны хөгжил хоёр хоорондоо нягт холбоотой, салангид хэрэгжиж чадахгүй ээдрээтэй диалектик шинжтэй, өөрийн мөн чанар агуулгаар үргэлж сөргөлдөх хандлагатай байх бөгөөд сөргөлдөөн нь эрсдэлээр дамжин илэрч байдаг.

Үндэсний аюулгүй байдлыг хангах системийн бодлого, үйл ажиллагаа улс орны хөгжлийн бодлого, үйл ажиллагаатай шууд хамааралтай бөгөөд хөгжлийн аюул заналаас хамгаалагдсан нөхцөлийг бүрдүүлсэн байдлаар аюулгүй байдлын түвшин тодорхойлогдох боломжтой юм. Тиймээс хувь хүний хөгжлийг дэмжих үүднээс оюуны хөрөнгө оруулалтыг дэмжин нэн шаардлагатай байна. Иймд онол практикийн судалгааны үр дүнгээс оюуны хөрөнгө оруулалтыг дараах байдлаар томъёолсонд. Үүнд: *Оюуны хөрөнгө оруулалт гэдэг нь* хүний оюун санаанд боловсорсон шинэ мэдлэг, шинэ санааг бүтээл болгож эдийн засгийн эргэлтэнд оруулах хөдөлгөгч хүч юм гэж тодорхойлсонд.

Хувь хүний хөгжил ба оюуны хөрөнгө оруулалтын логик уялдаа холбоон дээр тулгуурлан хувь хүний хөгжлийг хангахад чиглэсэн хөгжлийн хөтөлбөрүүдэд тэдгээрээс үүдэлтэй саадыг арилгах, эрсдэлийг бууруулах, боломжийг ашиглах, нэмэгдүүлэх тооцоо бүхий бодлого баримтлах замаар улс орны тогтвортой хөгжлийг хангахад тодорхой хувь нэмэр оруулах боломж байгааг харж болох байна. Ийм бодлогын үр дүн хөрөнгө оруулалтын бодлогын оновчтой байдлаас ихээхэн хамаарна.

ДНБ-д эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажилд зарцуулж байгаа зардлыг тооцож үзэхэд 0.039 хувьтай байна. Энэ нь сүүлийн жилүүдэд тогтмол буурч байгаа нь гадаад зах зээл дээр манай улсын экспортын бараа, түүхий эдийн үнэ унаснаас шалтгаалан дотоод эдийн засгийн нөхцөл байдал муудсан, эрх баригчид шинжлэх ухааны судалгааны ажлын ач холбогдол, эдийн засгийн хөгжилд гүйцэтгэх үүрэг ролийг бага ойлгож байгаатай холбоотой гэж үзэж байна.

Шинжлэх ухаан, технологийн салбарын санхүүжилт сүүлийн 5 жил огт нэмэгдээгүй, судалгаа хөгжүүлэлтийн ажлын санхүүжилт 12-15 тэрбум орчим, дунджаар 1 судалгаанд 19.8 сая төгрөг ногдож байгаа нь салбарын судалгаа шинжилгээний ажлын үр дүн, чанарт сөргөөр нөлөөлж байгаа юм.

Нэгд: Хувь хүний хөгжил, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоож, хүний эрх, үнэт зүйлийг дээдэлсэн нийгмийн үнэт зүйл болох хувь хүний хөгжлийг төр засгаас бодлогоор дэмжих.

Хоёрт: Хүний хөгжлийн онол арга зүйн судалгаан дээр тулгуурлан оюуны хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх арга замыг тодорхойлж, системийн хандлагаар шийдвэрлэх.

Гуравт: Оюуны хөрөнгө оруулалтыг онол практикийн судалгаан дээр тулгуурлан тодорхойлолт өгсөнд.

НОМ ЗҮЙ

1. Монгол Улсын Их Хурлын 1994 оны 56 дугаар тогтоолын 1 дүгээр хавсралт.
2. Монгол Улсын Их Хурлын 2010 оны 48 дугаар тогтоол. Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал
3. Монгол Улсын гадаад бодлогын үзэл баримтлал. Монгол Улсын Их Хурлын 2011 оны 10 дугаар тогтоол.
4. Монгол Улсын Төсвийн тухай хууль
5. Монгол Улсын Хөрөнгө оруулалтын тухай хууль
6. Монгол Улсын Татварын тухай хууль
7. “Алсын хараа 2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг
8. Д.Моломжамц “Хөрөнгө оруулалтын санхүүжилтийн шинэчлэл”. Шинжлэх ухааны докторын зэрэг горилсон диссертац.. УБ., 2007
9. Д.Чимэд-Юндэн “Эдийн засгийн аюулгүй байдалд гадаадын хөрөнгө оруулалтын үзүүлэх нөлөө, түүний эрсдэлийн шинжилгээ”. Боловсролын докторын зэрэг горилсон диссертац... УБ., 2016.
10. О.Үржин. Үндэсний аюулгүй байдлын онолын зарим асуудал. Монгол Улсын аюулгүй байдал: онол, арга зүй, орчны шинжилгээ. Эрдэм шинжилгээний өгүүллийн эмхэтгэл. БХЭШХ., УБ., 2019,
11. "Об инвестиционной деятельности в Российской федераций, оществляемой в форме капитальных влошений" Федеральный закон от 25.02.99 №39-ф3. Нормативные акты для бухгалтера-1999
12. Бидний хамтын ирээдүй, Хүрээлэн буй орчин ба Хөгжлийн даян дэлхийн комиссын тайлан, 1987.
13. Брутландын Комиссын 1987 оны тайлан.
14. Боловсрол шинжлэх ухааны яамны шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн сангийн тайлан. 2017он.
15. Боловсрол шинжлэх ухааны яамны шинжлэх ухаан, технологийн хөгжлийн сангийн тайлан. 2015.
16. Стефен Р.Кови “Хувь хүний хөгжил :Өндөр бүтээмжтэй хүмүүсийн 7 дадал” 2020

Цахим хуудас:

1. <http://data.uis.unesco.org/>,
2. <https://www.mongolbank.mn/>
3. <http://www.mfa.gov.mn;>
4. <https://vip76.mn/law/detail/287>
5. <https://oec.world/en/profile/country/mng>
6. <https://legalinfo.mn/mn/detail/11586/2/207042>
7. <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database/>
8. <https://legacy.oec.world/en/rankings/country/eci/>
9. <http://www.legalinfo.mn>
10. <http://www.1212.mn>